ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Токарчук Людмила Михайлівна

УДК 347.633; 347.642

ДИСЕРТАЦІЯ

ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ СІМ'Ї

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Л. М. Токарчук

Науковий консультант:
Мінченко Раїса Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Токарчук Л.М. **Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021.

Дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним дослідженням проблем правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізації принципу державної охорони сім'ї. Вибір теми дослідження визначений соціальними, політичними і правовими чинниками, що зумовлюють необхідність глибокого всебічного осмислення правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Одним із пріоритетних завдань сучасного сімейного законодавства є створення ефективних соціально-правових засад для розвитку сім'ї, які включатимуть дієві механізми захисту прав і законних інтересів дітей, запобігатимуть дитячому сирітству, безпритульності, зменшать ризики виховання дитини в чужих сім'ях. Стаття 5 СК України передбачає засади державної охорони сім'ї загалом і охорону державою кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування. Вихідні положення державної політики у сфері охорони сім'ї і дітей, закладені у згаданій статті, за час дії СК України та інших нормативно-правових актів, що складають систему сімейного законодавства, потребують перегляду з метою удосконалення.

Метою дисертаційного дослідження є розробка концепції полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У процесі здійснення дослідження розроблено і обґрунтовано концепцію полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як діяльності держави, громадянського суспільства (недержавних і комерційних інституцій), окремих фізичних осіб із охорони і захисту прав та інтересів дітей, сприяння їхньому добробуту, можливості реалізації свого життєвого і творчого потенціалу, що ґрунтується на нормах міжнародного та національного права. Засадами концепції є: пріоритет сімейного виховання дитини; збереження традиційних сімейних цінностей; підвищення ролі сім'ї та захисту дітей у суспільстві; профілактика, запобігання і подолання сімейного неблагополуччя; поліпшення умов і підвищення якості життя сімей і захисту прав дітей; охорона кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування;

Аргументовано, що правова політика щодо охорони сім'ї і дитинства має ґрунтуватись на загальновизнаних нормах міжнародного права з врахуванням національних інтересів держави і українського суспільства.

Охорона та захист прав та інтересів дітей – завдання не лише сімейного та приватного права загалом, а й складова завдань інших галузей. Як би не обстоювали приватність сімейного права та сімейних правовідносин, однак у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з життям сім'ї, нормальним її функціонуванням, із захистом її членів від несприятливих факторів, що негативно позначаються на збереженні традиційних сімейних цінностей, використовуються прямо або побічно, крім сімейних, норми багатьох інших галузей права: конституційного, цивільного, цивільного процесуального, адміністративного, міжнародного приватного та міжнародного публічного. Проблеми охорони і захисту прав дітей, передусім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, безперешкодного здійснення ними своїх прав неможливо вирішити без використання державою різноманітних засобів і способів, що існують у системі сучасного права, а тому їх слід розглядати тільки комплексно.

У роботі критично оцінюється політика деінституціалізації, що запроваджується в Україні, яка передбачає перенесення практики догляду за

дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, з інтернатного середовища у сім'ї. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – не та сфера, в якій допустимі необдумані експерименти, і реорганізація системи інтернатного догляду методом проб і помилок призведе до поламаних людських доль, втягнення дітей у злочинну діяльність, вчинення злочинів щодо них, не зменшить кількість безпритульних. Впроваджуючи інновації у такій делікатній сфері, слід пам'ятати, що завжди будуть існувати діти, яких ніхто не візьме у сім'ю, яких взявши у сім'ю під опіку або усиновлення, не повернуть в інтернатний заклад. З огляду на зміну вектору державної соціальної політики щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, із переважного влаштування їх не у сім'ї громадян під опіку, піклування, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, а повернення їх у свою сім'ю, окрім влаштування дитини-сироти, держава має організувати системний супровід таких сімей, метою якого є стабілізація нормальних умов у сім'ях, покращення становища дітей у них, тощо для повернення дітей в свої сім'ї та/або невилучення дітей з природної сім'ї.

Запропоновано усунути прогалину, що існує у законодавстві щодо відсутності поняття «влаштування дітей до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», шляхом доповнення розділу IV СК України окремою статтею такого змісту: «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в установи для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – це влаштування таких категорій дітей під нагляд до закладів освіти, закладів охорони здоров'я, соціального захисту різних форм власності, у тому числі, створених юридичними особами приватного права у формі непідприємницьких товариств або громадських спілок, діяльність яких відповідає вимогам нормативно-правових актів».

На підставі комплексного аналізу всіх форм влаштування дітей, передбачених у розділі IV СК України, автором запропоновано таке розуміння форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського

піклування, визначеними відповідно до закону юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади та органу місцевого самоврядування. У понятті відображено конвергенцію приватного права та публічного права – у ньому враховано виконання державою своїх функцій із соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яке виражається в організації влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто у здійсненні комплексу дій із визначення і надання дитині відповідного статусу до обрання ефективної форми влаштування для кожної конкретної дитини.

Доведено, що формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є: 1) усиновлення і 2) опіка та піклування. Опіка та піклування є родовими поняттями відносно понять «прийомна сім'я» та «дитячий будинок сімейного типу», враховуючи положення ч. 4 ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України, якими передбачено, що прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники.

Сформульовано визначення поняття усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Усиновлення – це прийняття усиновлювачем (усиновлювачами) у свою сім'ю дитини, що здійснюється на підставі рішення суду, внаслідок чого між усиновлювачем та його родичами, з однієї сторони, та усиновлюваним і його нащадками, з іншої сторони, виникають права та обов'язки, аналогічні тим, що існують між батьками і дітьми та їх родичами за походженням.

Запропоновано розуміння опіки (піклування) як форми влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю з метою забезпечення та захисту її особистих немайнових і майнових прав та інтересів.

Виходячи із теоретично обґрунтованих висновків щодо існування двох основних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – усиновлення та опіки і піклування (з такими різновидами опіки, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я) зроблено висновок про

необхідність розроблення і прийняття Закону «Про опіку та піклування». Предметом регулювання закону мають бути відносини, що виникають у зв'язку зі встановленням, здійсненням та припиненням опіки та піклування.

У законі слід систематизувати актуальні норми чинних нормативно-правових актів щодо встановлення опіки та піклування, зокрема й відносин з організації дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї, деталізувати повноваження органів опіки та піклування як установників управління майном малолітньої дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, щодо раціонального, прибуткового для дітей використання належного їм нерухомого майна.

Додатково обґрунтовано необхідність виключення із СК України норм про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в консульській установі або дипломатичному представництві України. Зазначені органи, на відміну від суду, не уповноважені з'ясовувати всебічно і повно обставини справи, не містять процедури дослідження доказів, розгляду заяви про усиновлення у присутності заявників і дитини тощо.

Доводиться дискримінаційність норм щодо процедури усиновлення в консульській установі та дипломатичному представництві України, процедура усиновлення має бути однаковою як для усиновлювачів-громадян України, які постійно проживають в Україні, так і для усиновлювачів-іноземців та усиновлювачів-громадян України, які проживають за її межами.

Запропоновано залишити повноваження закордонних дипломатичних установ щодо усиновлення дітей-громадян України лише щодо випадків усиновлення одним із подружжя дитини другого з подружжя, які постійно або тимчасово проживають за межами України.

Системний аналіз законодавства про патронат дає підстави для висновку, що патронат не є формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а має ознаки соціальної послуги. Протиріччя, подвійне тлумачення положень норм, що регулюють відносини патронату зумовлюють невірність їх тлумачення, спори і зловживання щодо дітей-сиріт і дітей,

позбавлених батьківського піклування. Зважаючи на мету встановлення патронату, враховуючи багатозначність терміна «патронат» у законодавстві, а також у зв'язку з тим, що СК України врегульовує сімейні правовідносини, а не відносини із соціального забезпечення, положення глави 20 розділу IV мають бути переглянуті, її норми повинні отримати чітких форм щодо мети, підстав та правил встановлення патронату над дітьми.

Додатково обґрунтовано необхідність приєднання України до Конвенції ООН про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р., а також внесення відповідних змін до національного законодавства.

Зокрема, у разі ратифікації Конвенції потребує зміни ст. 216 СК України, яка встановлює заборону посередницької, комерційної діяльності щодо усиновлення дітей. Може бути дозволена посередницька діяльність щодо усиновлення дітей організаціям, які мають ліцензії, видані в Україні, іноземним уповноваженим організаціям за умови їх акредитації в Україні. Такі організації мають бути некомерційними з основною метою діяльності – надання професійної допомоги щодо усиновлення усиновлювачам-іноземцям.

Відзначається недостатність використання даних правової статистики для визначення ефективності застосування окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, окреслення шляхів удосконалення законодавства, а також діяльності органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та суду.

Для прийняття ефективних рішень у сфері нормотворчості та правозастосування на національному та міжнародному рівнях з метою поліпшення добробуту дітей, потребує перегляду національна статистична система щодо збору даних про: дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; дітей, які постраждали від домашнього насильства, у тому числі постраждали від насильства за ознакою статі; дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; дітей, які потребують додаткового захисту; причин позбавлення батьків батьківських прав; причин повернення дітей,

позбавлених батьківського піклування, в кровні сім'ї із дитячих інтернатних закладів, а також сімей, в які були влаштовані на виховання; дитячі заклади всіх форм власності для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; тощо.

У процесі дослідження сформульовано низку пропозицій щодо удосконалення законодавства, що врегульовує відносини з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також щодо запобігання порушенню прав дітей.

Практичне значення дослідження передусім полягає у можливості використання його результатів у правотворчій діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також у застосуванні його висновків щодо тлумачення законодавства у процесі правореалізації.

Ключові слова: концепція полі системної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, усиновлення, опіка, піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат, батьки-вихователі, прийомні батьки, інтернатні заклади, інституційний догляд, деінституціалізація, сімейна політика держави.

SUMMARY

L.M. Tokarchuk. **Arrangement for Orphans and Children Deprived of Parental Care as the Implementation of the Principle of State Family's Protection.** – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. – Odesa I.I. Mechnikov National University. National University "Odesa Law Academy". Odesa, 2021.

The dissertation is the first comprehensive study of the legal problems of the arrangement for orphans and children deprived of parental care, as the implementation of the principle of State family's protection. The choice of the topic of the study is determined by social, political and legal factors, which determine the need for a deep

comprehensive understanding of the legal provision of the arrangement for orphans and children deprived of parental care.

One of the priorities of modern family legislation is the creation of effective social and legal foundations for the development of the family, including effective mechanisms for protecting the rights and legitimate interests of children, preventing orphanhood, homelessness and reducing the risks of raising a child in foreign families. Article 5 of the Family Code of Ukraine provides for the basis of State protection of the family as a whole and State protection of every orphan and child deprived of parental care. The basic provisions of the State policy on the protection of the family and children are laid down in the said article during the period of operation of the Family Code of Ukraine and other normative legal acts constituting the system of family legislation require revision in order to improve.

The aim of the study is to substantiate the concept of polysystem care for orphans and children deprived of parental care.

In the process of the research, the author developed and substantiated the concept of polysystem care for orphans and children deprived of parental care, as the State activity, civil society (non-State and commercial institutions), individuals to protect and defend the rights and interests of children, to promote their well-being, and to realize their life and creative potential, based on the norms of international and national law. The principles of the concept are: priority of family education of the child; preservation of traditional family values; enhancing the role of the family and the protection of children in society; preventing and overcoming family disadvantage; improving the conditions and quality of life of families and protecting children's rights; protection of every orphan and child deprived of parental care.

It is argued that the legal policy for the protection of the family and childhood should be based on universally recognized norms of international law, taking into account the national interests of the State and Ukrainian society.

Protecting and defence of the rights and interests of children is not only a task of family and private law in general, but also a component of the tasks of other industries. No matter how private family law and family legal relations are defended, however, in

regulating social relations related to the life of the family, its normal functioning, with the protection of its members from adverse factors, they negatively affect the preservation of traditional family values, directly or indirectly, except for family, the norms of many other branches of law: constitutional, civil, civil procedure, administrative, international private law and international public law. The protection and defence of the rights of children, especially orphans and children deprived of parental care, and the unhindered exercise of their rights cannot be solved without the State using the various means and methods that exist in the system of modern law and should therefore be considered only comprehensively.

The work critically assesses the policy of deinstitutionalization, which is introduced in Ukraine, provides for the transfer of the practice of caring for orphans and children deprived of parental care from a residential environment in the family. The arrangement for orphans and children deprived of parental care is not an area in which permissible rash experiments are allowed, and the reorganization of the residential care system by trial and error will lead to broken human destinies, involving children in criminal activities, committing crimes against them, will not reduce the number of homeless children. Introducing innovations in such a delicate area, it should be remembered that there will always be children who will not be taken into a family, who will not be returned to residential institutions after taking care or adoption into a family. Considering the change in the vector of State social policy in relation to children deprived of parental care, from their primary device in families of citizens under guardianship, custody, a foster family, a family-type orphanage, and their return to their family; in addition to the placement of orphans, the State must provide systematic support to such families; the purpose of which is to stabilize normal conditions in families, improve the situation of children in them, etc., for the return of children to their families and/or the attractiveness of children from a natural family.

It is proposed to fill the gap existing in the legislation in the form of the absence of the concept of “the arrangement for children in institutions for orphans and children deprived of parental care” by supplementing the corresponding norm of the Section IV of the Family Code of Ukraine by the separate article, which contains the following:

“The arrangement of orphans and children deprived of parental care in an institution for orphans and children deprived of parental care is the arrangement of such categories of children under supervision in educational institutions, health institutions, social protection of various forms of ownership, including those created by private law legal entities in the form of non-entrepreneurial societies or public unions whose activities meet the requirements of regulatory legal acts”.

On the basis of a comprehensive analysis of all forms of childcare provided for in Section IV of the Family Code of Ukraine, the author proposed such an understanding of the forms of childcare of orphans and children deprived of parental care as a set of rules of law governing the rules of permanent or temporary care for an orphan or child deprived of parental care carried out by a natural or legal person(s) assigned to it on a paid or free basis on the ground of a decision of a State authority. The concept reflects the convergence of private law and public law – it takes into account the performance by the State of its functions to provide social security for orphans and children deprived of parental care, which is expressed in the organization of orphans and children deprived of parental care, that is, in the implementation of a set of actions to determine and grant the child appropriate status before choosing an effective form of device for each particular child.

It is proved that the forms of arrangement for orphans and children deprived of parental care are: 1) adoption; 2) custody and guardianship. Custody and guardianship are generic concepts regarding the concepts of “family” and “family-type orphanage”, taking into account the provisions of Part 4 of Art. 256-2, Part 5 of Art. 256-6 of the Family Code of Ukraine, which provide that foster parents and mentors are legal representatives of ward children and act without special powers as guardians or custody.

The definition of adoption is defined as the adoption of a child by the adopter by a court decision, as a result of which rights and obligations arise between the adopter and his relatives, on the one hand, and the adoptee and his descendants, on the other hand, similar to those that arise between parents and children, as well as relatives by origin.

It is proposed to understand custody (guardianship) as a form of arranging for orphan or child deprived of parental care into a family in order to ensure and protect his personal non-property and property rights and interests.

Proceeding from theoretically valid conclusions on existence of two main forms of child arrangement and children deprived of parental guardianship – adoption and custody and guardianship (with such versions burns as orphanage of family type and a foster home), it is drawn the conclusion about necessity of development and adoption of law "On Custody and Guardianship". The Law should regulate relations arising from the establishment, implementation and termination of custody and guardianship.

The Law should systematize the relevant norms of the existing regulatory legal acts on the establishment of custody and guardianship, including relations on the organization of a family-type orphanage and foster family, detail the powers of the custody and guardianship bodies as founders of the property management of an orphan child and a child deprived of parental care, on rational, income-bearing use of real estate owned by children.

The need to exclude from the Family Code the rules on the adoption of orphans and children deprived of parental care in a consular institution or diplomatic mission of Ukraine is further justified. These bodies, unlike the court, are not authorized to fully and comprehensively clarify the circumstances of the case, do not contain a procedure for examining evidence, considering an application for adoption in the presence of applicants and a child, etc.

The rules on the procedure for adoption in a consular institution and a diplomatic mission of Ukraine are proved to be discriminatory; the adoption procedure must be the same for adoptive parents of Ukrainian citizens who reside permanently in Ukraine, as well as for adoptive parents of foreigners and adoptive parents of Ukrainian citizens living outside Ukraine.

It is proposed to leave the powers of foreign diplomatic institutions for the adoption of children-citizens of Ukraine only on cases of adoption by one of the spouses of the child of the other spouse, permanently or temporarily live outside Ukraine.

A systematic analysis of the legislation on patronage gives reason to conclude that the patronage is not a form of arrangement for orphans and children deprived of parental care, but has signs of social service. Contradictions, double interpretation of the provisions of the norms governing the relationship of patronage make their interpretation incorrect, disputes and abuses against orphans and children deprived of parental care. Given the purpose of establishing patronage, taking into account the ambiguity of the term “patronage” in the legislation, as well as the fact that the Family Code of Ukraine regulates family legal relations, and not social security relations, the provisions of Chapter 20 of Section IV should be revised, its norms should receive clear forms according to the purpose, grounds and rules for establishing patronage over children.

The necessity for Ukraine to accede to the Convention on Protection of Children and Cooperation in Respect of Intercountry Adoption, of 29 May, 1993, as well as to amend national legislation, is further justified.

In particular, the ratification of the Convention requires the amendment of Art. 216 of the Family Code of Ukraine, which prohibits intermediary, commercial activities for the adoption of children. Intermediary activities for the adoption of children may be allowed to organizations with licenses issued in Ukraine to foreign authorized organizations, provided that they are accredited in Ukraine. Such organizations should be non-profit with the main purpose of activity – to provide professional assistance in the adoption of foreign adoptive parents.

It is noted that the use of legal statistics is insufficient to determine the effectiveness of the use of certain forms of placement of orphans and children deprived of parental care, to determine ways to improve legislation, as well as the activities of local governments, law enforcement agencies and the court.

Effective rulemaking and enforcement decisions at the national and international levels to improve the well-being of children require a review of the national statistical system to collect data on: children in difficult circumstances; children affected by domestic violence, including those affected by gender-based violence; children affected by hostilities and armed conflict; children in need of additional protection; reasons for

parents' deprivation of parental rights; the reasons for the return of children deprived of parental care to blood families from residential institutions, as well as families to which they are educated; children's institutions of all forms of ownership for orphans and children deprived of parental care; etc.

During the study, a number of proposals were made to improve legislation, which regulates relations on the arrangement for orphans and children deprived of parental care, as well as on the prevention of violations of children's rights.

The practical importance of the study lies primarily in the possibility of using its results in the legal work of State bodies and local self-government, as well as in the application of its conclusions on the interpretation of legislation in the process of legal implementation.

Key words: the concept of polysystem care for orphans and children deprived of parental care, orphan child, child deprived of parental care, adoption, custody, guardianship, family-type orphanage, family, patronage, mentors, adoptive parents, boarding schools, institutional care, deinstitutionalization, family policy of the State.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Токарчук Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: приватно-правові проблеми: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 420 с.

Розділ у колективній монографії:

2. Токарчук Л.М. Дотримання прав та інтересів дитини у зв'язку з тимчасовою окупацією частини території України та проведенням антитерористичної операції */Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa czlowieka-tozsamośc narodowa*. Uniwersytet Lodzki, Bookmarked Publishing&Editing. Lodz-Olsztyn, 2017. С.147–155.

Наукові статті у фахових виданнях:

3. Зілковська Л.М. До питання про удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей на житло. *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 323–327.

4. Зілковська Л.М. Щодо участі прокурора у справах про усиновлення. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 366–369.

5. Зілковська Л.М. Деякі проблеми захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях. *Держава і право*. 2005. Вип. 29. С. 376–380.

6. Зілковська Л.М. Недоліки законодавства про патронат над дітьми та шляхи його удосконалення. *Держава і право*. 2007. Вип.27. С. 323–327.

7. Зілковська Л.М. Правове регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2007. №4 (24). С. 127–133.

8. Зілковська Л.М. Проблеми захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2008. №4 (28). С.136–140.

9. Зілковська Л.М. Проблеми удосконалення законодавства про усиновлення. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип.10: Правознавство. С. 48–54.

10. Зілковська Л.М. Таємниця усиновлення і проблеми правового регулювання її дотримання. *Правова держава*. 2008. Вип. 20. С.303–310.

11. Зилковская Л.М. Правовые проблемы защиты прав детей в исследованиях ученых Новороссийского университета. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип. 9: Правознавство. С. 32–40.

12. Зілковська Л.М. Принцип пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні: сутність і значення. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 15. Вип. 1: Правознавство. С. 38–44.

13. Зилковская Л.М. Некоторые аспекты охраны прав детей в свете международных соглашений. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 15: Правознавство. С. 33–40.

14. Зілковська Л.М. Загальна характеристика понять, що використовуються у законодавстві щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 261–267.

15. Зілковська Л.М. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наука і правоохорона*. 2013. №1 (19). С. 261–264.

16. Zilkovska L. Child-Support Alimony is the Issue of Legislation and Practice. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. Вип.1(26): Правознавство. С. 105–112.

17. Зілковська Л.М. Сутність конституційних гарантій прав дітей та їх взаємозв'язок із сімейним правом. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20, вип. 2 (27): Правознавство. С. 15–22.

18. Зілковська Л. М., Черненко В. А. Проблемні питання застосування законодавства про стягнення аліментів з батьків, діти яких були усиновлені. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. №1. С. 109–119.

19. Зілковська Л.М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. *Наука і правоохорона*. 2016. №1 (31). С. 296–301.

20. Токарчук Л.М. Патронат над дітьми: постановка проблеми. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 91–96.

21. Токарчук Л.М. Дитячий будинок сімейного типу: проблеми правового регулювання. *Правова держава*. 2019. №34. С. 64–69.

22. Токарчук Л., Скрипнюк О. Захист прав та інтересів дітей в умовах війни на сході України та в анексованій Автономній Республіці Крим: нові виклики для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. №2 (12). С. 4–11.

23. Токарчук Л.М. Державна сімейна політика України: сучасний стан і перспективи. *Наука і правоохорона*. 2020. №1 (47). С. 9–17.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

24. Зилковская Л.М. Устройство детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения, по законодательству Украины, России и Беларуси. *Промышленно-торговое право*. 2009. №3. С. 47–53.

25. Зилковская Л.М. Совершенствование законодательства Украины об устройстве детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: вопросы дефинирования. *Право.by*. 2016. №2. С. 118–123.

26. Токарчук Л.М. Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей: регулирование в Украине. *Промышленно-торговое право*. 2018. №6. Минск: ООО «Типография Макарова и К». С. 89–91.

27. Selivanova N., Tokarchuk L., Chuvakov O. Analysis of taxation burden in ukraine in 2014–2016. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. №. 3. Vol. 4. P. 288–294.

28. Токарчук Л.М. Правовое регулирование устройства детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, по законодательству Украины. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practica*. 2019. №. 2 (36). С. 74-79.

29. Truba V., Borshch V., Maslennikov Y., Tokarchuk L. Public-private partnership as an investment and innovation tool for medical facilities: a case of Ukrainian healthcare. *Wiadomości Lekarskie*. Tom LXXII, 2019. №11 cz. I. P. 2155–2160.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Зілковська Л.М. Усиновлення повнолітніх – за і проти. *Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2003 р.). Одеса: Астропринт, 2003. С. 32-34.

31. Зілковська Л.М. Проблема жорстокого поводження з дітьми та шляхи її вирішення. *Феномен жорстокого поводження з дітьми: стан, проблеми, шляхи розв'язання*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 квітня 2004 р.). Одеса: ООДА, 2004. С. 32–38.

32. Зілковська Л.М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. О.: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

33. Зілковська Л.М. Чи потрібен суспільству інститут патронування над дітьми як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування? *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.). Хмельницький: ХУУП, 2007. С. 101–103.

34. Зілковська Л.М. Патронат як нова форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Материалы 62-й Научн. конф. проф.-препод. состава и аспирантов ОНУ им. И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 ноября 2007 г.)*. Одесса: ОНУ имени И. И. Мечникова, 2007. С. 113–115.

35. Зилковская Л.М. Усыновляемый как субъект правових отношений по усыновлению. *Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса: «Астропринт», 2008. С. 140–145.

36. Зілковська Л.М. Політика держави Україна в сфері охорони та захисту житлових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Проблеми формування та реалізації державної житлової політики*: зб. тез за матеріалами Наук.-практ. семінару (м. Київ, 5 вересня 2008 р.). К.: ІДіП НАНУ, 2008. С. 33–36.

37. Зілковська Л.М. Стан влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Одеській області: *материалы 63-й научн. конф. профес.-препод. состава, аспирантов и соискателей ОНУ имени И. И. Мечникова* (г. Одесса, 17–20 ноября 2008 г.). Одесса: Б.и., 2008. С. 154–156.

38. Зілковська Л.М. Питання удосконалення законодавства в сфері усиновлення. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 р.): У 4-х частинах. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2008. Ч. 3

«Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». С. 113–114.

39. Зилковская Л.М. Значение исследований ученых Новороссийского университета в сфере защиты прав детей. *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.); за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2008. С. 160–165.

40. Зилковская Л.М. Проблемы защиты прав детей в трудах ученых Новороссийского университета: *матеріали 64-ї наук. конф. проф.-виклад. складу і наук. працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 25–27 листопада 2009 р.). Одеса: Астропринт, 2009. С. 50–54.

41. Зілковська Л.М. Усиновлення – невирішені проблеми. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, ОНЮА, 12 лютого 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 87–91.

42. Зілковська Л.М. Проблеми законодавчого закріплення пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 145-й річниці створення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 183–187.

43. Зілковська Л.М. Дитячий будинок сімейного типу як одна з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *матеріали 65-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 24–26 листопада 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 55–57.

44. Зілковська Л.М. Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного, (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 35–40.

45. Зілковська Л.М. Про доцільність використання досвіду парламентських слухань для удосконалення сімейного законодавства. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011р.). Харків: НЮАУ, 2011. С. 116–121.

46. Зілковська Л.М. Конституційні основи забезпечення прав дітей на сімейне виховання. *Перші Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Астропринт, 2011. С. 186–188.

47. Зилковская Л.М. Европейские правовые стандарты и защита прав детей в Украине. *Защита прав личности В конституционно-, гражданско- и международно-правовом аспекте: в Германии, Украине и Польше (право ЕС, Европейская Конвенция по правам человека)*: тезисы Междунар. семинара (г. Регенсбург, 1–2 июля 2011 г.). Регенсбург, 2011. Ч. I. С. 112–121.

48. Зилковская Л.М. Процессуальный порядок рассмотрения дел о восстановлении родительских прав. *Защита прав личности в конституционном, гражданско-правовом и международно-правовом аспекте в Германии, Украине и Польше*: Немецко-Украинско-Польский семинар. Ч. II (г. Одеса, НУ «Одесская юридическая академия», 28–29 сентября 2011 г.). Регенсбург, 2011. Кн. 5. С. 166–177.

49. Зилковская Л.М. Защита прав детей в Украине в свете европейских правовых стандартов. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного, (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С 20–24.

50. Зілковська Л.М. Деякі питання забезпечення реалізації житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 150–153.

51. Зилковская Л.М. Конституционные предпосылки охраны прав и интересов детей. *Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. Т. 2. С. 214–229.

52. Зилковская Л.М. Проблемы правового регулирования семейных правоотношений в трудах ученых Новороссийского университета: *Другі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (м. Одеса, 19–20 квітня 2012 р.). Одеса: ОНУ, 2012. С. 214–229.

53. Зілковська Л.М. Визначення деяких понять, що використовуються у сфері законодавчого регулювання форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *Матеріали 67-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 28-30 листопада 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. С. 103–106.

54. Зілковська Л.М. Щодо поняття сім'ї у сімейному законодавстві України: *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Щорічної міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 150–153.

55. Зілковська Л.М. Правова природа договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї: *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Х.: Право, 2013. С. 70–72.

56. Зілковська Л.М. Питання удосконалення законодавства про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами: *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2013 р.). Одеса: Астроапринт, 2013. С. 226–268.

57. Зілковська Л.М. Питання викладання цивілістичних процесів у вищому навчальному закладі: *Матеріали 68-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (економіко-правовий факультет)* (м. Одеса, 26–28 листопада 2013 р.); ред. кол.: І. С. Канзафарова, В. І. Труба, Н. В. Ільєва [та ін.]. Одеса: Астропринт, 2013. С. 76–79.

58. Зілковська Л.М. Право ребенка жить и воспитываться в семье: *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 125–128.

59. Зілковська Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського влаштування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї. *Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2014 р.) /упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2014. С. 131–134.

60. Зилковская Л.М. Законодательные дефиниции в сфере регулирования семейного устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения. *Матеріали 69-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 26-28 листопада 2014 р.) /відп. ред.: І. С. Канзафарова, О. О. Нігреєва; відп. секретар А. Л. Святошнюк. Одеса: Астропринт, 2014. С. 155–159.

61. Зілковська Л.М. Співвідношення конституційних і сімейно-правових норм щодо утримання дитини. *П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) (м. Одеса, 22 травня 2015 р.) /упоряд. та відп. ред. І.С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 114–116.

62. Зілковська Л.М. Чи доцільно стягувати аліменти з батьків, діти яких були усиновлені. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Наук.-практ.

конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Х., 2016. С. 76–78.

63. Зілковська Л.М. Деякі питання утримання дитини у разі її усиновлення. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народж. Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 р.) /уклад.: І.В. Андронов, Н. В. Волкова, О. В. Сатановська. Одеса: Юрид. літ.-ра, 2016. С. 26–29.

64. Токарчук Л.М. Передбачувані проблеми розгляду справ про усиновлення у зв'язку з реформуванням цивільного процесуального законодавства. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи*: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 р.). К.: Інститут законодавства ВРУ, 2017. С. 393–397.

65. Токарчук Л.М. Новели законодавства про патронат. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 травня 2017 р.) /відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2017. С. 149–152.

66. Токарчук Л.М. Максимально можливе урахування інтересів дитини за законодавством України. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного (до 90-річчя від дня його народження) (м. Одеса, 15 грудня 2017 р.) /упоряд. і відп. ред.: І. С. Канзафарова, В. М. Зубар. Одеса: Астропринт, 2017. С. 14–22.

67. Токарчук Л.М. Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, та дотримання принципу «інтереси дитини». *Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) /упоряд. і відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2018. С. 109–114.

68. Токарчук Л.М. Правова політика держави Україна у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І.І. Мечникова (м. Одеса, 14-15 верес. 2018 р.) /відп. ред. І.А. Ломачинська, А.В. Смітюх. Одеса: Фенікс, 2018. С. 569–573.

69. Токарчук Л.М. Роль суду у вирішенні спорів щодо дітей. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.) /за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2018. С. 36–38.

70. Токарчук Л.М. Правила подання і розгляду заяви про усиновлення: проблеми правового регулювання. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 231–235.

71. Токарчук Л.М. Перспективи емпіричних досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) /упоряд. і відп. ред. І.С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2019. С. 109–114.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

72. Зілковська Л.М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

73. Зилковская Л.М. Проблемы правового регулирования устройства детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения (по законодательству Украины и России). *Право и экономика: актуальные проблемы науки и практики*: сб. научн. ст. Одесса: Астропринт, 2008. С. 104–129.

74. Зілковська Л.М. Соціальні норми та їх види /*Теорія права і держави: підручн.;* за заг. ред. д-ра юрид. наук А. С. Васильєва. К.: КНТ, 2009. С. 63–75.

75. Зілковська Л.М. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування /*Сімейне право України: підручн.*; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. С. 243–295, 301–308.

76. Зілковська Л.М. Законні інтереси дитини в сімейному праві і законодавстві України. *Часопис цивілістики*. Одеса. 2010. Вип. 9. С. 22–25.

77. Зілковська Л.М. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права: Зб. наук. праць, присвяч. 80-ій річниці з дня народження Я. М. Шевченко* /відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. К.: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 59–64.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 4

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ 19

1.1. Методологія дослідження правових проблем влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 19

1.2. Стан дослідження правових проблем влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 31

РОЗДІЛ 2 ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ 71

2.1. Поняття та завдання державної сімейної політики України у сфері правового регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 71

2.2. Правові засоби запобігання дитячому сирітству та забезпечення охорони майнових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 105

2.3. Поняття і мета влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 146

РОЗДІЛ 3 СІМЕЙНІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ 162

3.1.Усиновлення (удочеріння) 162

3.2. Опіка та піклування 225

3.3. Прийомна сім’я, дитячий будинок сімейного типу 257
3.4. Патронат 277

РОЗДІЛ 4 МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ...313
4.1. Несімейні форми влаштування дітей і реформування системи інституційного догляду та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 313
4.2. Вплив міжнародних нормативно-правових актів і рішень ЄСПЛ на оновлення законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування 361

ВИСНОВКИ 398

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....409
ДОДАТКИ 474

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Верховна Рада України	—	ВРУ
Відомості Верховної Ради України	—	ВВР
Єдиний державний реєстр судових рішень	—	ЄДРСУ
Збірник постанов уряду УРСР	—	ЗП УРСР
Кабінет Міністрів України	—	КМУ
Кодекс законів про працю України	—	КЗпП України
Кодекс про шлюб та сім'ю	—	КпШС
Міністерство закордонних справ України	—	МЗС України
Міністерство освіти і науки України	—	МОН
Міністерство соціальної політики	—	Мінсоцполітики
Народний комісаріат соціального забезпечення	—	Наркомсоцзабез
Народний комісаріат охорони здоров'я	—	Наркомохоронздоров'я
Народний комісаріат юстиції	—	Наркомюст
Народний комісаріат просвіти	—	Наркомпрос
Народний комісаріат оборони	—	Наркомоборони
Організація Об'єднаних Націй	—	ООН
Офіційний вісник України	—	ОВУ
Рада Європи	—	РЄ
Комітет Міністрів Ради Європи	—	КМ РЄ
Сімейний кодекс	—	СК
Союз Радянських Соціалістичних Республік	—	СРСР
Українська соціалістична радянська республіка	—	УСРР
Українська радянська соціалістична республіка	—	УРСР
Федеральний закон	—	ФЗ
Цивільний кодекс	—	ЦК
Цивільний процесуальний кодекс	—	ЦПК

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вибір теми дослідження визначений соціальними, політичними і правовими чинниками, що зумовлюють необхідність глибокого всебічного осмислення правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Кожна дитина заслуговує на щасливе дитинство в усіх його проявах, на оточення любов'ю і турботою сім'ї, захистом держави, суспільства та громади, на можливість рости та повноцінно розвиватись. В Україні протягом останніх майже 30 років змінилися вектор державної соціальної політики щодо дітей та сприйняття суспільством шляхів і методів захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 №526-р Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та плану заходів з реалізації її І етапу актуалізувало питання застосування сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на початок 2019 року становила 69 352 осіб, із них 4 587 дітей проживали в дитячих інтернатних закладах та закладах соціального захисту для дітей. Такі діти були взяті під опіку держави з причин здебільшого трагічних (смерть батьків та інших осіб, які відповідно до закону зобов'язані ними опікуватись, вчинення злочинів, відносно самих дітей та їх рідних та ін.).

Одним із пріоритетних завдань сучасного сімейного законодавства є створення ефективних соціально-правових засад для розвитку сім'ї, які включатимуть дієві механізми захисту прав і законних інтересів дітей, запобігатимуть дитячому сирітству, безпритульності, зменшать ризики настання необхідності виховання дітей в чужих сім'ях. Статтею 5 СК України передбачено засади державної охорони сім'ї загалом і охорону державою кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування. Саме ці вихідні положення державної політики у сфері охорони сім'ї і дітей становлять підґрунтя для формування державної сімейної політики.

У науці сімейного права до теперішнього часу не здійснене комплексне дослідження всіх передбачених чинним законодавством форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Лише окремі форми влаштування таких дітей стали предметом дисертаційних досліджень вітчизняних науковців. Так, зокрема, проблематиці усиновлення були присвячені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Л. М. Зілковської (2002 р.), О. О. Грабовської (2005 р.), І. В. Ковальчук (2009 р.), Т. А. Стоянової (2009 р.), Н. П. Косенко (2014 р.), С. С. Журила (2015 р.), К. І. Березовської (2019 р.), опіки та піклування – Н. А. Д'ячкової (2006 р.), Д. С. Прутяна (2007 р.), С. Є. Морозової (2011 р.), І. В. Мамай (2016 р.)., дитячих будинків сімейного типу та прийомній сім'ї – О. І. Карпенко (2002 р.), дитячих будинків сімейного типу – В. Ю. Москалюк (2003 р.), інституту прийомного виховання – Ю. Ю. Черновалюк (2010 р.), Є. В. Падун (2017 р.), патронату – У. В. Романюк (2018 р.).

Окрім наведеного, предметом наукових пошуків були також питання, присвячені проблемам охорони та захисту майнових та особистих немайнових прав та інтересів дітей.

Серед визначальних робіт у сфері державної приватно-правової політки, зокрема й сімейної, є дисертація Л. А. Музики «Цивільно-правова політика України», захищена 2021 р. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03.

Враховуючи сучасний вектор розвитку державної соціальної політики на деінституціалізацію, вітчизняна система влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує вдосконалення, особливо це стосується її сімейних форм.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали роботи цивілістів дорадянського періоду: Д. І. Азарєвича, О. Л. Боровиковського, Є. В. Васьковського, М. Ф. Владимирського-Буданова, І. С. Вольмана, Ю. С. Гамбарова, Й. В. Гессена, Д. Д. Грімма, П. М. Дашкевича, М. Л. Дювернуа, О. І. Загоровського, О. С. Невзорова, К. О. Неволіна, М. О. Ошаніна, С. В. Пахмана, К. П. Победоносцева, А. С. Рабиновича, В. І. Синайського, Г.Ф. Шершеневича, а також праці радянських вчених та сучасних науковців

таких, як М. В. Антокольська, Т. С. Барило, А. М. Белякова, Ю. Ф. Беспалов, Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, Є. М. Ворожейкін, О. Г. Гойхбарг, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, Н. М. Єршова, І. В. Жилінкова, О. Ю. Ільїна, Л. П. Короткова, О. О. Красавчиков, О. С. Кізлова, Л. В. Красицька, Н. В. Лєтова, Р. А. Майданик, Г. К. Матвєєв, Є. Ф. Мельник, Р. М. Мінченко, Л. Ю. Михеєва, Л. А. Музика, А. М. Нечаеєа, О. Й. Пергамент, С. О. Погрібний, Л. М. Пчелінцева, О. А. Пушкін, З. В. Ромовська, В. О. Рясенцев, Г. М. Свердлов, Р. О. Стефанчук, В. І. Труба, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, Ю. В. Черняк, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, В. Л. Яроцький, О. А. Явор та інші.

Отже, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю розвитку науки сімейного права щодо влаштування дітей- сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вдосконалення чинного законодавства України в цій сфері та практики його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з планами науково-дослідних робіт кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за темами: «Майнові та немайнові права особи в умовах побудови правової держави в Україні: проблеми набуття, здійснення та захисту» (державний реєстраційний номер 0108U003958); «Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний номер 0113U002740); «Забезпечення прав і законних інтересів учасників правовідносин, що виникають у сфері приватного права: проблеми теорії та практики» (державний реєстраційний номер 0118U004432).

Тема дисертації відповідає Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленому Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. №509-VIII.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка концепції полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Для досягнення поставленої мети в дисертації вирішувалися такі завдання:

визначити генезу правового регулювання окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

з'ясувати вплив правових джерел на розвиток норм сімейного права у сфері запобігання сирітству, сімейного влаштування дітей-сиріт;

виявити, вивчити та узагальнити наявні теоретико-правові дослідження проблем окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; визначити ознаки та значення кожної з них;

обґрунтувати концепцію полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

сформулювати поняття «усиновлення», розкрити його основні ознаки і сутність на сучасному етапі розвитку законодавства і зважаючи на перспективи його розвитку;

визначити поняття форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і надати видову характеристику;

аргументувати необхідність прогнозованого розвитку законодавства на підставі системного збору та аналізу статистичних даних щодо неблагополучних сімей, влаштованих дітей у сім'ї громадян та інтернатні заклади;

визначити сутність, елементи і значення сімейної правової політики як особливого різновиду загальної сучасної правової політики держави;

сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства в сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження – влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї.

Методи дослідження. Для оптимального вирішення поставлених завдань у дисертації застосовувалися загальнонаукові, а також спеціально-наукові методи наукового дослідження та підходи до пізнання правових явищ і процесів.

Серед загальнонаукових методів застосовувалися, зокрема, методи аналізу і синтезу: при виділенні окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, для їх поглибленого вивчення, віднайдення спільних та відмінних ознак, групування особливих різновидів форм влаштування, що складають вид – опіку та піклування (підрозділ 1.2, розділ 3); з метою виділення серед норм міжнародного права тих, які варто брати за основу при реформуванні національного законодавства (підрозділи 4.1, 4.2); при вивченні ситуації щодо вирішення судами справ, учасниками яких є усиновлювачі, прийомні батьки, батьки-вихователі, підопічні діти; для оброблення офіційної статистичної інформації (розділ 3). Методи аналогії та індукції використовувалися при дослідженні питань становлення і розвитку законодавства про усиновлення та опіку (піклування), патронат, визначення спільних і відмінних ознак патронату, патронажу, соціальних послуг, заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству (розділ 3).

Системно-структурний метод застосовувався для визначення елементів, концепції полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, взаємозв'язків її елементів (розділи 1–4).

Серед спеціально-наукових методів використовувалися, зокрема: історико-правовий – для окреслення становлення і розвитку законодавства та правової думки щодо врегулювання відносин з опікування над сиротами (підрозділ 1.2, розділ 3); формально-логічний – для обґрунтування концепції полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, формулювання дефініцій у сфері опіки над дітьми тощо (розділ 3); техніко-юридичний – при формулюванні конкретних пропозицій з удосконалення законодавства (розділи 2, 3, 4); порівняльно-правовий – для визначення спільних і відмінних рис у правовому регулюванні відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у законодавстві України та законодавстві зарубіжних держав, відповідності актів чинного законодавства України міжнародно-правовим актам у цій сфері та їх імплементації у національну юридичну практику (розділи 1–4).

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали судової та адміністративної практики, статистичні дані щодо питань захисту дітей, які потребують окремої уваги суспільства за 1999–2020 р.р.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним дослідженням проблем правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в якому обґрунтовано концепцію полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що ґрунтується на нормах міжнародного та національного (зокрема, цивільного, сімейного, адміністративного) права.

За результатами проведеного дослідження сформульовані такі положення, що мають наукову новизну:

вперше:

обґрунтовано концепцію полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як державної, громадської і приватної діяльності з охорони і захисту прав та інтересів дітей, сприяння їхньому добробуту, можливості реалізації свого життєвого і творчого потенціалу, що ґрунтується на нормах міжнародного та національного права. Засадами цієї концепції є: пріоритет сімейного виховання дитини; збереження традиційних сімейних цінностей; підвищення ролі сім'ї та захисту дітей у суспільстві; профілактика, запобігання і подолання сімейного неблагополуччя; поліпшення умов і підвищення якості життя сімей і захисту прав дітей; охорона кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування;

аргументовано, що правова політика щодо охорони сім'ї і дитинства має ґрунтуватись на загальновизнаних нормах міжнародного права з урахуванням національних інтересів держави і українського суспільства;

обґрунтовано необхідність запровадження законодавчої регламентації відшкодування майнової (матеріальної) та моральної шкоди малолітній дитині особою, яка самочинно змінила місце її проживання;

доведено потребу запровадження заходу захисту прав та інтересів дитини у разі виникнення конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання дитини у вигляді поміщення дитини на короткий період до дитячого реабілітаційного закладу. Такий захід має застосовуватися, як виняток, до вирішення спору між батьками;

обґрунтовано, що політика деінституціоналізації передбачає перенесення практики догляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, з інтернатного середовища у сім'ї загалом є виваженою. Проте в сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, недопустимі необдумані експерименти на кшталт реорганізації системи інтернатного догляду, такі дії можуть призвести до негативних наслідків, у тому числі і до втягнення дітей у протиправну діяльність, вчинення відносно них злочинів, що в результаті не призведе до зменшення кількості безпритульних дітей. Впроваджуючи інновації у такій делікатній сфері, слід пам'ятати, що завжди будуть існувати діти, яких ніхто не візьме у сім'ю або яких, взявши у сім'ю під опіку або усиновлення, не припинять достроково опіку, що зумовить повернення дитини в інтернатний заклад. З огляду на зміну вектору державної соціальної політики щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, із переважного влаштування їх не у сім'ї громадян під опіку, піклування, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, а повернення їх у свою сім'ю, окрім влаштування дитини- сироти, держава має організувати системний супровід таких сімей, метою якого, серед іншого, є стабілізація побутових умов проживання у сім'ях, поліпшення становища дітей у них для забезпечення повернення дітей у свої сім'ї та/або невилучення їх з природних сімей;

запропоновано розуміти під формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, визначеними відповідно до закону юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади та органу місцевого самоврядування. У понятті відображено конвергенцію приватного та публічного права, враховано виконання державою своїх функцій із соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що виражається в організації влаштування зазначеної категорії дітей, тобто у здійсненні комплексу дій із визначення і надання дитині відповідного статусу до обрання ефективної форми влаштування для кожної конкретної дитини;

сформульовано визначення поняття усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Усиновлення – це прийняття усиновлювачем (усиновлювачами) у свою сім'ю дитини, що здійснюється на підставі рішення суду, внаслідок чого між усиновлювачем та його родичами, з однієї сторони, та усиновлюваним і його нащадками, з іншої сторони, виникають права та обов'язки, аналогічні тим, що існують між батьками і дітьми та їх родичами за походженням;

запропоновано розуміння опіки (піклування) як форми влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю з метою забезпечення та захисту її особистих немайнових і майнових прав та інтересів;доведено, що між прийомними батьками, батьками-вихователями і підопічними часто складаються відносини, які за суттю можна вважати сімейними, а не просто відносинами з надання послуг із утримання та виховання дитини. У разі наявності таких відносин їх учасники мають право на спілкування, побачення і після припинення договору про утримання. У разі виникнення спору щодо права спілкування між прийомними батьками, батьками-вихователями і біологічними батьками колишніх підопічних суд має виходити із засад дотримання найкращих інтересів дитини, а також зважити інтереси фактичних вихователів та батьків;

на підставі системного аналізу норм чинного законодавства про патронат зроблено висновок про те, що патронат не є формою влаштування дітей- сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а має ознаки соціальної послуги. Протиріччя у нормах, що регулюють відносини патронату, зумовлюють невірність їх розуміння, призводять до спорів і зловживання щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зважаючи на мету встановлення патронату, враховуючи багатозначність терміну «патронат» у законодавстві, а також у зв'язку з тим, що СК України врегульовує сімейні відносини, а не відносини з соціального забезпечення, положення глави 20 розділу IV мають бути переглянуті, її норми повинні чітко закріплювати мету, підстави та правила встановлення патронату над дітьми;

доведено, що передбачені у ст. 5 СК України принципи: 1) держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини, 2) держава бере під свою охорону кожну дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування,– слід тлумачити так, що держава зобов'язана сприяти розвитку всіх форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. І лише в разі неможливості забезпечення сімейного влаштування, держава повинна вжити заходів щодо влаштування такої дитини до інтернатного дитячого закладу (медичного, соціально-освітнього);

на підставі дослідження судової, адміністративної практики, статистичних спостережень обґрунтовується необхідність забезпечення транспарентності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що передбачає відкритість, комунікацію, а також підзвітність громаді та суспільству суб'єктів владних повноважень, до сфери діяльності яких належить влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, організація та реорганізація інституційних закладів для дітей;

аргументовано розуміння правової політики як науково обґрунтованої, послідовної і системної діяльності державних і недержавних структур зі створення ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин, цивілізованого використання юридичних засобів для досягнення таких цілей, як найбільш повне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення правопорядку, створення умов для реалізації принципу верховенства права, формування правової державності і високого рівня правової культури, правового життя суспільства і особистості;

аргументовано, що одним із пріоритетів правової політики в Україні має бути формування державної сімейно-правової політики. Забезпечення державної політики у сфері сім'ї та дитинства, охорони і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має здійснюватися суб'єктами владних повноважень із залученням представників громадянського суспільства;

обґрунтовано ідею правової політики держави у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як забезпечення

благополуччя дітей, створення умов для недопущення збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяння сімейному влаштуванню таких дітей;

сформульовано висновок, що при формуванні правової політики держави у сфері інституційного догляду та виховання дітей не можна окремо виділяти питання реформування інтернатних закладів від питань державної сімейної політики загалом. Відокремлене вирішення питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від забезпечення благополуччя кожної сім'ї, добробуту кожного домогосподарства буде неефективним;

визначено місце правотворчої і правозастосовної форм реалізації правової політики у сфері сім'ї та дитинства, яким надається першочергове значення. Іншими напрямами реалізації правової політики держави є інтерпретаційний, доктринальний, правонавчальний;

обґрунтовано необхідність розроблення і схвалення концепції державної сімейної політики, прийняття Закону України «Про опіку та піклування»;

вдосконалено:

висновок про необхідність врахування принципу дотримання найкращих інтересів дитини в частині обов'язкового забезпечення врахування думки дитини під час вирішення питань улаштування з огляду на вік і зрілість такої дитини;

наукове положення про те, що опіка та піклування є складним юридичним явищем – елементом системи приватного права, частиною розділу про особи (Л. Ю. Міхеєва, С. Є. Морозова) і, водночас, виконує роль форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

пропозицію щодо виключення із законодавства норм про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в консульській установі або дипломатичному представництві України (К. І. Березовська). Додатково аргументовано, що зазначені органи, на відміну від суду, не уповноважені з'ясовувати всебічно і повно обставини справи, не наділені повноваженнями щодо дослідження доказів, вирішення питання про усиновлення у присутності заявників і дитини тощо;

дістало подальшого розвитку:

висновок про збереження інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також потребу у популяризації таких сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я;

твердження про те, що опіка та піклування є родовими поняттями відносно понять «прийомна сім'я» та «дитячий будинок сімейного типу», оскільки прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу є різновидами опіки та піклування (В. Ю. Москаленко, О. І. Карпенко). Зазначено, що прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники; на повноваження прийомних батьків і батьків-вихователів поширюються вимоги, встановлені для опікунів та піклувальників;

пропозицію щодо необхідності невідкладного приєднання до Конвенції ООН про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р. Додатково аргументовано необхідність приведення актів чинного законодавства України, що врегульовують відносини з усиновлення у відповідність до стандартів Конвенції ООН 1993 року та запропоновано, зокрема, редакцію конкретних статей СК України. Зволікання щодо ратифікації Конвенції є перепоною у справі захисту прав та інтересів усиновлених дітей з іноземним елементом;

твердження про недостатність використання даних правової статистики для визначення ефективності застосування окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, окреслення шляхів удосконалення законодавства, а також діяльності органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та суду. Доведено необхідність перегляду національної статистичної системи щодо збору даних про: дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; дітей, які постраждали від домашнього насильства, в тому числі постраждали від насильства за ознакою статі; дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; дітей, які потребують додаткового захисту; причини позбавлення батьків батьківських прав; причини повернення

дітей, позбавлених батьківського піклування, в кровні сім'ї із дитячих інтернатних закладів, а також сімей, в які вони були влаштовані на виховання; дитячі заклади всіх форм власності для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи можуть бути використані у:

науково-дослідній роботі – для подальших наукових досліджень теоретичних і практичних проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Акт впровадження Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 27.04.2021 р.);

правотворчій діяльності – для вдосконалення сімейного та цивільного законодавства з метою ефективного регулювання відносин у сфері охорони і захисту прав та інтересів дітей, розроблення концепції державної політики у сфері сім'ї та дитинства;

правозастосовній діяльності – для вдосконалення діяльності службових і посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, до повноважень яких належить охорона і захист прав дітей (Акт впровадження Одеськоїобласної державноїадміністрації від 22.04.2021 р., Акт впровадження Ради адвокатів Одеської області від 12.05.2021 р.);

навчальному процесі – при викладанні курсів «Цивільне право», «Сімейне право», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ», «Система захисту прав дітей», а також при написанні підручників, посібників, практикумів із зазначених дисциплін (Акт впровадження Одеського національного університету імені І.І. Мечникова від 27.04.2021 р., Акт впровадження Західноукраїнського національного університету від 29.03.2021 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретико-практичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у роботі, доповідались на наукових і науково-практичних заходах, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми» (м. Одеса, 15 травня 2003 р.); Науково-практичній конференції «Феномен жорстокого поводження з дітьми:

стан, проблеми, шляхи розв'язання» (м. Одеса, 21 квітня 2004 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.); 62-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одесса, 28–30 листопада 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 30 травня 2008 р.); Науково-практичному семінарі «Проблеми формування та реалізації державної житлової політики» (м. Київ, 5 вересня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький 28–29 листопада 2008 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, ОНЮА, 12 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики», присвяченій 145-й річниці створення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвяченій пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перші Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського» (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); Міжнародному семінарі «Защита прав личности с конституционно-, гражданско- и международно-правовой точки зрения: в Германии, Украине и Польше (право ЕС, Европейская конвенция по правам человека)» (м. Регенсбург, 1–2 липня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу», присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвяченій 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю. С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та

сімейного права», присвяченій 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є.В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є.В. Васьковського (м. Одеса, 16 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського» (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) (м. Одеса, 22 травня 2015 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); XVII Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лютого 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2019 р.).

Публікації. Основні положення та висновки роботи висвітлені в одноособовій монографії, розділі колективної монографії, у 27 наукових статтях, з яких 21 опублікована у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 6 опубліковані у зарубіжних періодичних виданнях, в тому числі 2 статті, опубліковані у зарубіжних виданнях, що включено до наукометричної бази Wed of Science, а також у 42 тезах доповідей та повідомлень на міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, що містять 13 підрозділів та 2

пункти, висновків, списку використаних джерел (618 найменувань), 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 511 сторінок, з яких основний зміст – 408 сторінок.

РОЗДІЛ 1
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1. Методологія дослідження правових проблем влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Цей підрозділ присвячений висвітленню принципів і підходів, що стали підґрунтям для здійснення досліджень проблеми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізації принципу державної охорони сім'ї у частині юриспруденції – сімейному праві.

Будь-які системні дослідження мають проводитися з використанням арсеналу специфічних методів. «Розрізняють методи теоретичних та емпіричних досліджень. Такий розподіл методів завжди умовний, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу» [566, с. 76].

Слід зауважити, що окремі елементи наукових знань з'явилися давно. Наприклад, зачатки дослідного вивчення природи і створення деяких елементарних розділів математики (зокрема, геометрії) спостерігалися ще в давнину. Однак справжня наука виникла лише тоді, коли склалися і стали систематично застосовуватися особливі наукові методи – методи емпіричного і теоретичного дослідження явищ природи, що відноситься приблизно до XVII століття. У подальшому людина в процесі безпосередньої життєдіяльності починає накопичувати і передавати іншим знання про світ.

Якщо поняття «метод» в наукових, довідниково-енциклопедичних виданнях і публікаціях щодо організації та здійснення наукових досліджень тлумачиться більш-менш подібно, то визначення поняття «методологія» дуже різниться.

Так, у філософському словнику за редакцією В. Є. Кемерова (він же автор цієї статті) методологія визначається як «вчення про метод, наука про побудову людської діяльності. Традиційно найбільш розвинутою сферою методології є

методологія пізнавальної діяльності, методологія науки. З точки зору філософії, методологія як загальна теорія побудови людської діяльності виявляє свої межі. Філософія виявляє суспільно-історичні залежності засобів діяльності людини від рівня розвитку його сил і від характеру тих проблем, що перед нею виникають. У полі методологічного аналізу виявляються проблеми повсякденного життя людей, їх спілкування і поведінки; завданням методології стає з'ясування, конструювання та перетворення схем діяльності, «вбудованих» в повсякденний досвід людських індивідів. На стику методології пізнання і методології повсякденної діяльності людей виявляються зміни характеру методології: з методології загальних норм і правил діяльності вона перетворюється в методологію постановки і прояснення людських проблем. Таким чином, сама методологія набуває статусу проблеми культури, стає важливим пунктом осмислення і переосмислення сучасної культурної проблематики» [498, с. 486–487].

О. О. Грицанов визначає методологію як «вчення про способи організації та побудови теоретичної і практичної діяльності людини. Філософія виявляє суспільно-історичну залежність репертуарів і засобів діяльності людей від рівня їх розвитку і від характеру проблем, що ними вирішуються. У межах обслуговування типових програм діяльності сенс методології зводимо до забезпечення їх нормативно-раціональної побудови. Суспільно-історична і культурна обумовленість методології виявляється в ході зміни її підстав, а також у процесах вироблення нових методологічних засобів» [80, с. 628]. Таким чином, розвиток сучасної методології нерозривно пов'язаний із збереженням пізнавальних стандартів, а також із потребами відобразити мінливість категорій і понять, формування нових пізнавальних установок явищ, що виявляються в суспільстві, змінами, які відбуваються у відносинах між людьми.

Проводячи дослідження, необхідно виходити з розуміння методу як способу пізнання дійсності і відтворення його в мисленні та способу, прийому/системи прийомів для досягнення мети, для виконання певної операції [491, с. 429]. А методології – як сукупності прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкту її пізнання [491, с. 430].

Методологія наукового пізнання – вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності. Завданнями методології науки є опис та аналіз етапів наукового дослідження, аналіз мови науки, визначення сфери застосування окремих процедур і методів, аналіз дослідницьких принципів, підходів і концепцій [88, с. 6].

Вивчення поглядів правознавців на методологію приватного права, дало змогу зробити висновок, щодо правильності точки зору Л. С. Явича, який зазначає, що «методологія приватних наук не може бути віднесена до компетенції філософії. Її розробляють на основі філософії самі науки (фізика, математика, хімія, геологія, історія, філологія тощо). Це стосується і науки права. Методологія як цілий комплекс методів, засобів, способів і процедур пізнання права становить мета-юридичну сферу правознавства, відповідальність за стан якої несе зовсім не філософія, а загальна теорія права, в змісті якої гносеологічна проблематика посідає найважливіше місце, становить в даному разі її неодмінний і провідний структурний елемент» [573, с. 5]. Водночас цілком очевидним є усвідомлення, що філософські передумови щодо постановки завдань дослідження підвищують його якість і сприяють відкриттю нових дослідницьких напрямів юридичної науки з точки зору їх гносеологічної еволюції та соціального дозрівання. Як зазначав М. М. Розенталь, «Ніяка наука не може обійтися без філософського, логічного базису, особливо в наш час, коли небачено швидкий розвиток знань, ломка одних поглядів і заміна їх на інші, нескінченне поглиблення в сутність явищ можуть бути осмислені та усвідомлені лише в світлі об’єктивних законів пізнання, об’єктивної логіки руху наукової думки» [467, с. 26]. Тим більше наведені є актуальними сьогодні, в умовах активного залучення в національне законодавство України норм європейського права, більшого поширення методів порівняльного правознавства, необхідності узгодження положень національного законодавства із європейськими стандартами.

Серед філософів та теоретиків права немає єдності у класифікації методів дослідження. У літературі з філософії та теорії права, а також з організації наукових досліджень методи пізнання поділяють на теоретичні та емпіричні, філософські та загальнонаукові, ідеальні і реальні, логічні та інформаційні,

гіпотетичні і концептуальні тощо. Наукові методи є явищем, що постійно розвивається, яке повинно відповідати не тільки предмету пізнання, а й постійно змінюваним умовам відповідного різновиду процесу пізнання, враховувати розвиток технічних засобів пізнання тощо.

Загальні методи наукового пізнання прийнято поділяти на емпіричні та теоретичні. Ми отримуємо знання дослідним шляхом (емпіричним) і шляхом складних логічних операцій, (теоретично). Теоретичний рівень пізнання пов'язаний з осмисленням матеріалів, отриманих емпіричним шляхом, їх переробкою (аналіз і синтез; абстрагування; ідеалізація; індукція і дедукція; уявне моделювання; сходження від абстрактного до конкретного). На теоретичному рівні розкриваються внутрішня структура і закономірності розвитку систем і явищ, їх взаємодія і обумовленість.

Емпіричний рівень пізнання включає, зокрема, спостереження за явищами, накопичення і відбір фактів, а також встановлення зав'язків між ними. Відповідно й методи емпіричного рівня пізнання включають: спостереження; порівняння; вимір; експеримент; матеріальне моделювання.

Головним пізнавальним завданням емпіричного рівня є описання явищ, а теоретичного – пояснення явищ, що вивчаються. Найбільш чітка відмінність між двома рівнями пізнання виявляється у характері одержуваних наукових результатів. Основною формою знання, що отримується на емпіричному рівні, є науковий факт і сукупність емпіричних узагальнень. На теоретичному рівні одержуване знання фіксується у формі законів, принципів і наукових теорій, в яких і розкривається сутність явищ, що вивчаються.

Теорія, її методи є універсальними, застосовуються в будь-яких дослідженнях, для вирішення різних завдань на всіх етапах дослідження. Виділяють наступні складові теоретичного рівня пізнання.

Методи аналізу і синтезу. Перший – оцінка, співставлення, упорядкування досліджуваних фактів, властивостей і явищ. Другий – оцінка досліджуваного явища, вироблення критеріїв для систематизації отриманих знань, побудова наукових висновків.

Метод абстрагування – логічне виокремлення істотних властивостей від неістотних, другорядних. При вивченні об'єкту виділяються і відображаються

лише істотні ознаки, факти, які дають змогу виокремити властивості об’єкта, відрізнити його від інших об’єктів аналогічного типу.

Ідеалізація як теоретична дія дає змогу сформулювати висновки про уявні досконалі умови, системи, можливості.

Індукція – метод на підставі якого висновок про загальне робиться, виходячи із знання про окреме.

Протилежний індукції, метод дедукції означає – йти від загального до більш конкретного.

Уявне моделювання – спосіб мислення про те, передбачити і пояснити явища, як вигадані або абстрактні об’єкти можуть представляти явища, взаємодіяти з реальними системами

Метод сходження від абстрактного до конкретного – метод вивчення реальності, чия сутність полягає в послідовному переході від абстрактних і однобічних концепцій про реальність до прогресивно більш конкретних репродукцій теоретичної думки.

Проблеми наукового пізнання обраного предмета дослідження можна розв’язати лише комплексно на емпіричному та теоретичному рівнях дослідження. Емпіричні та теоретичні знання існують в тісній взаємодії.

Слід згадати слова В. Д. Бабкіна, «Оскільки право – сфера практичного життя людей, то філософія права лише тоді знаходить необхідну змістовність і теоретичну вагомість, коли вона стосується позитивного права, органічно пов’язана безпосередньо з «живим» правовим матеріалом, стає прямим результатом його творчого осмислення. Творчі контакти філософії та правознавства сприяють розумінню права не тільки як функції держави, але й, передусім, як сутності соціального буття та духовності людини. Подолання розриву теорії та практики потребує розширення взаємодії філософії, соціології, теорії держави і права у вивченні механізмів, динаміки, соціальних результатів функціонування держави і права. Така взаємодія ґрунтується на своєрідному принципі взаємодоповнюваності у сфері соціального пізнання, який дозволяє зберігати теоретичну цінність будь-якого альтернативного погляду в системі їх цілісності» [19, с. 17–19].

За визначенням П. М. Рабіновича, «Співвідношення інтересів людини, суспільства та держави може бути вирішено не шляхом протиставлення одних

інтересів іншим, проголошення державних чи особистісних інтересів пріоритетними, а встановленням їх реальної співвідносності. Вона охоплюється не спрощенням поняття переваги суспільних інтересів чи інтересів людини, а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як їх пріоритетність, так і паритетність, баланс, узгодженість, гармонійність. Однією з насущних проблем філософії права та теорії держави і права є вирішення питань поступового подолання суттєвого розриву між теорією та практикою, між декларативними положеннями законів та їх реальним втіленням у життя. Іноді філософію права розглядають винятково як галузь знань, що немає безпосереднього виходу на юридичну практику» [456, с. 100].

Розвиток приватного права, зокрема й сімейного, завжди відзначався практичним спрямуванням наукових досліджень. Узагальнення знань та їх збагачення науковцями дорадянського, радянського і пострадянського періодів відбувалось із застосуванням методів інших наук, а саме – теорії та філософії права.

У сучасних роботах з методології та організації наукових досліджень стверджують, що «із розвитком цивілізації виникає новий спосіб побудови знань. Такий, що власне і позначає перехід до саме наукового пізнання. … якщо на етапі переднауки ідеальні об’єкти виводили безпосередньо із практики, то тепер знання будують ніби незалежно від практики. І лише потім виявляються зв’язки із практикою, у якій перевіряють правильність знань» [252, с. 10]. У контексті нашого дослідження із цим можна погодитись лише частково. На нашу думку, ефективне вирішення завдань дослідження і досягнення його мети у сфері сімейного права, особливо дослідження проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування складно досягти ігноруючи емпіричні знання, вважати їх другорядними [532, с. 267–271].

«Емпіричне знання – це встановлені факти науки і сформульовані на основі їх узагальнення емпіричні закономірності і закони. Відповідно, емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об’єкт і спирається на емпіричні, дослідні дані» [283, с. 61].

На нижчих рівнях емпіричного дослідження превалюють форми чуттєвого пізнання, у подальшому – співвіднесення отриманого знання із відповідними поняттями. Так само і на теоретичному рівні наукового пізнання – на вищому

рівні теоретичного дослідження – раціональне, однак передує цьому чуттєвий рівень пізнання – у висунутій гіпотезі, в розробці теорії, в формулюванні законів і співставленні теорій одна з одною використовують наглядні («модельні») уявлення [177, с. 25–26]. При цьому між емпіричним та теоретичним рівнями пізнання існує істотний зв'язок. Без теорії дослідник не знав би, що він власне спостерігає, відшукує. Емпіричні дані будь-якої науки – це теоретично розтлумачені результати того, що сприймається під час досвіду [177, с. 28–29].

«Між емпіричним і теоретичним рівнями знання існує взаємозв’язок, однак цей зв’язок не безпосередній, а опосередкований, і здійснюється він за допомогою такої специфічної методологічної операції як емпірична інтерпретація теорії. Остання являє собою особливий вид творчої, змістовно-конструктивної діяльності вчених, результатом якої є сукупність інтерпретативних пропозицій» [315, с. 29]. Будь-яке задовільне вирішення проблеми співвідношення емпірії і теорії «має полягати в несуперечливому суміщенні двох тверджень: 1) визнання якісної відмінності між емпіричним і теоретичним знанням в науці і 2) визнання взаємозв’язку між ними, включаючи пояснення механізму цього взаємозв’язку. … Емпіричне знання суть безлічі висловлювань (не обов’язково логічно пов’язаних між собою) про емпіричні об’єкти. Теоретичне знання суть безлічі висловлювань (як правило організованих в логічно взаємопов’язану систему) про ідеальні об’єкти. Якщо джерелом змісту емпіричного знання є інформація про об’єктивну реальність, що отримується через спостереження і експериментування з нею, то основою змісту теоретичного знання є інформація про ідеальні об’єкти, які є продуктами конструктивної діяльності мислення» [315, с. 81–82].

Основними факторами мислення, які впливають на трансформацію емпіричного знання, є спостереження і експеримент. Основними факторами мислення, що контролюють зміну змісту теоретичного знання, є інтелектуальна інтуїція і логіка. Контроль мислення за змістом і визначеністю теоретичного знання є значно сильнішим, ніж за змістом і визначеністю емпіричного знання. І це пов’язано з тим, що зміст теоретичного знання є іманентно продуктом самого мислення, тоді як зміст емпіричного знання лише частково залежить від свідомості, а частково не залежить від неї. Наукові теорії конструюються і надбудовуються над емпіричним знанням для виконання певних функцій

(розуміння, тлумачення, прогнозування) і створюються вони завдяки творчій діяльності розуму.

Згадаймо, знання, які стосуються галузі права, мали в стародавніх цивілізаціях прикладний характер. Стосовно приватного права, ці знання дозволяли дослідити еволюцію сім'ї, її формування, відносини спорідненості, прийняття в сім'ю, відносини власності, висловити певні гіпотези і спрогнозувати подальший розвиток суспільних відносин тощо. Уже стародавні вчені усвідомлювали, що виникнення знань обумовлено потребами практики. Це правило є актуальним завжди.

І сьогодні науковці застосовують кількісні та якісні методи збору даних і джерел інформації, що дає змогу узагальнити знання, перевірити доводи інших науковців та власні.

За допомогою методів спостереження та структурованих інтерв'ю з фахівцями, ми маємо змогу, наприклад, спостерігати за учасниками судових справ та адміністративних проваджень, щоб отримати більш глибоке розуміння мотивів взяття дитини в свою родину, причин відмови від таємниці усиновлення, причин розірвання договорів про влаштування дітей.

Застосувавши статистичний метод ми отримуємо знання із судових справ і рішень відповідної категорії, із систематичних статистичних спостережень щодо розгляду справ відповідної категорії. На жаль, статистичний метод вкрай рідко використовується у наукових дослідженнях зі спеціальності 12.00.03.

Що стосується вивчення судової практики про здійснення усиновлення і встановлення опіки та піклування над дітьми, то тут кількісні і якісні показники розгляду справ про встановлення опіки та піклування можливо визначити з мінімальною похибкою, що стосується справ про здійснення усиновлення, зі значною. Це пов'язано з тим, що рішення у справах про усиновлення можуть не підлягати оприлюдненню згідно з адміністративно-правовими приписами (п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень»), а дотримання таких приписів охороняється за допомогою норм кримінального закону. Таким чином, дослідження може проводитись не лише на підставі аналізу відкритих даних, а й спираючись власний досвід практичної роботи, на неформальне опитування працівників правоохоронних органів, суддів, співробітників органів опіки та піклування з дотриманням відповідних нормативних приписів щодо отримання і

оприлюднення інформації. З огляду на наведення, такі спостереження, опитування проводяться в малому масштабі не мають репрезентативної вибірки, зміщеною за віком, статтю, соціальним статусом учасників правовідносин тощо. А тому узагальнені висновки не розкриють всієї картини явища, у даному випадку – влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

На підставі отриманих знань ми аналізуємо матеріали, узагальнюємо їх, групуємо за відповідними категоріями і робимо відповідні висновки. Наприклад, щодо ефективності застосування форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Доречним тут вважаємо навести слова Герберта Харта про те, що «емпіричні тести з самого початку схильні до помилок, але вони не безнадійно такі» [550, с. 144]. На нашу думку, при оцінюванні будь-якого емпіричного матеріалу правового змісту слід робити похибки, однак не можна стверджувати про безумовну помилковість результатів їх оцінювання.

Як зазначає В. М. Селіванов, «Методологія як певна форма світоглядного підходу до дослідження конкретного об’єкта (предмета) реальної дійсності ґрунтується на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння даних явищ, їхньої реальної сутності» [483, с. 24].

У роботі використано результати наукових досліджень з теорії держави і права, сімейного права, цивільного права, міжнародного приватного права, адміністративного та кримінального права, соціології тощо. Вибір робіт зумовлювався необхідністю вирішення поставлених завдань дослідження. Звідси й обрані для виконання дослідження загальнонаукові методи (системний, історичний, формально-логічний), а також спеціально-правові методи, що використовуються у галузях наук, дослідницькі результати яких стали підґрунтям для нашого дослідження. Зокрема, методи юриспруденції (історико-правовий, порівняльно-правовий, статистичний, комплексного аналізу), методи соціології (моделювання, експертних оцінок, відстеження преси), психології, педагогіки (аксіологічний, системний, міждисциплінарний) тощо. Спираючись на проведені раніше дослідження, на перевірені і усталені концепції, розроблені виходячи з теоретичного та практичного досвіду дослідників, ми формуємо аргументи на підтримку пропонованих нами тез та висновків як щодо відомих і усталених

правових понять та категорій, так і відносно нетрадиційних на сьогодні правових категорій.

Недосконалими також можна визнати дослідження у сфері приватного права, зокрема й правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які не спираються на традиції загальної теорії держави і права.

Теорія держави і права як суспільна наука, як загальнотеоретична юридична наука дає гносеологічні підвалини для змістовного дослідження держави і права у їх загальносоціальному значенні, дає змогу розкрити закономірності становлення і розвитку політики держави щодо опіки над сиротами, забезпечення права дітей на сімейне виховання, сконцентрувати спеціальні теоретичні знання, понятєві категорії. «Кожна категорія теорії держави і права має свій онтологічний, гносеологічний і методологічний бік і є частиною логічно-струнокої, проникнутої відповідним ієрархічним початком системи категорій, пов'язаних між собою в логічну субординацію» [184, с. 14]. Саме категорії теорії держави і права мають концептуальний характер для здійснення спеціальних галузевих досліджень.

Крім того, правова політика держави, що є предметом дослідження теорії держави і права, найвідчутніше впливає на напрями досліджень у сфері сімейного права, її вивчення дає змогу робити методологічні прогнози.

Нормативні аргументи науковців щодо певного питання права залежать від даної правової системи, відповідно уявлення про джерела права різняться залежно від конкретної правової системи. Тож складно порівнювати джерела права, понятійний апарат, корисність висунутих наукових ідей, концепцій і успіх у їх сприйнятті у різні періоди розвитку держави і права.

Кожен дослідник правових проблем спирається на юридичні тексти нормативно-правових актів, актів правозастосування, наукові праці, правові дослідження, тобто на емпіричний матеріал, а висновки з проаналізованого можуть бути як схожими, так і різними. При цьому, у сучасних дослідників з'явилося більше правових джерел для дослідження. Із поширенням ідей, норм ЄС, зважаючи на прагматичний стиль ЄСПЛ, право стає менш орієнтоване на національні потреби, більше – на загальноєвропейські цінності, що також стає поштовхом та підґрунтям для здійснення наукових досліджень.

Каталізатором сучасних досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є потреба у практико-орієнтованих знаннях. Саме це спонукає науковців до емпіричних досліджень у згаданій сфері суспільних відносин, і є орієнтиром для теоретичного обґрунтування дійсності.

На нашу думку, методологія дослідження правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування перебуває в площині методології приватного права. При цьому запропоноване Є. О. Харитоновим розуміння приватного права як «сукупність правил і норм, що визначають статус і порядок захисту прав та інтересів осіб, що не виступають як фігуранти держави, не перебувають у відносинах влади – підпорядкування одне щодо одного, рівноправно і вільно встановлюють для себе права і обов'язки у відносинах, що виникають з їхньої ініціативи» [549, с. 40] ми вважаємо одним із найповніших в сучасних реаліях.

У сучасному дискурсі стану та перспектив методології права, а також методології приватного права окреме місце займає визначення методології сімейного права. Водночас кожна сфера дослідження у межах сімейного права, має свої фокуси, принципи, методи, термінологію тощо. Тож сфера дослідження проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також має відповідні особливості її вивчення [532, с. 267-271].

У наступному підрозділі ми коротко охарактеризуємо стан наукових досліджень проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, однак відзначимо, що поштовхом для виконання більшості з них стали найнагальніші потреби суспільства загалом та окремих його членів зокрема.

Обравши об'єктом дослідження суспільні відносини у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та предметом – їх правове регулювання, концептуальним підходом до вирішення проблеми ми обрали поняття «дитина-сирота», «дитина, позбавлена батьківського піклування», «сімейні форми влаштування дітей», «несімейні форми влаштування дітей» тощо, а ідеєю –пріоритет сімейного виховання дитини.

1.2. Стан дослідження правових проблем влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, найбільш досліджувані в сімейному праві за останні роки, про що свідчать численні наукові статті, дисертації, монографії, інші наукові праці. Посилення уваги до проблеми влаштування дітей до сімейних форм виховання пов'язане передусім зі спробами удосконалення нормативно-правової бази, з внесенням відповідних змін до СК України. Актуальність тем, до вивчення яких звертаються науковці, обумовлена необхідністю дослідження існуючих і розробки нових теоретичних положень в сфері відносин влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загалом вивчаючи проблеми правового регулювання сімейних відносин, зокрема становлення шлюбно-сімейного законодавства, шлюбних правовідносин, правового становища жінок в сім'ї, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід відзначити звернення авторів дисертаційних досліджень, а також авторів інших наукових робіт, присвячених сучасним проблемам приватного права, до праць вчених-правознавців XIX століття – початку XX століття.

Серед науковців, праці яких і на сьогодні мають величезне значення для виконуваних досліджень, слід назвати імена вчених, життя і діяльність яких була пов'язана з юридичним факультетом Новоросійського університету (Одеського національного університету імені І. І. Мечникова). Сьогодні багатьом відомі імена випускників, викладачів юридичного факультету Новоросійського університету – Д. І. Азаревича, О. Л. Боровиковського, Є. В. Васьковского, І. С. Вольмана, Ю. С. Гамбарова, Й. В. Гессена, М. Л. Дювернуа, О. І. Загоровського, О. В. Куніцина. Відомостей про життя згаданих вчених надзвичайно мало, ми можемо судити про їхню діяльність, вивчаючи їх творчий доробок.

Наукові дослідження деяких з названих авторів вже перевидані в адаптованій до сучасного правопису редакції або ж репринтним способом і є основою для осягнення правової науки. Сьогодні, однак, багато робіт вчених дорадянського періоду минулого століття, які певним чином мають відношення до Новоросійського університету, залишаються маловідомими широкому загалу

сучасних дослідників. З огляду на їх значення для розуміння становлення сучасного сімейного права, еволюції форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вважаємо за необхідне зупинитися на окремих роботах згаданих вчених.

Слід зауважити, що деякі з проблем, що були предметом досліджень і дискусій тривалий час, на сьогодні втратили своє значення. Зокрема, це стосується проблем визнання за сторонніми особами юридичного статусу законних дітей, нерівного статусу чоловіка і дружини у сімейних відносинах, соціального становища і ролі жінки в суспільстві, влади чоловіка і батьківської влади в сім'ї тощо. Роботи учених, які аналізуються, нагадують про безправне становище жінки, а також незаконнонароджених дітей в сім'ї та суспільстві, і це було зовсім недавно за історичними мірками.

Велику увагу проблемі законодавчого визначення статусу незаконнонароджених дітей приділяли М. Л. Дювернуа (у 1875–1882 рр. ординарний професор кафедри римського права, у 1875–1876 рр. декан юридичного факультету Новоросійського університету) [106], Й. В. Гессен (закінчив II Одеську гімназію (1883 р.), вчився на юридичному факультеті Новоросійського університету (1883–1885 рр.)) [64–66], О.І. Загоровський (викладав з січня 1892 р. до ймовірно 1918 р. у Новоросійському університеті, перебуваючи на посаді ординарного професора по кафедрі цивільного права) [130–132], роботи яких є надцікавими, але мало відомими.

Законодавством Російської імперії, під час врегулювання відносини між батьками і дітьми, встановлювалася різниця між правами закононароджених і незаконнонароджених дітей. Так звані «Байстрюки» утворювали основний контингент покинутих дітей в Російській Імперії. Тривалий час тільки шлюб і усиновлення визнавалися джерелами створення сім'ї. Діти позашлюбні і не усиновлені були поза сімейних традицій. Мало того, вони вважалися образою релігії і плямою, що лягала на сім'ї, а, отже, і для держави.

Закононародженими визнавалися всі діти, зачаті до шлюбу, якщо тільки батько не заперечував законність їх народження (що було можливим, якщо дитина народилася раніше 180 днів після укладення шлюбу), або в разі припинення або розірвання шлюбу, якщо після смерті батька або розірвання шлюбу минуло не більше 306 днів.

Відповідно, незаконнонародженими визнавалися всі діти, народжені поза шлюбом, якщо вони не були узаконені у встановленому порядку, а також всі «прижиті в шлюбі», який за вироком суду визнаний незаконним і недійсним. Згідно з законом батько повинен був утримувати своїх незаконнонароджених дітей та їх матір, однак «байстрюки були сильно обмежені в правах: вони не мали права носити прізвище батька та успадковувати майно батьків.

Згодом ставлення до незаконнонароджених дітей змінювалось. Ставало дедалі очевиднішим, що не рахуватися зовсім із незаконнонародженими не можна. Розширення прав незаконнонароджених дітей пов'язують з прийняттям 3 червня 1902 р. закону, однією із основних переваг якого було виключення із законодавства термінів «незаконні» і «байстрюки» у відношенні до дітей, народжених поза шлюбом. Ухвалення закону, однак, було викликано не стільки турботою про долі дітей, багато з яких ставали безпритульними, скільки державною безпекою, оскільки переймаючись своєю долею, байстрюки здатні множити число незадоволених існуючим суспільним ладом, а отже, і урядом.

Однак в роботах Й. В. Гессена і О. І. Загоровського відчувається занепокоєння за долю дітей. Так, Й. В. Гессен писав: «Завзято закриваючи очі на звичайні явища дійсності і невпинно борючись з гуманними поглядами суспільства, закон в марному прагненні підтримати ідею святості шлюбу, залишав незаконнонароджених дітей в абсолютно безправному становищі і таким чином оживляв давно померлий принцип покарання невинних дітей за дії батьків» [65, с. 1315].

О. І. Загоровський називав законодавство про позашлюбних дітей випадковим, неповним і дуже суворим. Законодавець ніби забуває про існування незаконних дітей і намагається не торкатися цього делікатного питання. Вирішення проблеми він бачив в шляхах, якими пішла правосвідомість європейських народів в питанні про поза шлюбом народжених дітей. Один – заперечення і безправ'я для всіх, хто добровільно не визнає дітей, і значного забезпечення визнаних, і інший – шлях розшуку батьків, які не бажають добровільно визнати своїх дітей своїми, і скромне забезпечення їх існування [127, с. 327–345].

Роботи згаданих вчених відзначаються глибоким аналізом чинного на той час законодавства європейських країн щодо узаконення, усиновлення

позашлюбних дітей, послідовними і обґрунтованими пропозиціями щодо вдосконалення норм цивільного права в цій сфері. Пропозиції стосуються в першу чергу законодавчого встановлення рівноправності дітей, народжених у шлюбі та поза ним, а також батьків, які зобов'язуючись утримувати дітей, не могли брати участі в їх вихованні, контролюванні коштів, виплачуваних ними на утримання і виховання дітей.

Робота Й. В. Гессена «Узаконение, усыновление и внебрачные дети» виконана у вигляді коментаря розділів 3-5 Зводу законів цивільних (Том X Зводу Законів Російської Імперії). До кожної статті тому автор дає посилання на конкретні рішення і роз'яснення цивільного касаційного департаменту Урядового сенату, що спираються на норми коментованої статті або стосуються їх. Слід сказати, що Й. В. Гессеном виконана титанічна праця, оскільки в різні періоди чинності і застосування норм томи X Зводу законів єдиний касаційний суд Російської імперії – Урядовий сенат – по-різному підходив до тлумачення приписів закону, в залежності від того, яке праворозуміння панувало в російському суспільстві (точніше, в його правлячих колах). Вчений, наводячи в якості коментаря до статей Зводу законів цивільних рішення Урядового сенату, і розуміючи, що вони іноді суперечать один одному з одного і того самого питання, намагається бути неупередженим, даючи тим самим можливість самостійно оцінити позитивні і негативні позиції судових рішень. Це, наприклад, стосується рішень Урядового сенату у справах про укладення мирової угоди між матір'ю і батьком позашлюбної дитини, і його наслідків щодо утримання дитини та матері. В одному рішенні Урядовий сенат дійшов висновку, що укладена мирова угода матері з батьком дитини позбавляє її права вимагати утримання для себе і для дитини, в інших рішеннях відступає від цієї позиції не звільняє його від обов'язку надавати утримання своїй позашлюбній дитині [67, С. 23–24].

Історико-правове значення має тлумачення норм цивільного законодавства Російської Імперії, вироблене Й. В. Гессеном щодо проблеми визначення достовірного походження дітей. У той час головними доказами батьківства були не медичні експертизи, як сьогодні, а свідчення учасників процесу встановлення батьківства (матері дитини, ймовірного батька, свідків). Безліч несправедливих судових рішень було відзначено Й. В. Гессеном, причому, несправедливих як по

відношенню до матерів і дітей, так і по відношенню до батьків (або передбачуваних батьків).

Відзначимо, що праворозуміння сучасних держав, які були складовими Російської Імперії, не вбачає проблем не тільки у визначенні походження дітей завдяки, зокрема, дослідженням таких вчених, як Й. В. Гессен, а й щодо відносин із взаємного утримання дітей батьками, які не перебувають у шлюбі між собою, їх відповідальності за дії дитини, щодо визначення розміру та строків утримання дітей та з інших питань.

Проблема правового статусу незаконнонароджених (позашлюбних) дітей була безпосередньо пов'язана з узаконенням і усиновленням, що також було предметом досліджень Й. В. Гессена, О. І. Загоровського, а також М. Л. Дювернуа [107]. У роботах вчених відчувається біль за безправне становище дітей, народжених поза шлюбом, узаконення розглядалося як спосіб зняття клейма з дитини, народженої від перелюбу.

Усиновлення є одним з найдавніших інститутів, відомих ще римському праву. У практиці російського права дорадянського періоду воно досить часто підміняло узаконення, яке здійснювалося за законом лише щодо власних дітей. У Російській Імперії усиновлення було більш поширеним, ніж узаконення, оскільки допомагало приховати позашлюбне походження власної дитини. Дорадянське законодавство встановлювало як умови, так і порядок усиновлення, і досить чітко відмежовувало його від узаконення.

Усиновлення в Російській Імперії, крім того, що мало становий характер, враховувало й віросповідання усиновлюваної дитини і усиновителів. Заборонялося усиновлення осіб християнського віросповідання нехристиянськими особами і останніх християнськими, що значно звужувало можливості знайти дитині сім'ю. До слова сказати, Й. В. Гессену проблеми усиновлення були відомі не з чуток. У 1891 р. йому довелося прийняти християнство для того, що б усиновити дитину, народжену від православної жінки.

Іншою проблемою того часу було законодавче і практичне визначення співвідношення батьківської влади – влади батька і матері відносно їхніх дітей. Поширеною думкою було те, що одна і та ж влада, в один і той же час, в однаковій мірі двом різним особам належати не може. Ця думку ґрунтувалася на

положеннях ст. 107 т. X ч. 1 Зводу Законів цивільних, згідно з якими чоловік вважається главою сімейства, дружина ж повинна ставитися до нього з необмеженою послушністю. Отже вона, як підвладна, не може одночасно з чоловіком перебувати на чолі того ж сімейства. А так як чоловікові віддається перевага відносно дружини, то він повинен використовувати її і як батько. Тобто владі одного з батьків (чоловікові) повинна віддаватися перевага. Більш того, це положення розвивалося і в наступному проекті Цивільного уложення. Проти цього, наводячи логічні аргументи із судової практики і законодавства, виступав в своїх роботах О. Л. Боровиковський (у 1883–1894 рр. член Одеської судової палати; у 1887–1894 рр. приват-доцент кафедри цивільного права і процесу Новоросійського університету).

По-перше, щодо майнових відносин між дітьми і батьками, де збіг рівних прав різних осіб явище нерідке – рівноправні спадкоємці, співвласники, співкредитори, співконтрагенти. По-друге, в сфері відносин особистих, співвлада батьків цілком можлива, як можливим є співопікунство, причому число співопікунів може бути невизначеним, а батьків – тільки двоє, а тому їм простіше узгодити свою волю. Визнаючи проблему невизначеності способу вирішення спорів між батьком і матір'ю, О. Л. Боровиковський наполягав на тому, що неможливо вирішувати цю проблему відібранням влади у матері [31, с. 10, 19].

По-третє, в самому Зводі Законів цивільних є чіткі вказівки на те, в яких випадках закон віддає перевагу саме влади батька (ст. 226 т. X ч. 1 – опіка над майном, яке перейшло у власність малолітніх дітей), і на які випадки ця влада не поширюється (ст. 109 т. X ч. 1 – роздільність майна подружжя).

О. Л. Боровиковський закликав суддів до того, щоб інтерпретуючи законодавство, вони виходили з принципу рівновладдя подружжя, а не з презумпції про переважну, а тим більше про виняткову владу батька [31, с. 11].

Законодавством Російської Імперії було передбачено такий вид покарання непокірних і неслухняних дітей (крім домашніх виправних заходів), як поміщення їх до виховно-виправних закладів (ст. 165 т. X ч. 1 Зводу Законів цивільних). О. Л. Боровиковський категорично виступав проти цього заходу, оскільки поміщення дітей в гамівні («смирительные» – рос.) будинки, виправні притулки та інші схожі заклади не досягає своєї мети – виправлення порочних дітей. Цей захід вчений вважав жорстоким і називав його «ув'язненням батьками дітей в

тюрму» [31, с. 17–18]. Крім того, поміщення в такі заклади передбачало утримання дітей в них за рахунок батьків, що могли дозволити собі тільки заможні з них, інші з непривітного батьківського будинку або іншого прихистку виходили на шляхи бродяжництва, жебрацтва, пороку і злочину. О. Л. Боровиковський різко і саркастично критикує нерівність батьківської та материнської влади, зокрема щодо виховання дітей, права повернення дітей із незаконних місць перебування, управління майном дітей.

В інших своїх працях – «Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний» і «О правах женщин по законам Черниговской и Полтавской губерний» О. Л. Боровиковський піддає порівняльному аналізу статті Зводу Законів цивільних, що поширювали свою дію на Полтавську і Чернігівську губернії. Перш за все, автор звертає увагу на закріплену у законі перевагу прав чоловіків над правами жінок, більшу підпорядкованість прав дітей батькам і більше значення спорідненості. Відзначається така особливість в правовому регулюванні встановлення опіки, як встановлення черговості згідно спорідненості в разі, якщо опікунів не було названо в заповіті, чого в інших губерніях Російської імперії не було прийнято, а також інші правові особливості, що діяли на територіях Полтавської та Чернігівської губерній [30, с. 435–454; 32, с. 65–119].

Значення робіт Й. В. Гессена, О. І. Загоровського, О. Л. Боровиковського полягає, зокрема, в тому, що вони дають змогу осягнути суть цивільно-правових норм Зводу законів Російської Імперії щодо регулювання правового статусу подружжя і дітей, здійснення усиновлення та узаконення дітей.

До середини XIX ст. однією з головних проблем правознавства була проблема регулювання шлюбу і розлучення, майнових відносин подружжя, долі дітей після припинення шлюбу. Існували протиріччя між системами церковного права і законодавства. Фундаментальною роботою з історії законодавства про розлучення є успішно захищене навесні 1884 р. на юридичному факультеті Імператорського Московського університету дисертаційне дослідження О. І. Загоровського «О разводе по русскому праву», яке він розпочав, працюючи в Харківському університеті [128].

Історико-правовий нарис про розлучення О. І. Загоровського відрізняється авторської періодизацією інституту розлучення в праві. Спираючись на правові пам’ятки, він пропонує розрізняти такі віхи у розвитку правового регулювання

шлюборозлучного права – до прийняття християнства, від прийняття християнства до узаконень Петра Великого, від Петра Великого до кінця XIX ст. У роботі детально розглядаються процесуальні форми розлучення, юридичні наслідки розлучення для розлученого подружжя та їхніх дітей тощо. При цьому автор делікатно веде дискусію про несприятливі наслідки панівної церковної системи шлюборозлучного процесу.

Питання усиновлення, опіки та піклування розглядалися О. І. Загоровським у енциклопедичному виданні «Курс семейного права», 1902 р. – 1-ше вид., 1909 р. – 2-е вид., перевидано у 2003 р. і 2014 р.). Поєднавши в дослідженні інститутів сімейного права історичний, порівняльний і догматичний методи, автором здійснено історичний нарис розвитку опіки у римлян, греків, німців і росіян, а також проаналізовано інститути сучасного йому сімейного права Росії у зіставленні їх з аналогічними інститутами в праві Австрії, Англії, Бельгії, Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії [127].

Проблемам опіки та піклування присвячені праці Д. І. Азаревича (у 1886–1887 рр. декан юридичного факультету Новоросійського університету) і І. С. Вольмана (випускник юридичного факультету Новоросійського університету 1902 р.).

Творчу спадщину Д. І. Азаревича становить низка праць з історії римського права, проблем шлюбно-сімейних правовідносин [2–8]. На особливу увагу для нашого дослідження заслуговує робота Д. І. Азаревича «О различии между опекой и попечительством по римскому праву» (1872 р.) [7], яка, не дивлячись на критичні зауваження щодо окремих її положень сучасників автора, багато років є джерелом знань про римське право в частині правового регулювання дієздатності неповнолітніх і малолітніх, управління і розпорядження майном опікуваних осіб, звітності та відповідальності опікунів, захисту прав та інтересів підопічних, а також теорії розмежування опіки від піклування.

Д. І. Азаревичу одному з перших дослідників належить теза про головне розходження в римському праві понять *minor, puberes* і *impuberes*, які в російський і зарубіжних джерелах того часу (та й у багатьох сучасних) не відрізняють, маючи на увазі під ними неповнолітніх осіб.

Розглядаючи умови встановлення опіки та піклування, зокрема, до досягнення повноліття, Д. І. Азаревичем обґрунтовується важливий висновок про

те, що в найдавніші часи існування Римської Імперії, коли вже цілком організувався інститут опіки, не існувало регламентації віку за кількістю років для визначення повноліття особи. Визначення віку для визнання особи повнолітньою з'явилося в пізні часи Римської Імперії [7, с.33–35].

Червоною ниткою в дослідженні Д. І. Азаревича прослідковується питання – в чому може полягати за римським правом відмінність між опікою і піклуванням? Пошуки відповіді на нього в давньоримських джерелах права, а також в літературі, не дивлячись на всю їх суперечливість, приводять автора до висновку про те, що за римським правом відмінність між піклуванням і опікою провести не можна [7, с. 195]. Відлуння цієї тези можна почути в сьогоднішніх роботах українських і російських авторів, хоча сучасники Д. І. Азаревича критично підходили до цього та інших його тверджень [520, с. 199–211].

Все ж і критики Д. І. Азаревича визнавали його сміливі ідеї цікавими і новими. Так, Д. І. Азаревич одним із перших дослідників Російської Імперії піднімає питання про існування обов'язків опікуна виховувати пупіллу, причому під поняттям «виховання» він має на увазі не тільки турботу про моральний розвиток, а й надання коштів для цього розвитку, а так само і результат цього розвитку [7, с. 235]. Автором доводиться, що обов'язки опікунські і виховні могли бути розділені, причиною чого могло бути право успадкування опікуна і його особисті якості. Так, спадкоємець-опікун міг бути усунутий від виховання пупілла з метою охорони життя останнього, тому що найближчий його спадкоємець міг бути зацікавлений в його смерті. Матері, які вели аморальний спосіб життя були також позбавлені права піклуватися про виховання своїх дітей [7, с.237–238].

Цікавими є коментарі законодавства Російської Імперії про опіку та піклування І. С. Вольмана, видані в 1903 і 1913 роках [55–56], читаючи які, вкотре переконуємося в тому, що правознавці того часу вирізнялися широким світоглядом і часто робота суто практичного значення містить роздуми та висновки наукового характеру. Автор не замикається на суто практичному аспекті застосування норм Зводу законів цивільних, а використовує також зарубіжне законодавство в його порівнянні з російським, дає науково обґрунтоване поняття опіки. У роботі визначені підстави встановлення опіки та піклування не тільки за цивільним законодавством, а й за кримінальним, фінансовим з використанням рішень Урядового сенату. З огляду на те, що в законодавстві було більше правил

про опіку та піклування, що засновуються над особистістю і майном осіб неповнолітніх, автор відповідно більше уваги присвячує саме таким видам опіки та піклування.

І. С. Вольман аналізує питання дієздатності дітей, пов'язані з їх віком, обсяг повноважень опікунів та піклувальників щодо захисту інтересів і вигоди дітей. Детально розглядаються проблеми визначення умов дійсності правочинів, вчинених неповнолітніми дітьми без згоди їх опікунів (піклувальників), узгодження піклувальниками дій неповнолітніх дітей, форми вираження згоди (на самому зобов'язанні або в окремому акті, на кожну операцію окремо і тощо), наслідки угод, укладених неповнолітніми дітьми, над якими не було встановлено опіку чи піклування.

Досліджуючи питання утримання дітей опікунами та піклувальниками, І. С. Вольман звертає увагу на необхідність дотримання балансу інтересів дітей і опікунів (піклувальників) – опікун повинен охороняти права малолітніх дітей, а не обмежувати їх, але охороняючи інтереси малолітніх, закон не повинен дозволяти їм збагачуватися за чужий рахунок [55, с. 12–13].

У контексті проблеми встановлення опіки та піклування слід звернути увагу на роботу О. В. Куніцина (у 1866–1874 рр. ординарний професор кафедри цивільного права і декан юридичного факультету Новоросійського університету). Будучи фахівцем в сфері спадкового права, О. В. Куніцин звертався до вивчення проблеми заповідальної дієздатності неповнолітніх. Так, згідно зі ст. 1018 Зводу законів цивільних умовою дійсності духовних заповітів було складання їх особами, які мають за законом право відчужувати своє майно, а згідно зі ст. 1019 Зводу недійсними визнавалися заповіти неповнолітніх, які не досягли двадцяти одного року. Таким чином, неповнолітні особи були позбавлені права заповідати навіть за згодою їх опікунів або піклувальників. У роботі О. В. Куніцина «Духовные завещания несовершеннолетних» ці положення тогочасного законодавства обґрунтовано критикуються та наводяться аргументи на користь надання неповнолітнім права робити духовні заповіти без будь-якої участі опікунів чи піклувальників [221, с. 646–649].

Значення робіт випускників, викладачів юридичного факультету Новоросійського університету – Д. І. Азаревича, О. Л. Боровиковського, Є. В. Васьковського, І. С. Вольмана, Ю. С Гамбарова, Й. В. Гессена,

М. Л. Дювернуа, О. І. Загоровського, О. В. Куніцина складно переоцінити. Впевнені, що принципові позиції вчених багато в чому зіграли роль в удосконаленні сімейного законодавства, а сучасний стан правового забезпечення відносин у сфері сім'ї, повноправності дітей, сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківської турботи, неможливо оцінити без вивчення досвіду, накопиченого правовою доктриною кінця XIX – початку XX століття.

Звичайно, що вивчення питань усиновлення, опіки та піклування над дітьми не обмежується працями вчених, життя яких у різні періоди було пов'язане із Новоросійським (Одеським) університетом. Особливе місце серед робіт, за якими ми можемо скласти уяву про правовий статус дітей, позбавлених батьківського піклування, є класичні підручники цивільного права, частину яких було присвячено викладенню матеріалів основних інститутів сімейного права.

Так, про витоки інститутів усиновлення та його різновиду – узаконення, опіки та піклування викладені у підручниках дослідників римського права, зокрема, С. А. Муромцева «Гражданское право Древнего Рима» (1883 р.) [263, с. 115–131], В. В. Єфімова «Лекции по истории римского права» (1891 р.) [112, с. 105–117], Й. О. Покровського (1897 р.) [330], Д. Д. Грімма «Лекции по догме римского права» (1916 р.) [79, с. 78–79].

Серед посібників із застосування законодавства про опіку та піклування слід назвати роботи К. Д. Кавеліна «Очерк отношений, возникающих из семейного союза» (1884 р.) [182, с. 85–89] і О. С. Невзорова «Опека над несовершеннолетними: Исторический очерк института и положение его в действующем русском законодательстве» (1892 р.) [269].

До числа блискучих підручників цивільного права, в яких у межах права союзу сімейного розглядались усиновлення і узаконення, опіка та піклування, необхідно віднести підручники Д. І. Мейєра, зібраний із його лекцій та виданий його учнями після його смерті [249, с. 375–379, 393–407], а також Г. Ф. Шершеневича [567].

Слід зауважити, що не лише цивілісти приділяли увагу питання влаштування дітей-сиріт в Російській Імперії, а й вчені-кримінологи. Так, О. Ф. Кістяківський, вивчаючи проблеми злочинності серед молоді та виправні установи дійшов висновку, що причини злочинів малолітніх лежать не в них, а поза ними, в оточуючому середовищі. Покинуті, сироти, в сім'ях п'яниць,

публічних жінок, позбавлені крову і батьківського нагляду, звичайно, що вони повинні стати волоцюгами, позбавлені засобів для життя, зрозуміло, що вони стануть жебраками чи крадіями [191, с. 11–13].

Згодом, у іншій праці «О незаконнорожденных» (1880 р.), до якої за зізнанням самого О. Ф. Кістяківського, його підштовхнула магістерська робота О. І. Загоровського «Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам в связи с принципиальным решением вопроса о незаконнорожденных вообще», автор, по-перше, рецензує роботу О. І. Загоровського, по-друге, пропонує свої висновки щодо подолання проблеми незаконнонароджених дітей. Згадана публікація О. Ф. Кістяківського відрізняється строгістю наукової критики перепон, що існують у законодавстві щодо узаконення незаконнонароджених дітей шляхом усиновлення відповідно до становості та віросповідання, нерівності прав дітей [190, с. 64–65]. Критикуючи відповідні норми Зводу законів Російської Імперії вчений робить висновок, що вони потребують докорінної реформи. Автор відзначає, що удосконалення норм у Зводі неможливе, оскільки закладені в ньому засади несумісні з покращанням, а чекати на нову редакцію Зводу неможливо для виправлення ситуації. При розробці нового, окремого закону про дітей, О. Ф. Кістяківський наголошує на необхідності урівняння дітей в правах, запровадження норм про визнання батьківства тощо [190, с. 26–27].

Вивчення робіт згаданих вчених дає змогу зробити такі висновки. По-перше, коріння узаконення та усиновлення дітей бере початок із римського права, а факт їх здійснення свідчить про встановлення батьківської влади. По-друге, інститут опіки та піклування також завдячує своїм виникненням римському праву. У своєму розвитку інститут опіки пройшов шлях від права до обов’язку для опікунів та піклувальників, від приватного права до обов’язку держави піклуватися про своїх громадян.

Зважаючи на те, що історія виникнення інститутів усиновлення, опіки та піклування неодноразово ставала предметом досліджень сучасних науковців, зокрема, й нашого [163], до неї ми звертатимемося за необхідності, розглядаючи окремі форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У проміжок з 1916 р. до 50-х років XX ст. відзначається перерва в наукових дослідженнях проблем усиновлення, опіки та піклування. Можливо, це було пов'язано із лихоліттями Жовтневого перевороту 2017 р., ухваленням перших радянських декретів, якими разом зі скасуванням права приватної власності і спадкування, скасовувався й інститут усиновлення. До 50-х років не проводилося дисертаційних досліджень з проблем правового статусу дітей, усиновлення, встановлення опіки та піклування. Можна припустити, що відсутність серйозних досліджень зумовлена тим, що у перші роки радянської влади законодавство республік формувалось, при цьому уряди відмовились від інституту усиновлення, а інститут опіки хоча і залишився у законодавстві, однак зазнав значних змін. Лише в публікаціях у періодичних виданнях розглядалися окремі питання усиновлення дітей, приймацтва, опіки в контексті організації безпритульних дітей (влаштування в дитячі заклади для безпритульних), запобігання злочинності неповнолітніх [230], пізніше – висвітлювалися в параграфах підручників з родинного права та цивільного права. Перевага у влаштуванні дітей-сиріт надавалась спеціальним установам.

Минуло не дуже багато часу з моменту формування СРСР, як все чіткіше у суспільстві стали усвідомлювати потреби у влаштуванні дітей-сиріт, безпритульних дітей у сім'ї громадян. У 20-х роках почали з'являтися публікації, в яких розглядались питання усиновлення в контексті проблем боротьби з дитячою безпритульністю і злочинністю. Розроблявся проект закону про боротьбу з дитячою безпритульністю, в якому передбачалась низка заходів щодо боротьби зі згаданими негативними явищами, органи, до відання яких належали повноваження боротися з цими явищами, умови здійснення усиновлення. Визнавалося, що крім значення революційної доцільності, яка втілювалася у проекті закону та у змінах до перших кодексів про шлюб, сім'ю та опіку, «необхідно, щоб завдання боротьби з безпритульністю стало в центрі уваги широкої радянської громадськості, щоб задача ця стала ударною, бойовою та щоб над вирішенням цієї складної задачі серйозно задумалися всі трудящі нашого Радянського Союзу» [192, с. 17]. Гострота проблеми дитячої безпритульності змусила радянську владу «використовувати всі способи піклування про дітей, зокрема включення їх в чужі сім'ї, а, з іншого боку, існувала значна кількість цілком добросовісних заяв про бажання взяти дитину до себе в сім'ю, яким немає

підстави протидіяти; нарешті, як і раніше в селянському побуті має широке застосування приймачество, яке не відрізняється по суті від усиновлення. Тому необхідно було прийти до висновку, що подальше недопущення усиновлення було б безцільно, недоцільно і йшло б без усякої потреби проти вимог життя» [192, с. 18].

Рідким явищем і незвичним виглядають публікації 20-х років, в яких цитуються зарубіжні видання. Так, З. Чирикова публікує у 1927 р. статтю під назвою «Примачество и усыновление» як реакцію на статтю др. К. Фридлендера, присвячену очікуванням нового СК РСФР (C. Friedländer, Eintühnnd der Agoption in das Gamiltendesetrbuch der RSFSR. Osfrecht Neft. 7/8 1926) [559, с. 88]. Автор критикує німецького науковця за порівняння ним усиновлення і приймачества, але наводячи аргументи проти спільності цих інститутів, визнає при цьому рівність в правах дітей усиновлених і дітей-приймаків.

Аналіз публікацій з права пожовтневого періоду свідчить, що інтереси окремих громадян, зокрема й дітей, у радянській державі відходять на другий план, а на першому – питання важливості перебудови суспільства на нових соціально-економічних засадах. Звернення науковців до розробки тем усиновлення та опіки і піклування над дітьми обґрунтовувалося необхідністю вирішення завдання формування людини – носія комуністичних ідеалів КПРС і радянської держави, послідовним проведенням у суспільне і особисте життя кожної людини положень, розроблених класиками марксизму-ленінізму, а звідси – виховання підростаючого покоління згідно цих засад.

У 1951 р. вийшла друком брошура Г. М. Свердлова «Усыновление по советскому праву», в якій автором надавалися практичні поради щодо усиновлення за чинним на той час законодавством, роз'яснювалися умови, порядок та правові наслідки його здійснення. Автором зазначалося, що радянський інститут усиновлення має на меті передусім максимальну рівність прав дітей усиновлених з рідними, відсутність відмінності у правовідносинах між рідними і усиновленими дітьми. «Це максимальне правове включення усиновлених дітей в сім'ю усиновителя перебуває в найбільшій відповідності з виховними завданням відносно дитини» [482]. Пізніше публікації консультативного змісту процедури усиновлення видавались М. М. Клячко і З. А. Ошлаковою [193; 317].

Першим монографічним дослідженням усиновлення за радянських часів слід вважати роботу О. І. Коеткіної (1953 р.), яка призначення усиновлення вбачала не тільки в потребі втілення комуністичних засад перебудови суспільства, а й у тому, «що воно виступає формою задоволення природних потреб громадян мати та виховувати дітей. Заповнюючи відсутність власних дітей, усиновлення зміцнює сім'ю бездітного подружжя, життя якого з появою прийомної дитини стає набагато яскравіше та змістовніше» [215, с. 2].

Другим дослідженням законодавчих і практичних питань усиновлення стала кандидатська дисертація Л. А. Кузьмічової (1976 р.), виконана на основі законодавства про шлюб та сім'ю Української РСР. Автором послідовно відстоювалася думка, що вплив сім'ї не може бути рівноцінно замінено ніякими іншими засобами виховання, а також наводила аргументи «за» саме щодо сімейного виховання [219].

Наступним дослідженням усиновлення в радянській науці сімейного права стала робота В. М. Забродіної «Усыновление по советскому семейному праву» (1980 р.), предметом якого стали правовідносини усиновлення на всіх стадіях їх розвитку, а саме – оформлення усиновлення та випадки припинення усиновлення. Автором побіжно розглянуто історію розвитку інституту усиновлення та аналіз його основних понять [124].

Ще однією дисертаційною роботою радянського періоду стала дисертація І. М. Кузнєцової «Законодательство об усыновлении и практика его применения» (1984 р.). Автором досліджено поняття і значення усиновлення в соціалістичному суспільстві, окремі питання становлення і розвитку інституту усиновлення, умови та порядок усиновлення, правові наслідки усиновлення та його припинення (скасування та визнання недійсним). Окрему увагу приділено питанню забезпечення таємниці усиновлення. Порівняно з попередніми дослідженнями, у роботі І. М. Кузнєцової стверджується теза про те, що турбота про дітей, про жінку-матір є справами державного значення, а молоде покоління країни – єдиний «привілейований клас» радянського суспільства – має рости здоровим, щасливим і життєрадісним [218, с. 1, 6–7, 11–12]. Значення цієї роботи полягає, зокрема у тому, що усиновлення автор вважає складним правовим інститутом, а успішність влаштування дитини та дотримання інтересів усиновлювача вбачає у залежності від правильності здійснення усиновителем свого вибору, відсутності помилок при

усиновленні. Автор обґрунтовує тезу про те, що турбота про дітей, які не мають можливості виховуватися у власних сім'ях, не повинна обмежуватися поліпшенням роботи дитячих установ. І. М. Кузнецова зазначає, що найбільш сприятливою формою виховання дітей є поєднання виховання в сім'ї з обов'язковим піклуванням, а найбільш сприятливою формою влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, – усиновлення.

П'ятою і останньою дисертацією проблем усиновлення радянських науковців Стала робота А. Азізової «Усыновление (удочерение) по советскому семейному праву» (1987 р.). У роботі поряд з питаннями усиновлення, загальним для законодавства всіх союзних республік, велику увагу автором приділено розвитку інституту усиновлення в Узбецькій РСР, національним, історичним та побутовим традиціям усиновлення у Середній Азії [9].

Питання опіки та піклування вивчались у роботах Н. М. Єршової – дисертаційному дослідженні «Опека и попечительство над несовершеннолетними» (1957 р.) та виданій за результатами захисту монографії «Опека и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву» [109; 110].

Сутності опіки та піклування як форми влаштування фізичних осіб, зокрема і дітей, присвячено монографію А. Й. Пергамент «Опека и попечительство» (1966 р.) [321].

Незважаючи на те, що повноваження органів опіки та піклування належать до предмету адміністративного права, вони неодноразово були предметом досліджень радянських науковців-цивілістів. Зокрема, тому, що політика радянської держави будувалась таким чином, що держава і приватне життя її громадян взаємопов'язані. Участі органів опіки та піклування у правовідносинах з опіки та піклування неодноразово були предметом досліджень цивілістів і цивілістів-процесуалістів. Потреба у дослідженнях також була викликана необхідністю визначення статусу органів державної влади та місцевого самоврядування у правовідносинах з опіки та піклування, до функцій яких належала і тоді охорона і захист прав та інтересів дітей, винайдення відповіді на спірні та невирішені питання, що перешкоджали встановленню однакової адміністративної практики зі встановлення опіки та піклування над дітьми.

Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, до повноважень яких належали питання встановлення опіки та піклування, розподіл між ними обов'язків та форми їх реалізації досліджувались у роботі О. М. Нечаєвої «Правовые формы деятельности органов опеки и попечительства по воспитанию несовершеннолетних в семье» (1969 р.) [275]. Як і інші автори того періоду О. М. Нечаєва орієнтує напрямок свого дослідження відповідно до тези програми КПРС про те, що виховний вплив родини на дітей має все більш органічно поєднуватися з їх суспільним вихованням.

Загалом же О. М. Нечаєва все життя присвятила дослідженню проблем сімейного права, а найбільше – питанням охорони і захисту прав дітей. Так, вона однією з перших на теренах колишнього СРСР дослідила за новими на той час джерелами історію охорони посиротілих дітей, розглянула звичні для радянського суспільства і нові у пострадянський період форми влаштування дітей-сиріт [279]. У подальшому вчена видала курси лекцій з сімейного права, а також з проблем сімейного права, в яких чільне місце займають питання сімейного влаштування дітей-сиріт [277; 280].

Рекомендації щодо ефективного і своєчасного використання організаційних і правових засобів для створення нормальних умов виховання та утримання дітей, які залишилися без піклування батьків, стали метою дослідження А. Д. Джабраілової «Охрана прав и интересов несовершеннолетних, оставшихся без родительского попечения, органами опеки и попечительства (на материалах ДАССР)» (1987 р.) [95].

Окремої уваги заслуговує робота Н. О. Кіреєвої «Участь органів опіки та піклування в радянському цивільному процесі» (1982 р.) [188]. У радянський період функція з опіки та піклування покладалася на відділи народної освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення. Ці органи брали участь в цивільному процесі як органи державного управління, виконуючи функції зі встановлення опіки та піклування, а також з контролю за законністю у діяльності організацій та громадян щодо захисту прав та інтересів дітей. Автором доводиться необхідність розмежування процесуального положення органів опіки та піклування, що порушують справу, і дають висновки у справі.

Висловлений Н. О. Кіреєвою висновок про опіку та піклування як міжгалузеві інститути не тільки адміністративного, цивільного, сімейного, а й

цивільного процесуального права [188, с. 5] й досі є актуальним, але не безспірним.

Особливістю цієї роботи є те, що дослідження ґрунтувалося на судовій практиці народних судів міст Києва, Оренбурга, Сорочинська (Оренбурзької області) за 1970-1984 роки, а серед форм апробації результатів дослідження автором названо доповіді, зроблені для практичних працівників народних судів і РОНО Жовтневого району м. Києва та Сорочинського району Оренбурзької області в 1984 р. [188, с. 5, 7]. Здійснення емпіричних досліджень було дуже не характерним для наукових досліджень радянського періоду.

Протягом тривалого часу увагу вчених було зосереджено на загальних питаннях врегулювання відносин між батьками (усиновлювачами, опікунами та піклувальниками) та дітьми, відповідальності батьків та осіб, які їх замінюють, за неналежне виконання або невиконання ними своїх обов'язків, позбавлення батьківських прав як санкція за невиконання батьками своїх сімейно-правових обов'язків з виховання та утримання дітей тощо. Серед робіт, в яких висвітлювалися також окремі питання усиновлення, опіки та піклування, слід згадати такі: С. П. Індиченко «Личные права и обязанности родителей и детей» (1972 р.); Л. П. Короткова «Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей» (1980 р.); Я. М. Шевченко «Теоретические проблемы правового регулирования гражданской ответственности несовершеннолетних за правонарушения» (1982 р.); О. М. Нечаєва «Брак, семья, закон» (1984 р.), В. С. Гопанчук «Лишение родительских прав» (1991 р.) [175; 212; 565; 274; 69]. Висвітлення питань усиновлення, опіки та піклування у роботах згаданих авторів частіше за все обмежувалося наведенням відповідних норм законодавства.

Я. М. Шевченко досліджуючи специфіку цивільно-правової відповідальності неповнолітніх, відповідно й приділяла увагу відповідальності батьків та усиновлювачів за шкоду, завдану неповнолітніми дітьми. Цивільно-правову відповідальність неповнолітніх автор розглядала крізь призму боротьби за формування особистості підлітків, юнаків і дівчат в дусі комуністичної моралі. До того проблеми боротьби з правопорушеннями неповнолітніх традиційно розглядалися в площині кримінально-правової та адміністративно-правової відповідальності. Я. М. Шевченко вбачала перспективи розвитку правового

регулювання цивільно-правової відповідальності неповнолітніх у функціональній взаємодії з іншими видами правової відповідальності (кримінальною та адміністративною) [565, с. 14, 19 та ін.]. Здійснене нею дослідження можна охарактеризувати як криміналістичне в цивільному праві, адже нормальне регулювання сімейних правовідносин, виконання членами суспільства своїх сімейних обов'язків у кінцевому результаті слугує, зокрема, й запобіганню правопорушень і злочинності.

Проаналізувавши наведені вище та інші праці бачимо, що інститути сучасного сімейного права формувались протягом десятиліть завдячуючи, зокрема, й радянським дослідникам.

Вивчення проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, стали предметом пильної уваги науковців напередодні ухвалення нового Сімейного кодексу України, а також після цієї визначної події. Досвід подібного роду досліджень становить безсумнівний інтерес для нас.

Відзначимо, що комплексні дослідження всіх форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відсутні, однак дослідження кожної з форм влаштування, передбачених у СК України, здійснювалися неодноразово.

Так, окремі питання інституту усиновлення розглядались у брошурі М. В. Логвінової «Усиновлення (удочеріння): національно- та міжнародно-правові аспекти» (2000 р.), здійснення, скасування і визнання недійсним усиновлення, таємниці усиновлення, матеріального забезпечення сімей, які усиновили дітей, окремі аспекти колізійного регулювання питань про усиновлення за чинним на той час КпШС України, а також відповідно до міжнародно-правових актів [228]. У подальшому, у дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми» автор зверталась до питань відшкодування матеріальної і моральної шкоди усиновлювачами у разі вчинення ними протиправних дій щодо дітей [229, С. 9, 15–16]. Згадане дослідження стало своєрідною естафетою у вивченні питань побудови правового регулювання цивільної відповідальності неповнолітніх, розпочатої Я. М. Шевченко.

У період 1995 р.–2002 р. нами здійснювалось дослідження проблем усиновлення в умовах реформування сімейного законодавства, в результаті якого було вироблено перспективні шляхи його розвитку, сформульовано низку пропозицій теоретичного та практичного змісту [163]. Окремі з практичних пропозицій було втілено протягом років дії СК України, окремі з них так і залишись не реалізованими.

Усиновлення як інститут сімейного права стало предметом дослідження Н. П. Косенко. Структура роботи побудована так. Розглянуто стан наукових досліджень та становлення і розвиток інституту усиновлення, поняття, умови усиновлення та правові наслідки, пов'язані з цим, а також з припиненням усиновлення. Окрему увагу автором присвячено усиновленню дітей-громадян України іноземними громадянами [214]. З багатьма пропозиціями автора можна погодитись, зокрема зі сформульованим ним теоретичним поняттям усиновлення «як способу захисту прав та інтересів дитини, під яким слід розуміти здійснення судом заходів, спрямованих на реалізацію дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування права жити і виховуватися в сім'ї, права на захист, які полягають у передачі дитини в сім'ю усиновлювача» [214, с. 8]. Окремі з них викликають зауваження, зокрема – покладення на органи опіки та піклування, служби у справах дітей обов'язку інформувати батьків, які не проживають з дитиною понад шість місяців і не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, про можливість усиновлення їхньої дитини та правові наслідки цього акту. Ці та інші положення роботи розглядаються нами у підрозділі, присвяченому усиновленню дітей.

О. О. Грабовською виконане комплексне дослідження цивільно-процесуальних проблем здійснення міжнародного усиновлення (2005 р.) [71]. Об'єктом дослідження стало судочинство у справах про усиновлення дітей іноземними громадянами та механізм забезпечення прав і законних інтересів усиновлюваних. Автором обґрунтовується визначення поняття усиновлення як інституту сімейного права, метою якого є встановлення в судовому порядку сімейних правовідносин між усиновителем та усиновленим. Суть справ про усиновлення дітей іноземними громадянами автор вбачає у захисті інтересу шляхом встановлення певних юридичних фактів, а сама заінтересованість заявника у встановленні усиновлення конкретної дитини є передумовою для

звернення до суду із заявою. Метою судочинства у цих справах автор вбачає у виявленні та констатації юридичних фактів, які є підставою для задоволення чи відмови в задоволенні заяви про встановлення усиновлення.

Положення сімейного та адміністративного законодавства щодо проведення процедури усиновлення у суді детально розглянуті Т. А. Стояновою в дисертації на тему «Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України» (2009 р.) [518]. Позитивно слід відзначити пропозиції автора щодо визначення правової природи усиновлення як особистого немайнового права фізичної особи, а звідси й висновку, що «усиновлення є способом реалізації права фізичної особи на сім'ю, до того ж, як для усиновлюваного, так і для усиновлювача» [518, с. 4]. Підвалини цього положення закладені радянськими вченими і відображають їх незаполітизоване, а правове ставлення до правового явища усиновлення. Автором запропоновано власне визначення умов усиновлення, надано оцінку висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, що видається службою у справах дітей, як доказу у справі, зроблено низку пропозицій щодо процесуального розгляду справ про усиновлення.

У сфері міжнародного публічного права було захищено дисертаційне дослідження Ю. В. Деркаченко «Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей» (2010 р.) [90]. Зрозуміло, що виконуючи дослідження з публічного права у такій сфері суспільного життя, не можна обійти увагою й приватно-правові аспекти міждержавного усиновлення. Так, автором сформульовано авторське визначення поняття «міждержавне усиновлення дітей», в основу якого закладено правові конструкції сімейного законодавства про усиновлення. Ю. В. Деркаченко проаналізовано ґенезу інституту міждержавного усиновлення дітей у системі міжнародного права; наведено авторську періодизацію розвитку даного інституту; визначено правову природу міжнародних зобов'язань із захисту прав дитини при міждержавному усиновленні.

Правовим питанням усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами присвячена дисертація С. С. Журила [119]. Автором надано загальну характеристику усиновлення, проаналізовано правове регулювання умов, порядку

та правових наслідків усиновлення та припинення усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами, окремі процедурні питання усиновлення.

Серед досліджень, що здійснювалися останнім часом, слід назвати роботу К. І. Березовської «Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом». Дослідження ґрунтовне, здійснювалося в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Будучи науковим керівником К.І. Березовської можу засвідчити, що дисертаційне дослідження стало результатом спільної серйозної і багаторічної підготовчої роботи. Автором зроблено низку висновків і пропозицій теоретичного і практичного змісту. До теоретичних висновків належить визначення місця норм про усиновлення з іноземним елементом як субінституту інституту усиновлення: «Усиновлення з іноземним елементом як субінститут – це сукупність юридичних норм, що врегульовують відносини між громадянином України та іноземною особою (особою без громадянства, громадянином України, який проживає за її межами), які виникають у зв'язку з прийняттям в сім'ю дитини на правах дочки чи сина» [27, с. 4].

При вивченні проблем усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами і особами без громадянства, нами було зроблено декілька спроб отримати статистичні дані щодо дітей, усиновлених за межами України, які увінчалися успіхом лише наприкінці 2018 р. Потреба в ознайомлені з такими даними була викликана тим, що статистичні збірники, які видаються Держкомстатом, містять лише відомості щодо усиновлення, здійсненого в судах України, а також тим, що законодавство щодо усиновлення дітей-громадян України є вкрай суперечливим. Так, розділ VI СК України передбачає виняток із правила, закріпленого здійснення усиновлення в судовому порядку, – здійснення усиновлення в адміністративному порядку. Зазначений розділ СК України у 2011 р. зазнав змін – було вилучено норми щодо можливості бути усиновлювачами особам без громадянства. Однак зміни можна охарактеризувати як непослідовні, адже можливість усиновлення особами без громадянства може відбутись відповідно до положень абз. 2 ч. 1 ст. 282 СК України, ст. 1, 16, 56, 69, 73 Закону України «Про міжнародне приватне право». Подальшу долю дітей, усиновлених іноземцями та особами без громадянства за межами України, складно відслідкувати. Зокрема через те, що Правила ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України,

які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном [346] передбачено здійснення обліку дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, шляхом внесення відповідних даних про громадянина України до облікової картки та електронного реєстру (п. 1.2). Однак цими Правилами або іншим нормативно-правовим актом не визначено, хто саме є держателем реєстру, порядок його ведення, зберігання інформації, надання витягів з нього тощо. К. І. Березовською висловлюється пропозиція, що «держателем реєстру має бути Міністерство закордонних справ України, а реєстраторами – закордонні дипломатичні установи (посольства та консульські установи)» [28, с. 142, 205]. На нашу думку, така пропозиція може бути запроваджена у разі якщо у законодавстві України залишаться норми, які встановлюють можливість усиновлювати в адміністративному порядку. Відстоюючи виключно судовий порядок здійснення усиновлення, впевнені, що вся інформація про усиновлених дітей має бути зосереджена в одному органі – центральному органі виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціальної політики, з питань сім'ї та дітей, усиновлення та захисту прав дітей. На сьогодні таким органом є Міністерство соціальної політики України [393].

У процесі дослідження було з прикрістю відзначено, що Міністерство закордонних справ України не надає відповідей на запити Одеського національного університету імені І. І. Мечникова щодо кількості здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України. Можливо, це відбувається й через недосконаліть врегулювання процедури здійснення усиновлення в консульській установі та дипломатичному представництві України. Так, на підготовлений в межах дослідження запит до Міністерства закордонних справ України від Одеського національного університету імені І. І. Мечникова щодо кількості здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України, нами була отримана відповідь у вигляді посилань на норми СК України і рекомендовано звернутися за статистичними даними до Міністерства соціальної політики України. Не зважаючи на те, що розпорядниками інформації щодо усиновлень,

здійснених у консульських установах та дипломатичних представництвах України, є Міністерство закордонних справ України [139; 140; 51; 52]. З огляду на наведені та інші неоднозначні та недосконалі норми законодавства щодо усиновлення з іноземним елементом, непослідовність оновлення законодавства про дипломатичну службу, К. І. Березовською було висловлено про необхідність розроблення нової редакції правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном. Зауважимо, що Правила ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, затверджені наказом Міністерства закордонних справ України від 17 листопада 2011 р. втратили чинність, і ухвалено нові правила, однак належного правового регулювання здійснення контролю за усиновленими дітьми не відбулося [351; 93].

Деякі аспекти приватно-правових засад забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування були предметом досліджень з кримінального права та кримінології, в результаті чого ними було вироблені цікаві пропозиції.

Так, І. П. Васильківська, досліджуючи норми, що регулюють виховання дітей в сім'ї, а саме – усиновлення, висловлює пропозицію доповнити перелік обмежень стосовно осіб, що не можуть бути усиновителями (ч. 2 ст. 103 КпШС України), таким положенням: «7) особи, які мають судимість», що сприятиме захисту неповнолітніх від негативного впливу судимих осіб в родинному оточенні» [40, с. 4]. Автор обґрунтовує свою пропозицію тим, що ця «норма матиме профілактичне значення, оскільки сприятиме захисту неповнолітнього від негативного впливу судимих осіб в родинному оточенні» [40, с. 7]. Незважаючи на те, що наведена пропозиція була зроблена до Кодексу, який втратив чинність, ідея, у неї закладена, мала певний сенс. Однак ні проекти СК України, ні ухвалений згодом Кодекс не містили такої або схожої норми. Норма відповідного змісту з'явилась у Кодексі лише у 2009 році [361].

Питання опіки та піклування над дітьми були предметом дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук неодноразово.

Так, Н. А. Дячковою у роботі «Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб» (2006 р.) досліджено питання суб'єктів опікунських правовідносин – фізичних і юридичних осіб (навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, психіатричні лікарні, психоневрологічні будинки-інтернати, органи опіки та піклування). Обґрунтовано відмінність у правовому регулюванні опіки, яка здійснюється фізичними та юридичними особами. У якості одного з найбільш переконливих аргументів автор наводить той, що безпосередньо опіку (в повному обсязі) може здійснювати лише людина [108, с. 24].

Виконане Д. С. Прутяном дослідження відносин, що виникають у зв'язку з встановленням, здійсненням та припиненням опіки над фізичною особою за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України можна визнати своєрідним містком між дослідженнями, здійсненими вченими-цивілістами Російської Імперії і сучасністю (2007 р.) [453]. Автором висунуто низку пропозицій, зокрема щодо необхідності визначати установником управління майном підопічної особи лише орган опіки та піклування. При цьому опікуну може бути надано право клопотати перед органом опіки та піклування про встановлення довірчого управління нерухомим майном або майном, яке потребує постійного управління, та належить підопічній особі.

Також запропоновано: встановити чіткий і вичерпний перелік підстав та обставин, за яких особа не може бути призначена опікуном; обмежити можливість призначення опікуном (піклувальником) особу, яка за станом здоров'я, а також у зв'язку з відсутністю у неї необхідних матеріально-побутових умов (якщо підопічна особа не має свого житла) не може виконувати обов'язки опікуна; удосконалити «порядок встановлення опіки над малолітніми особами, який полягає, по-перше, у можливості батька чи матері вказати особу опікуна для малолітньої особи у заповіті, і, по-друге, у необхідності з'ясування у разі призначення опікуна органами опіки та піклування чи судом думки батьків малолітньої особи, які не позбавлені батьківських прав, щодо призначення певної особи опікуном їх дитини. При цьому також обґрунтовується теза, що отримання

згоди батьків на призначення певної особи опікуном не може мати обов'язкового характеру для органу опіки та піклування чи суду» [453, с. 11–12 та ін.]. Д. С. Прутяном обґрунтовуються відповідні зміни до законодавства. З деякими із наведених в роботі висновків складно погодитись, однак заслуговує на позитивну оцінку теза автора щодо упорядкування положень ч. 5 ст. 63 ЦК України, згідно яких підопічному може бути призначено кількох опікунів.

Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України стало предметом дослідження С. Є. Морозової (2011 р.) [257]. Окремий розділ роботи присвячено питанням опіки і піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Автором обґрунтовано низку пропозицій щодо удосконалення законодавчої регламентації повноважень органів опіки та піклування, щодо порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, щодо розуміння опіки і піклування як міжгалузевого приватно-правового інституту тощо. Серед пропозицій, метою яких є удосконалення правового регулювання прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, слід звернути увагу на пропозицію щодо можливості надання права хворим на СНІД або на інші хвороби, зумовлені ВІЛ, які ведуть нормальний соціальний спосіб життя, бути усиновлювачами, а також опікунами та піклувальниками принаймні дітей, які страждають на такі ж захворювання [257, с. 10].

І. А. Яніцька дослідила опіку і піклування як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, органами опіки та піклування або судом з метою захисту особистих та майнових прав даної категорії дітей [575]. Автором сформульовано низку пропозицій, зокрема, що визначення поняття опіки та піклування над дітьми згаданої категорії, щодо визначення категорії судових справ, щодо процедури надання дітям статусу «дитина-сирота» і «дитина, позбавлена батьківського піклування» тощо. Не з усіма висновками та їх обґрунтуванням можна безумовно погодитись, що розглядатиметься нами в наступних підрозділах.

Дисертація І. В. Мамай присвячена питанням правового регулювання опіки та піклування за цивільним і сімейним законодавством України (2016 р.). Автором узагальнені позиції вчених і науковців щодо розвитку інституту опіки та

піклування, зокрема й щодо встановлення опіки (піклування) над дітьми, повноваження органів опіки та піклування в цих відносинах [243].

Певним продовженням дослідження, проведеного у радянські часи Н. О. Кіреєвою, можна вважати роботу Н. С. Новик «Участь органів опіки та піклування у цивільному процесі України» (2016 р.). Органи опіки та піклування розглядаються автором як органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у цивільному процесі. Н. С. Новик детально проаналізовано мету та форми участі органів опіки та піклування у цивільному процесі, підстави подання позовів цими органами, а також особливості їх правового статусу як відповідачів. Як і у роботі наукового керівника (Н. О. Кіреєвої), у дисертації Н. С. Новик використано значний масив судової практики з предмету дослідження [281].

Що стосується інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, то монографічних робіт небагато.

Першим дослідженням правових проблем влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування стала робота О. І. Карпенко «Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2001 р.) [183]. Значну увагу автором приділено загальній характеристиці державної системи утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, фактичному вихованню дітей. Автор розглядає усиновлення та опіку (піклування) як традиційні правові форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в сім'ю, а дитячий будинок сімейного типу та прийомну сім'ю як самостійні правові форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Викликало неабиякий інтерес у наукових колах і серед практиків дослідження В. Ю. Москалюк на тему «Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект)» (2003 р.) [259]. Адже ця форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, була новою для вітчизняного законодавства. Автором уперше запропоновано класифікацію правових форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням альтернативних форм улаштування таких дітей, а саме: сімейної

форми (улаштування дітей в сім'ю), інтернатної форми (улаштування до навчально-виховних закладів), квазі-сімейної форми (улаштування дітей в сім'ю із збереженням державної підтримки). Крім цього, В. Ю. Москалюк наведено власне бачення нормативного визначення дитячого будинку сімейного типу, виокремлено особливості договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу, класифікацію правовідносин, шо виникають у процесі діяльності дитячого будинку сімейного типу та інші корисні пропозиції.

Предметом дослідження О. В. Мельника «Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн» (2016 р.) стали відповідні права при здійсненні усиновлення. Емпіричну базу дослідження склали публікації науковців РФ та окремих країн Європи. Серед пропозицій автора, які виносились на захист, слід назвати висновок про необхідність запровадження комплексного психолого-правового підходу до встановлення доцільності усиновлення як міри потенційної сукупної можливості особи (усиновлювача) забезпечити належне виховання конкретної дитини; пропозицію визначати комплекс особистих немайнових прав дитини, що реалізуються у відносинах з членами сім'ї та родичами при усиновленні, та здійснено їх поділ на фактичні та інформаційні; запропоновано визначати право усиновленої дитини на сім'ю як особисте немайнове право на повноцінне здорове сімейне оточення, що здатне стати сприятливим середовищем для всебічного розвитку дитини та вільного здійснення її прав [251].

Правові відносини з прийомного виховання стали предметом дисертаційного дослідження Є. В. Падуна на тему «Інститут прийомного виховання у сімейному праві України» (2017 р.) [318]. Причому до форм прийомного виховання автор відносить: державні (будинки дитини, дитячі будинки, будинки-інтернати); приватно-державні (прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат над дітьми); сімейні (усиновлення; опіка (піклування) [318, с. 4]. Науковцем визначено правову природу договору про передачу дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання прийомним вихователям, його істотні умови. До недоліків роботи слід віднести певну плутанину у термінах, що використовуються для позначення правовідносин у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема – «сімейне влаштування» – «родинне влаштування». Викликають

зауваження окремі теоретичні знахідки щодо місця інституту влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та його окремих складових.

Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначено предметом дисертаційного дослідження У. В. Романюк (2018 р.). Автором досліджено історію розвитку патронату, джерела правового регулювання патронату як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, патронату в системі згаданих форм влаштування, правова природа, зміст договору про патронат, особливості його укладення та припинення [468].

У сучасних умовах набувають гостроти питання міжнародно-правових засад захисту прав дітей, а також міжнародного співробітництва у цій сфері міждержавних відносин. Окремі з них висвітлені в дисертаційних дослідженнях С. К. Теуш «Приватноправові конвенції Ради Європи» (2003 р.) [527], Ю. В. Черняк «Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу з розгляду сімейних спорів» (2018 р.) [558]. Очевидно, що повноцінне врегулювання приватних правовідносин без врахування європейських норм виявляється неможливим, а тому роботи, в яких розглядається європейське право, набувають особливого значення в сфері вивчення питань захисту прав дітей, а їх пропозиції заслуговують впровадження на рівні законодавства та використання в іншій практичній діяльності.

Так, С. К. Теуш запропонувала розробити державну програму, яка встановлювала б пріоритети України у приєднанні до конвенцій РЄ, з урахуванням їх правового статусу та практичного значення для України. У роботі обґрунтовано доцільність приєднання України до Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [526, с. 4].

У роботі Ю. В. Черняк «Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу з розгляду сімейних спорів» (2018 р.), як зазначено в анотації до неї, здійснено комплексне порівняльне дослідження питань уніфікації інститутів міжнародного цивільного процесу з розгляду сімейних спорів, розкрито теоретичні і практичні проблеми застосування конвенцій, підготовлених під егідою Гаазької Конференції з міжнародного приватного права, регламентів і директив Європейського Союзу, договорів України про правову допомогу у сімейних справах. Аналіз роботи

свідчить про те, що справді автором уперше в Україні сконцентровано колізійні питання усиновлення, опіки та піклування та окреслено шляхи їх вирішення, визначено рівень застосування конвенцій у практиці національних судів України та в окремих рішеннях ЄСПЛ [558, с. 16, 29, 57–68].

Дисертаційне дослідження М. М. Слабан на тему «Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загальнотеоретичний аспект)» (2017 р.) присвячене детальному аналізу аргументації рішень ЄСПЛ щодо права на повагу до сімейного життя [489]. Автором, зокрема, досліджено низку рішень ЄСПЛ, що стосуються спорів про усиновлення, щодо прийняття дітей під державну опіку, розглянуто питання ставлення ЄСПЛ до засад дотримання балансу інтересів усиновлювачів та усиновленої дитини, права усиновленої дитини на інформацію про своїх батьків, про усиновлення дітей гомосексуалами, визначення Судом меж допустимих обмежень спілкування батьків та дітей тощо.

Питання, що розглядаються у працях С. К. Теуш, Ю. В. Черняк та М. М. Слабан свідчать про те, що державна політика у сфері правової допомоги та правового співробітництва держав у спеціальних сферах з визнання та виконання рішень щодо опіки та усиновлення потребує перегляду. А з огляду на євроінтеграційні процеси, учасником яких є Україна, підтверджує й те, що європейське право, яке тривалий час вважалося сферою застосування публічного права і предметом дослідження спеціальності «міжнародне право», перетворилося в сферу, практично і безпосередньо пов’язану з низкою найважливіших сфер національного права.

Окремим аспектам охорони і захисту прав дітей були присвячені дослідження із загальних питань цивільного і сімейного права.

Так, Ж. Л. Чорна, визначивши, що вирішення проблемних питань у сфері захисту майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб є необхідною умовою підвищення правової культури та правового всеобучу самих малолітніх і неповнолітніх, а також їхніх батьків (усиновлювачів), опікунів та піклувальників, досліджує питання правосуб’єктності батьків, усиновлювачів, опікунів та їх ролі при вчиненні неповнолітніми правочинів, витребуванні майна з чужого незаконного володіння, спадкуванні [561, с. 9, 12, 15–16 та ін.]. Автором зроблено низку пропозицій практичного змісту щодо удосконалення норм про вчинення

правочинів, в т. ч. спадкування неповнолітніми особами за згодою усиновлювачів, піклувальника.

Н. М. Конончук обрала об'єктом дослідження сімейні правовідносини з участю дитини як члена сім'ї і в його межах здійснила класифікацію передбачених законом форм виховання дітей. Досліджуючи підстави набуття сімейно-правового статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, автором виділено «такі групи сімейних форм виховання: *природна* сімейна форма (в сім'ї її батьків чи одного з них); *абсолютна* сімейна (усиновлення); *квазісімейна* (опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сім'я фактичного вихователя); тимчасова *квазісімейна* (патронат над дітьми)» [208, с. 5]. Пропонована класифікація має певну цінність, однак видається хибним виділяти в окрему категорію патронат над дітьми лише за ознакою тимчасовості. Інші форми влаштування, такі як опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сім'я фактичного вихователя також не є один раз і назавжди встановленими.

Низка сучасних робіт з цивільного процесуального права, предметом дослідження яких визначено, зокрема, процесуальні особливості реалізації неповнолітніми права на судовий захист [206], участі іноземних осіб у цивільному процесі та виконання рішень іноземних судів [562; 255] тощо, на жаль, залишають без розгляду питання процесуального захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, участь дітей, які мають відповідний статус, та їх представників у цивільному процесі.

Водночас є й дисертаційні роботи, пропозиції яких викликають інтерес для розвитку нашого дослідження.

Так, під час дослідження процесуальних особливостей розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав Ю. В. Александровою було запропоновано розширити склад осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, зокрема, включити до переліку таких осіб усиновлювача та Уповноваженого Президента України з прав дитини [10, с. 5, 14].

В аспекті охорони дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, корисними є висновки, що містяться у працях, присвячених представництву в цивільному праві і цивільному процесі, – І. А. Павлуника

(2002 р.), Є. С. Сєвєрової (2004 р.), С. А. Чванкіна (2005 р.), В. Л. Граніна (2005 р.), Л. І. Шаповал (2007 р.), а також у дослідженнях проблем довірчих правовідносин щодо питання управління майном дітей, які перебувають під опікою та піклуванням – у працях С. О. Сліпченко (1997 р.), Р. А. Майданика (2003 р.), І. В. Венедиктової (2003 р.), Ю. В. Курпас, К. Г. Некіт. Окремі з положень робіт згаданих та інших авторів аналізуються нами в наступних підрозділах монографії.

У цілому істотний внесок у розвиток окремих інститутів цивільного і сімейного права, норми яких врегульовують певні відносини, що складаються при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виконанні обов'язків особами, покликаними забезпечувати охорону і захист прав дітей цих категорій, був внесений багатьма науковцями, які працювали над різними проблемами приватного права.

На розвиток інституту влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та його дослідження впливають також результати наукових робіт з теорії сімейного права. Цікавою у цьому сенсі є робота В.М. Чернеги «Морально-правові принципи в сімейному праві». Автор, зокрема, висловлює думку про необхідність дотримання у законодавстві «принципу відповідності моральним засадам суспільства, який унеможливлює визнання в Україні правозгідними: шлюбів з участю осіб однієї статі; фактичних шлюбних відносин з участю осіб однієї статі; усиновлення дитини особами однієї статі» [557].

У роботі Б. К. Левківського «Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї» (2004 р.) певну увагу приділено доведенню зайвості норм про усиновлення повнолітньої особи, питанням наслідків позбавлення батьківських прав [224].

Окремі аспекти захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло, а також пов'язані з цим обов'язки опікунів (піклувальників) та повноваження органів опіки та піклування досліджувалися О. В. Коваль у дисертації «Захист права на житло дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2015 р.) [194].

Не можна обійти увагою роботи з адміністративного права та державного управління, предметом яких є визначення причин сирітства, шляхів вирішення проблеми сирітства та бездоглядності дітей, дослідження соціально-

інституційного аспекту адаптації, захисту, соціальної підтримки дітей-сиріт, а також функціонування соціальної політики держави, яка відповідає за створення сучасних ефективних правових норм, що забезпечують підтримку та допомогу дітям-сиротам. Серед останніх слід назвати дисертації О. В. Губанової, О. Я. Савчука, І. В. Ярмолинської [82; 17; 479; 576].

У роботі з державного управління О. О. Мордань на тему «Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишились без піклування батьків» (2015 р.) зроблено спробу теоретичного обґрунтування особливостей державної політики щодо соціального захисту дітей, які залишились без піклування батьків, та запропоновано рекомендації щодо її реалізації [256]. На підставі монографічних робіт, виконаних за різними юридичними спеціальностями (адміністративного права і процесу, сімейного права, права соціального забезпечення), із соціології та педагогіки автором запропоновано висновки і пропозиції із заявленого предмету дослідження. Зокрема, запропоновано розуміти під соціальним сирітством як об’єктом державної політики, – виокремлення соціальних груп дітей, які залишились без піклування батьків, структурними елементами якої, крім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також мають бути бездоглядні діти [256, С. 10–11]. Наведена та інші пропозиції автора викликають критичні зауваження, а відсутність аналізу практичного застосування норм права, які врегульовують правовідносини, що стали предметом дослідження, свідчить про недостатність знання автором джерел правового регулювання цих відносин. На нашу думку, цілеспрямоване і ефективне удосконалення державної політики в будь-якій галузі суспільних відносин неможливе без вивчення результатів практичного застосування законів і підзаконних актів, що визначають засади державної соціальної політики. Крім наведеної, викликає заперечення й пропозиція щодо ухвалення низки нормативно-правових актів, метою яких автор вбачає забезпечення реалізації державної політики щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків; організації структурних підрозділів [256, с. 11]. Причому запропоновані до прийняття акти, а також терміни, що пропонується запровадити у законодавство, лише вносять хаос у систему законодавчого забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Впевнені, що реалізація державної політики забезпечується не кількістю нормативно-правових

актів, що врегульовують певний вид суспільних відносин, і не заміною одних термінів іншими, малозмістовними й оціночними. Ефективність державної політики забезпечується тлумаченням чинних норм, їх якісним правозастосуванням, виявленням у процесі застосування помилок і прогалин та їх усуненням у процесі правотворення.

Загальних питань виникнення батьківських правовідносин у зв'язку з усиновленням торкалась О. Ф. Лапчевська у роботі «Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України». Автор пропонує поділяти біологічне та соціальне батьківство (материнство), «під яким слід розуміти вчинення з боку жінки, чоловіка певних дій, підтверджених відповідним юридичним актом, на підставі яких у них виникають права та обов'язки стосовно дитини аналогічні тим, що виникають у батьків і дітей за природним походженням. Соціальне материнство (батьківство) може виникати шляхом здійснення усиновлення. Обґрунтовано, що усиновлення слід вважати повноцінною підставою виникнення батьківських прав та обов'язків» [223, с. 6]. Така позиція видається не новою, адже в літературі неодноразово висловлювалися пропозиції вважати усиновлення «соціальним батьківством» [15, с. 290], та й усиновлення здавна є визнаним фактом виникнення батьківських прав та обов'язків.

Водночас, окремі пропозиції автора не позбавлені сенсу. Так, О. Ф. Лапчевська доводить «необхідність отримання згоди батьків, позбавлених батьківських прав, на усиновлення їх дитини, якщо їх поведінка свідчить про бажання поновити свій батьківський статус та заборону передачі дитини на усиновлення, якщо з моменту позбавлення батьківських прав минуло менше одного року» [223, с. 3].

Вивчення робіт із права соціального забезпечення стає в нагоді при дослідженні загальних проблем правового статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, цікавими є окремі пропозиції щодо визначення поняття «сирітство», здійснення державної політики, що веде до зупинення тенденції зменшення кількості усиновлених дітей, що містяться в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. М. Потопахіної на тему «Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2008 р.) [344]. Особливо важливими такі дослідження стають для створення надійної та ефективної системи соціального захисту дітей-

сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і загалом сімей, що мають дітей і потребують допомоги з боку держави.

Ми впевнені, що не можна розглядати правові проблеми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування відірвано від праць науковців, які вивчають проблеми теорії та історії держави і права.

Так, О. І. Анатольєва присвятила своє дослідження питанням правового регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках XX сторіччя. Автором проаналізовано унікальний історико-правовий матеріал з проблеми боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх у досліджуваний період, організації допомоги безпритульним та бездоглядним дітям, формування засад радянського сімейного права, зокрема й щодо усиновлення, опіки, піклування та патронату [11].

Окремі аспекти дитячої безпритульності та бездоглядності, скасування інституту усиновлення як напрямків ювенальної політики радянської держави у 20-ті роки минулого століття, відповідальності усиновлювачів досліджувались Н. М. Крестовською [217].

Закономірності виникнення та особливості розвитку інституту усиновлення в Україні стали предметом дисертаційного дослідження І. В. Ковальчук [195]. На підставі унікальної джерельної бази автором зроблено низку спостережень, які відзначаються певною новизною щодо історії розвитку інституту усиновлення. Не з усіма пропозиціями автора можна погодитись, однак дослідження є пізнавальним.

Дослідженню дорадянського досвіду діяльності органів опіки і піклування – міських сирітських судів, запроваджених на українських землях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століть, які стали одними з перших спеціалізованих органів опіки на території України, присвячено роботу О. О. Малишева. Серед актуальних висновків слід відзначити, зокрема ті, що стосуються загального спрямування реформування опікунського права в річищі посилення функцій органів опіки і піклування щодо їх контролю за управлінням майном, належним підопічним, тим самим забезпечивши дотримання засад охорони права власності як фундаментального права. А це можливе лише шляхом підвищення уваги органів державної влади до питань опіки й піклування [238].

Деякі аспекти приватно-правових засад забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування були предметом досліджень з кримінального права та кримінології, в результаті чого авторами було запропоновано цікаві теоретичні висновки та практичні пропозиції.

Так, І. П. Васильківська, досліджуючи норми, що регулюють виховання дітей в сім'ї, а саме – усиновлення, висловлює пропозицію доповнити перелік обмежень стосовно осіб, що не можуть бути усиновителями (ч. 2 ст. 103 КпШС України), таким положенням: «7) особи, які мають судимість», що сприятиме захисту неповнолітніх від негативного впливу судимих осіб в родинному оточенні» [40, с. 4]. Автор обґрунтовує свою пропозицію тим, що ця «норма матиме профілактичне значення, оскільки сприятиме захисту неповнолітнього від негативного впливу судимих осіб в родинному оточенні» [40, с. 7]. Незважаючи на те, що наведена пропозиція була зроблена до Кодексу, який втратив чинність, ідея, у неї закладена, мала певний сенс. Однак ні проекти СК України, ні ухвалений згодом Кодекс не містили такої або схожої норми. Норма відповідного змісту з'явилась у Кодексі лише у 2009 році [361].

Відносини з усиновлення, опіки та піклування перебувають під кримінально-правовою охороною (зокрема, ст. 166-169 КК України). Серед дисертаційних досліджень з кримінального права, предметом яких є кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) слід звернути увагу на роботи В. В. Гальцової, О. В. Тавлуй, Т. А. Чолан та Т. Ю. Вислоцької [62; 521; 560; 48]. У роботах згаданих авторів чільне місце присвячене дискусії щодо можливості декриміналізації норми щодо розголошення таємниці усиновлення. Очевидно, що вирішення цього питання перебуває не в площині кримінального права, а сімейного. Адже допоки норми, що забороняють розголошувати дані про усиновлення, містяться в СК України, їх порушення тягне кримінальну відповідальність.

Кримінально-правова кваліфікація неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, питання кримінальної відповідальності за зловживання опікунськими правами визначено предметом дослідження А. І. Брайловської, С. М. Морозюк, Д. П. Євтєєвої, Є. С. Усової [36; 258; 116; 538]. У кінцевому рахунку ці та інші дослідження багатогранних кримінальних та

кримінологічних проблем захисту дітей, мають на меті досягнути ефективного правового забезпечення найкращих інтересів, прав та добробуту дітей.

Багато вартого та пізнавального з історії опіки та піклування міститься у дослідженнях з інших наукових спеціальностей. Такою, наприклад, є робота з етнології Н. С. Грицишин «Опіка сиріт в народному побуті Галичини. На матеріалах XX століття» (2008 р.) [81].

Раціональними для врахування в законотворчій та правозастосовній діяльності психологічних чинників відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід вважати роботи з педагогічних наук, зокрема, дослідження І. В. Ченбай, К. В. Ігнатенко, Х. А. Дзюбинської [555; 178; 97].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що кожна з проаналізованих наукових праць є вагомою для науки права, в яких закладені підвалини для удосконалення правового регулювання питань, пов’язаних з проблемами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та посилення ефективності їх застосування. На жаль, більшість з пропозицій науковців залишились поза увагою законодавця.

Таким чином:

1. Дослідження правових проблем сімейного права, що стосуються охорони і захисту прав та інтересів дітей, зокрема й питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачає використання загальнонаукових та спеціально-правових методів наукового пізнання.

Збагачення знань про правові проблеми сімейного права відбувається завдяки підходам, принципам, закладеним і розвинутим в наукових роботах, виконаних, зокрема, із використанням емпіричних результатів, ідей, гіпотез.

Важливість наукової методології для вивчення сімейно-правових проблем, закономірностей виникнення, розвитку і функціонування інститутів сімейного права особливо зростає в переломні періоди історії, коли зазвичай актуалізуються наукові дослідження для забезпечення обґрунтування правових реформ, зокрема набуває суттєвого значення і для визначення перспектив розвитку законодавства про дітей.

2. Сучасний правопорядок і чинне законодавство багато чим зобов'язані вченим-юристам Російської Імперії та СРСР в частині розробки юридичних конструкцій правового статусу дітей, влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, участі дітей у цивільних правовідносинах тощо. Їхні роботи стали основоположними для проведення у подальшому досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Сформульовані в роботах Д. І. Азаревича, О. Л. Боровиковського, Є. В. Васьковского, І. С. Вольмана, Ю. С. Гамбарова, Й. В. Гессена, М. Л. Дювернуа, О. І. Загоровського, О. В. Куніцина, Д. І. Мейєра, Г.Ф. Шершеневича висновки і положення вплинули на розуміння правниками проблеми нерівності прав дітей, народжених законно (в законному шлюбі) і незаконно (поза шлюбом), необхідності вирішення проблем покинутих дітей, їх жебракування, сирітства, свавілля та жорстокості стосовно дітей, забезпечення їх прихистку у закладах для сиріт і знайд, у виправних будинках. Праці цих авторів безпосередньо вплинули на формування нової правосвідомості з позицій гуманності, рівності, справедливості та визначили напрями перетворення правових норм.

3. Радянські вчені, звертаючись до проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на початку створення СРСР, в умовах перебудови сім'ї в середовищі пролетаріату ставили конкретну політичну мету – відмовитись від інституту усиновлення як буржуазного, що має на меті не допустити перехід спадкового майна до держави, а також убезпечити дітей від експлуатації в домогосподарстві. Водночас у їх роботах проголошувалася рівність всіх дітей незалежно від народження їх у шлюбі чи поза шлюбом, від раси, національності і віросповідання.

У результаті подій Першої світової війни, Жовтневого перевороту збільшилась кількість дітей-сиріт, становище дітей у суспільстві ставало все більш несприятливим, постали питання про ліквідацію злочинності, в яку втягнені неповнолітні. Предметом чималої кількості публікацій на початку 20-х років минулого століття стали проблеми бездоглядності та злочинності неповнолітніх, в основі удосконалення системи влаштування дітей-сиріт постає публічний інтерес, а нерішуче сформульованою вираженою метою стає унормування за допомогою

права відносин з влаштування дітей-сиріт за допомогою усиновлення. Звичайно, що такі публікації мають велику цінність як джерела інформації, що розкривають суть і логіку законодавчих перетворень, зміст норм права.

У той час цілі та завдання радянської держави і суспільства правники вбачали у широкій організації громадського виховання дітей, виховання дитини в атмосфері великої соціалістичної сім'ї. Наукові роботи були направлені не тільки на роз'яснення законів, виявлення в них прогалин, надання рекомендацій із застосування, а й на формування правосвідомості усиновлювачів, опікунів, підопічних в дусі поваги до соціалістичного співжиття.

Аргументи, за допомогою яких обстоювали ідеї громадського виховання дітей сьогодні видаються необгрунтованими. Час довів, що зазначені цілі і завдання складно досягти вихованням дітей в інтернатних закладах, ефективно підготувати дитину до суспільно корисної діяльності, надати необхідні знання і навички самостійного життя та охорони власних інтересів.

У подальшому вивчення проблем правового регулювання охорони і захисту прав та інтересів дітей-сиріт поступово відокремлюється від кримінального права та кримінології, дослідження все чіткіше набувають рис сімейно-правових.

Загальною рисою радянських досліджень з сімейного права є відсутність посилань на праці вчених дорадянського періоду, які працювали над проблемами рівності прав дітей, влаштування дітей за допомогою усиновлення, опіки, прихистку в дитячих закладах. Не сприймаючи досягнення, закріплені в передрадянських працях і законах, заперечуючи наступництво в дослідженні цих питань, напрацьований матеріал все ж певною мірою використовувався радянськими науковцями. Роботи радянських «сімейників» переобтяжені цитатами класиків марксизму-ленінізму-сталінізму, витягами із рішень партійних з'їздів, виступів генеральних секретарів та секретарів ЦК КПРС, що фактично було обов'язковими вимогами тогочасної державної політики.

Роботи дослідників пізнього радянського періоду в частині визначення прав та обов'язків усиновлювачів, опікунів та піклувальників зберегли своє значення в сучасних умовах суспільного розвитку для формування державної сімейної політики в нашій країні.

4. Наукові дослідження сучасного періоду, предметом яких став розгляд конкретної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського

піклування, просякнуті метою удосконалення законодавства. Активізація наукових досліджень найчастіше обумовлюється змінами законодавства, у процесі дослідження авторами теоретично обґрунтовуються пропозиції із удосконалення норм права. Лише незначна частина наукових досліджень спрямована на необхідність усунення виявлених помилок і прогалин правотворчості при застосуванні норм права учасниками сімейних правовідносин, адміністративними органами, прокуратурою та судами.

На стан досліджень проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, впливають багатоаспектність відносин сімейного влаштування дітей згаданих категорій, перманентні зміни законодавства, а також гармонізаційні процеси, що відбуваються в країнах ЄС.

РОЗДІЛ 2
ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

2.1. Поняття та завдання державної сімейної політики України у сфері правового регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Представники органів державної влади та політичної еліти України, неодноразово виказують думку про те, що формування державної сімейної політики є одним з пріоритетних напрямів правової політики держави. І не дивлячись на те, що юриспруденція та політологія є окремими складовими соціальної науки, вони тісно пов'язані між собою. Як відзначав С. С. Дністрянський, право – це норма суспільного життя, політика – спосіб утілення його в життя [102, с. 384]. Час свідчить, що становище дітей, створення умов для недопущення збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяння сімейному влаштуванню таких дітей, безпосередньо залежить від формування стратегії правової політики держави.

Видатний вчений Є. В. Васьковський достатньо давно підкреслював, узагальнюючи думки німецьких науковців і свої, що «Із законодавчо-політичної точки зору підставою норми є мета, заради досягнення якої норма встановлена. Діяльність законодавця не має характеру несвідомої, безцільної творчості. Норми видаються для того, щоб виконати відому соціальну функцію, задовольнити будь-яку соціальну потребу за допомогою регулювання життєвих відносин, словом, для того, щоб досягти тих чи інших практичних результатів, якими, наприклад, є убезпечення інтересів осіб з незрілої волею, охорона сімейного начала…» [41, с. 145].

Перш ніж розглянути питання державної сімейної політики у сфері модернізації правового регулювання влаштування дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, слід коротко розглянути поняття «правова політика».

Доречним вважаємо навести роздуми професора Р. О. Стефанчука, висловлені щодо модернізації конституційно-правових засад цивільного законодавства України, який, зокрема зазначає, що «… в Україні намітились окремі доволі загрозливі тенденції в формуванні та здійсненні правової політики. Так, ніби прагнучи з одного боку відійти від «пострадянського темного минулого» та наблизитись до «європейського світлого майбутнього», в Україні все ж таки не здійснюється достатньою мірою системна робота щодо розвитку національної правової системи. … слід визнати, що ми фактично повністю втратили міжгалузеві зв'язки в сфері правознавства. Ми закрились по своїх «галузевих квартирах» та фактично мало відслідковуємо тенденції розвитку сусідів. Активність ми починаємо проявляти лише у випадку відчуття загрози «національній цілісності та безпеки» власної «галузевої квартири». Це було і в сфері цивільного права, коли ми відбивали набіги «господарників», потім боролись із адміністративним договором, потім із сепаратними настроями «інтелектуальщиків» тощо. Але причина тут криється…на багато глибше, … основна біда в тому, що в Україні, як і в більшості країн пострадянського простору, теорія держави і права перестала виконувати своєю основну функцію – бути наукою юридичних наук та єдиним мірилом галузевого права на його придатність та правомочність. Так, при надзвичайно бурхливому розвитку національного законодавства, на 20 році незалежності України ми не спромоглись провести національну дискусію про систему права. Адже це основне! Не знаючи куди ми рухаємось, як можна ефективно розвивати «своє господарство» [516, с. 81–82]. Погоджуючись із зауваженням щодо необґрунтованого галузевого відособлення юридичних наук, все ж зауважимо, що при вивченні галузевих проблем ми послуговуємося досягненнями теорії держави і права в менш глобальних питаннях, ніж система права. Зокрема, при вивченні засад правової політики, яка є елементом правової системи кожної держави [325, с. 65, 68].

У юридичній літературі існують різні підходи до розуміння правової політики. Найлаконічнішим є визначення правової політики, надане

М. І. Матузовим, як «комплексу ідей, заходів, завдань, цілей, програм, методів, установок, що реалізуються у сфері дії права і за допомогою права» [524, с. 356].

Н. А. Железняк обґрунтовує висновок, з яким не можна не погодитись, що «Правова політика – це політика, яка проводиться за допомогою правових засобів. Тому дуже важливо вдосконалювати правові та організаційні форми здійснення державної правової політики, підвищувати ефективність, надійність, чіткість їх функціонування. Це стосується перш за все правотворчості, механізму правового регулювання, правозастосовчої, правоохоронної (судової, прокурорської та слідчої) практики, прав і обов'язків громадян, юридичної відповідальності, правової культури – всіх елементів, складових та інститутів, які утворюють українську правову систему» [118, с. 12].

М. С. Кельман, О. Г. Мурашин надають схоже визначення – «Правова політика – це засади, принципи, напрямки та завдання правового регулювання суспільних відносин, а також стратегія і тактика його здійснення» [184, с. 524–525].

О. П. Коробова вважає, що правова політика є «засадами, що об’єднують правотворчість, правозастосування і правове виховання, які є формами її реалізації. Це дозволяє їх розглядати як єдину систему зі своїми внутрішніми зв’язками і взаємозалежностями. Такий підхід дає можливість скласти більш цілісне уявлення як про всю систему, так і про окремі її елементи… Правова політика являє собою діяльність держави, індивідів і їх об’єднань в сфері правового регулювання, яка полягає у формуванні та (або) реалізації правових ідей стратегічного і тактичного характеру» [210, с. 5–6, 112].

О.В. Минькович-Слободяник зазначає, що «За своєю природою правова політика, як і політика взагалі, є діяльністю держави у сфері правового регулювання, яка відбувається в певних формах. Основними з них є правотворчість і правозастосування, удосконалення яких сприятиме створенню належних умов для ефективної реалізації правової політики… Правова політика, з одного боку, є підґрунтям для правотворчості і правозастосування як форм її реалізації, а з іншого – чинник, який впливає на їх формування, що дає змогу

розглядати правотворчість і правозастосування як єдину систему із внутрішніми зв’язками і взаємозалежностями» [253, с. 4].

П.Л. Фріс вказує, що «правова політика представляє собою особливий, заснований на праві, вид державної політики, за допомогою якої здійснюється закріплення політичного курсу у політиці країни, регуляція і охорона найважливіших суспільних відносин, забезпечення діяльності механізму держави, прав і свобод людини і громадянина» [546, с. 59].

О.В. Малько обґрунтовує тезу про те, що правова політика – це перш за все діяльність відповідних суб’єктів в юридичній сфері. А ідеї, погляди, задуми, програми, установки є лише основою правової політики, елементом правової ідеології. Автор пропонує розуміти під правовою політикою «науково обґрунтовану, послідовну і системну діяльність державних і недержавних структур зі створення ефективного механізму правового регулювання, щодо цивілізованого використання юридичних засобів для досягнення таких цілей, як найбільш повне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення дисципліни, законності і правопорядку, формування правової державності і високого рівня правової культури, правового життя суспільства і особистості. Правова політика покликана керувати процесами правового розвитку конкретної країни, підвищувати ступінь впорядкованості та організації юридичного буття. Вона являє собою систему пріоритетів в юридичній діяльності в правовій сфері, ґрунтується на загальновизнаних нормах міжнародного права, знаходить свій переважний вираз у правових актах і юридичній ідеології конкретної країни» [240, с. 61].

Практичним аспектом правової політики є «різнобічна діяльність суб’єктів, спрямована на вдосконалення правової системи, підвищення ефективності правового регулювання, зміцнення законності і правопорядку, становлення належних правосвідомості і правової культури. Крім цього, слід розрізняти правову політику як концепцію і правову політику як реальність. Ці два стани далеко не завжди збігаються. «Концепція відповідає на питання, якою має бути правова політика, а реальність – на питання, якою вона є насправді. У поєднанні зазначених засад і полягає один з «каменів спотикання» будь-якої науки, бо розрив між тією або іншою теорією і її втіленням в життя завжди зберігається і

вимагає подолання» [239, с. 86]. Найефективніше цю формулу можна застосувати для оцінки концептуальних засад державної політики у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і реального стану опікування державою цією категорією дітей.

Слід погодитись із висновком О. В. Малько, який на підставі ґрунтовних досліджень зазначає: «Якщо говорити в цілому про правову політику в масштабах держави, то можна виділити наступні основні напрямки, що цілком можуть вважатися формами її реалізації: 1) правотворча; 2) правозастосовна; 3) інтерпретаційна; 4) доктринальна; 5) правонавчальна тощо» [239, с. 18]. Цілком погоджуючись з таким висновком, вважаємо, що правотворча і правозастосовна форми реалізації правової політики є першочерговими.

У теорії права окрім зазначеного виділяють такі характерні риси правової політики: «По-перше, правова політика пов’язана з державною діяльністю. Провідником і організатором правової політики є держава, не дивлячись на те, що в її реалізації беруть участь і недержавні суб’єкти. У першу чергу правова політика обслуговує інтереси держави, а через державу – інтереси суспільства і окремих індивідів. По-друге, правова політика завжди пов’язана з примусом. По-третє, зовні правова політика завжди відображається у формі активних цілеспрямованих дій людей. По-четверте, вона є системною, структурованою, організованою. По-п’яте, правова політика має усталений, тривалий характер. Правова політика, на відміну від правових реформ, повинна здійснюватися постійно, вона створює основу для цих реформ, позначає їх характер, межі, терміни, ефективність. По-шосте, вона нормативна, виступає у вигляді правил поведінки. По-сьоме, правова політика завжди є офіційно визнаною, публічною. Нарешті, вона орієнтована на суспільний інтерес, звільнена від особистісних переваг, заснована на певному плюралізмі (віросповідання, ідеології, політичних переконань)» [545, с. 111].

До наведеного слід додати, що правова політика повинна мати чітко визначені мету і засоби її досягнення, особливо в такій делікатній сфері, як охорона дитинства. Нечіткість мети і засобів правової політики призводить до того, що норми основних законодавчих актів, що врегульовують відносини з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування не узгоджуються, нерідко взаємно виключають одна одну, судова практика з

зазначених питань є спірною. Усе це вносить нестабільність у приватноправові відносини, примножує правовий нігілізм, а часом призводить до руйнування людських доль.

Правова політика орієнтована на правовий інтерес, «результатом правової політики є не тільки певна спрямованість законодавства, а й певна ідеологія» [234, с. 99]. Далі ми продемонструємо, як формувалась і розвивалась правова політика України у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, орієнтована на сімейні цінності, який ідеологічний вплив на неї мають акти міжнародних інституцій.

Охорона та захист прав та інтересів дітей – завдання не лише сімейного та приватного права загалом, а й складова завдань інших галузей. Як би не обстоювали приватність сімейного права та сімейних правовідносин, в сфері регулювання суспільних відносин, пов'язаних з життям сім'ї, нормальним її функціонуванням, із захистом її членів від несприятливих факторів, що негативно позначаються на збереженні традиційних сімейних цінностей, використовуються прямо або побічно, крім сімейних, норми багатьох інших галузей права: конституційного, цивільного, цивільного процесуального, адміністративного, міжнародного приватного та міжнародного публічного. Проблеми охорони і захисту прав дітей, передусім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, безперешкодного здійснення ними своїх прав неможливо вирішити без використання державою різноманітних засобів і способів, що існують у системі сучасного права, а тому їх слід розглядати тільки комплексно.

Звичайно, що домінуюче значення серед правових норм, покликаних захищати сім'ю, займають норми приватного права – цивільного та сімейного. Саме в них зафіксовані положення, що визначають найбільш важливі сторони організації життя кожної людини, зосереджені правила, спеціально призначені для захисту сім'ї, інтересів подружжя, батьків та дітей, інших членів сім'ї.

Якщо розглядати державу як організаційну форму, як союз людей, що об'єдналися для спільного проживання [322, с. 94], то очевидною є заінтересованість кожного з членів цього союзу в її існуванні, забезпеченні державою прав та свобод, особистого життя кожної людини, охорони та захисту сім'ї, дитинства, власності тощо.

Юридична наука покликана розробити теоретичну концепцію складного механізму правового регулювання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це включає в себе діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування в формуванні правил і правових засобів забезпечення рівних прав та можливостей для дітей, реалізацію нормативно-правових приписів учасниками правовідносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вибір та оцінку всіма згаданими суб'єктами найбільш ефективного і доцільного використання правових засобів у вирішенні соціальних завдань у сфері захисту прав та інтересів дітей, зокрема й щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Питання про належність правових відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до предмету певного виду державної політики науковцями не розглядалось. В окремих публікаціях сімейні правовідносини відносять до приватноправової політики, в інших – до соціальної правової політики держави. У будь-якому разі правова політика держави і приватноправова та соціальна політика держави – взаємопов'язані і взаємозалежні явища.

Так, Л. А. Музика, вивчаючи питання цивільно-правової політики, пропонує розмежовувати цивільну (приватноправову) та цивільно-правову політику. На її думку «Цивільно-правова політика – категорія більш вузька, ніж цивільна (приватноправова) політика» [262, с. 160]. Автор доводить, що «Цивільна (приватноправова) політика охоплює не лише цивільно-, а й сімейно-правову політику» і пропонує визначати цивільно-правову політику «як діяльність держави, що має на меті забезпечення оптимального функціонування і розвитку цивільно-правових відносин та практики застосування цивільного законодавства. Це – стратегія і тактика розвитку цивільного законодавства і практики його застосування» [261, с. 138, 139]. Очевидно, що до цивільно-правової політики питання сімейного права не належать, а певні аспекти правових відносин осіб між собою і державними органами щодо врегулювання сімейних правовідносин дійсно можна віднести до приватноправової політики.

Забезпечення дотримання соціальних прав людини є позитивним обов'язком держави. Соціум, суспільство відповідальні за відтворення людських ресурсів та врегулювання соціальної нерівності. Тому змістом соціальної функції

держави є відповідна соціально-правова політика як «цілеспрямована, перетворювальна діяльність, пов'язана з мобілізацією, використанням, перерозподілом і *відтворенням соціальних ресурсів*» [209, с. 38] (*курсив наш – Л. Т.*).

Н. М. Оніщенко, відносячи діяльність держави з правового регулювання суспільних відносин до соціальної політики, не відкидає необхідність включення до неї адресної допомоги щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей-інвалідів. Однак вважає, що в центрі уваги соціальної політики «повинні знаходитися: 1) диференціація права, тобто відповідна пільгова політика, правомірне полегшення правового становища в рамках діючого законодавства для тих верств населення, які на це заслуговують; 2) розробка концепції, принаймні, в доктрині, «правомірного мотивування», стимулювання в рамках соціальної політики. Це підтримка нанотехнологій, новаторських проектів розвитку, можливостей використання потенціалу соціально-активної, талановитої молоді тощо» [311, с. 394–395]. На жаль, автор не уточнює, як мають заслужити верстви населення полегшення свого правового становища, особливо діти будь-яких категорій. Безперечно, множинність інтересів різних соціальних верств і груп суспільства складно задовольнити одній державі. Однак важливо пам'ятати про те, що найбільша складність полягає не в тому, щоб виявити публічний інтерес, а в тому, щоб вірно визначити шляхи його реалізації в практичній діяльності, тверезо розрахувати матеріальні та інші ресурси суспільства. Важливо також передбачити застосування правових засобів, які не посягають на права і свободи всіх членів суспільства.

На нашу думку, визначення напрямку розвитку суспільних відносин у сфері сімейної політики загалом, і влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування зокрема, може належати і до приватноправової політики держави, і до соціальної політики держави. До першого виду державної політики тому, що саме СК України визначає форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вимоги до опікунів, піклувальників та усиновлювачів, тощо, ЦК України встановлює правовий статус дитини, виходячи із право- дієздатності особи, правила і процедури встановлення, здійснення та припинення опіки та піклування, здійснення цивільних прав та інтересів дітей,

відповідальність усиновлювачів, опікунів та піклувальників, за шкоду, завдану підопічними тощо.

До другого виду державної політики – тому, що інші питання забезпечення функціонування форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення відповідного правового статусу дітей згаданих категорій, гарантії соціального забезпечення та надання пільг, процедура їх влаштування до інтернатних установ, тощо, належать до відання законів про соціальне забезпечення. Так, Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [376] закріплено основні засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа (ст. 3). Питання добробуту дітей та їх догляду віднесено до соціальної політики держав у документах ООН [458] і РЄ [585].

Водночас зауважимо, що діяльність людей у будь-якій суспільній сфері ґрунтується на праві, послуговується і обслуговується ним. Нормальне функціонування всіх сфер суспільного життя сприятиме й покращанню становища дітей. Для того, щоб конкретні заходи сімейної політики були ефективними і узгодженими, їх необхідно постійно координувати і доповнювати, враховуючи соціальну, податкову політики і політику в сфері зайнятості.

Можливо, це звучить банально, але керівним для визначення пріоритетів державної правової політики є девіз – «рівень цивілізованості держави характеризується її ставленням до найнезахищенішої категорії громадян – дітей». Розвиток сімейного законодавства про державну охорону сім'ї та забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування закономірно залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави, політичної стабільності в ній [153, с. 59–64].

Якщо виходити з формули О. В. Малько щодо форм реалізації державної політики, то слід розпочати із *правотворчої* діяльності держави у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Неможливо оминути увагою питання формування державної політики у сфері сім'ї та дитинства, охорони і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, суб'єктами владних повноважень. Органами державної влади (законодавчими, виконавчими) ухвалюється значна кількість нормативно-

правових актів, направлених на формування державної політики щодо забезпечення охорони і захисту конституційних прав дітей, зокрема у сфері охорони здоров'я, оздоровлення та відпочинку, здобуття освіти, організації навчального процесу, виховання та перевиховання дітей. Органами виконавчої влади приймаються акти індивідуальної дії (правовстановлювальні і правозастосовчі), що приводять в дію загальні норми права, покликані справедливо, обґрунтовано і законно вирішити питання прав та інтересів дітей на адміністративному та судовому рівнях. На нашу думку, регулювання суспільних відносин у сфері охорони і захисту прав та інтересів дітей має відбуватися у сукупності взаємопов'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів.

Звичайно, що ключову роль у правотворчості відіграють органи законодавчої влади. Розробка, ухвалення і зміна загальнообов'язкових законодавчих актів, що втілюють політику держави, є головним напрямком діяльності Верховної Ради України. Закон в силу своєї нормативності, публічності, загальнодоступності має переваги в нормативному правовому регулюванні суспільних відносин.

Питання державної охорони сім'ї є одними із засадничих у сімейному законодавстві України. Першоосновою у врегулюванні державою будь-якого питання, зокрема й сім'ї, є конституція. Конституції майже всіх країн світу в тому або іншому обсязі містять норми щодо державної охорони сім'ї. Так, відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України охороні з боку держави підлягають не тільки сім'я, дитинство, материнство, а й батьківство. Ці норми майже достатньо деталізовані у сімейному законодавстві України, а також у законодавстві України про соціальне забезпечення.

Серцевиною системи законодавства у сфері регулювання сімейних правовідносин є законодавчий акт, що регулює особисті і майнові відносини, які виникають між членами сім'ї, а саме – Сімейний кодекс України.

Так, відповідно до ст. 5 СК України державній охороні підлягає сім'я, дитинство, материнство, батьківство, держава створює умови для зміцнення сім'ї. Держава створює людині умови не тільки для материнства, а й для батьківства, забезпечує охорону прав матері й батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. Думається, що такі норми урівноважують в

правах батьків з матерями. Ще нещодавня практика складалася так, що у спорах між батьками суди віддавали перевагу саме матері, хоч іноді й безпідставно.

Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини, а також бере під свою охорону кожну дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування. Це положення, на нашу думку, має тлумачитися так, що держава має сприяти розвитку всіх форм сімейного влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Конституційний принцип щодо заборони втручання в особисте і сімейне життя людини, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 32) знайшов своє втілення у ч. 5 ст. 5 СК України – ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України.

Формування і розвиток сучасного правового регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, процес тривалий, триваючий і складний. На нього справили певний вплив історична спадщина і традиції Київської Русі, Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Російської Імперії, законодавство європейських країн, міжнародно-правові акти.

Історичний досвід правового регулювання окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, наведений нами у відповідних підрозділах. Загальним для всіх них є те, що зміст правової політики окремих періодів безпосередньо залежить від політичного режиму, особливостей державної системи, конкретної владно-управлінської структури. У цьому підрозділі ми розглянемо новітню історію формування основних напрямів правової політики в сфері охорони материнства, батьківства, дитинства і сім'ї загалом.

Створенню нормативно-правових засад врегулювання відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема й розробці і ухваленню СК України, передувало прийняття у 1999 р. *Концепції державної сімейної політики* [413]. Положення узгоджуються з основними положеннями Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцій ООН «Про права дитини», «Про ліквідацію всіх форм

дискримінації щодо жінок», та підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок (Пекін, 1995 рік), а також документами Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та інших міжнародних організацій в законодавстві яких відповідно до загальних засад моралі на батьків покладено обов'язок піклуватись про своїх дітей та не залишати їх без догляду, оскільки через свій вік вони не здатні самостійно подбати про себе.

Концепцією державної сімейної політики 1999 р. визначено мету, принципи і основні її напрями та механізми реалізації основних положень Концепції.

Необхідно зазначити, що питанню основних напрямів державної сімейної політики присвячено два блоки Концепції.

Так, Концепцією виділено сім основних напрямів державної сімейної політики:

1) формування у свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї у житті суспільства, вихованні нового покоління, забезпеченні суспільної стабільності та прогресу;

2) сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї на основі нових соціально-економічних відносин, національних традицій та впровадження кращого світового досвіду; пропагування і забезпечення наступності поколінь;

3) створення умов для повної реалізації економічних, соціальних і демографічних функцій сім'ї; вжиття заходів для захисту інтересів сім'ї і дітей, їх соціальної підтримки в період соціально-економічної трансформації суспільства;

4) формування у населення культури планування сім'ї, народження бажаної кількості дітей з урахуванням сучасного розвитку медицини, налагодження ефективної системи підготовки молоді до сімейного життя, пропагування авторитету шлюбу;

5) всебічна соціально-економічна підтримка молодих сімей;

6) сприяння поширенню сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, профілактика дитячої бездоглядності, жебракування, запобігання правопорушенням;

7) створення у державі єдиної соціальної інфраструктури з метою обслуговування сім'ї та виконання завдань, пов'язаних з її життєзабезпеченням.

Крім цього, виділено ще п’ять напрямів і шляхи їх реалізації:

1) сприяння життєдіяльності сім’ї та її стабільному розвиткові шляхом, зокрема, забезпечення державних гарантій загальноосвітньої і професійної підготовки молоді з наступним працевлаштуванням дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

2) поліпшення охорони здоров’я членів сім’ї, шляхом, зокрема: заохочення сімей, особливо молодих, мати дітей; підтримки і створення засад для безоплатного лікування і штучного запліднення жінок у подружжях, які бажають народити дитину; вдосконалення медичної допомоги і соціальної реабілітації дітей-інвалідів та дітей з обмеженими фізичними і розумовими можливостями, налагодження випуску для них спеціального та спортивного обладнання, сприяння в опануванні ними посильних професій; забезпечення розвитку системи медико-соціальної допомоги по догляду за дітьми-інвалідами, особами похилого віку, хворими членами сім’ї та за тими, хто потребує сторонньої допомоги і реабілітації;

3) розвиток системи соціально-консультаційної допомоги сім’ям шляхом, зокрема: створення системи закладів соціального обслуговування сім’ї з метою надання послуг з догляду за дітьми, особами похилого віку та хворими членами сім’ї вдома; створення на громадських засадах інформаційно-консультативних центрів для подання сім’ям правової та інформаційної допомоги; створення закладів (кризових центрів) для тимчасового проживання вагітних жінок, матерів з дітьми, одиноких неповнолітніх матерів, а також надання їм правової та медико-психологічної допомоги;

4) сприяння сім’ям у вихованні дітей та їх всебічному розвитку шляхом, зокрема: збереження та вдосконалення мережі дитячих дошкільних та позашкільних закладів усіх форм власності, груп продовженого дня; створення та підтримки дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей для виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; сприяння розвитку різних форм благодійницької та спонсорської діяльності для поліпшення становища дітей, інвалідів, сімей, які перебувають в особливо скрутному становищі; формування і зміцнення служби у справах неповнолітніх та притулків для дітей, які загубилися, покинуті батьками або піклувальниками, жебракують, залишили сім’ю чи навчальний заклад, не мають постійного місця проживання і

джерел існування; удосконалення взаємодії органів у справах сім'ї та молоді, внутрішніх справ, освіти, охорони здоров'я у запобіганні бездоглядності, правопорушенням та злочинності серед неповнолітніх.

5) створення умов для дозвілля, культурного відпочинку і оздоровлення всієї сім'ї шляхом: розроблення і впровадження інфраструктури сімейного дозвілля і активного відпочинку з урахуванням потреб та інтересів різних вікових груп; забезпечення доступності (за цінами та розташуванням) закладів культури, відпочинку та оздоровлення для дітей і сімей з дітьми; впровадження ефективних форм і методів активного сімейного дозвілля шляхом фізичного виховання і спорту насамперед за місцем проживання населення; подальший розвиток мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл.

Для забезпечення реалізації державної сімейної політики було запропоновано певні механізми. А також зазначено, що «Строки практичної реалізації Концепції державної сімейної політики зумовлюються особливостями динаміки політичного, соціально-економічного і правового розвитку України та формування громадянського суспільства на сучасному перехідному етапі. Багато що залежатиме від злагодженості спільних дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування на державному і регіональному рівнях, ставлення до проблеми забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї як основи суспільства з боку держави та її громадян».

З часу ухвалення Концепції минуло понад 20 років, однак співставлення її положень і законодавства, вивчення і оцінка процесів формування норм права та правозастосовної діяльності суб'єктів права свідчить про те, що її засади все ще залишаються актуальними.

Так, відповідно до Концепції мета державної сімейної політики – забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства – досі є актуальною. Звичайно, що завдання, зміст і тактичні засади реалізації Концепції державної сімейної політики мають бути дещо відкориговані з врахуванням змін в стані економіки та соціальній сфері. Має бути вироблена певна ідеологія збереження сім'ї.

Формування державної сімейної політики визначається також іншими актами – державними програмами, ухваленими виконавчими органами державної

влади. Державні програми підтримки сім'ї умовно можна вважати концепціями державної політики у сфері сім'ї та дитинства. Аналіз згаданої вище Концепції та наступних програм Уряду свідчить про те, що має здійснюватися превентивна робота з сім'ями з дітьми з метою запобігання або нейтралізації проблем сирітства на початку їх виникнення.

Так, *Державною програмою підтримки сім'ї на період до 2010 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. №244*, наголошувалося на виникнення ряду несприятливих факторів, які негативно впливають на становище сімей у зв'язку з проведенням економічних і соціальних реформ [380].

Метою цієї Програми було визначено створення правових, соціальних і економічних умов для належного функціонування та розвитку сім'ї, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально та соціально благополучної сім'ї, забезпечення виконання сім'єю основних її функцій. І для досягнення мети у програмі було встановлено чіткі завдання: удосконалення нормативно-правової бази з питань сім'ї для її належного розвитку та виконання соціальних функцій; всебічне зміцнення правових, моральних та матеріальних засад сімейного життя; запровадження правової, психолого-педагогічної та організаційно-методичної системи з метою створення оптимальних соціально-економічних умов для повноцінного виховання дітей у сім'ї; підвищення рівня економічної активності та самостійності сімей, оптимізація їх соціального захисту, передусім тих, що мають дітей; створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх батьків до подружнього життя, підвищення рівня психолого-педагогічної культури громадян. У Програмі також визначено очікувані результати та план економічних, соціальних, освітніх заходів довгострокового та короткострокового термінів для органів, установ та закладів виконавчого рівня щодо підтримки сім'ї, зокрема, внесення змін до законодавства з метою удосконалення державної підтримки різних категорій сімей.

На виконання Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 року №244 було ухвалено кілька нормативно-правових актів з метою: відстеження результатів роботи органів внутрішніх справ щодо попередження та виявлення правопорушень, пов'язаних з насильством у сім'ї, затверджено форму звітності

для органів МВС та порядок її складання [409]; отримання узагальнених соціально-економічних і статистичних відомостей щодо багатодітних сімей Мінсім'ямолодьспорту і запровадження єдиного обліку багатодітних сімей в Україні [373]; виконання Державної програми підтримки сім'ї установами і закладами, що перебувають у віданні МОЗ України [382]. Останній акт копіює текст Програми, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. №244, і передбачає досить сумнівні заходи для реалізації програмних завдань.

5 березня 2009 р. Законом України затверджено Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, яка виконувалась в Україні з 2009 р. до 2016 р. [378]. На виконання цієї Програми розпорядженнями Кабінету Міністрів України у 2010–2016 рр. затверджувались плани заходів. На жаль, звіту про виконання цієї програми не оприлюднено.

15 травня 2013 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено Державну цільову соціальну програму підтримки сім'ї до 2016 року, метою якої визначено збереження традиційних сімейних цінностей, посилення мотивації до реєстрації шлюбів, свідомого народження і виховання дітей, а також підвищення соціального захисту сімей, які опинились у складних життєвих обставинах [369]. У цій Програмі передбачено два варіанти розв'язання проблеми.

Перший варіант – здійснення заходів щодо матеріальної підтримки соціально незахищених верств населення та надання соціальних послуг сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах, з приводу насильства в сім'ї. Перевагою зазначеного варіанта є те, що в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку, кризових та інфляційних процесів сім'ям, у тому числі сім'ям з дітьми, державою гарантовано матеріальну підтримку. Також у зв'язку з виникненням складних життєвих обставин у сім'ях державою створено систему соціальних закладів, які надають соціальні послуги з метою відтворення життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Недоліком такого підходу є подальший розвиток системи державної допомоги, яка не мотивує людину до самостійного розв'язання проблем у власній сім'ї.

Перший варіант у програмі оцінено як недостатньо ефективний, оскільки неактивно впливає на проведення профілактичної роботи на ранній стадії

виявлення сімей, які можуть опинитися в складних життєвих обставинах, а також потребує постійного зростання обсягу бюджетних коштів, необхідних для виплати соціальної допомоги.

Другий варіант передбачає перенесення акцентів сімейної політики на засади стимулювання саморозвитку та самозабезпечення сім'ї, надання адресної соціальної допомоги, поєднання зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, активізацію діяльності органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань. Перевагою зазначеного варіанта є те, що згадані заходи сприятимуть ціннісній трансформації ставлення українців до створення та функціонування сім'ї, посиленню відповідальності кожного з батьків за виховання дітей, запровадженню ефективного механізму взаємодії та соціального партнерства сім'ї, громадськості та держави. Недоліком такого підходу може бути недостатня кількість громадських об'єднань, які працюють у системі підтримки сім'ї, та недостатньо розвинутий механізм взаємодії між громадськістю та державними установами.

Другий варіант у Програмі визнано оптимальним, оскільки, на думку розробників, він спрямований на: пропаганду сімейних цінностей з формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей, здатної самостійно розв'язувати проблеми, забезпечувати власний розвиток, брати активну участь у житті громади, виховувати відповідальних громадян; здійснення підготовки молоді до подружнього життя; формування свідомого та відповідального ставлення до батьківства, повноцінного виховання та розвитку дітей; здійснення соціальної підтримки сімей шляхом створення ефективної системи захисту населення через запровадження механізму комплексного надання сім'ям адресної допомоги та соціальних послуг; соціальний захист та підтримку сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, запобігання асоціальним проявам у сім'ї, передусім насильству; забезпечення всебічної підтримки сімей, особливо з дітьми.

Поєднання обох варіантів – 1) здійснення заходів щодо матеріальної підтримки соціально незахищених верств населення та надання соціальних послуг сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах, з приводу насильства в сім'ї і 2) стимулювання саморозвитку та самозабезпечення сім'ї, надання адресної

соціальної допомоги, у Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 року не розглядається.

Проте, на якому рівні чи стадії знаходиться реалізація зазначених програм, офіційної статистики не ведеться.

На початку ухвалення Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року окремі її положення аналізувались та тлумачились науковцями, що здійснюють дослідження питань формування державної політики у сфері сім'ї. Так, Аналітична записка «Визначення напрямів соціальної політики української держави в контексті трансформації інституту сім'ї», підготовлена психологами Національного інституту стратегічних досліджень у 2014 р. метою якої визначено вироблення нових підходів до формування і реалізації сімейної політики в Україні в контексті переорієнтації з долання наслідків впливу складних життєвих обставин на проактивне стимулювання сімейного благополуччя, містить оцінку стану сім'ї та рекомендації щодо її формування. Зокрема, у Аналітичній записці констатується, що «Сьогодні державна сімейна політика в Україні являє собою систему заходів, спрямованих на подолання неблагополуччя чи життєвих обставин, пов'язаних із негативним впливом тих чи інших соціальних чинників (бідність, насильство, антисоціальна поведінка членів сім'ї тощо). Такий підхід призводить до того, що у фокусі уваги опиняються сім'ї, які потребують допомоги внаслідок настання соціального ризику (а таких у країні близько 15 %), а благополучні сім'ї маргіналізуються, не отримуючи підтримки з боку державних, громадських та бізнесових інститутів. Держава виконує роль утримувача, ототожнюючи соціальну допомогу сім'ям із підтримкою непрацездатних груп населення, хоча сім'ї потребують не утримання, а умов для реалізації своїх функцій (закладів денного перебування дітей та осіб похилого віку, гуртків, патронажних доглядачів за особами із тяжкими вадами здоров'я тощо)» [44, с. 2].

Автори згаданої Записки зазначають, що «Головною передумовою сімейної політики має стати розуміння, що відповідальність за соціальні ризики та їх наслідки не можуть бути покладені на сім'ю без надання їй важелів та механізмів реалізації такої відповідальності. Держава має адаптувати здійснювані заходи до потреб сім'ї, що змінюється. Вкладаючи ресурси в сім'ю, держава не лише, сприяє особистісному розвитку людей, формує прошарок активних громадян зі

свідомою позицією, створює механізми передачі суспільних цінностей (загальних для більшості), забезпечує реалізацію ідеологічної функції, а й зміцнює продуктивні сили суспільства та забезпечує відтворення людського капіталу на середньострокову та довгострокову перспективу» [44, с. 3].

В Аналітичній записці визнається, що сімейна політика має дві складові – гуманітарну та соціально-економічну – «Гуманітарний напрям полягає у формуванні настанов щодо сім'ї як головного осередку суспільства, побудованого на партнерських стосунках та взаємній повазі різних поколінь одне до одного, а також як найважливішого соціального інституту виховання, збереження та передачі суспільних цінностей. ... Водночас, проблемою залишається відсутність розуміння сутності сімейної політики як невід'ємної складової політики соціально-економічного розвитку держави, що виявляється зокрема в наступному: сімейна політика сприймається як така, що спрямована майже виключно на сім'ї із дітьми, та ототожнюється, здебільшого, із заходами щодо підвищення народжуваності, доцільність та перспективність яких недостатньо прорахована (а крім того, поза увагою залишається питання щодо ролі та можливостей сім'ї у наявній ситуації постаріння населення); відсутній зв'язок між політикою щодо сім'ї та політикою розвитку людського потенціалу, сімейна політика розглядається як маргінальне відгалуження соціальних заходів щодо уразливих верств населення, а не як потужний інструмент реалізації політики зайнятості та розвитку ринку праці; ступінь кризовості інституту сім'ї переоцінюється, а оскільки основні заходи сімейної політики лежать у гуманітарній площині та спрямовані на подолання «кризи сім'ї», це не надає змоги ефективно використовувати наявний людський та трудовий потенціал українських сімей» [44, с. 3].

Незважаючи на спірність окремих положень Аналітичної записки, є й такі, що заслуговують на увагу. Зокрема, пропозиція щодо створення заходів підтримки сім'ї, метою яких є «створення умов для здорового й всебічного розвитку дітей, надання їм повноцінного виховання і освіти, узгодження професійної діяльності, сімейних зобов'язань та суспільного життя працездатних членів сім'ї та забезпечення гідного життя старшим поколінням родини. Необхідно створити умови, за яких будь-який тип сім'ї мав би змогу розвиватися найкращим чином, виконуючи функції благополучної сім'ї. Державна політика

має відповідати потребам усіх форм сучасних родин, а не маргіналізувати їх, відносячи до числа кризових: неповні, малозабезпечені, багатодітні сім'ї та сім'ї з дітьми з особливими фізичними потребами. Треба інтегрувати сімейну політику до загальноекономічної стратегії держави, а підтримку сім'ї визнати одним з основних пріоритетів соціальної політики, політики у сфері зайнятості, розвитку трудового потенціалу та підвищення якості людського капіталу» [44, с. 16].

Позитивно слід оцінити розуміння авторами Аналітичної записки проблем сімей з дітьми, вирішення яких лежить в площині: «1) забезпечення належного співвідношення зайнятості у суспільному виробництві та виконання сімейних обов'язків; 2) сприяння забезпеченню життєвого рівня членів сім'ї не нижче, ніж прожитковий мінімум; 3) захисту інтересів працівників із сімей, що потребують соціального захисту, створення для них робочих місць, надання пільг підприємствам, які залучають їхню працю, забезпечують професійну підготовку і перепідготовку; 4) зміцнення та розширення фонду житла; забезпечення працездатним батькам (незалежно від шлюбного статусу) змогу поєднувати сімейні обов'язки, обов'язки з догляду за дитиною або непрацездатними членами сім'ї із професійними обов'язками та особистісними потребами», тощо [44, с. 16–17]. Саме такі ідеї можуть стати підґрунтям формування державної правової політики у сфері збереження сім'ї.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. №453 затверджено «*Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року*» [381]. Крім подальшої імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, у Програмі передбачається реалізація настанов Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення Цілей сталого розвитку, затверджених Резолюцією ООН 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», у частині дотримання прав дітей [613]. Вплив окремих положень Стратегії та Цілей стосовно формування державної правової політики щодо сім'ї та дітей буде проаналізовано у підрозділі 4.2. Зупинимось коротко на положеннях Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, які стосуються окремих шляхів і способів розв'язання проблеми, а саме – на концентрації зусиль органів державної влади і громадянського суспільства та

здійснення комплексу заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини шляхом розроблення та затвердження мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини.

Мінімальні стандарти благополуччя та безпеки дитини розроблені Альянсом за захист дітей в гуманітарній діяльності (The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action) – Мінімальні стандарти захисту дітей у гуманітарних діях, які складаються з десяти принципів, чотирьох компонентів, що включають 28 стандартів:

компонент 1 – стандарти, що забезпечують якісне реагування на захист дітей (стандарти 1-6: координація; людські ресурси; комунікація та пропаганда; управління програмним циклом; управління інформацією; контроль захисту дітей);

компонент 2 – стандарти ризиків для захисту дітей (стандарти 7-13: небезпеки та травми; фізичне та емоційне поводження; сексуальне та гендерне насильство; психічне здоров'я і психосоціальні розлади; діти, пов'язані зі збройними силами або збройними групами; дитяча праця; несупроводжувані і розлучені діти);

компонент 3 – стандарти для розробки адекватних стратегій (стандарти 14-20: застосування соціально-екологічного підходу до програмування захисту дітей; групові заняття для благополуччя дітей; підходи на рівні спільноти; ведення справи; альтернативний догляд; правосуддя для дітей);

компонент 4 – стандарти для роботи в різних секторах (стандарти 21-28: продовольча безпека та захист дітей; засоби для існування і захист дітей; освіта і захист дітей; здоров'я та захист дітей; харчування і захист дітей; вода, санітарія та гігієна (WASH) і захист дітей; притулки, поселення і захист дітей; управління табором і захист дітей) [596].

Визначені в Мінімальних стандартах захисту дітей у гуманітарних діях принципи, компоненти і стандарти пов'язані між собою. Так, стандарт 19 – альтернативний догляд, який цікавить нас у зв'язку з предметом дослідження, включає всі принципи документу, а також стандарт 13 «несупроводжувані і розлучені діти»; стандарт 16 «зміцнення сімейного та виховного середовища» і стандарт 18 «ведення справи».

У згаданих Мінімальних стандартах передбачено, що «Всі діти без захисного і відповідного догляду отримують альтернативний догляд відповідно до їх прав, особливих потреб, бажань і найкращих інтересів, приділяючи пріоритетну увагу догляду на основі сім’ї і стабільних умов догляду. Під час гуманітарних криз діти можуть бути розлучені зі своїми сім'ями з багатьох причин: як прямий наслідок самої аварії; коли діти та/або сім'ї вважають, що це відповідає найкращим інтересам дитини; і/або коли дитині потрібен захист від жорстокого поводження, нехтування, експлуатації та/або насильства вдома.

З огляду на те, що може бути багато різних причин для розлучення, потрібне ретельне ведення справи, щоб визначити найбільш прийнятну відповідь» [596, с. 204].

Мінімальні стандарти також визначають поняття «альтернативний догляд» як догляд, що надається дітям опікунами, які не є біологічними батьками або звичайними особами, що забезпечують основний догляд. Він може бути формальним або неформальним. «Офіційна допомога» санкціонується адміністративним або судовим органом або акредитованим органом. «Неформальний догляд» зазвичай надається: друзями, родичами або іншими особами; організовано дитиною, її батьками або іншими людьми в житті дитини.

У кожному контексті можуть бути різні форми альтернативного догляду, які відповідають місцевим культурним нормам, практиці, законодавству та політиці. Альтернативні варіанти догляду повинні бути якомога більш сімейними і викликати найменші незручності для дитини. Для дітей, які є біженцями, внутрішньо переміщеними особами або мігрантами, це може бути зроблено шляхом з’єднання дитини з людьми з їхньої громади походження, які також знаходяться в новій країні, що приймає, або місці. Там, де населення дуже мобільно, може знадобитися адаптація альтернативного догляду. Це можна зробити, запропонувавши низку опцій, таких як: невідкладна допомога; транзитні центри; або самостійне життя під наглядом дорослих» [596, с. 204].

Мінімальні стандарти благополуччя та безпеки дитини, представлені Альянсом за захист дітей в гуманітарній діяльності, до якого входять фахівці з міжнародних організацій, були розроблені в 2012 році і стали основою для проектування державами Європи власних стандартів. Мінімальні стандарти були оновлені в 2019 році, призначені для технічного керівництва при формуванні

правової політики щодо захисту дітей, а також для навчання і розробки стратегій. Очевидно, що положення згаданих Мінімальних стандартів можуть бути адаптовані для використання і взяті за основу при розробленні національних мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини.

Особливо важливим є застосування мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини у зв'язку зі схваленням розпорядженням Кабінету Міністрів України *від 9 серпня 2017 р. Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки* [416]. Її положення проаналізовані нами у четвертому розділі. Ми обстоюємо позицію, що формуючи правову політику держави у сфері благополуччя дітей, не можна виділяти окремо питання реформування інтернатних установ від питань державної сімейної політики загалом. Відокремлене вирішення питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від вирішення питань благополуччя кожної сім'ї, добробуту кожного домогосподарства, не буде ефективним.

Реалізації державної сімейної політики сприяє також застосування такого механізму, як *парламентські слухання*, які є організаційною формою обговорення парламентом особливо значущих питань зовнішньої та внутрішньої політики держави із залученням посадових осіб, експертів і громадськості. На нашу думку, використання досвіду парламентських слухань для удосконалення сімейного законодавства має великі переваги перед суто теоретичними розробками правових проблем.

У Верховній Раді України щороку проводяться парламентські слухання з проблем формування та застосування законодавства. Проблеми із забезпеченням прав дітей в Україні настільки стали повсякденними у нашому суспільстві, що їм неодноразово присвячувалися спеціальні парламентські слухання. Парламентські слухання, які проводились у нашій державі, умовно можна поділити на ті, які присвячені безпосередньо розгляду проблем сімейного права, положення дітей в сім'ї та суспільстві, і ті, які розглядаючи проблеми суспільних відносин, що входять до предмету регулювання інших галузей законодавства, торкаються забезпечення і захисту прав дітей.

Так, до першої групи можна віднести Парламентські слухання: «Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання»,

проведені 22 грудня 2003 р. [426], «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи», проведені 9 червня 2004 р. [508], «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства», проведені 7 червня 2005 р. [123], «Становище молоді в Україні», проведені 23 листопада 2005 р. [509], «Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молодої сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 роках), проведені 20 грудня 2006 р. [443], «Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні», проведені 22грудня 2010 р. [134], «З питань оздоровлення та відпочинку дітей і молоді», проведені 9 лютого 2011 р. [121] і 3 квітня 2013 р. [122], «Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення», проведені 4 червня 2014 р. [314], «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист», проведені 12 жовтня 2016 р. [345].

Аналіз стенограм згаданих та інших парламентських слухань, свідчить про те, що їх учасники розглядали проблеми розпаду сімей, отримання дітьми якісної освіти та творчого розвитку, недостатності отримання медичної допомоги, соціального сирітства (зокрема, втрату дітьми сімей через безробіття батьків, трудову міграцію, через поширення в суспільстві таких негативних явищ як алкоголізм, наркоманія) та інші болючі питання суспільства.

Серед парламентських слухань, які можна віднести до другої групи слід назвати, зокрема, такі: «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання», проведені 5 листопада 2003 р. [105], «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції», проведені 17 листопада 2004 р. [507], «З питань здійснення судово-правової реформи в Україні», проведені 16 березня 2005 р. [120], «Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації», проведені 20 квітня 2005 р. [220], «Соціальне страхування та соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку», проведені 17 травня 2005 р. [500], «Законодавче забезпечення сучасної економічної політики в умовах конституційної реформи», проведені 18 травня 2005 р. [133], «Стан і перспективи розвитку молодіжного житлового будівництва в Україні», проведені 15 березня 2006 р. [506], «Про стан правосуддя в Україні», проведені 23 травня 2007 р. [441], «Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян», проведені 10 грудня 2008 р. [439], «Про стан

правосуддя в Україні», проведені 18 березня 2009 р. [440], «Стратегія гуманітарної політики сучасної України», проведені 6 жовтня 2010 р. [519], «Про становище молоді в Україні. Молодь за здоровий спосіб життя», проведені 3 листопада 2010 р. [444] Кожні з названих парламентських слухань так або інакше торкаються інтересів дітей, зокрема в контексті підстав бездоглядності та безпритульності, соціального сирітства у зв'язку з безробіттям, трудовою міграцією, відсутністю житла, при розгляді проблеми злочинності неповнолітніх та вчинення злочинів щодо неповнолітніх, при висловленні пропозицій щодо запровадження ювенальної юстиції в Україні. Окремі питання обговорюються високопосадовцями за відсутності аргументів і аналізу зарубіжної практики впровадження обговорюваних питань.

Кожні з названих слухань, на нашу думку, відображають якусь зі сторін реальності. Всі разом вони показують складність прогнозу розвитку законодавчого регулювання прав та інтересів дітей в період економічних, соціальних, правових реформ. Водночас зауважимо, що парламентські слухання на сьогодні виявляються дещо марними. Такий висновок зроблено на підставі аналізу проведених на сьогодні парламентських слухань. Для прикладу, під час парламентських слухань на тему «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» (2016 р.) [345] голова підкомітету Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Ю. Р. Мірошниченко звернув увагу на відсутність системної роботи з підтримки дітей з особливими потребами, на те, що лікарі не мають можливості надавати необхідну підтримку дітям, бо немає належної, чітко спрямованої, матеріально забезпеченої державної підтримки, діти з особливими потребами залишаються непідтриманими, незахищеними, нелікованими належним чином, без належної освіти, просто закритими в межах сім'ї, а батьки потребують психологічної підтримки, допомоги. Доповідач також навів позицію свого колеги Павла Унгуряна: «не можна розглядати проблематику дітей без вирішення проблем сім'ї. Шановні колеги, це нероздільні речі. Хоч би скільки ми говорили про необхідність ліквідувати інтернати, доки ми не підтримаємо інститут сім'ї, нічого не буде. Можна механічно закрити інтернати, але без того, щоб створити умови для розвитку дитини в сім'ї, нічого не буде».

Ю. Р. Мірошниченко також закликав «передбачити в Рекомендаціях ініціювання утворення центрального органу виконавчої влади, який опікуватиметься питаннями сім'ї і дитини. Це важливо, бо законів у нас багато, Конвенція про права дитини є частиною національного законодавства, але немає єдиної державної інституції, яка комплексно вибудовувала б так званий порядок денний або дорожню карту, або комплекс заходів, або комплексну програму і слідкувала за її виконанням. На жаль, немає. Розпорошено – Міністерство соціальної політики, Міністерство молоді та спорту, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я» [345].

Заступник міністра соціальної політики України з питань європейської інтеграції С.О. Устименко нагадав, що «Конвенція ООН про права дитини наголошує на тому, що діти мають зростати в сімейному середовищі, а сім'ю повинна підтримувати держава. Тому профілактика соціального сирітства має залишатися пріоритетним напрямом захисту прав дітей». А також відзначив, що «складна ситуація в країні може призвести до збільшення кількості дітей, які потребують соціально-психологічної реабілітації та притулку. Далеко ходити не треба, ми й зараз під час рейдів бачимо збільшення кількості дітей, яких використовують у жебрацтві, вік цих дітей дедалі молодший. Тому маємо відверто визнати, що у нас недостатня кількість фахівців соціальних служб на місцевому рівні, і це призводить до погіршення ситуації, до зниження втричі показника охоплення соціальними послугами сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. У 2013 році було 450 тисяч сімей, яким фахівці соціальних служб допомагали на місцевому рівні, а у 2015 році – лише 150 тисяч.

Незважаючи на поступове зменшення кількості відмов матерів від новонароджених дітей, проблема раннього соціального сирітства, на жаль, теж залишається актуальною. У цьому контексті міністерство покладає надії на запровадження послуги тимчасового догляду за дітьми – патронату над дитиною, що є альтернативою влаштуванню до інтернату. Наразі Мінсоцполітики розробляє нормативні акти щодо створення умов для запровадження патронату в регіонах» [345].

Голова Комітету Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму А. Л. Палатний зауважив, що скорочення підтримки

державою малозабезпечених сімей призводить до влаштування батьками дітей в інтернатні заклади, які повністю утримуються за рахунок бюджетних коштів.

На згаданих парламентських слуханнях також виступила випускниця інтернатного закладу О. В. Артур Паул, яка розповіла свою історію з дуже суперечливими висновками: коли її батьки стали пити, дівчину забрали в інтернат, і хоча в її інтернаті не було побиття, знущання, спроб самогубства, приниження, сексуального насилля, вона в ньому дуже страждала, постійно очікувала батьків, які не приходили. Жінка зауважила, що «Держава дуже багато грошей вкладає в інтернати. Ви привозите одяг, іграшки та інші подарунки, купуєте нову техніку та меблі, ремонтуєте і будуєте нові приміщення. Але ви руйнуєте дитячі життя. Ви не даєте того, що найбільше потрібно дітям, – любов, турбота і ласка батьків. Сьогодні я хочу сказати, що інтернат – це найгірший спосіб допомогти дитині. Ніколи, чуєте, ніколи дитина не буде щасливою в інтернаті! Навіть у найсучаснішому, з найкращими вихователями, з доброю їжею, як думають батьки, чиї діти не навчаються в інтернаті. Ви повинні зробити все, щоб кожна дитина могла зростати у безпечному сімейному середовищі. Інакше у нашої країни немає майбутнього». Виступаючу підтримав М. М. Кулеба, Уповноважений Президента України з прав дитини. М. М. Кулеба запропонував, зокрема: «в умовах децентралізації влади розмежувати повноваження та першочергово забезпечити громади фінансовими, інфраструктурними, кадровими ресурсами для гарантування безпеки і благополуччя кожної дитини в сім'ї, у громаді; створити ринок соціальних послуг та механізм соціального замовлення; затвердити мінімальний пакет соціальних послуг для дітей та сімей з дітьми на рівні громади; зробити кожну школу відкритою і доступною для дітей з інвалідністю та дітей з особливими потребами; припинити влаштування дітей в інтернатні заклади». На нашу думку, пропозиція «створити ринок соціальних послуг та механізм соціального замовлення» – із сфери економічного менеджменту. Однак діти – не товар, обміну не підлягають, хоча поверненню – так. Пропозиція «припинити влаштування дітей в інтернатні заклади» викликає не тільки подив, а й обурення. Звичайно, що простих рішень щодо вирішення проблеми сирітства немає. Однак ця пропозиція може бути втілена лише тоді, коли всі діти будуть жити щасливо в сім'ях, влаштовані в сім'ї з дійсно врахуванням принципу дотримання найвищих (найкращих) інтересів дитини. А це

може відбутися за умови налагодження економіки країни, стабільного добробуту її громадян, зміни їх правосвідомості щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

На думку Н. М. Гордієнко, з якою неможливо не погодитись, «головне сьогодні – попередити імовірність настання негативних наслідків від ліквідації великої кількості інтернатних закладів, поки вона не забезпечена рівнем розвитку інституту сімейних форм виховання, достатнім для охоплення всіх дітей, яким це необхідно. Це потребує належного поширення в масштабах країни вже накопиченого в Україні з кінця 1990-х років значного практичного досвіду різних варіантів влаштування дітей у сім'ї. До цього часу такому поширенню перешкоджав ряд різноманітних і впливових чинників (побоювання кардинальних реформ, брак ресурсів, зацікавленість відомств і місцевої влади в існуванні інтернатних закладів, недостатність уваги до цієї проблеми та політичної волі центральної влади тощо), нівелювати які могла б відповідна програма національного рівня, з достатніми інформаційними, методичними, кадровими, матеріально-технічними й фінансовими ресурсами. Саме сьогодні, в умовах реформи децентралізації, така програма могла б запрацювати, якби була законодавчо забезпечена обов'язковим спрямуванням на її реалізацію в об'єднаних територіальних громадах усіх ресурсів у повному обсязі, вивільнених від закриття відповідних закладів. Лише в такій послідовності – спочатку належне забезпечення передачі дітей у сім'ї, а потім поступове закриття закладів (з достатніми соціальними гарантіями персоналу) – ризики негативних наслідків інтернатної реформи будуть мінімізовані. За іншої послідовності стан вихованців закладів, про які йдеться, ризикує істотно погіршитися. Крім того, доцільно зауважити, що проблема реформування інтернатних закладів потребує подальшого дослідження, оскільки науковий супровід цієї реформи є важливою умовою мінімізації можливих негативних наслідків впроваджуваних змін» [70, с. 80].

І лише у виступі заступника голови – керівника апарату Чернігівської обласної державної адміністрації Н. А. Романової, яка погоджуючись із необхідністю реформування інтернатної системи, зауважила, що «коли ми реформуємо інтернатну систему, ми повинні розуміти, що буде замість того. Так, ми віддаємо дітей у сім'ї. Але нам треба дбати про центри соціальних послуг, про

реабілітаційні центри, які допомагатимуть дітям з особливими потребами, і на це потрібне бюджетне фінансування…. І в жодному разі не скорочувати працівників соціальних служб. Їх треба перенавчати, вони повинні приходити на допомогу кожній сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах. Їм треба надати всі можливості, для того щоб вони відчували себе потрібними. На жаль, сьогодні дитячі проблеми розпорошені між службами, ми це бачимо, і це проблема, над якою нам усім треба працювати» [70, с. 80]. З цією позицію неможливо не погодитись тим, хто безпосередньо знайомий із проблемами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Запроваджуючи практику зменшення кількості інтернатних закладів і маючи далекосяжну мету їх знищення, слід дослідити зарубіжну практику, скільки дітей були повернуті в дитячі установи їх прийомними батьками, які причини повернення (через проблеми з адаптацією, стан здоров'я тощо), вік дітей та інші чинники.

Витяги із виступів учасників парламентських слухань на тему «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» наведені нами тому, що їх пропозиції не увійшли у відповідні рекомендації за результатами парламентських слухань, а останні не дають уяви про реальний стан справ у суспільстві щодо питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та реформи інтернатних закладів.

Вивчення стенограм парламентських слухань і зіставлення результатів їх впровадження у законодавство, дало можливість виявити такі загальні недоліки в цьому процесі:

1) учасники парламентських слухань (у більшості це посадові особи і політики) говорять не про перспективи розвитку законодавства, шляхи вирішення існуючих проблем, а вихваляють ними ж прийняті нормативно-правові акти, звітують про свої (іноді примарні) досягнення;

2) посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування викривають помилки в роботі не підпорядкованих їм інституцій, а установ і організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування інших районів, областей тощо;

3) майже не беруть участі в парламентських слуханнях народні депутати (хоча їм необхідно знати думку фахівців);

4) спостерігається маніпулювання статистичними даними, використання даних, які не повною мірою відображають проблеми в сфері правового регулювання сім'ї, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо;

5) за межами обговорень залишаються питання недоліків законодавства, декларативності багатьох норм чинного законодавства;

6) відсутні вимоги щодо строків підготовки і публікації рекомендацій парламентських слухань.

Тільки виступи фахівців – лікарів, вчителів, представників громадських організацій, деяких посадовців дають принципово іншу оцінку існуючому стану правового регулювання сімейних відносин, від них можна почути викриття конкретних проблем і шляхів їх розв'язання.

На відміну від законодавства країн, де парламентські слухання передбачені конституціями, (наприклад, ст. 101 Конституції РФ), в Україні їх статус визначений законом. Так, відповідно до Закону «Про Регламент Верховної Ради України» парламентські слухання є формою проведення засідань Верховної ради України (ч. 5 ст.9), метою їх проведення є вивчення питань, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання (ч. 1 ст. 233) [431]. Законом вимагається від органів державної влади, подання до Верховної Ради України необхідних інформаційно-аналітичних матеріалів та підготовки доповідей з питання, що розглядається на парламентських слуханнях (ч. 3 ст. 234). Відповідно до цього в парламентських слуханнях беруть участь урядовці, хоча для Уряду, як вищого органу у системі органів виконавчої влади, Законом «Про Регламент Верховної Ради України» передбачено такий спосіб висловлення своїх позицій як «години запитань до Уряду» (п. 8 ч. 6 ст. 3 Закону). Рішення Верховної Ради про проведення парламентських слухань публікується в газеті «Голос України» у 10-денний строк після дня його прийняття (ч. 4. ст. 234 Закону). Позитивним є те, що Законом передбачено оприлюднення стенограми парламентських слухань через офіційний веб-сайт Верховної Ради та публікації окремим додатком до стенографічного бюлетеня пленарних засідань Верховної Ради (ч. 6 ст. 236) [551, с. 322]. За результатами парламентських слухань Верховна Рада на пленарному засіданні приймає постанову Верховної Ради, якою схвалює відповідні рекомендації (ч. 8 ст. 236). Однак законом не передбачено

строків підготовки і публікації таких рекомендацій. Дуже часто рекомендації парламентських слухань оприлюднюються із запізненням. Для прикладу, у Франції, де також передбачено проведення парламентських слухань з найбільш важливих питань існування держави і суспільства, результати парламентських слухань публікуються щоденно в офіційному органі друку Франції – офіційному бюлетені Французької Республіки (*Journal officiel de la République française*). Законодавство РФ не містить вимоги щодо обов'язковості оприлюднення результатів парламентських слухань, що піддавалося критиці у науковій літературі [72, с. 753].

Думається, що парламентські слухання мають стати одним із найзначніших форумів фахівців в сфері сімейного права, де можливо обговорити проблеми, що назріли, як представниками законодавчого органу держави, так і тими, хто застосовує законодавство щоденно на практиці – суддями, адвокатами, працівниками прокуратури, міліції, органів опіки та піклування, членами громадських організацій, особами, які взяли в сім'ю на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця форма проведення засідань Верховної Ради України дозволяє не тільки вислухати думку досвідчених осіб, вона повинна дисциплінувати учасників парламентських слухань, примушуючи більш якісно готувати і фактичний матеріал, і аргументацію власних позицій і пропозицій, що висловлюються на слуханнях. Ми вважаємо, що для окремих законодавчих актів доцільним було б запровадити як один з етапів розробки проекту закону, парламентські слухання, нарівні з обов'язковим його розглядом в профільному комітеті, його науковою експертизою. Такий етап сприяв би поглибленій і всебічній підготовці законопроектів, забезпечив би високу ступінь пізнання і демократичності, яка властива закону в силу його соціальної і юридичної ролі в державі і суспільстві. Принаймні законопроектів, що стосуються забезпечення, охорони і захисту прав дітей.

Слід зауважити, що нещодавно, а саме 18 грудня 2019 р., Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики провів комітетські слухання на тему: «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, направлені на захист прав дитини в Україні» [442], у якому, за словами голови Комітету О. В. Ткаченка, взяли участь народні депутати, представники

міністерств, силових структур, обласних органів влади, міжнародних організацій, експерти та громадські активісти.

Такого виду засідань, як «комітетські слухання» Регламент Верховної Ради України не передбачає. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» не встановлює вимог ні щодо порядку їх підготовки та проведення, ні щодо їх оприлюднення та статусу їх рекомендацій. Однак, оскільки вони відбулись, наведемо окремі думки, які відповідно до повідомлення інформаційного управління Апарату Верховної Ради України прозвучали на згаданих комітетських слуханнях.

Так, О. В. Ткаченко повідомив, що «У нас дуже багато органів влади, які опікуються дітьми, але питання в координації роботи між цими органами влади. Ми, як представницький орган влади, покликані зробити все від нас залежне щоб забезпечити координаційний майданчик у цій роботі». Він також висловив занепокоєння ситуацією з дітьми, які знаходяться в інституційних закладах на повному державному утриманні. Водночас, 92% цих дітей мають батьків. Потрапляють діти в установи з різних причин, однак, на думку народного депутата, основна причина – це недостатня робота в сім'ях, з батьками. О. В. Ткаченко зупинився також на проблемі із кадровим забезпеченням профільних служб з питань захисту дітей на місцях.

Перший заступник голови Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики І. М. Констанкевич наголосила, що проблема захисту прав дітей – комплексна і необхідно напрацювати механізм взаємодії міністерств та інституцій, які займаються питаннями дітей; підкреслила, що сьогоднішні слухання започатковують серію обговорень, у яких братимуть участь різні гілки влади. Народний депутат звернула увагу, що зараз на одного соціального працівника припадає чотири тисячі населення, при цьому він має невисоку зарплату і є питання із технічним забезпеченням. «Наскільки реально, щоб він займався проблемами кожної сім'ї, яка того потребує?», – запитала вона [442].

Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини А. А. Філіпішина розповіла про результати моніторингів установ, проведених протягом року офісом Уповноваженого у 15 регіонах України. Зауважила, що притулки переповнені і особливе занепокоєння викликає збільшення кількості дітей у некомунальних закладах. Є також проблема із наданням статусу – діти

очікують його роками. А. А. Філіпішина наголосила на необхідності деінституалізації, однак підкреслила важливість індивідуального підходу до кожного регіону і закладу, зміни підходу до відбору усиновлювачів.

На сайті Верховної Ради України зазначено, що під час підготовки до засідання Комітет напрацював проект Рекомендацій слухань на тему: «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, направлені на захист прав дитини в Україні» центральним та регіональним органам виконавчої влади та правоохоронним органам, однак станом на 25 січня 2020 р. такі рекомендації не оприлюднені.

Правова політика, як зазначалося вище, опосередковує не тільки процеси створення правових норм, а й їх втілення в життя. Розглядаючи таку форму реалізації правової політики, як *правозастосовна,* слід відзначити, що вона здійснюється органами законодавчої, виконавчої, судової влади в властивих їм формах і з використанням відповідних методів. «Правозастосовна політика – це ідейно-теоретична основа, організуючий і спрямовуючий чинник владної діяльності компетентних суб'єктів у сфері здійснення права» [242, с.7]. Власне «прийняття навіть найбільш, здавалося б, демократичних законів, мало що дає в плані забезпечення соціальної стабільності, правопорядку, прав особистості, якщо держава не проводить виразну правову політику на етапі реалізації прийнятого законодавства. Сама практика правового регулювання «примушує» державну владу виробляти певні пріоритети в сфері реалізації прийнятого законодавства, зосереджувати політичні зусилля на тих чи інших ділянках, спрямовувати та координувати правозастосовчу діяльність у відповідності зі стратегічними цілями і поточними завданнями держави, іншими словами, виробляти і проводити в життя певну правозастосовчу політику» [241, с. 7].

Що стосується вирішення питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, то органи законодавчої, виконавчої та судової влади – це ті органи, які мають сприяти в здійсненні норм, реалізації прав та виконанні обов'язків учасниками сімейних правовідносин і правовідносин з влаштування дітей в сім'ю. Згадані органи виконують правозастосовчу функцію. Застосування права такими органами означає вирішення певного випадку на підставі конкретизації взаємних прав і обов'язків учасників правовідносин, що випливають із правової норми. Характерна особливість застосування права

відповідними органами полягає в тому, що прийняте ними рішення має обов'язковий характер.

У сфері забезпечення права дітей на проживання в сім'ї зусилля влади мають бути докладені для створення безпечної, надійної і сталої системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З цією метою має бути налагоджена комунікація між всіма органами державної влади, спільна і конкретна відповідальність на всіх рівнях вирішення питання про влаштування дитини в сім'ю, яка її приймає, або до інтернатного закладу. Зважаючи на важливість питань дотримання права дитини на проживання в сім'ї, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в сім'ї, вирішення питання вилучення дітей згаданих категорій із сім'ї, правозастосовна діяльність у цій сфері має бути оптимізована, норми щодо повноважень органів та осіб, які відповідають за вирішення названих питань, мають бути чіткими та уніфікованими. Саме це допоможе запобігти помилковим праворозумінню та правореалізації суб'єктами права. На жаль, сучасне реформування системи догляду за дітьми в Україні не відзначається формальною визначеністю норм права, на що нами звернено увагу у розділі 4 при розгляді питань реформування інтернатних закладів.

Враховуючи активну участь громадських організацій у реформуванні інтернатних закладів, вважаємо, що за конкретні ділянки правозастосовчої політики мають відповідати не лише органи законодавчої, виконавчої та судової влади, а й такі спеціалізовані інституції. Наприклад, у рамках Національної стратегії інституційної реформи системи опіки над дітьми омбудсмен ініціював створення Національного управління по реформі деінстітуціоналізації (DI Офіс), яке буде діяти як незалежна неурядова установа, що фінансується донорами, з певними повноваженнями від Адміністрації президента. Таким донором, очевидно, є Проект EDGE, який здійснює підбір спеціалістів різного напрямку для роботи в DI Офісі.

Цілком погоджуємось з тим, що громади та громадські організації можуть внести суттєвий внесок в складання цілісної концепції правової політики в сфері прав дітей в сучасних умовах. Адже саме на них покладається питома вага повноважень із реформування інтернатних закладів, переформатування

процедури влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, отримання послуг на рівні громади дає можливість отримати адекватну індивідуальну підтримку, яку інституційний догляд часто не може забезпечити якість життя і право на незалежне життя. Однак неврегульованість питання про участь громадських організацій, усіляких донорів у процесі деінституціалізації, формуванні політики щодо цього питання, підбір кадрів, тощо суперечить засадам забезпеченості права державою. Власне держава надає праву загальну обов'язковість, стабільність, підтримку, а у разі необхідності забезпеченість права досягається можливістю державного примусу.

На нашу думку, повноваження кожного із суб'єктів, про яких згадано у Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, вимоги щодо кількості та фаховості спеціалістів, які мають займатися питаннями влаштування дітей у сім'ї, питання координації діяльності і взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій має бути визначено законодавчо, а не на рівні декларативного документу. На законодавчому рівні також має бути посилено гарантії обов'язкового соціального супроводження неблагополучних сімей з дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

Окремого дослідження потребують причини скасування усиновлень, припинення опіки над дітьми у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу та повернення дітей до інтернатних закладів.

Формування і реалізація правової політики держави у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має відбуватися за допомогою правових норм і засобів.

2.2. Правові засоби запобігання дитячому сирітству та забезпечення охорони майнових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Охорона дитинства є одним із пріоритетних напрямів державної політики, а отже, здійснення контролю за її реалізацією, забезпечення прав і свобод дітей

відповідно до положень міжнародних документів і чинного законодавства України має бути належним [156, с. 376–380].

Соціальні, економічні, правові та конституційні гарантії у сфері правового захисту дітей регулюються значною кількістю нормативно-правових актів. Урядом України затверджено цілу низку загальнодержавних програм з метою розв'язання проблем безпритульних дітей та дітей, позбавлених батьківського піклування, однак проблема захисту прав дітей, спричинена незадовільним їх становищем як у сім'ї, так і в суспільстві, була і, на жаль, залишається найактуальнішою. Неблагополучні відносини в сім'ї деформують і руйнують фізичне, психічне та духовне здоров'я дітей, знижують їх життєву та творчу активність, погіршують моральний стан, створюють соціальну напругу в суспільстві.

Окремі публікації щодо проблем захисту прав дітей періодично з'являються в наукових виданнях [323, с. 33–34; 53, с. 31–33; 213, с. 46–48; 478, с. 55–57; 572, с. 111–112; 187, с. 88; 207, с. 57–60], їм приділялась увага видатними вченими-фахівцями з сімейного права [564; 111; 472]. Проте вивченню проблем законодавчого регулювання захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях, досвіду правозастосовчої практики суб'єктів, які захищають права дітей, на наш погляд, приділяється недостатня увага. За СК України батьки мають визначені обов'язки щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150) і права щодо виховання дитини (ст. 151). Саме тому пропонуємо розглянути проблеми, пов'язані із законодавчим забезпеченням прав дітей на належне батьківське виховання, особливостями захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях; регламентацією відповідальності батьків за неналежне виховання, піклування про дітей; запобіганням жорстокому поводженню з дітьми.

Так, законодавче забезпечення прав дітей на належне батьківське виховання та захист прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях також має стати стратегічним напрямом державної політики. На сьогодні відносини щодо захисту дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях, ґрунтуються на положеннях законів України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для

дітей», «Про охорону дитинства», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», СК України та ЦК України, КУпАП, ЦПК України та ін. Отже, питання захисту прав дітей регулюються як приватноправовими, так і публічно-правовими нормами права, що взаємодоповнюють одна одну, особливо, коли йдеться про захист прав дітей, які проживають у сім'ях з певними негараздами, пов'язаними з особистістю батьків.

Коло осіб, які мають право на звернення за захистом прав та інтересів дітей, відповідно до законодавства України становлять батьки, інші члени сім'ї та родичі дітей, сама дитина, усиновлювачі, опікуни та піклувальники, батьки-вихователі, патронатні вихователі, керівники державних закладів, закладів охорони здоров'я, в яких перебувають діти, органи державної влади та органи місцевого самоврядування як органи опіки та піклування, прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з прав дитини, громадські організації. У наукових періодичних виданнях зустрічаються пропозиції щодо створення нових інституцій, які б стояли на варті охорони прав дітей, зокрема, свого часу Н. С. Юзікова висловила пропозицію створити при Міністерстві у справах молоді і сім'ї Комітет щодо благополуччя дітей, який здійснюватиме свою діяльність у захисті дітей від усіх форм насильства, у захисті їх прав, честі і гідності, взаємодіятиме зі службою у справах неповнолітніх, органами опіки і піклування, школою тощо [572, с. 112]. На нашу думку, створення такого комітету є зайвим, оскільки дублюватиме повноваження згаданих раніше вже існуючих державних органів, а на створення запропонованого органу витрачатимуться кошти, так необхідні власне дітям.

Запорукою дотримання і захисту прав дітей є передусім належне і правомірне виконання батьками своїх обов'язків. Проте іноді, особи, які є найріднішими дитині, завдають їй найбільшої шкоди та образи. Тенденції останніх років, на жаль, свідчать, що випадків зловживання батьками своїми обов'язками стає дедалі більше.

СК України не містить окремої глави, яка була б присвячена захисту прав дитини, норми, що в тому чи іншому аспекті регулюють питання захисту дитини, розпорошені по всіх главах Кодексу, головним чином зосереджені у Главі 2, яка регламентує здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів, а також у Главі 21 «Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів».

Найвищою мірою відповідальності за неналежне виконання батьками своїх обов'язків є позбавлення батьківських прав, передбачене ст. 164 СК України. Підставами позбавлення судом матері чи батька батьківських прав є: 1) залишення дитини в пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляючи до неї батьківського піклування; 2) ухилення від виконання своїх обов'язків при вихованні дитини; 3) жорстоке поводження з дитиною; 4) хронічний алкоголізм або наркоманія; 5) здійснення будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва; 6) засудження за вчинення умисного злочину щодо дитини. Правовим наслідком позбавлення батьківських прав є повна втрата правового зв'язку батьків з дитиною. Зберігається тільки обов'язок щодо утримання дитини (ст. 166 СК України) і відшкодування шкоди, завданої дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав (ст. 1183 ЦК України). У цьому контексті зауважимо, що законодавства деяких пострадянських країн, зокрема, ст. 1205 ЦК Грузії, ст. 80 Кодексу Республіки Білорусь про шлюб і сім'ю, ст. 69 СК Російської Федерації та інші, серед підстав позбавлення батьківських прав називають таку, як зловживання батьківськими правами.

СК України також передбачає такий превентивний позбавленню батьківських прав акт примусового впливу, як відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК). Суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених п. 2-5 ч. 1 ст. 164 СК України, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання. Якщо відпадуть причини, які

перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини.

Певні складнощі викликає на практиці застосування положень статей 162, 163 СК України щодо захисту дитини від протиправної зміни місця її проживання, у тому числі способом викрадення одним з батьків, а також здійснення права іншим з батьків на відібрання малолітньої дитини. Згідно зі ст. 160 СК України місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків, а дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою. У разі виникнення спору між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини, він вирішується у судовому порядку. Так, відповідно до ст. 162 СК України, якщо один із батьків або інша особа самочинно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом зацікавленої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала. Нині в житті непоодинокими є випадки викрадення дітей батьками, бабусями своїх онуків, з якими вони проживають окремо, і проживання з якими для дитини є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання. Важливо дотримуватися балансу між правами батьків та дитини на спілкування, з одного боку, та захистом життя і здоров'я дитини – з іншого.

Так, слід згадати цікаву справу 2004 р., коли до Служби у справах дітей Одеської міської ради надійшла телеграма від громадянки М., яка повідомляла, що її колишній чоловік, зустрівши її з донькою на вулиці, забрав силоміць дівчинку до себе, на ніякі вмовляння не реагує. Батьки дівчинки розлучились через жорстоке ставлення батька до жінки і дитини. Обстеження житлово-побутових умов показало, що квартира громадянина М. знаходиться в антисанітарному стані, зі слів батька, дівчинка спить з ним в одному ліжку, вони їдять з однієї тарілки. Батько наполягав на тому, що його колишня дружина не має морального права виховувати доньку, тому він забрав доньку у матері.

Психологічне обстеження дівчинки показало, що вона вкрай психологічно залежна від батька, говорить тільки те, що він їй наказує, стан дитини є результатом фізичного та психологічного (шантаж, погрози) насильства з боку батька, який за результатами обстеження наніс доньці психологічну травму, що в подальшому може призвести до психологічного розладу здоров'я неповнолітньої дитини. Висновки щодо обстеження житлово-побутових умов і психологічного стану дитини були передані до місцевого С-го районного суду, де вирішувалися питання про визначення місця проживання дитини. На виконання статей 4, 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», п. 20 спільного наказу Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді та Міністерства внутрішніх справ України від 09 березня 2004 р. №3/235, висновку психологічного обстеження дитини, Службою у справах дітей Одеської міської ради спільно з Відділом кримінальної міліції у справах неповнолітніх УМВС України в Одеській області було винесено рішення про тимчасове вилучення дитини з сім'ї, де вона зазнала насильства, однак виконання цього рішення стало неможливим, оскільки примусове відібрання дитини могло б призвести до погіршення психологічного стану дитини, тому дитину довгий час не було відібрано.

СК України встановлено відповідальність за самочинну зміну місця проживання малолітньої дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст.162 СК України особа, яка самочинно змінила місце проживання малолітньої дитини, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому, з ким вона проживала. На нашу думку, в таких випадках доцільно в СК України закріпити обов'язок відшкодування матеріальної (майнової) та моральної шкоди не тільки тим особам, з якими проживала малолітня дитина, а й самій дитині.

Досить часто в спорах батьків щодо визначення місця проживання дитини суду досить складно визначитись, з ким із батьків залишати дитину. Так, у липні 2019 р. Суворовським районним судом м. Одеси було розглянуто справу про визначення місця проживання дитини, усунення перешкод в спілкуванні з дитиною. Причому позови подавали і мати, і батько. Суд визначив місце проживання дитини з батьком і призначив стягнення аліментів з матері. Зі змісту судового рішення очевидно, що спір між батьками затяжний, і обидва батьки

надавали докази неналежної поведінки один одного, що безсумнівно свідчать про їх особистісні характеристики [465]. Очевидно, що дитині краще залишатися з одним із батьків, однак, можливо, аби батьки не маніпулювали дитиною, не налаштовували її один проти іншого, є сенс поміщати дитину на короткий період до дитячого реабілітаційного закладу. Такий захід також сприяв би усвідомленню батьками того, що вони мають поступатися один одному заради спокою та інших інтересів дитини.

Сприяти захистові прав дітей, а також своєчасному виявленню дітей, які його потребують з боку компетентних державних органів, мають й інші норми СК України. Це стосується, зокрема, положень ст. 144 СК України щодо виконання батьками свого обов'язку зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Відповідно до цієї статті батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Невиконання цього обов'язку є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Ця норма СК України, в порівнянні з нормами КпШС України, стала необхідною і давно очікуваною новелою, оскільки, наприклад, тільки Служба у справах дітей Одеської міської ради щороку стикається з десятками випадків, пов'язаних з відсутністю реєстрації народження дітей в державному органі РАЦС через безвідповідальність батьків, що з часом унеможливлює визначення походження дітей і їх віку.

На сьогодні питання відповідальності батьків за несвоєчасну реєстрацію народження дитини в державному органі РАЦС знайшло своє регулювання в Кодексі України про адміністративні правопорушення шляхом внесення до нього Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів країни у зв'язку з прийняттям Сімейного кодексу України» [355] змін, якими передбачено, що несвоєчасна без поважної причини реєстрація батьками народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану тягне за собою накладення штрафу (ст. 212-1 КУпАП).

Слід погодитися з науковцями, які пропонують встановити більш суворі заходи адміністративної відповідальності за такий проступок [470, с. 290; 267,

с. 219], адже значення державної реєстрації народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану полягає в тому, що «цим фактом держава визнає її суб'єктом права» [470, с. 219].

Вітчизняні законодавчі акти містять низку інших норм, що регламентують відповідальність батьків за неналежне виконання батьками своїх обов'язків, тим самим захищаючи дітей.

Так, КУпАП встановлює адміністративно-правові санкції за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей. Тривалий час ст. 184 КУпАП передбачала незначні санкції за ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей, у вигляді попередження або накладення штрафу. Тривалий час розмір штрафу коливався від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а якщо ті самі дії вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, – від двох до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. І лише у 2018 р. законодавець значно підвищив штрафи за такі правопорушення, як ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей – від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. На кінець 2020 р. розмір неоподатковуваного мінімуму становив 1 051 грн (відповідно до п. 5 підрозділу 1 розділу XX ПодК України, ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»).

Змінами 2018 р. до ст. 184 КУпАП було передбачено також відповідальність батьків або осіб, які їх замінюють, за вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, за які вони не можуть відповідати в силу віку, у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за

вчинені неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, – від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Наведена норма стала новелою вітчизняного законодавства.

Прикладом цивільної відповідальності та свого роду виховання батьків, які несумлінно ставляться до своїх обов'язків щодо виховання дітей або ухиляються від відшкодування шкоди, завданої їхніми дітьми можна вважати норми статей 1178-1183 ЦК України.

Так, ст. 1178 ЦК України встановлює загальні правила про те, що відповідальність за шкоду, завдану малолітніми особами, несуть батьки (усиновлювачі), опікуни малолітньої особи або інша фізична особа, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи. Зважаючи на те, що обов'язок здійснювати виховання дитини покладається на обох батьків, то обидва батьки у рівній мірі і несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітньою особою. Відповідальність покладається на них незалежно від того, спільно проживають вони з дитиною, чи окремо. Інші статті регламентують правила відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою, а також завданої кількома малолітніми та кількома неповнолітніми особами.

Викликає заперечення положення ст. 1183 ЦК України, яка, встановлюючи обов'язок відшкодування шкоди батьками, позбавленими батьківських прав, обмежує покладення обов'язку щодо відшкодування шкоди, завданої дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, трьома роками після позбавлення їх батьківських прав, і тільки у тому разі, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків.

Підстави, порядок та наслідки позбавлення батьківських прав передбачені статтями 164–166 СК України. Особи, позбавлені батьківських прав, втрачають права, які випливають із факту спорідненості з дитиною. Водночас за ними зберігаються певні обов'язки, зокрема обов'язок утримувати дитину та обов'язок відшкодувати шкоду, завдану дитиною. Однак вимоги до виконання останнього із наведених обов'язків батьками, позбавленими батьківських прав, висуваються «за пільговим тарифом».

У коментарі ЦК України за редакцією його розробників так роз'яснено особливості відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав, встановлених у ст. 1183 ЦК України: «Законом враховано, що звичайно підставою для позбавлення батьківських прав є безвідповідальне відношення батьків до виховання дітей, зловживання своїми правами, жорстоке відношення до дитини, що не може не відобразитися на поведінці дитини, в тому числі і стосовно третіх осіб. Однак оскільки батьки, позбавлені батьківських прав, не можуть брати участі у вихованні дітей, їх відповідальність за шкоду, завдану дітьми, обмежується трьохрічним строком. Після збігу цього строку відповідальність батьків, позбавлених батьківських прав, виключається» [553, с. 792]. В інших науково-практичних коментарях також обґрунтовано обмеження відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав, трьома роками після позбавлення їх батьківських прав тим, що вони «не можуть брати участь у вихованні дитини» [268, с. 893]. Із цим неможливо погодитись.

Адже позбавлення батьківських прав – це та сімейно-правова санкція, яка застосовується як виняток. І, можливо, через негідну поведінку таких батьків, сталося так, що дитина завдала шкоди якійсь особі або чиємусь майну. Недоліки в сімейному вихованні, які були допущені в ранньому дитинстві, проявляються з роками. Думається, що застосування позовної давності в три роки до правовідносин, що випливають із відшкодування шкоди батьками, позбавленими батьківських прав, замало.

За злісне невиконання батьками обов'язків щодо утримання дитини передбачено також кримінальну відповідальність. Відповідно до ст. 166 КК України за таке правопорушення передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на цей самий строк. Проте «Злісне невиконання батьками обов'язків щодо утримання дитини створює склад злочину лише в тому разі, коли воно потягло тяжкі наслідки. Тяжкі наслідки – ознака оціночна, яка потребує свого визначення у кожному конкретному випадку. Такими наслідками можуть визнаватися смерть, каліцтво дитини чи особи, стосовно якої встановлено опіку чи піклування, захворювання їх на небезпечну хворобу, вчинення ними діянь, які призвели до смерті інших осіб,

заподіяння істотної шкоди їх здоров'ю або потягли за собою великі матеріальні збитки тощо. При цьому обов'язковою умовою кримінальної відповідальності батьків, опікунів чи піклувальників є те, що вказані наслідки перебувають у причинному зв'язку із їх діянням» [266, С. 532–533]. Незважаючи на безліч підстав для застосування норми ст. 166 КК України, станом на грудень 2020 р. (за період 2010–2020 рр.) у ЄДРСР зареєстровано менше п'ятдесяти вироків за цією статтею КК України і жодної по Одеській області.

Отже, норми щодо відповідальності батьків, які не забезпечують повноцінного догляду, утримання і виховання дітей, навряд чи можна назвати надто суворими, але на практиці й вони не діють, що є головною проблемою у справі захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях.

Зупинимося на розгляді такого аспекту, як запобігання дитячому сирітству, як недопущення жорсткого поводження з дітьми. Це питання завжди турбувало міжнародну спільноту та цивілізовані держави. Невипадково одним із перших актів Генеральної Асамблеї ООН було створення у 1946 р. Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), метою якого було визначено допомогу дітям, які постраждали від війни. Хоча держави-члени ООН не мали наміру продовжувати життя ЮНІСЕФ за межами повоєнної надзвичайної ситуації, але його вирішили залишити, щоб покласти на Фонд набагато більшу роль – в цілому з метою охорони здоров'я дітей. У 1953 році Генеральна Асамблея затвердила організацію для захисту дітей ЮНІСЕФ як систему в системі ООН. І до теперішнього часу ЮНІСЕФ залишається практичним механізмом міжнародної допомоги дітям у сфері здоров'я та медичної допомоги, освіти, припинення участі дітей у збройних конфліктах, збільшенні можливостей для дітей тощо [584].

Прийнята Генеральною Асамблеєю в 1948 р. Загальна декларація прав людини визнає, що материнство і дитинство повинні бути об'єктом особливої уваги, турботи і допомоги, всі діти повинні користуватися однаковим соціальним захистом (ст. 25) [60]. З того часу ООН видає нормативно-правові акти, направлені на забезпечення захисту прав дітей як загального характеру, наприклад Міжнародний пакт про права людини (1973 р.), так і документів, які безпосередньо присвячені правам дітей, – Декларація прав дитини (1959 р.) і

Конвенція ООН про права дитини (1989 р.) та ін. Гасло Декларації прав дитини «людство зобов'язане давати дитині найкраще, що воно має» служить орієнтиром для приватної та громадської діяльності в інтересах дітей.

Забезпечення прав дитини належить до глобальних проблем сучасності, в рішенні яких зацікавлене все світове співтовариство. Це пояснюється визначною роллю підростаючого покоління щодо гарантування життєздатності суспільства та прогнозування його майбутнього розвитку. Однак слід зазначити, що жодна з держав у світі не може претендувати на роль зразка у сфері дотримання прав дитини. Навіть для демократичних і економічно розвинених держав характерні високий ступінь злочинності неповнолітніх, наявність сімей з низьким життєвим рівнем, смертність дітей через недостатнє медичне обслуговування, зростання кількості безпритульних дітей тощо.

Немає необхідності наводити додаткові аргументи на користь того, що одним із найважливіших досягнень і вагомим результатом дії міжнародної системи захисту прав людини є не тільки визнання міжнародним співтовариством факту, що «дитина, внаслідок фізичної та розумової недозрілості, потребує спеціальної охорони та турботи, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» (Конвенція ООН про права дитини), а й визнання дітей самостійними суб'єктами права.

У міжнародному співтоваристві сім'ю визнано найкращою формою для виживання, захисту і розвитку дітей, природним середовищем для людини. Отже, зусилля держави, громадськості повинні бути спрямовані на забезпечення благополуччя і добробуту сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві і прав її членів у самій родині. Але, на жаль, ті економічні та соціальні процеси, що відбуваються в Україні, призвели до того, що частина суспільства поступово стала деградувати, в результаті чого в країні значно збільшилась кількість так званих неблагополучних сімей.

Неблагополучна сім'я – це та проблема, що потребує якнайшвидшого розв'язання, оскільки сім'я – найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство. На сьогодні нагальною потребою є особлива робота з неблагополучними сім'ями, які мають серйозні

проблеми, адже в них систематично порушуються права членів сім'ї. Найрозповсюдженішими причинами порушення прав можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психологічна, педагогічна і правова неграмотність, хвороби, насильство щодо членів сім'ї тощо.

Статтею 52 Конституції України проголошено: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом». Тож сімейна та молодіжна політика в Україні мають бути спрямовані на створення необхідних умов для поліпшення життєдіяльності сім'ї, охорони материнства та дитинства.

Однак, незважаючи на зусилля всіх небайдужих людей, окремих чиновників всіх рівнів, громадських організацій, збільшується кількість сімей, які не спроможні на належному рівні виховувати своїх дітей просто через своє небажання це робити.

Неблагополучна сім'я – це те оточення, яке є причиною більшості негативних явищ, що існують в дитячому середовищі. Це і втягнення дітей у злочинну діяльність, використання їх у збройних конфліктах, і спонукання дітей до бродяжництва та жебракування, і відчуження житла з порушенням прав дітей. Діти з таких сімей, як правило, не навчаються та не працюють. Саме в таких сім'ях найчастіше фіксують жахливі прояви неправомірної поведінки щодо дітей, жорстоке поводження з ними.

Проаналізувавши випадки жорстокого поводження з дітьми, що мали місце у в м. Одесі, ми стали свідками парадоксального явища – потерпали від насилля не стільки так звані діти вулиці, як діти, які виховувались у сім'ях.

Небажання певної частини батьків займатися вихованням власних дітей, заробляти для цього кошти всіма можливими шляхами, відсутність моральних принципів, байдужість оточуючих до проблем дитини призводять до трагедій – фізичного і психічного насильства в сім'ї, жорстокості по відношенню до дітей.

Стаття 2 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дає таке визначення домашнього насильства в сім'ї: «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального,

психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [379].

Таким чином, закон виділяє фізичне, сексуальне, психологічне та економічне види насильства. Достатньо регулярного застосування щодо дитини однієї із таких форм насильства, щоб зробити її життя нестерпним.

Зауважимо, що до ухвалення у 2017 р. Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» законодавство не містило визначення поняття «жорстоке поводження з дітьми». Попередній закон, скасований згаданим, що врегульовував суспільні відносини щодо запобігання насильству в сім'ї, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [423], загалом був досить недосконалим, на що нами свого часу зверталась увага і висловлювались пропозиції щодо його удосконалення [165, С. 32–38]. У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» було усунуто згадану прогалину. Статтю 1 Закону України «Про охорону дитинства» було доповнено визначенням поняття «жорстоке поводження з дитиною». «Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини».

На нашу думку, це є позитивним кроком законодавця у забезпеченні прав дітей і відповідає висновкам фахівців. Так, з медичної точки зору первісно проблему жорстокого поводження з дитиною було сформульовано С. Н. Кетре (1960 р.) на підставі аналізу 749 випадків так званого синдрому побитої дитини. Надалі ця концепція постійно розширювалася й доповнювалася. Під жорстоким поводженням із дітьми розуміють усі форми неналежного ставлення до дітей та

підлітків з боку батьків або інших осіб, які юридично відповідають за їх догляд та виховання [587]. З практичної точки зору доцільно розрізняти: 1) фізичне жорстоке поводження (знущання, невипадкове травмування); 2) занедбаність; 3) сексуальне переслідування [582, с. 1486–1492].

Виходячи з власного досвіду, під час роботи у складі служби у справах дітей, ми впевнилися, що саме такі прояви неправомірної поведінки дорослих щодо дітей є найчастішими, а їх наслідками у більшості випадків ставали скалічені долі дітей, втрата сім'ї, нерідко – втягнення у злочинну діяльність і, як наслідок, потрапляння дітей у місця позбавлення волі. Діти йшли на вулиці, батьків позбавляли батьківських прав, діти потрапляли у приймальники-розподільники, притулки, а потім – до дитячих інтернатних закладів. І якщо таким дітям таланило, то їх брали у сім'ї на проживання і виховання свідомі і співчуваючі чужому горю громадяни, які бажали зробити їх дитинство щасливим.

Правовідносини, що виникають у процесі запобігання та протидії домашньому насильству на сьогодні врегульовуються Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Відповідно до ч. 2 ст. 3 цього закону, його дія поширюється на таких осіб, незалежно від факту спільного проживання: «1) подружжя; 2) колишнє подружжя; 3) наречені; 4) мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); 5) особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; 6) особи, які мають спільну дитину (дітей); 7) батьки (мати, батько) і дитина (діти); 8) дід (баба) та онук (онука); 9) прадід (прабаба) та правнук (правнучка); 10) вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); 11) рідні брати і сестри; 12) інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); 13) діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; 14) опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; 15) прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя».

Аналіз наведеного переліку осіб свідчить про те, що з нього «випали» такі суб'єкти, як усиновлювачі. Можливо, законодавець мав на увазі те, що усиновлювачі прирівнюються у правах до батьків, або те, що усиновлювачів у побуті називають «прийомними батьками»?

Ми обстоюємо позицію про точність і визначеність формулювань норм закону. Тим більше тих, що стосуються прав та інтересів дітей. Слід враховувати, що відповідно до ст. 227 СК України усиновлення може здійснюватися не таємно, із актовим записом про усиновлювачів, без запису їх батьками усиновленої дитини. Також слід зважати на те, що й інші особи, які приймають у сім'ю дитину за допомогою однієї з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, названо у СК України відповідними словами (опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі), під якими аж ніяк не можна розуміти усиновлювачів.

Зважаючи на наведене, вважаємо за необхідне доповнити п. 7 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» словом «усиновлювачі» після слова «батьки».

Лише з ухваленням у 2017 р. Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» нарешті з'явилось законодавчо закріплене поняття «запобігання домашньому насильству». Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 цього Закону «запобігання домашньому насильству – система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед до постраждалих дітей, викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються».

Аналіз наведеного поняття дає підстави стверджувати, що воно містить прогалини і суперечить іншим статтям цього ж Закону. Так, у ньому передбачено,

що систему заходів запобігання домашньому насильству здійснюють, зокрема, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Однак з невідомої причини до переліку не включено орган законодавчої влади, який відповідно до ст. 33 згаданого Закону має здійснювати контроль у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. У ч. 1 ст. 33 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» встановлено, що «Верховна Рада України здійснює парламентський контроль у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією України». Однак у Конституції не визначені межі таких повноважень і спосіб їх здійснення Верховною Радою України, як, власне, й іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, іншими особами, згаданими у аналізованому Законі в якості суб'єктів, що здійснюють систему заходів чи окремі заходи запобігання домашньому насильству.

У загальному, без конкретизації, про повноваження здійснення Верховною Радою України контрольних функцій йдеться у Регламенті Верховної Ради України, затвердженому Законом України від 10 лютого 2010 року №1861-VI [431], яким передбачено, що з конкретних питань з метою здійснення її контрольної та інших функцій Верховною Радою України приймаються постанови (ч. 2. ст. 138). Так, постановами Верховної Ради України оформлюються рішення про проведення парламентських слухань, затверджуються рішення, ухвалені на таких слуханнях, тощо.

Частиною 2 ст. 33 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено, що «Інші органи державної влади здійснюють контроль у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією та законами України». Як зазначалося вище, у Конституції України не визначені ні суб'єкти, що здійснюють заходи чи систему заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, ні межі повноважень чи спосіб їх здійснення. І це логічно. Конституція не може відображати деталізовано повноваження будь-якого суб'єкта права. Конституція будь-якої сучасної держави містить у собі вимоги і положення, що стосуються інтересів всього суспільства і людей. А вже на основі Конституції України і у відповідності до її положень мають бути вироблені чіткі норми законів, підзаконних нормативних актів.

Таким чином, повноваження Верховної Ради України, як, власне й інших органів державної влади та місцевого самоврядування, інших осіб, згаданих у аналізованому Законі як суб'єкти, що здійснюють систему заходів запобігання домашньому насильству, у Конституції України не визначені. Вони визначені у інших законах та підзаконних нормативно-правових актах, що врегульовують діяльність конкретних суб'єктів права, незалежно від того, чи є це суб'єкти владних повноважень, чи фізичні та юридичні особи.

Яким же чином можна вплинути на ситуацію щодо подолання такого ганебного явища, як жорстоке поводження з дітьми, запобігти йому, вживати заходів щодо унеможливлення вчинення жорстоких діянь дорослих людей щодо дітей, принаймні силами органів місцевої влади?

По-перше, служби у справах дітей мають невпинно здійснювати свої повноваження щодо захисту дітей від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з ними, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі й з боку батьків або осіб, які їх замінюють.

По-друге, з огляду на те, що проблема жорстокого поводження з дітьми є комплексною і включає медичний, соціальний, психологічний, педагогічний та юридичний аспекти, її вирішення залежить від активної і злагодженої взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у кожному конкретному випадку. Нами неодноразово наголошувалося на необхідності забезпечення своєчасного та належного виконання своїх посадових та громадянських обов'язків всіма причетними суб'єктами до проблеми запобігання жорстокому поводженню з дітьми. На сьогодні такі суб'єкти узагальнено вказані у ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Так, закон поділяє суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, на такі умовні категорії: 1) спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) інші органи та установи, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб; 4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах.

При цьому, до спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать: 1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 2) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 3) Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, у тому числі їх структурні підрозділи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; 4) сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їх виконавчі органи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

Іншими органами та установами, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є: 1) служби у справах дітей; 2) уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; 3) органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти; 4) органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; 5) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 6) суди; 7) прокуратура; 8) уповноважені органи з питань пробації;

Закон також виділяє в окрему категорію інших суб'єктів, які можуть брати участь у заходах щодо запобігання та протидії домашньому насильству, а саме: підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, громадські об'єднання та іноземні неурядові організації, фізичні особи-підприємці, які відповідають критеріям діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, у тому числі послуги патронату над дітьми.

Вбачається що зазначений перелік є занадто громіздким та плутаним, одні і ті ж самі органи та їх структури виділяються як окремі суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, що істотно ускладнює процес розуміння тексту закону. Так, до спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належать сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їх виконавчі органи. А до інших органів та установ, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать служби

у справах дітей; органи управління освітою. Проте, необхідно нагадати, що служби у справах дітей та органи управління освітою у регіонах (інші органи) створюються і діють як структурні підрозділи органів місцевої влади (спеціально уповноважені органи) у межах наданих повноважень. Така детальна конкретизація переліку структурних підрозділів, які повинні запобігати та протидіяти домашньому насильству, зокрема й жорстокому поводженню з дітьми, на наше переконання, є зайвою.

До інших суб'єктів, які можуть брати участь у заходах щодо запобігання та протидії домашньому насильству, закон відносить підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, громадські об'єднання та іноземні неурядові організації, фізичних осіб-підприємців, які відповідають критеріям діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги. Частиною 1 ст. 13 Закону України «Про соціальні послуги» передбачено, що «Надавачі соціальних послуг провадять свою діяльність відповідно до законодавства про соціальні послуги, на підставі установчих та інших документів, якими визначено перелік соціальних послуг та категорії осіб, яким надаються такі послуги, за умови забезпечення їх відповідності критеріям діяльності надавачів соціальних послуг, встановленим Кабінетом Міністрів України» [434]. Однак на сьогодні Кабінетом Міністрів України критеріїв діяльності надавачів соціальних послуг не розроблено й не ухвалено.

Серед інших суб'єктів, які можуть брати участь у заходах щодо запобігання та протидії домашньому насильству, у ч. 5 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» названо також фізичних осіб, які надають соціальні послуги, у тому числі послуги патронату над дітьми. Маємо невдале формулювання цієї норми. Адже за СК України патронат – це не послуги, а форма влаштування дітей. А соціальні послуги, відповідно до статей 10 та 17 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», – патронаж [437]. Неточність формулювання норми ч. 5 ст. 6 згаданого Закону призводить до неоднозначностей в його розумінні і трактуванні на практиці.

Слід визнати, що норми Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» не будуть діяти самі по собі, якщо діяльність суб'єктів, покликаних запобігати жорстокому поводженню з дітьми, буде пасивною. Наприклад, діяльність служб у справах дітей у цьому напрямку розпочинається у

разі отримання повідомлення про жорстоке поводження з дитиною чи загрозу такого поводження. На практиці виходить, що до того моменту, поки таке повідомлення не надійде, ніхто зі службових осіб діяти на запобігання не буде. Але ж, як показує практика, повідомлення про вчинення насильства щодо дитини може надійти запізно чи взагалі не надійти, а тому служби мають постійно вживати профілактичні заходи.

По-перше, профілактика повинна бути спрямована на інформування батьків, громадськості, соціальних працівників, педагогів, психологів, медичних працівників про протиправність жорстокого поводження з дітьми та його наслідки. Особливо важливою тут є роль засобів масової інформації, громадських організацій і небайдужих громадян.

По-друге, профілактика жорстокого поводження з дітьми повинна проводитися у сім'ях «підвищеного ризику», зокрема тих, в яких панує бідність, батьки зловживають спиртними та наркотичними засобами, неповних сім'ях, у тих, де матері ще перебувають у підлітковому віці, тощо. Патронаж таких сімей, надання їм соціальної допомоги, реалізація цілеспрямованих програм вірогідно знижуватимуть частоту випадків жорстокого поводження з дітьми і занедбаності дітей.

По-третє, профілактика має бути спрямована на сім'ї, в яких вже мали місце випадки неналежного поводження з дітьми чи їх занедбаності. Так, М. Л. Аряєв наводить такі дані: без стороннього втручання 25% таких дітей зазнають повторного жорстокого поводження, а 5% з них гинуть [18, с. 57].

Лише спільні дії органів освіти, охорони здоров'я, поліції, служб у справах дітей, управлінь молодіжної політики, сім'ї та туризму тощо можуть стати запорукою успіху у справі запобігання жорстокому поводженню з дітьми.

Ще одним дієвим заходом запобігання дитячій безпритульності і сирітству має стати запобігання втраті дітьми права на житло. Шляхи запобігання різні – охорона і захист прав дітей на житло органами і особами, уповноваженими на це державою і законом, а також удосконалення законодавства у сфері забезпечення житлових прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа.

Нині житлові права дітей потребують особливого захисту. Захисту, як це видається не дивним і парадоксальним, від їх порушень батьками та особами, які

опікуються дітьми, результатом чого стає поява на вулицях безпритульних громадян, осіб, засуджених за скоєні злочини та проступки, переповнення установ для дітей-сиріт. Перманентне реформування цивільного, сімейного та адміністративного законодавства не усунуло проблем у сфері захисту житлових прав дітей, а подекуди й поглибило їх. На сьогодні ціла низка нормативно-правових актів містять норми, які тим або іншим чином стосуються регулювання майнових прав дітей – це і ЦК України, СК України, ЖК УРСР, закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про приватизацію державного житлового фонду», Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України тощо.

Без перебільшення можна стверджувати, що у цій царині правового регулювання ми маємо проблему, яка не має рівних за своєю гостротою. Шляхи її вирішення перебувають в площині удосконалення вітчизняного законодавства у сфері захисту житлових прав дітей, обґрунтуванні змін до нього, запровадження норм, які б унеможливили розходження в їх тлумаченні та застосуванні. Практика реалізації права власності дітей на житло та інше майно виявляє значні прогалини у законодавстві, зумовлені багатьма чинниками, головним серед яких є відсутність ефективного державного механізму захисту таких прав.

У ч. 3 ст. 71 ЖК УРСР 1983 р. встановлено такі підстави для збереження житлового приміщення за тимчасово відсутніми громадянами понад шість місяців:

– влаштування дитини (дітей) на виховання до родичів, опікуна чи піклувальника, у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – протягом усього часу їх перебування у родичів, опікуна чи піклувальника, прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Якщо з будинку, квартири (їх частини) вибула дитина (діти) і членів її (їх) сім'ї не залишилося, це житло може бути надано за договором оренди іншому громадянину до закінчення строку перебування дитини (дітей) у дитячому закладі або до досягнення нею (ними) повноліття і повернення від родичів, опікуна чи піклувальника, в окремих випадках – до закінчення навчання в загальноосвітніх навчальних закладах усіх типів і форм власності, у тому числі

для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, а також в професійно-технічних чи вищих навчальних закладах або до закінчення строку служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях;

– виїзду у зв'язку з виконанням обов'язків опікуна чи піклувальника, наданням батькам-вихователям житлового будинку або багатокімнатної квартири для створення дитячого будинку сімейного типу – протягом усього часу виконання таких обов'язків;

– влаштування непрацездатних осіб, у тому числі дітей з інвалідністю, у будинку-інтернаті та іншій установі соціальної допомоги – протягом усього часу перебування в них.

Зауважимо, що наведена редакція ст. 71 ЖК УРСР з'явилася у 2010 р. [358]. До того вона мала редакцію, яка взагалі не відповідала реаліями життя, оновленому цивільному та сімейному законодавству, на що нами неодноразово зверталась увага [157, С. 323–327].

Відповідно до ч. 2 ст. 39 ЖК УРСР діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, а також особи з їх числа беруться відповідними органами місцевого самоврядування на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, за місцем їх походження або проживання до влаштування в сім'ї громадян, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

«Держава забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, мали впорядковане житло, що зберігалося за ними, вселення їх у ці приміщення і повернення їм майна, що знаходилося в цих приміщеннях на день передачі дітей під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не мали впорядкованого житла або вселення яких у приміщення, що зберігалося за ними, неможливе внаслідок його знищення чи пошкодження або з інших

поважних причин, що унеможливлюють проживання там цих дітей, забезпечуються позачергово впорядкованим житлом за місцем їх походження або проживання до влаштування в сім'ї громадян, відповідні заклади в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [501]. На папері – так. Однак у житті – інакше.

Наприклад, нелегко йдуть справи, коли дитина має не право власності житло, а обмежене речове право – право проживання в ньому. Таке право дитині-сироті та дитині, позбавленій батьківського піклування, складно реалізувати на практиці. Існує певний конфлікт інтересів між власником житла і дитиною-сиротою та дитиною, позбавленою батьківського піклування, а також особами із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Як слушно зауважує Л. В. Щенникова, «співіснування права власності та його обмежень завжди породжувало і сьогодні породжує певний антагонізм. Боротьба власності та її обмежень завершується встановленням певного їх співвідношення...» [571, с. 38–40]. Теоретично – так, однак практично спільність прав і безвихідь щодо отримання житла дітьми зазначених категорій та повнолітніх осіб з їх числа частіше за все призводить до вимушеного нестерпного проживання людей в одному приміщенні.

Так, 29 серпня 2017 р. Жовтневим районним судом міста Кривого Рогу Дніпропетровської області було розглянуто справу про усунення перешкод в користуванні приватною власністю, визнання особи такою, що втратила право користування житловим приміщенням, та зняття з реєстраційного обліку щодо дитини, яка перебувала під сімейною формою влаштування.

Позивач ОСОБА_1 звернулася до суду з позовною заявою до відповідача ОСОБА_5, законного представника неповнолітньої ОСОБА_6 про усунення перешкод в користуванні приватною власністю, визнання особи такою, що втратила право користування житловим приміщенням, та зняття з реєстраційного обліку, треті особи – Виконавчий комітет Покровської районної у місті ради м. Кривого Рогу, Служба у справах дітей Виконавчого комітету Покровської районної у місті ради м. Кривого Рогу.

В обґрунтування позовних вимог зазначила, що вона є власником кв. 27, б. 13 мікрорайону 5 Зарічний м. Кривого Рогу. Відповідно до рішення Виконкому Жовтневої районної у місті ради від 21.10.2009 вона призначена опікуном над

ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1. Рішенням Виконкому Жовтневої районної у місті ради від 21.01.2015 ОСОБА_1 звільнено від повноважень опікуна ОСОБА_5. Позивач зазначила, що на даний час жодних матеріальних обов'язків щодо забезпечення житлом чи інших потреб перед ОСОБА_5 немає, вона влаштована до іншої прийомної сім'ї, мешкає за іншою адресою. На даний час у позивача виникла необхідність розпорядитись власністю, тому просить суд усунути перешкоди в користуванні власністю, шляхом визнання ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2, такою, що втратила право користування жилим приміщенням за адресою: м. Кривий Ріг, мікрорайон 5 Зарічний, б. 13 кв. 27.

Позивач, представник позивача в судовому засіданні позовні вимоги підтримали, просили задовольнити в повному обсязі, посилаючись на обставини, викладені у позовній заяві.

Представник відповідача в судовому засіданні позовні вимоги не визнала. Представник третьої особи Служба у справах дітей Виконавчого комітету Покровської районної у місті ради м. Кривого Рогу, ОСОБА_4 просила відмовити в задоволенні позовних вимог, обґрунтування викладені у письмових запереченнях.

Судом встановлено, що згідно зі свідоцтвом про право власності від 30.12.2015, індексний номер 51265692, позивачу ОСОБА_1 на праві приватної власності належить квартира за адресою: м. Кривий Ріг, мікрорайон 5-й Зарічний, б. 13, кв. 27 (а. с. 8).

21.10.2009 ухвалено Рішення Виконавчого комітету Жовтневої районної у місті ради м. Кривий Ріг №368/5 «Про надання статусу дитини-сироти малолітній ОСОБА_5 та призначення над нею опікуна ОСОБА_1» (а. с. 96).

Відповідно до вказаного рішення: «мати, ОСОБА_8, померла 13.08.2009 (свідоцтво про смерть серія І-КИ №295600, видане 13.08.2009 Жовтневим відділом реєстрації актів цивільного стану Криворізького міського управління юстиції Дніпропетровської області). Відомості про батька записані згідно з ч. 1 ст. 135 Сімейного кодексу України.

Виконкомом районної у місті ради було надано ОСОБА_5 статус дитини-сироти і призначено опікуном ОСОБА_1 над малолітньою ОСОБА_5. За ОСОБА_5 було закріплено житло за адресою: мікрорайон 5 Зарічний, б. 13, кв. 27. Рішення було надіслане ЖБК «Жовтень-13» для закріплення та збереження житла

за ОСОБА_5. Контроль за збереженням житла за ОСОБА_5 за адресою: мікрорайон 5 Зарічний, б. 13, кв. 27 було покладено на опікуна та зобов’язано ОСОБА_1 забезпечити захист житлових та майнових прав підопічної.

Однак 21.01.2015 Рішенням Виконавчого комітету Жовтневої районної у місті ради м. Кривий Ріг №17 ОСОБА_1 було звільнено від повноважень опікуна стосовно ОСОБА_5. А 18.03.2015 рішенням Виконавчого комітету Жовтневої районної у місті ради м. Кривий Ріг №109 «Про створення прийомної сім’ї» ОСОБА_5 було влаштовано на спільне проживання та виховання до ОСОБА_6.

Свідок ОСОБА_9 в судовому засіданні надала пояснення, що позивач ОСОБА_1 її сусідка, їй відомо що в неї є онука, яка ніколи по сусідству з нею не мешкала. У квартирі ОСОБА_1 взагалі довгий час ніхто не проживає.

Суд, заслухавши сторони, дослідивши письмові матеріали справи, відмовив позивачу у задоволенні позову з таких підстав.

«Частиною 1 статті 247 СК України закріплені права дитини, над якою встановлено опіку або піклування, а саме: на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку; на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності; на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону; на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Статтею 32 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» закріплено, що за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також особами з їх числа зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування за місцем знаходження житла дітей несуть відповідальність за збереження зазначеного у частині першій цієї статті житла і повернення його дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа після завершення терміну перебування у сім'ї опікуна чи піклувальника, прийомній

сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Рішення виконавчого комітету Жовтневої районної у місті ради від 21.10.2009 №368/5 «Про надання статусу дитини сироти малолітній ОСОБА_5 та призначення над нею опікуна, ОСОБА_1,» закріплює за ОСОБА_5 житло за адресою: АДРЕСА_1 та зобов'язує ОСОБА_1 забезпечити захист житлових та майнових прав підопічної. Вказане житло є тим житлом, в якому дитина проживала з рідними до часу встановлення над нею опіки.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» жилі приміщення, в яких проживали діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, до влаштування їх у сім'ї громадян України, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також щодо яких є рішення суду, не можуть бути відчужені без отримання згоди на таке від органів опіки та піклування, яке може надаватися лише в разі гарантування збереження права на житло таких дітей.

ОСОБА_1 не отримувала згоди від органу опіки та піклування виконкому Жовтневої районної у місті ради на зняття з реєстраційного обліку ОСОБА_5 та на відчуження вказаної квартири. Відповідно до рішення комісії з питань захисту прав дитини в Жовтневому районі м. Кривого Рогу від 07.07.3016 №9, ОСОБА_1 відмовлено у наданні згоди на зняття з реєстрації її колишньої підопічної ОСОБА_5. Вказане рішення не оскаржене.

Окрім того, судом не встановлено, що реєстрація відповідача ОСОБА_5 перешкоджає позивачу розпоряджатися своїм житлом та не проживати у вказаному помешканні без поважних причин.

Відповідно до статей 319, 321 ЦК України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений в його здійсненні.

Відповідно до ст. 391 ЦК України, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном» [462].

Це рішення позивачем оскаржувалося до апеляційного суду Дніпропетровської області, який його залишив без змін [336]. Рішення судів

першої та апеляційної інстанцій також оскаржувалися до Верховного Суду. У червні 2020 р. касаційним судом справу було розглянуто, касаційну скаргу було залишено без задоволення, рішення Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 29 серпня 2017 р. та постанову апеляційного суду Дніпропетровської області від 10 квітня 2018 р. залишено без змін [540; 337]. Складно давати оцінку порушенню принципу розгляду справи у розумні строки в умовах надмірного навантаження на суди, однак, на наше переконання, строк розгляду після відкриття провадження у спорах про житло (особливо у спорах, стороною у яких є діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування), який становить більше року, – це ганебне явище.

Очевидно, що суди законно відмовили позивачу у задоволенні її вимог, однак рішення суду недостатньо вмотивоване в частині того, що реєстрація онуки у квартирі бабусі не перешкоджає їй розпоряджатися своїм житлом та не проживати у вказаному помешканні без поважних причин. Праву користування, як і будь-якому іншому речовому праву, характерна властивість слідування за річчю. Право користування має абсолютний характер захисту і позитивний зміст.

Відповідно до ст. 396 ЦК України «Особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень глави 29 цього Кодексу». А згідно зі ст. 401 ЦК України право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом.

Припинити право користування нерухомим майном, яке належить дитині-сироті, навіть після досягнення нею повноліття також неможливо, адже відповідно до ст. 403 ЦК України, яка визначає зміст сервітуту, слід зробити висновок, що сервітут дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, не може бути встановленим на якийсь строк, а його припинення може бути пов’язане з настанням певного факту – набуття у власність іншого житла, добровільна відмова від житла, право користування яким має така особа.

Суд правильно вирішив, що реєстрація онуки, відповідача ОСОБА_5, не перешкоджає бабі, позивачу ОСОБА_1, розпоряджатися своїм житлом та не проживати у вказаному помешканні. Однак в обґрунтування навів лише статті 319, 321 ЦК України, залишивши поза увагою та не застосувавши ч. 6

ст. 403 ЦК України, якою передбачено, що сервітут зберігає чинність у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений.

У подальшому, після того як дитина-сирота припинить виховуватися у прийомній сім'ї, вона може повернутися і проживати у квартирі баби, користуватися нею відповідно до ст. 405 ЦК України. Підстави припинення сервітуту встановлені ст. 406 ЦК України. І їх застосування вимагає настання відповідних для цього фактів.

Згідно з ч. 6 ст. 203 ЦК України правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Але, на жаль, існують випадки, коли батьки (усиновлювачі) вчиняють правочини прямо протилежні зазначеній нормі. ЦК України не містить прямої норми, яка б заборонила батькам (усиновлювачам) вчиняти чи давати згоду на вчинення певних правочинів, у тому числі й щодо розпорядження належним їх дітям нерухомим майном, без дозволу на це органу опіки та піклування, як це, наприклад, встановлено ст. 71 ЦК України щодо опікунів та піклувальників.

СК України встановлює, що дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування (ст. 247 СК України). Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає засади збереження права на житло саме дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, слід констатувати, що певні гарантії захисту права власності дітей на належне їм майно встановлені на законодавчому і підзаконному рівні лише щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Що ж стосується проблем захисту майнових прав дітей, які не набули відповідно до законодавства статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, у тому числі й питань обов'язкового отримання дозволу органу опіки та піклування при вчиненні батьками правочинів щодо розпорядження, зокрема й відчуження, належного їхнім дітям нерухомого майна, то вони залишилися поза увагою законодавця. У науковій літературі здавна обстоювалася думка про те, що батьки є законними представниками своїх дітей і здійснюють правочини щодо майна

їхніх дітей у порядку опіки і при цьому мають не більше прав, ніж будь-яка особа, яка є опікуном, а для вчинення найважливіших правочинів (зокрема щодо майна дитини) вони також потребують згоди на це органів опіки та піклування. До речі, Кодекс про шлюб та сім'ю України у ст. 78 встановлював: якщо у неповнолітніх є належне їм майно, батьки управляють ним як опікуни і піклувальники без спеціального на те призначення, але з додержанням відповідних правил про опіку і піклування. Законодавства деяких пострадянських країн зберегли цю, на наш погляд, досить таки доцільну норму. Так, відповідно до ст. 60 СК РФ при здійсненні батьками правомочностей з управління майном дитини на них поширюються правила, встановлені цивільним законодавством щодо розпорядження майном підопічної дитини.

Не можна однозначно стверджувати, що законодавство України не містить запобіжників щодо розбазарювання майна дітей. Однак воно є не зовсім довершеним, а тому невідкладно потребує вдосконалення.

На нашу думку, редакція ч. 1 ст. 177 СК України не відповідає потребам практики. Вона звучить так: «Батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах». Більш детальні умови щодо управління батьками майном дитини ми черпаємо з інших нормативно-правових актів.

Стаття 17 Закону України «Про охорону дитинства» передбачає, що «Батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання».

Статтею 13 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» встановлено, що неприпустимими є зменшення або обмеження прав та інтересів дітей під час вчинення будь-яких правочинів щодо жилих приміщень. Органи опіки та піклування здійснюють контроль за дотриманням батьками та особами, які їх замінюють, житлових прав і охоронюваних законом інтересів дітей відповідно до закону. Для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право

користування яким мають діти, необхідний попередній дозвіл органів опіки та піклування, що надається відповідно до закону. Посадові особи органів опіки та піклування несуть персональну відповідальність за захист прав та інтересів дітей при наданні дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна, яке належить дітям [420].

Відповідно до підп. 3.1 пункту 3 глави 1 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 №296/5, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за №282/20595 «У разі укладення правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) права, за якими підлягають державній реєстрації, у тому числі договорів щодо поділу, обміну житлового будинку, квартири за участю малолітніх осіб, а також осіб, над якими встановлено опіку або піклування, нотаріус перевіряє наявність дозволу органу опіки та піклування на укладення таких правочинів. Правочини за малолітніх, а також від імені фізичних осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, вчиняють батьки (усиновлювачі) або опікуни.

На вчинення одним із батьків правочинів щодо транспортних засобів та нерухомого майна малолітньої дитини повинна бути згода другого з батьків, справжність підпису на якій засвідчується нотаріально. Якщо той із батьків, хто проживає окремо від дитини протягом не менш як шість місяців, не бере участі у вихованні та утриманні дитини або якщо місце його проживання невідоме, правочини, зазначені у цій частині статті, можуть бути вчинені без його згоди.

У разі якщо другий із батьків заперечує проти укладення правочину щодо майна малолітньої дитини, нотаріус відмовляє заінтересованим особам у вчиненні нотаріальної дії і роз`яснює, що зазначений спір може бути вирішений органом опіки та піклування або судом. Нотаріус не приймає для посвідчення правочин, що укладається від імені малолітньої дитини представником батьків (усиновлювачів) або одного з них» [401].

Застосування норми ч. 1 ст. 177 СК України має відбуватись системно з наведеними положеннями законів та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України щодо отримання батьками дозволу органу опіки на розпорядження майном, належним дитині, однак це викликає нерозуміння з боку

батьків, та зайві спори на практиці між ними та нотаріусами, представниками органів опіки та піклування, працівниками банків тощо.

Не сприяє полегшенню правозастосування ще й те, що ст. 1032 ЦК України, яка регламентує дії установника управління майна, не містить норми про те, що установником управління майна малолітньої особи є її батьки. Маємо лише норму про те, що «Якщо власником майна є неповнолітня особа, установником управління є ця особа за дозволом батьків (усиновлювачів) або піклувальника» (ч. 4). Що стосується управління майном малолітньої особи, то у згаданій статті лише встановлено, що «Якщо власником майна є малолітня особа або фізична особа, яка визнана недієздатною, установником управління може бути опікун або орган опіки та піклування» (ч. 3).

Норм статей 31, 221 ЦК України щодо обмежень на вчинення правочинів малолітньою особою, а також ст. 203, що містить загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, явно недостатньо для чіткості правового регулювання відносин із розпорядження батьками або одним із них майном малолітньої дитини.

Переконані, що запровадження норми про те, що батьки управляють належним дитині майном як опікуни і піклувальники без спеціального на те призначення, і з додержанням відповідних правил про опіку і піклування, у СК України є вкрай необхідним. Адже саме СК України є спеціальним законом у сфері регулювання майнових прав дітей.

На сьогодні СК України у ст. 190, регламентуючи питання припинення права на аліменти на дитину у зв’язку з набуттям права власності на нерухоме майно, встановлює, що майно, одержане дитиною за договором про припинення права на аліменти для дитини у зв’язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо), може бути відчужене до досягнення дитиною повноліття лише з дозволу органу опіки та піклування. Але це, на жаль, виглядає як виняток, хоча слід зауважити, що практичне виконання цієї норми певним чином залежить від добросовісності нотаріусів, які іноді, чи то через нахабну наполегливість ріелторів та інших посередників на ринку житла, чи з інших підстав, не зважають на норми Закону України «Про охорону дитинства», а керуються лише нормами ЦК і СК, які, як відомо, є першорядними в системі джерел цивільного права. Не зважають вони

також і на лист Міністерства юстиції України від 18 лютого 2004 р. №19-14-73, яким було надано роз'яснення положень законодавства про участь органу опіки та піклування при вчиненні батьками малолітніх і неповнолітніх дітей правочинів щодо відчуження житла, яке належить дітям і зроблено висновок про необхідність обов'язкового отримання дозволу органу опіки та піклування при вчиненні батьками таких правочинів.

Беручи до уваги викладене та вишукуючи шляхи і механізми запобігання порушенню житлових та майнових прав дітей, виконавчі органи місцевих рад держави намагаються вирішити ці проблеми на своєму рівні. Так свого часу у м. Одесі, спостерігалась значна кількість випадків порушення житлових прав дітей з боку їх батьків та посередницьких осіб з купівлі-продажу нерухомого майна, які вишукували неблагополучні сім ї, шляхом шахрайських дій залишали ці сім'ї з дітьми без житла. Зважаючи на це, розпорядженням міського голови м. Одеси від 8 червня 2004 р. №741-01-р [422], а згодом і рішенням виконавчого комітету Одеської міської ради від 30 серпня 2004 р. №473 [448], керуючись повноваженнями, наданими Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», з метою удосконалення роботи з неблагополучними сім'ями, де є діти, координації дій органів опіки та піклування, служб у справах неповнолітніх щодо захисту прав, свобод та інтересів дітей було встановлено ряд норм, які якраз спрямовані на попередження і захист майнових прав дітей. Зокрема, зазначеним рішенням виконкому Одеської міської ради було рекомендовано державним нотаріальним конторам та приватним нотаріусам посвідчувати правочини за участю батьків (усиновлювачів), опікунів та піклувальників лише за наявності дозволу органу опіки та піклування. У разі наявності в розпорядженнях районних адміністрацій Одеської міської ради за умови укладання одночасно правочину на відчуження займаного та придбання іншого житла, частина якого належить дитині, посвідчувати їх слід одночасно (одним нотаріусом) незалежно від адреси розташування цього житла в межах м. Одеси.

З метою унеможливлення зловживань при оформленні спадкових прав нотаріусам запропоновано при оформленні свідоцтва про право спадщини за законом вимагати від заявника офіційних довідок відділів реєстрації актів цивільного стану та житлово-експлуатаційних контор щодо наявності або відсутності дітей у померлого.

Органи опіки та піклування зазначеним розпорядженням уповноважені розглядати клопотання щодо надання дозволів батькам (усиновлювачам), опікунам та неповнолітній особі, яка діє за згодою її батьків (усиновлювачів) або піклувальника, вчиняти правочини щодо відчуження нерухомого майна. Але, якщо підійти до питання формально, то будь-який нотаріус може безперешкодно посвідчувати такі правочини без урахування зазначених рекомендацій, і жодних негативних наслідків ні для нотаріуса, ні для інших осіб, які мають намір залишити дитину без житла, не буде.

ЦК України в ст. 215, серед іншого, зазначає, що недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. 6 ст. 203 цього Кодексу (вимог щодо заборон вчинення батьками (усиновлювачами) правочинів, які суперечать правам та інтересам дітей) є підставою для визнання такого правочину недійсним. І хоча ст. 216 ЦК України встановлює, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов’язані з його недійсністю, процедура визнання правочину купівлі-продажу житлового приміщення, право власності на яке має дитина, на практиці є досить проблематичною і часто запізнілою, зокрема, у разі наступного відчуження житлового приміщення.

Отже, існуючий механізм захисту прав та інтересів дітей на належне їм майно, у тому числі й житло, потрібно суттєво удосконалювати шляхом внесення змін до Цивільного та Сімейного кодексів України.

Переходячи до питання реалізації конституційного права на житло, передбаченого статтями 47, 48, 52 Конституції України, а також ролі держави у реалізації цього права дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, слід проаналізувати передусім положення Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [375]. Цей закон встановлює низку правил щодо захисту житлових прав дітей згаданих категорій, зокрема, ним закріплено:

– основні засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, серед яких, зокрема, названо захист майнових, житлових та інших прав та інтересів таких дітей (ст. 3);

– заходи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, серед яких – житлове забезпечення на рівні, не нижчому за встановлені у Житловому кодексі Української РСР нормативи, а також житлове забезпечення таких дітей після завершення їх виховання в різних формах влаштування після досягнення ними 18-річного віку, якщо вони не мають свого житла відповідно до житлових нормативів або мають житло з характеристиками, нижчими за встановлені житлові нормативи (ст. 4);

– вимоги щодо вирішення органами державної влади та органами місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, питань захисту особистих, житлових і майнових прав та інтересів дітей та осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. (ст. 7);

– повноваження органів опіки та піклування із вирішення питань щодо майнових, житлових прав та інтересів дітей, а також щодо надання письмової згоди або заперечення на відчуження нерухомого майна (у тому числі житла) та іншого майна, власником якого є дитина (ст. 11);

– необхідність ведення спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді обліково-статистичної картки дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, в якій, зокрема мають міститися дані про майно, про житло, в якому проживала така дитина, або яке належить їй на праві власності, або яке закріплене за дитиною на інших підставах (ст. 16);

– відповідальність місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (за місцем проживання дітей до їх влаштування у відповідні заклади) за збереження житла, в яких проживали діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа, до влаштування їх у сім'ї громадян України, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і повернення його дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа, після завершення їх перебування у відповідному закладі для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї (ст. 32);

– вимогу щодо забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа житлом після завершення перебування названих

категорій дітей у відповідних закладах, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї або завершення терміну піклування над такими дітьми та в разі відсутності в таких дітей права на житло обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування забезпечують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа протягом місяця у позачерговому порядку впорядкованим соціальним житлом (ст. 33);

– необхідність інформування громадськості про проблеми дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, шляхом систематичного випуску центральним органом виконавчої влади з питань телебачення і радіомовлення теле- і радіопередач за спеціальними сюжетами для висвітлення питань забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сприяння поширенню реклами щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 38).

Окремі норми зазначеного Закону слід розглянути з точки зору їх узгодженості з нормами інших законів і Конституції України.

Так, викликає заперечення формулювання норми ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», а саме – «Після завершення перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у відповідних закладах для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї або завершення терміну піклування над такими дітьми та в разі відсутності в таких дітей права на житло обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування забезпечують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа протягом місяця у позачерговому порядку впорядкованим соціальним житлом».

Слід нагадати, що ст. 47 Конституції України гарантує кожному право на житло. Це право визнається одним з основних прав людини і громадянина, а тому посилання в Законі на можливу відсутність у дітей права на житло, видається не досить коректним. У Законі має йтися про відсутність у дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також у осіб з їх числа житла, що

належить їм на праві власності або користування. Зважаючи на це, ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» потребує відповідних змін.

Відомо, що реалізація прав, закладених в конституційних нормах, полягає в реальній можливості користування соціальними благами, передбаченими цими правами. Фінансування заходів щодо забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа житлом, покладено на місцеві органи державної влади.

Практичний досвід свідчить, що проблему забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, які не мають належного їм на праві власності або користування житла, неможливо вирішити наданням державою таким особам у власність житла. Досить часто громадяни названих категорій, не маючи достатньо досвіду, належної освіти, розумових здібностей, стають жертвами шахраїв – їх квартири продаються протягом року, а такі особи стають особами без визначеного місця проживання. Запровадження правил про надання житла особам з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для проживання, без надання його у власність, убезпечить їх від зловживань і шахрайства.

На нашу думку, цю проблему можна вирішити тільки наданням їм державою та органами місцевого самоврядування житла для проживання (користування), а не на праві власності. Законодавчі шляхи вирішення проблеми існують. Так, 12 січня 2006 р. прийнято Закон України «Про житловий фонд соціального призначення», який визначає правові, організаційні та соціальні засади державної політики щодо забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла [374].

Влаштування осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після завершення перебування у відповідних закладах для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї або завершення терміну піклування над ними, до житла, що належить до житлового фонду соціального призначення (зокрема, до соціального гуртожитку), на нашу думку, є найприйнятнішим рішенням. Водночас, висока концентрація такого контингента

має певні ризики уповільненої соціалізації та адаптації до самостійного життя в суспільстві.

Постановою Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 №877 «Про затвердження Порядку та умов надання у 2019 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на проектні, будівельно-ремонтні роботи, придбання житла та приміщень для розвитку сімейних та інших форм виховання, наближених до сімейних, та забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа» та численними змінами до неї затверджено порядок та умови надання у 2017-2019 році субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на проектні, будівельно-ремонтні роботи, придбання житла та приміщень для розвитку сімейних та інших форм виховання, наближених до сімейних, забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа [403].

Відповідно до змісту вищезазначеної постанови Кабінету Міністрів України, розпорядниками субвенції за місцевими бюджетами є:

1) в частині виконання проектних, будівельно-ремонтних робіт, нового будівництва, придбання житла та приміщень для розвитку сімейних та інших форм виховання, наближених до сімейних:

структурні підрозділи з питань капітального будівництва, реставрації, реконструкції та ремонту об’єктів обласних, Київської міської держадміністрацій;

2) в частині придбання соціального житла, житла для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, зокрема дітей з інвалідністю, що перебувають на обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов:

структурні підрозділи з питань соціального захисту населення обласних, Київської міської держадміністрацій.

Незважаючи на вимоги ст. 38 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» щодо необхідності висвітлення питань забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, положення Закону України «Про доступ до публічної інформації» центральні та місцеві органи державної влади, органи місцевого самоврядування нерегулярно

повідомляють про здійснені ними дії, що не дає змоги розглянути повну картину забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування житлом.

Можливо, ситуацію із забезпеченням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа міг виправити новий ЖК України. На сьогодні житло, що належить згаданим категоріям дітей, у разі їх проживання в іншому приміщенні (в дитячому будинку будь-якого типу, в сім'ях опікунів, в прийомних сім'ях) використовується безгосподарно, особливо органами опіки та піклування як установниками управління майном малолітніх (ч. 3 ст. 1032 ЦК України).

Проаналізувавши окремі положення ст. 71 чинного на сьогодні ЖК УРСР, що передбачає можливість збереження житла за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, шляхом передачі жилого приміщення за договором оренди іншому громадянину до закінчення строку перебування дитини (дітей) у дитячому закладі або до досягнення нею (ними) повноліття та в інших випадках. Такий спосіб збереження житла ніколи не мав популярності в суспільстві, то ж слід визначитися на майбутнє із правовим регулюванням питання збереження житла за згаданими категоріями дітей. Пропонуємо проаналізувати норми останнього на сьогодні проекту ЖК України від 5.11.2010 р., які передбачають збереження житла за зазначеною категорією дітей [451].

Частина 2 ст. 84 проекту ЖК України встановлює, що за тимчасово відсутніми наймачем (орендарем) і членами його сім'ї житло державного та комунального житлових фондів зберігається більше шести місяців у разі влаштування дитини на виховання у дитячий заклад, до родичів, опікуна чи піклувальника, у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу – протягом усього часу її (їх) перебування у закладі, родичів, опікуна чи піклувальника, прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, якщо в житловому будинку, квартирі (їх частині) залишилися проживати інші члени сім'ї.

Якщо з житлового будинку, квартири (їх частини) вибула дитина (діти), і членів її (їх) сім'ї в житлі не залишилося, це житло може бути надано за договором найму (оренди) житла іншому громадянину до закінчення строку перебування дитини (дітей) у дитячому закладі або до досягнення нею (ними) повноліття і повернення від родичів, опікуна чи піклувальника, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, в окремих випадках – до закінчення навчання в

загальноосвітніх навчальних закладах усіх типів і форм власності, у тому числі для осіб, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, а також у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах або до закінчення строку служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, повернення з місць позбавлення волі.

Статті 85, 86 проекту ЖК України закріплюють право тимчасово відсутніх громадян на одержання охоронного свідоцтва (броні) на житло в державному чи комунальному житловому фонді. Для одержання охоронного свідоцтва (броні) на житло в державному чи комунальному житловому фонді особи до виїзду з найманого (орендованого) житла подають органу місцевого самоврядування відповідну заяву, копію договору найму (оренди) житла, засвідчену в установленому порядку; документ, який підтверджує наявність обставин, що дають право на бронювання житла (ст. 86 проекту ЖК України). Постає питання, як дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування, незалежно від віку може фактично здійснити ці дії? Проект ЖК України на це відповіді не дає, оскільки не передбачає можливості вчинення дій в інтересах таких дітей опікунами (піклувальниками) незалежно від того, чи це фізичні особи чи інтернатні заклади. І якщо тут можна застосувати загальні положення законодавства, яке визначає повноваження опікунів, то складніше уявити як має діяти орган опіки та піклування як установник управління майном малолітньої дитини.

Поза увагою законодавця залишилось питання долі житла, належного дитині на праві власності. Глава 6 проекту ЖК України, яка визначає порядок володіння, користування і розпорядження житлом приватного житлового фонду не містить щодо цього жодних положень. Лише ч. 2 ст. 91 проекту ЖК України встановлено, що на вселення в житло до батьків їх неповнолітніх дітей згода власника (співвласника) приватного житла не вимагається. Встановлюючи порядок вселення в житло до батьків неповнолітніх дітей розробники проекту ЖК України, мабуть, мали на увазі взагалі дітей. Однак чинне цивільне і сімейне законодавство розрізняє поняття «малолітні діти» і «неповнолітні діти», надаючи їм різний обсяг прав та по-різному регламентуючи охорону і захист цих прав. Очевидно, що положення ЦК України та СК України щодо визначення малолітньої і неповнолітньої особи мають бути враховані у новому ЖК України.

Що ж стосується виселення батьків, позбавлених батьківського піклування із житла, належного дітям на праві власності або користування, то тут також спостерігаємо певне упущення законодавця. Норма ст. 167 СК України щодо виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, у якому він проживає з дитиною, також потребує свого перегляду. Оскільки вона містить таку умову виселення батьків, позбавлених батьківських прав, як наявність іншого житла, у яке може поселитися той з батьків, хто позбавлений батьківських прав. Таким чином, складається ситуація, коли дитина проживає в сім'ї опікуна, в інтернатному закладі, а батьки, які не забезпечили їй сімейного виховання, продовжують проживати в квартирі дитини, досить часто не дбаючи про її стан, не сплачуючи житлово-комунальні послуги. Однак цю квартиру можна було б здавати у найм (оренду) і отримувати для дитини додаткові кошти на лікування, освіту тощо.

Відзначимо також, що володіння житлом означає утримання, обслуговування, експлуатацію житла, підтриманням його в належному стані, сплата комунальних та інших платежів тощо. У зв'язку з цим виникає питання, якщо наймачем такого житла є дитина, то хто нестиме тягар утримання її майна у разі, якщо житло не буде передане за договором найму (оренди) житла іншому громадянину, або якщо батьки, позбавлені батьківських прав продовжуватимуть проживати у такій квартирі? Проект ЖК України на це питання теж відповіді не дає. На нашу думку, у разі неможливості виселення батьків, слід зобов'язати їх дбати про квартиру, належну дитині на праві власності або праві користування, сплачуючи житлово-комунальні послуги, утримуючи її в належному стані до досягнення повноліття дитини і припинення опіки та піклування. Ці положення мають знайти своє відображення у новому ЖК України.

На нашу думку, перегляд аналізованих вище положень проекту ЖК України, врахування висловлених нами зауважень при розробці чергового проекту свідчитиме про особливу турботу держави щодо реалізації і захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2.3. Поняття і мета влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Глобальні дискусії, дослідження і політика демонструють, що переваги сімейного догляду за дітьми порівняно із інтернатним повинні мати більш широке визнання і підтримку у суспільстві.

Для того, щоб визначити поняття і мету влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, слід згадати причини, за яких діти потребують влаштування їх інакше, ніж в їх рідну родину.

У дитини померли чи загинули батьки. Такій дитині надається статус дитини-сироти (ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Діти можуть залишитися без піклування батьків у зв'язку з: позбавленням їх батьків батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції України, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти.

Таким дітям надається статус дитини, позбавленої батьківського піклування. Як бачимо, причини для надання цього статусу різні. З огляду на зміну вектору державної соціальної політики щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, із переважного влаштування їх не у сім'ї громадян під опіку, піклування, прийомну сім'ю, а повернення їх у свою сім'ю, окрім

влаштування дитини-сироти, держава має організувати здійснення низки дій щодо покращення умов у сім'ях тощо для повернення дітей в свої сім'ї.

Розділ IV СК України має назву «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», однак не надає визначення поняттю «влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування». Враховуючи те, що розділ врегульовує такі форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як: усиновлення; встановлення опіки, піклування; передачу дитини під патронат; передачу дитини до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, може скластися думка, що всі ці форми можуть вважатися влаштуванням дітей згаданих категорій.

Стаття 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» серед форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, називає такі: усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Із визначення, наведеного у згаданому Законі очевидно, що патронат не входить до форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Водночас до форм влаштування дітей згаданої категорії віднесено інтернатні заклади – заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зрозуміло, що такі заклади не належать до сімейних форм влаштування, а є особливою формою турботи держави про дітей – її громадян.

Законодавство також оперує словом «влаштування» при вирішенні долі дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав.

Відповідно до ст. 167 СК України якщо дитина проживала з тим із батьків, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їхнього подальшого проживання в одному житловому приміщенні. І хоча ця стаття врегульовує вирішення житлових прав дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, водночас у ній передбачено передачу дитини родичам (одному з батьків, бабі та діду, повнолітнім братам та сестрам, іншим родичам дитини), мачусі, вітчиму, органові опіки та піклування. Після батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим.

Неможливість передання дитини згаданим особам зумовлює передачу дитини на опікування органу опіки та піклування.

Відповідно до ч. 7 ст. 167 СК України порядок відібрання і передання дитини встановлюється законом. Таким законом є Закон України «Про виконавче провадження», ст. 64 якого передбачає, що під час виконання рішення про відібрання дитини державний виконавець проводить виконавчі дії за обов'язковою участю особи, якій дитина передається на виховання, із залученням представників органів опіки і піклування. За необхідності державний виконавець може звернутися до суду з поданням щодо вирішення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу.

У ст. 437 ЦПК України передбачено, що питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу вирішується судом за поданням державного виконавця. Це питання розглядається з викликом сторін та за обов'язковою участю представників органів опіки та піклування у десятиденний строк. Неявка сторін не є перешкодою для вирішення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу. Теоретично таке правове регулювання дещо покращило процедуру порушення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу, порівняно з нормами ЦПК України у редакції 2004 р. За останні три роки у ЄДРСР ми не виявили рішень за зверненнями виконавців до суду з поданням щодо вирішення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу. І це не дивно, адже повноваження із забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, передачу під опіку, піклування, на усиновлення покладено на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, служби у справах дітей (ч. 2 ст. 4 Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»). Можна припустити, що таке звернення виконавця до суду можливе лише у разі невиконання органами опіки та піклування своїх повноважень з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Пропонований варіант влаштування дітей у тому вигляді, як він викладений у ст. 437 ЦПК України, може породжувати низку проблем при

здійсненні прав дитини. Може статися, як у тій приказці – де багато няньок, там дитя каліка. Ми вважаємо, що не слід розпорошувати повноваження щодо влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування серед органів державної влади.

Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року до основних завдань відносила, зокрема, своєчасне виявлення бездоглядних та безпритульних дітей, влаштування їх на виховання в заклади сімейного типу та соціального захисту, серед очікуваних результатів виконання Програми називає поширення практики сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [378].

У СК України згадуються заклади охорони здоров'я, навчальні або інші заклади, в яких може перебувати дитина, які, зокрема, дають згоду на усиновлення тощо (наприклад, ст.ст. 193, 222 Кодексу).

Із наведеного видно, що дитина може бути влаштована у свою сім'ю, у сім'ю своїх родичів, у сім'ю мачухи чи вітчима, у сім'ю, яка її приймає на підставі усиновлення, у результаті встановлення опіки чи піклування, передачі у прийомну сім'ю, зокрема будинок сімейного типу, в інтернатний заклад. Тобто у свою сім'ю, у сім'ю прийомну (під опіку, піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомну сім'ю) і в інтернатний заклад. Як бачимо, влаштування дітей може бути: 1) за допомогою сімейних форм влаштування; 2) шляхом виконання державою своєї соціальної функції із утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; 3) за допомогою благодійництва щодо дітей через влаштування дітей згаданих категорій у приватні дитячі заклади.

Тлумачний словник української мови дає, зокрема, такі значення слова «улаштувати» – забезпечувати житлом, місцем для тимчасового перебування і т. ін.; оселяти; допомагати стати на роботу, вступити до навчального закладу і т. ін.; бути, виявлятися відповідним чиїм-небудь вимогам, сподіванням [492, с. 428].

Л. Ю. Мієхеєва обґрунтовує позицію, що влаштування особи є видом соціальної турботи, причому це стосується щодо опіки та піклування, здійснюваної громадянами. Стосовно інтернатних закладів автор пропонує вживати слово «розміщення». За її визначенням, влаштування особи – це закріплення кого-небудь за фізичною особою, яка потребує піклування, шляхом

покладання обов'язків по заповненню відсутніх фізичних або психічних можливостей особи і відповідальності за дотримання його прав та інтересів» [254, с.43].

«Поняття «влаштування громадянина», – продовжує Л. Ю. Міхеєва, має юридичний характер. Це пов'язано, по-перше, з тим, що завданням влаштування громадянина є забезпечення його прав та інтересів. Отже, призначення зобов'язаної особи або осіб може бути втілене тільки в установлені законом форми. По-друге, важливою ознакою улаштування є те, що воно здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування, на які покладаються організаційні функції з виявлення осіб, які потребують допомоги, і забезпечення соціального піклування відносно них. Переїзд старенької матері до своїх дорослих дітей влаштуванням в розглянутому сенсі не є, оскільки здійснюється поза правовим регулюванням, з ініціативи членів сім'ї, без втручання з боку закону. У той же час встановлення одним з дітей опіки над матір'ю, визнаною судом недієздатною, є формою її влаштування, оскільки є правовим способом забезпечення інтересів особистості» [254, с. 43-44].

Л. Ю. Міхеєвою розроблено і запроваджено поняття правової конструкції при визначенні форм влаштування різних категорій громадян: «Під формами влаштування громадян слід розуміти ті правові конструкції, які дозволяють забезпечити постійне або тимчасове закріплення за громадянином, який потребує піклування одного або декількох осіб з переміщенням громадянина в приміщення, що належить цим особам, або без такого, з наданням особам, які здійснюють турботу, винагороди чи без надання такої» [254, с. 44].

Запропоноване і обґрунтоване Л. Ю. Міхеєвою поняття форм влаштування фізичних осіб, має певні вади. Зокрема, в його визначенні використано слово «громадянин», що звужує коло суб'єктів, щодо яких може бути встановлено опіку або піклування. Однак і за законодавством РФ опіка та піклування можуть встановлюватись не лише відносно громадян цієї країни. Більш доречним було б використати законодавчий термін «фізична особа», який відображає загалом людей безвідносно до їх громадянства.

До того ж використання Л. Ю. Міхеєвою фрази «правові конструкції» досить непевне і не виражає чітко, якими саме конструкціями автор вважає кожну з форм влаштування фізичних осіб або всі разом – інститутом чи субінститутом.

Використовуючи запропоновану Л. Ю. Міхеєвою конструкцію, В. О. Цвєтков пропонує так визначати поняття форм влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, – це правові конструкції, які дозволяють забезпечити постійне або тимчасове, оплатне або безоплатне закріплення за неповнолітнім, який залишився без піклування батьків, фізичної або юридичної особи (осіб), що здійснюють його виховання, представництво і захист» [552, с. 10-11].

А. С. Подофьодова вважає, що ««Влаштувати» дитину-сироту або дитину, яка залишилася без піклування батьків у тому числі означає і покласти відповідальність за неї на кого-небудь» [327, с. 200]. Автор дає надто схоже до визначення до наданого В. О. Цвєтковим, поняття форм влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – це «правові конструкції, що дозволяють забезпечити постійне або тимчасове, оплатне або безоплатне закріплення за такими, що потребують турботи дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, фізичної або юридичної особи (осіб), що здійснюють їх виховання, представництво і захист» [327, с. 201].

Г. М. Садєєва, досліджуючи усиновлення зазначає, що «Форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, – це такі правові конструкції, які дозволяють забезпечити постійне або тимчасове закріплення за дитиною особи, яка зобов’язана відповідати за неї, створити умови для її належного виховання і розвитку» [480, с. 14].

Пропоновані В. О. Цвєтковим, А. С. Подофьодовою та Г. М. Садєєвою визначення не позбавлені недоліків. Очевидно, що з них випали такі повноваження осіб, які здійснюють турботу про дітей, як утримання дітей та охорона їх інтересів. Крім цього, виховання та розвиток дітей, що включені Г. М. Садєєвою в поняття, не завжди затребувані та відображають рівень турботи про дітей, зокрема у випадку опікування хронічно невиліковно хворою дитиною, якій потрібне лише утримання, харчування, лікування.

Крім дослідження Г. М. Садєєвої, у працях згаданих авторів не конкретизується, що вони мають на увазі під правовою конструкцією. Лише Г. М. Садєєва конкретизує правову конструкцію, яка об’єднує форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, обґрунтовуючи, що це підгалузь особливої частини сімейного права [480, с. 140]. Така позиція

заслуговує на підтримку, якщо вважати сімейне право самостійною галуззю права.

В. С. Нерсесянц визначав підгалузь права як складову частину галузі права, що об'єднує групу однорідних правових інститутів. На його думку, «складаючись спочатку на основі одного або декількох правових інститутів, підгалузь права при наявності певних умов (об'єктивні потреби в правовому регулюванні відповідних нових сфер суспільних відносин, суттєве оновлення основ і принципів самої правової регуляції тощо) поступово розвивається в напрямку до відокремлення в якості нової самостійної галузі права» [273, с. 432-433].

Питання про місце сімейного права належить до спірних протягом багатьох років. Наприклад, Л. Ю. Міхеєва при розгляді цієї проблеми пропонує визнавати сімейне право елементом приватного права. Автор позитивно ставиться до подальшого злиття сімейного права з цивільним [254, с.173]. Однак щодо питання належності сімейного права до приватного чи публічного спорів не виникає. З часів римського права приватне право (*ius privatum*) складається з усіх норм права, що врегульовують відносини між людьми. Йдеться саме про ті відносини між людьми, які ґрунтуються на засадах рівноправ'я, без втручання в них з боку державної влади.

Погоджуючись з позицією сучасних науковців, які обґрунтовують позицію про самостійність сімейного права як галузі права і належність сімейного права до права приватного [556, с. 16-23; 536, с. 459; 216, с. 176-186], вважаємо, що пропозиція Г. М. Садєєвої щодо об'єднання норм про форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, у підгалузь особливої частини сімейного права, видається нам досить розумною. Ця підгалузь включає в себе інститути: 1) усиновлення, 2) опіки та піклування, куди входять норми й про прийомну сім'ю та дитячий будинок сімейного типу, 3) патронату. Норми про усиновлення за участю іноземного елемента складають субінститут інституту усиновлення.

Слово «піклуватися» означає: виявляти увагу, турботу про потреби кого-, чого-небудь; дбаючи про кого-, що-небудь, робити послуги, допомагати, створювати необхідні умови і т. ін. [494, с. 533] Слово «турбота» тлумачиться як: міркування про забезпечення, здійснення чого-небудь, про задоволення якихось потреб і т. ін.; піклування про кого-, що-небудь; хтось, хто є об'єктом чийогось піклування, вболівань [492, с. 324]. Виходячи зі смислу і завдання форм

влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також із наведених значень слів «піклуватися» і «турбота», можна запропонувати таке визначення такої правової конструкції, як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Під формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід розуміти врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, визначеними у відповідності з законом юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади. Зауважимо, що рішення органу державної влади про застосування певної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не є втручанням в приватну сферу життя людей, а є актом визнання з боку держави відповідних правових відносин.

Пропоноване нами поняття влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не повною мірою належить до сфери приватного права. Воно враховує також виконання державою своїх функцій із соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яке виражається в організації влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто у здійсненні комплексу дій із визначення і надання дитині відповідного статусу до обрання ефективної форми влаштування для кожної конкретної дитини.

З огляду на структуру розділу IV СК України, слід зробити висновок, що держава встановлює певний пріоритет у влаштуванні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування:

1) усиновлення;

2) встановлення опіки, піклування;

3) передача дитини під патронат;

4) передача дитини до прийомної сім’ї,

5) передача дитини до дитячого будинку сімейного типу;

6) усиновлення дитини іноземною особою.

Однак передача дитини до прийомної сім’ї та передача дитини до дитячого будинку сімейного типу по суті є різновидом опіки та піклування.

А усиновлення дитини іноземною особою не є альтернативою у разі влаштування дитини під опіку та піклування, поміщення дитини до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу, а є обранням більш ефективної форми влаштування.

Передача дитини під патронат взагалі може вважатися квазі-влаштуванням дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, через нечіткість правового статусу патронатного вихователя тощо. Як зазначалося вище, ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» не включає патронат до форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Побічно про те, що патронатне виховання не входить до форм влаштування згаданих категорій дітей, свідчить і те, що банк даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, не передбачає накопичення, зберігання, облік, пошук та використання даних про кандидатів в патронатні вихователі [350].

На нашу думку, правовими конструкціями щодо форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є норми права та їх сукупність у вигляді інститутів та субінститутів, які врегульовують відповідні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Питання щодо кожної з правових конструкцій форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розглядаються нами у підрозділах, присвячених відповідним формам влаштування.

Що стосується мети влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. На нашу думку, слід вирізняти мету влаштування і опікування дітьми, яку мають люди, беручи на себе зобов'язання турбуватися про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і мету, зумовлену загальнодержавними, суспільними інтересами.

Навіть у разі прийняття в сім'ю дитини на платних засадах, отримання вигоди не може бути основною і єдиною метою осіб, які здійснюють опіку над дитиною.

Так, Л. Ю. Міхеєва зазначає, що феномен турботи людини щодо іншої людини полягає в поєднанні справедливості і співчуття. «Бажання допомогти

виникає не тільки з одного співчуття (жалості), це почуття, в свою чергу, продиктовано уявленнями про справедливість, що живе в свідомості людини. Межі уявлень про справедливість динамічні, і тільки правосвідомість в його статиці допоможе визначити, яких саме суб'єктів закон повинен в даний момент захищати» [254, с. 156-160].

Слід погодитись з автором, у тому, що «Потреба дбати про кого-небудь так само природна, хоча і може бути обумовлена різними причинами: від бажання допомогти близькій людині – дитині, батькам та ін. (любов, прихильність) – до цілком зрозумілого, але не завжди усвідомленого і визнаного бажання стати вище в своїх очах або очах оточуючих. У цій турботі може бути присутнім і розрахунок на подальшу вдячність або отримання аналогічної допомоги в майбутньому» [254, с. 160].

А. С. Подофьодова вважає, що основною метою влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у Республіці Білорусь – це забезпечення дітям права на виховання в сім'ї [327, с. 201].

Передбачені законом форми сімейного влаштування, поряд з метою здійснення турботи про дитину, мають й інші самостійні цілі. Наприклад, задоволення почуття материнства, батьківства, а також отримання винагороди за працю в якості прийомних батьків. При виборі форми влаштування для захисту інтересів конкретної дитини необхідно враховувати низку факторів і обставин, зокрема, причину втрати батьківської опіки, стан фізичного і духовного розвитку дитини, наявність особи, яка бажає взяти дитину в сім'ю на проживання і виховання, рівень готовності особи взяти на себе обов'язки з опікування дитиною на відповідний термін, взаємовідносини між дитиною, яка потребує влаштування, і особою, яка приймає в сім'ю дитину, тощо.

Очевидно, що вибирати мають не лише органи, які відповідають за влаштування дитини, а й особи, в сім'ї яких влаштовуються діти. Вибір особи має бути свідомим, людина має осмислити всі обставини перш, ніж прийняти рішення. На нашу думку, усвідомити слід не лише обставини життя своєї сім'ї і зміни, що відбудуться у разі прийняття в сім'ю дитини, а й необхідно співвідносити свою мету із загальною метою задоволення суспільних потреб.

Слід наголосити на тому, що у влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за допомогою сімейних форм і якісних інтернатних закладів заінтересована держава і суспільство.

Повторимо, що саме держава має втілювати політику щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, як це передбачено у ст. 3 СК України. Закладені у згаданій статті засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа є визначальними і мають неухильно дотримуватись і при розробці нормативно-правових актів, і при виконанні органами виконавчої влади та судами своїх функцій.

Соціологи, педагоги і, звичайно, кримінологи відзначають тісний зв'язок між збільшенням рівня злочинності і соціальними проблемами – безробіттям, бідністю, розпадом сімей і різними соціальними проблемами, зокрема, втягуванням дітей в злочинну діяльність і вчинення щодо дітей злочинів. Однак, щоби це стверджувати, недостатньо спостерігати за кількома сім'ями від випадку до випадку. Слід здійснювати якісні багаторічні статистичні спостереження.

Органам державної влади необхідно взяти до уваги недоліки ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [395]. Реєстр передбачає внесення до нього інформації про залучення неповнолітніх в злочинну діяльність лише по окремих видах злочинів, і взагалі не передбачає виділення неповнолітніх, малолітніх в окрему категорію із числа потерпілих. Не передбачається внесення в ЄРДР й інформації про наявність у дитини батьків чи осіб, які їх замінюють, чи проживають діти в сім'ї, чи в інтернатному закладі певного виду. Тобто достеменно невідомо, яка кількість дітей є постраждалими і від яких злочинів, яка кількість неповнолітніх вчиняє злочини і чи є у них батьки чи особи, що їх замінюють. Для того, щоб отримати таку інформацію, слід відкривати кожне кримінальне провадження. На нашу думку, слід внести зміни до Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, у подальшому на підставі інформації про наявність чи відсутність у дитини батька, матері, обох батьків чи осіб, які їх замінюють, слід робити статистичні спостереження, їх аналіз, визначати закономірність чи зв'язок із насильством щодо дітей і насильством, вчиненим дітьми, прогнозувати соціальні наслідки тощо. Без розуміння корінних причин злочинної поведінки – того, в якій атмосфері, за яких

життєвих умов формуються злочинці – представники законодавчого і виконавчих органів не зможуть зрозуміти, чому злочинність зростає і проникає у всі прошарки суспільства. А без цього знання неможливо розробити не тільки виважену соціальну політику, а й розумну антизлочинну політику.

Вирішуючи питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, всі учасники правовідносин – і особи, які виявили бажання опікуватися такими дітьми, і представники органів державної влади та місцевого самоврядування, мають оцінювати найкращі інтереси дитини. При ухваленні рішень про захист і турботу про дітей, необхідно враховувати особливі потреби дітей, серед іншого, – аспекти втрати сім'ї, вік, стать і походження дітей, тривалість влаштування тощо. Відштовхуючись від цього, обирати найефективнішу форму влаштування для кожної конкретної дитини.

Таким чином, існують приватний і публічний інтереси у влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. А, отже, мету влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід визначати за суб'єктами.

Таким чином:

1. Доведено, що одним із пріоритетів правової політики в Україні є розробка державної сімейної політики, складовими якої мають бути охорона сім'ї, забезпечення благополуччя дітей, захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Формування державної сімейної політики має здійснюватися спільними зусиллями суб'єктів владних повноважень, представників громадянського суспільства.

Обґрунтовано ідею правової політики держави у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як створення законодавчих і соціально-економічних умов для недопущення збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяння сімейному влаштуванню таких дітей.

2. Охорона і захист прав дітей, передусім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснюються державою із використанням різноманітних засобів і способів, що існують у системі сучасного права, а тому їх слід розглядати тільки комплексно. Доводиться, що правова політика держави у

сфері охорони сім'ї та дитинства має формуватися з врахуванням необхідності перегляду і узгодження норм не тільки галузі матеріального приватного права (цивільного, сімейного, міжнародного приватного права, трудового права) та цивільного процесу, а й базових – конституційного права, а також інших публічних галузей права – адміністративного, права соціального забезпечення, кримінального, фінансового права.

Для забезпечення ефективності сімейної політики конкретні правові заходи відповідальних органів, установ та їх посадових осіб мають бути узгодженими, враховувати динаміку змін у суспільстві, закономірності розвитку міжнародних відносин.

3. Потребує якісної та кількісної оцінки Концепція державної сімейної політики 1999 р. щодо досягнення закладеної у ній меті, виконання завдань, підбиття підсумків реалізації основних положень Концепції.

4. На підставі системного аналізу Концепції державної сімейної політики 1999 р., державних програм підтримки сім'ї, законодавчих та інших нормативно-правових актів у сфері охорони і захисту прав дітей, судової практики, статистичних спостережень слід дійти висновку про необхідність здійснення превентивної роботи із сім'ями з дітьми для запобігання або нейтралізації проблем сирітства на початку їх виникнення.

На підставі дослідження судової, адміністративної практики, статистичних спостережень відзначається необхідність транспарентності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що передбачає відкритість, комунікацію та підзвітність громаді та суспільству суб'єктів владних повноважень, до сфери діяльності яких належить влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, організація та реорганізація інституційних закладів для дітей.

5. Доводиться потреба при розробці мінімальних стандартів благополуччя дитини враховувати Мінімальні стандарти благополуччя та безпеки дитини, розроблені Альянсом за захист дітей в гуманітарній діяльності (The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action) під егідою UNICEF.

6. Доводиться необхідність використання досвіду парламентських слухань для удосконалення сімейного законодавства.

7. Визначено стратегічні напрямки державної соціальної політики у сфері запобігання дитячому сирітству і забезпечення охорони майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: 1) законодавче забезпечення прав дітей на належне батьківське виховання; 2) захист прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях; 3) відповідальність батьків за неналежне виховання, піклування про дітей; 4) запобігання жорстокому поводженню з дітьми.

8. Обґрунтовується необхідність у разі виникнення спору між батьками щодо місця проживання дитини передбачити законодавчо такий захід, як поміщення дитини до дитячого реабілітаційного закладу на період вирішення спору між батьками.

9. Обґрунтовано пропозицію доповнити перелік осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству такою категорією осіб, як усиновлювачі. З цією метою пропонується доповнити п. 7 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» словом «усиновлювачі» після слова «батьки».

Усиновлення є актом цивільного стану нарівні з батьківством, актові записи щодо згаданих станів є окремими незалежно від реалізації права усиновлювачів бути записаними матір'ю, батьком дитини.

10. Зважаючи на численні зловживання у сфері дотримання майнових прав дітей, обґрунтовано пропозицію щодо доповнення СК України нормою про те, що батьки управляють належним дитині майном як опікуни і піклувальники без спеціального на те призначення, із додержанням відповідних правил про опіку і піклування.

11. Відзначається невідповідність норм Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» нормам Конституції України.

Так, викликає заперечення формулювання норми ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», а саме: «Після завершення перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у відповідних закладах для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї або завершення терміну піклування над такими дітьми та в разі

відсутності в таких дітей права на житло обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування забезпечують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа протягом місяця у позачерговому порядку впорядкованим соціальним житлом».

Стаття 47 Конституції України гарантує кожному право на житло. Це право визнається одним з основних прав людини і громадянина, а тому посилання в Законі на можливу відсутність у дітей права на житло, видається не досить коректним. У Законі має йтися про відсутність у дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також у осіб з їх числа житла, що належить їм на праві власності або користування. Зважаючи на це, ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» потребує відповідних змін.

12. Зважаючи на проблеми в практичній реалізації дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, права на житло, а саме: збереження житла та раціонального його використання, обґрунтовується пропозиція щодо надання таким категоріям дітей органами місцевого самоврядування соціального житла з правом проживання (користування), а не на праві власності.

13. Обґрунтовується необхідність активізації діяльності органами опіки та піклування щодо реалізації своїх повноважень як установників управління майном малолітньої дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, щодо забезпечення раціонального, прибуткового для дітей використання належного їм нерухомого майна.

Норми ч. 3 ст. 1032 ЦК України щодо виконання органами опіки та піклування своїх повноважень як установників управління майном мають бути розвинені у законі «Про опіку та піклування».

14. Доведено необхідність вилучення зі ст. 437 ЦПК України повноважень державного виконавця щодо подання ним до суду подання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу як неефективних в практичному застосуванні. Такі повноваження пропонується передати органам опіки та піклування.

15. Відзначено взаємодію і взаємозв’язки приватних і публічних інтересів у влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за допомогою сімейних форм влаштування і якісних інтернатних закладів.

Вирішуючи питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, всі учасники правовідносин, і особи, які виявили бажання опікуватися такими дітьми, і представники органів державної влади та місцевого самоврядування, мають оцінювати найкращі інтереси дитини. При ухваленні рішень про захист і турботу про дітей необхідно враховувати особливі потреби дітей, серед іншого аспекти втрати сім’ї, вік, стать і походження дітей, тривалість влаштування тощо. Відштовхуючись від цього, обирати найефективнішу форму влаштування для кожної конкретної дитини.

РОЗДІЛ 3
СІМЕЙНІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

3.1.Усиновлення (удочеріння)

3.1.1. Загальні положення про усиновлення (удочеріння)

Усиновлення (лат. *adoptio*) є одним із найдавніших і традиційних інститутів сімейного права. Правове регулювання соціального явища прийняття в сім'ю на правах дочки чи сина було відоме сімейному праву стародавнього Рима та Візантії. У Стародавньому Римі воно полягало в тому, щоб взяти сина чи дочку з іншої родини під батьківську владу. Усиновлення здійснювалося в присутності претора або намісника. Згода на усиновлення не вимагалась. Найпоширенішою причиною усиновлення була необхідність збереження наступності сім'ї.

Перш ніж продовжити викладення результатів дослідження щодо правового регулювання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на територіях в межах існуючого на сьогодні кордону України слід зробити застереження про те, що неможливо чітко визначити загальні для всієї України критерії періодизації розвитку законодавства загалом, а не лише щодо правовідносин усиновлення, опіки та піклування. На це звертала увагу і К. І. Березовська [27, с. 43–44].

«Так, на території Галіції і Буковини у період їх входження як провінції Галіція до Австрійської Імперії (Габсбурзької монархії) у XVIII ст. діяв Галицький цивільний кодекс 1797 р. (Цивільний кодекс Галіції, West Galician Code), який є першим кодифікованим актом у сфері цивільного права на території не тільки України або Європи, а й світу. Тобто кодифікація приватного права стосувалася не держави, а її частини – провінції Галіція Габсбурзької монархії.

Звід законів цивільних Російської Імперії поширював свою дію також не на всю її територію. Історично склалося, що питання сімейного права у Чернігівській та Полтавській губерніях врегульовувались по-іншому, що було пов'язано із

тривалою дією на їх територіях Литовського статуту, з часу об'єднання Малоросії з Польщею і Литвою, дія якого до 1839 р. поширювалась на весь Західний край. Входження відповідних норм Литовського статуту в Звід законів цивільних зумовило й особливості врегулювання питань сімейного права у згаданих губерніях. Досить різноманітними були джерела права Бесарабії, Бесарабської губернії і окремих її частин.

Протягом 1815–1914 р. у Королівстві Польському фактично діяв ФЦК, спочатку безпосередньо, потім шляхом перенесення його норм в Цивільне уложення Королівства Польського» [27, с. 43–44].

Ми цілком поділяємо позицію К. І. Березовської, що історія України та розвиток історичних джерел, які врегульовували сімейні відносини на території сучасної України, мають стати предметом окремого ґрунтовного історико-правового дослідження. Запропонована сучасними науковцями періодизація не відповідає ні хронології розвитку держав, що існували на території України, ні етапам формування сімейного законодавства в них.

Так, І. В. Ковальчук виділяє за змістовним критерієм (процедурою усиновлення, закріпленою в законодавчих актах, щодо її відповідності європейським традиціям) такі основні етапи розвитку законодавства про усиновлення: «перший (1811–1918 рр.) – на західноукраїнських землях процедура усиновлення визначалась Австрійським кодексом 1811 року і відповідала усім тогочасним європейським традиціям, за якими передбачалося максимальне наближення відносин між усиновлюваними і усиновлювачами до відносин між кровними батьками і дітьми; другий (1834–1918 рр.) – на українських землях у складі Російської Імперії усиновлення розумілося як один з видів встановлення батьківської влади (поряд з узаконенням та законним народженням), проте вирізнялося своєю становістю; третій (1919–1996 рр.) – за радянські і перші пострадянські часи європейські традиції усиновлення були перервані в результаті делегування регламентації його процедури опікунським органам; четвертий (1996 р. – наші дні) – етап повернення до наступності втрачених українських традицій, що відповідали європейським (делегування судам розгляду справ про

усиновлення), та запозичення нових європейських досягнень (диференціація усиновлення на повне і неповне тощо)» [195, с. 11].

К. І. Березовська аргументовано піддає критиці запропоновану періодизацію – «не можна ствердно говорити про процедуру усиновлення, закріплену в законодавчих актах, і про її відповідність згадуваним автором європейським традиціям. Адже протягом віків мета усиновлення була різною, процедура усиновлення у різних європейських країнах і досі різна, немає єдиної європейської традиції у питаннях процедури усиновлення, вибору особи-усиновлювача, вікового цензу щодо усиновлювачів і усиновлюваних осіб, таємниці усиновлення тощо. Складно також виділяти територіальний критерій у питаннях поширення дії законодавства різного періоду різних держав, оскільки зі зміною територіальної організації політичної влади на окремих частинах території, не завжди законодавство охоплює всю територію і встановлює єдині правила для усієї держави. Прикладом може слугувати відмінність правового регулювання сімейних правовідносин, зокрема й усиновлення, на територіях прибалтійських республік, окремих губерній Малоросії від інших складових території Російської Імперії, або на території Галичини і Буковини від інших складових Австрійської Імперії» [27, с. 41–42.].

Не відображає історичний розвиток держав, що існували на території України в різні періоди, і сучасний період України, а також процес формування законодавства про усиновлення, запропонована С. С. Журилом періодизація правового регулювання усиновлення: «дореволюційний (до 1917 р.), радянський (з 1917 р. по 2003 р.) та сучасний (з 01.01.2004 р. по теперішній час) етапи розвитку усиновлення залежно від практики розповсюдження та становлення законодавства, яке регулює питання усиновлення» [119, с. 8]. І тут також слід погодитись з К. І. Березовською про те, що «у визначені автором періоди, регулювання відносин усиновлення було різним, а радянський період правового регулювання усиновлення історично закінчився не з набранням чинності СК України у 2003 році, а значно раніше, у 1992 р., коли були кардинально змінені правила усиновлення з внесенням змін у чинний на той час КЗпШС УРСР. А СРСР припинив своє існування як держава у 1991 р. Тобто сучасні періоди

розвитку законодавства про усиновлення не прив'язані ні до історико-політичних подій, що відбуваються в Україні, ні до дати ухвалення законодавчих актів чи дати набрання ними чинності» [27, с. 41–42].

Процес поступового формування законодавства про усиновлення відзначався суперечливістю і хвилеподібністю, від стихійності та нечітко вираженої волі держави до суворої регламентації процедури усиновлення та відповідних вимог для його здійснення. На стрімкий і масштабний розвиток законодавства частіше за все впливали певні негативні наслідки недостатньої регламентації усиновлення.

На думку К. П. Побєдоносцева, юридична ідея усиновлення перейшла до нас з греко-римського права і розвивалась в церковній юрисдикції. Для визнання усиновлення відбувався певний церковний обряд – синотворення, який згодом застосовувався в Російській Імперії до XVIII століття, а акт усиновлення затверджувався єпархіальним архієреєм. Згодом все більш чітко формується намір усиновителя мати спадкоємця, який би згадував душі бездітного подружжя, що стало відлунням стародавніх звичаїв слов'ян. Цивільних форм усиновлення не було; але з пам'ятників видно, що усиновлений входив в сімейство і набував спадкові права [326].

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав переважання договірних засад у сімейному давньоруському і слов'янському праві – задруги, що «дало вельми важливі і характерні відмінності слов'янської родини від сім'ї давньоримської і німецької; саме звідси виникає непридатність до слов'янської сім'ї понять *potestas* і *manus* (*mundium*), і взагалі м'якші форми слов'янського сімейного права» [54, с. 478]. Автор наводить цікаву згадку про усиновлення як «штучне синівство», прийом «стороннього до складу сім'ї», зазначаючи, що у російському звичаєвому праві усиновлення здійснювалося через обряд фактивного народження, коли для більшої достовірності в деяких місцевостях на уявну породіллю одягали сорочку, забруднену кров'ю; через одруження на вдові брата (наприклад, усиновлення Святополка Володимиром); через фактичний прийом усиновлюваного в дім; через особливий договірний акт між усиновлювачем і усиновленим [54, с. 534–535].

В. І. Сергеєвич також наводить згадки із давніх пам'яток про те що установлення патріархальної родини, яку очолював батько сімейства, передбачало

належність до неї і дітей, і рабів, і прийнятих в сім'ю (прийми) з чужої сім'ї» [485, с. 508]. Всі свідчення говорять на те, що головною метою усиновлення в стародавні часи було підтримання і збільшення роду. Саме рід-сім'я забезпечували безпечне існування, будучи чимось на кшталт держави. Дослідивши становлення інституту усиновлення, В. І. Сергєєвич визначав усиновлення як «спосіб установлення союзу батьків і дітей» [485, с. 498].

Але умови такого прийняття дітей у сім'ю, його процедура та правові наслідки змінювалися з історією розвитку людства. Загалом усиновлення залежало від ставлення суспільства до шлюбу, економічно-соціального рівня розвитку тієї чи іншої держави, її політичного устрою. Так, у часи, коли шлюб освячувався церквою, усиновлення провадилося шляхом здійснення церковного обряду. Серед ранніх християнських церковних записів є свідчення, що діти-сироти жили з вдовами, а їх утримання оплачувалось церквою.

Положення про усиновлення в Руській Правді відсутні, прийняття у сім'ю осиротілих дітей, та малолітніх дітей при живій матері, яка вдруге вийшла заміж, вирішувалося шляхом встановлення опіки [473, с. 232–261]. За Руською Правдою опіка поширювалась на феодалів, а опікунами могли бути найближчі родичі та свояки [135, с. 327].

На частині території сучасної України, яка входила до Великого князівства Литовського також закріплювали порядок встановлення опіки над дітьми, які залишились сиротами, а також у зв'язку зі встановленням опіки над майном опікуваного. Дослідження норм права Великого князівства Литовського дає підстави зробити висновок, що опіка мала багато схожих з усиновленням рис [511, с. 210].

Звернувшись до історії становлення інституту усиновлення в Україні, слід відзначити не лише його зародки в інституті опіки та піклування, а й звернути увагу на те, що з незапам'ятних часів на нашій території було досить поширеним приймацтво-усиновлення.

Дослідник українського звичаєвого права П. М. Дашкевич на підставі своїх спостережень за побутом селян Київської губернії, вивчення письмових і словесних угод, духовних заповітів, рішень судів доводить, що усиновлення бере свої витоки із приймацтва. Автор зазначає, що «Приймацтвом називається будь-яке прийняття в сім'ю в якості своїх терміново і назавжди, незалежно від того, чи

складають особи, яких приймають, рідню, чи є чужими». Приймацтво в Україні у період її входження до складу Російської Імперії включало низку різноманітних відносин. Усиновлювали як бездітні, так і сім'ї, які мали дітей. Загалом існували такі види приймацтва-усиновлення: «1) приймацтво зятів; 2) приймацтво сімейне, умовно усиновлених, родичів або чужих; 3) приймацтво безумовно усиновлених, малолітніх або неповнолітніх, але не жонатих; 4) приймацтво малолітніх, переважно сиріт, яких взяли на виховання «до повноліття», яке в різних місцевостях мало назви «годуванці», «вихованці» або «вихованки»; 5) приймати до смерті, приречені на безшлюбне життя, мало здатні до праці через фізичну або душевну недорозвинутість і слабість; 6) приймаки сімейні, на строк до віку дітей сім'ї, яка прийняла» [83, с. 538–539]. Таким чином приймали в сім'ї дітей малолітніх і неповнолітніх, а також повнолітніх, але не жонатих. Частіше – незаможних дітей-сиріт, які були родичами усиновлювачам, рідше – чужих.

М. О. Ошанін, досліджуючи звичаї селян, відзначав, що до усиновлення спонукають різні підстави. Часто до усиновлення вдавались за обіцянкою, що вважалось найціннішим, оскільки той, хто обіцяв усиновити зазвичай робив все, щоб усиновленій дитині, сироті жилось добре. Віталося усиновлення годувальницями, які прив'язалися до дитини. І менш бажаним розглядалося усиновлення «за винагороду». Вважалася, що цінність такого акту не є великою [316, с. 98].

І. Г. Оршанський зауважував, що головний капітал в селянській сім'ї складав не капітал та майно, а особиста праця її членів. Майновий стан селян залежав цілковито від співвідношення в сім'ї їдців і працівників. Сімейне господарство визнавалося майном нероздільним, а отже, не підлягало звичайному переходу у спадок [313, с. 379]. За поняттями селян, сім'я – це господарська артіль, тому в селянському середовищі однією з цілей усиновлення виступала необхідність придбання «додаткової пари рук», тобто додаткової завжди потрібної в господарстві робочої сили. За правовою природою таке прийняття в сім'ю вважалося угодою між усиновлювачем та усиновленим. Спори між ними вирішувалися судом, при цьому законодавець передбачив дотримання інтересів як усиновителя, так і усиновленого. Так, якщо усиновлений покидав усиновителя, то останній був зобов'язаний видати йому його власне майно. У разі виходу усиновленої особи із сім'ї без поважних причин, проводився виділ її майна з

майна усиновителя на розсуд останнього, за умови, що він працював в його родині більш-менш тривалий час. Якщо усиновитель безпідставно виганяв усиновлену особу, то права усиновленого захищав суд, який зобов'язував усиновлювача видати усиновленому майно, яке зобов'язався надати за особливою умовою або усиновлений мав розрахуватися за весь прожитий в усиновителя час в якості робітника. Особливою умовою при усиновленні могла бути домовленість догледіти усиновлювача до смерті і скористатися за це його майном. У разі виникнення спору між усиновлювачем та усиновленим суд здійснював поділ майна. При цьому суд звільняв усиновленого від сплати боргів, зроблених усиновлювачем, які були використані на потреби всієї родини в тому випадку, якщо усиновлювач вимагав сплати всіх боргів лише з одного усиновленого.

Не всі малолітні приймаки розглядались у свідченнях селян і визнавались у рішеннях волосних судів, як усиновлені. Все залежало від волі того, хто приймав. Селяни вважали усиновлення самим міцним станом, однак перш, ніж усиновити, вважали за краще узнати добре характер, працелюбство і тверезість приймака [83, с. 555].

П. М. Дашкевич зазначає, що «сиріт, які мали певний статок, брали частіше на прокорм, ніж усиновлювали. Саме суспільство протидіяло усиновленню сирот, які мали кошти, щоб під формою приймацтва-усиновлення не здійснювалося розкрадання сирітського майна» [83, с. 554].

Для означення мети приймацтва-усиновлення бездітними селянами родичів або чужих П. М. Дашкевич наводить такі слова малоросійських селян: «старий – все одно, шо малий», а тому йому потрібен годувальник, піклувальник, яким є сімейний примак «щоб було кому на старість і догледіти, і нагодувать, і обіпрати, і наділ утримувати, і як смерть Бог пошле, поховати, і по смерті грішну душу помянуть» [83, с. 546]. При цьому автор зауважує, що таких помислів немає серед бездітних представників інших станів.

С. В. Пахман зазначає, що «цивільна» спорідненість як зв'язок, заснований на усиновленні, прийнятті в дім на правах рідних дітей – є явищем у селян вельми звичайним [320, С. 378]. А П. М. Дашкевич стверджує, що «у всіх видах приймацтва приймаки називають своїх прийомних батьками, а останні перших – дітьми. Неповага і образа з боку приймака до осіб, які їх прийняли, каралась

волостними судами з тією ж суворістю, що й образа дітьми своїх батьків» [83, с. 556].

Аналіз робіт П. М. Дашкевича та С. В. Пахмана свідчить, що зроблені ними дослідження ґрунтуються в основному на матеріалах судів, духовних заповітах, що дало їм змогу зробити висновок про те, що здавна для усиновлення не потрібно було ні особливого акта, ні вчинення будь-яких обрядів. Приймацтво, усиновлення у селян відбувалось шляхом передачі приймака главі сімейства, який ставав його батьком. В окремих місцевостях про приймання та усиновлення оголошувалось у волосних судах. До 1869 р., пише П. М. Дашкевич, він не зустрічав у волосних книгах сіл, селищ або містечок жодної згадки про угоди чи заповіти про усиновлення, оскільки домовленості були усними, однак знайшов два рішення волосних судів про спори між усиновлювачами і приймаками [83, с. 546]. У подальшому зустрічаються різноманітні записи про усиновлення приймаків, які за свідченням П. М. Дашкевича, не мали витриманої юридичної термінології, і часто одна і та ж угода за своєю суттю називалась дарственною, відступною, купчею. Всі угоди з боку усиновлювачів мали одну мету – мати від приймака утримання і повагу, за що після їх смерті отримували все майно усиновлювачів.

П. М. Дашкевич наводить такий цікавий приклад угоди про усиновлення від 1882 р.: «Мы, нижеподписавшіеся крестьяне с. Баламутовки, Сквирскаго уѣзда Ружинской волости, Григорій Ивановъ и жена моя Фекла Ильина Ставничіе, чувствуя уже себя не вполнѣ здоровыми, будучи преклонныхъ лѣтъ и не имѣя у себя никакихъ наслѣдниковъ, заблагоразсудили себѣ усыновить крестьянина односельца Тимофея Шморгуна, которому завѣщаемъ все наше движимое и недвижимое имущество: 4 дес. полевой земли, усадьбу съ постройками, скотъ и вообще все; всѣмъ этимъ имуществомъ повелѣваемъ ему распоряжаться – какъ своею собственностью всегда, а по смерти передать таковое своимъ наслѣдникомъ. Пріемышъ нашъ Шморгунъ и жена его обязаны насъ почитать какъ родителей, кормить, одѣвать, и вообще заботиться объ насъ и объ имуществѣ нашемъ, а по смерти похоронить насъ но христіанскому обряду; въ противномъ случаѣ, если Шморгунъ, или жена его не будутъ насъ почитать или будутъ дѣлать что либо другое въ противность намъ, то мы имѣемъ право свое имущество отдать другому лицу, и сіе завѣщаніе теряетъ свою силу» [83, с. 547]. Автор

наводить також аналіз окремих угод про усиновлення, які мали положення про доплату усиновлювачем грошової суми, про продаж усиновлювачем частки земельного наділу приймаку, а останній в оплату мав обробляти землю, про виплату неустойки у разі невиконання з боку усиновлених відповідних зобов'язань тощо.

Усиновлення за духовними заповітами також передбачало взаємні права і обов'язки між усиновлювачем і приймаком. Такими заповітами санкціонувалася подія усиновлення з усіма юридичними наслідками усиновлення, їх складання мало на меті убезпечити приймака від будь-яких претензій на майно після смерті усиновлювача з боку його родичів [83, с. 548–549].

Із рішень волосних судів про приймачество-усиновлення, як зазначає П. М. Дашкевич, яскравіше усвідомлюється юридичний смисл усиновлення. Із рішень видно, що крім письмових угод про приймачество, які вносились у волосні книги, здійснювалися і домашні, ніким не завірені угоди у присутності свідків [83, с. 550].

Усиновлені називаються приймаками, а усиновителі – приймачами або прийомними батьками. Права і обов'язки усиновлених однакові з правами і обов'язками приймаків. Усиновлені користуються правами рідних дітей усиновителів і зобов'язувалися волосними судами утримувати своїх прийомних батьків і платити за них податі. Якщо усиновлений починав жити окремо від усиновителя, то останній був зобов'язаний видати йому власне його майно. Усиновлений і приймак, які бажали відокремитися без поважних причин, за своїм бажанням, отримували з майна усиновителя, якщо працював більш-менш тривалий час в його родині, те, що усиновитель вважав за потрібне дати йому. Якщо усиновитель прожене усиновленого, то суд зобов'язував його видати останньому те майно, яке усиновитель зобов'язався надати йому за якоюсь певною умовою, або ж приймак мав розрахуватися за все прожите у усиновителя як робочий час. У разі недосягнення згоди між усиновлювачем та усиновленим, суд здійснював розділ. Суд звільняв усиновленого від платежу боргів, зроблених усиновлювачем для потреб всієї сім'ї, в тому випадку, коли усиновлювач на нього одного покладав обов'язок сплатити такий борг.

У разі смерті усиновителя чи усиновителів приймак ставав власником всього майна, що після них залишилося, незалежно від того, як скоро померли

усиновлювачі. Якщо родичі заявляли претензії на спадок, волосні суди завжди відстоювали виключне право на нього приймака [83, с. 551]. Таким чином, право на спадкування у приймаків-усиновлених і обов'язок не чинити перешкод цьому виникали із звичая приймачества.

Цікаве свідчення князя І. Кострова наводить П. М. Дашкевич у своїй праці про те, що в «селах Томської губернії часто-густо зустрічаються діти-жебраки, водночас в селах Київської губернії і поряд дітей-жебраків взагалі не зустрінеш, за винятком дітей при сліпих жебраках, «лірниках». Але це поводирство слід розглядати як справу дітей, а не жебрацтво: жебрак малолітнього поводиря годує, одягає та іноді дає невелику плату. Сирота поводир перебуває біля жебрака лише до настання того віку, коли він своєю працею може заробляти собі кусок хліба, зазвичай не більше, ніж до 12-15-літнього віку. Рідко можна зустріти в більш старшому віці поводиря, оскільки останній на кожному кроці переслідується насмішками і докорами селян і тим вимушений залишити старчеводство. Повна відсутність жебрацтва дітей пояснюється більш сильним розвитком звичая приймацтва, хоча безсумнівно, що велику роль відіграє і більша заможність селян» [83, с. 554]. На жаль, дослідники Одеської старовини пишуть, що в Одеській губернії і особливо в Одесі завжди відзначалась велика кількість дітей-жебраків через теплий клімат, наявність порту, в якому завжди можна було дітям щось заробити, отримати подаяння або й вкрасти.

Оцінюючи звичай приймацтва П. М. Дашкевич визнає, що всі угоди про приймацтво-усиновлення у селян незаконні з точки зору положення про селян і тому IX Зводу законів Російської Імперії, яким визначено правовий статус станів і відповідних прав станів, однак зазначає, що всі його види розкривають нам вельми втішні явища народного життя: ми бачимо, як народ своїми засобами раціонально і водночас майже несвідомо так пристосовує умови свого юридичного побуту, щоб кожен мав місце, кожному був накритий прибор на бенкеті природи» [83, с. 559]. Ним також зроблено висновок про величезну роль волосних судів, які підтримують звичай приймачества і навіть у разі, коли з'їзд мирових посередників скасовував рішення, волосний суд повторно вирішував справу відповідно до звичаю.

Таким чином, правовий звичай слід вважати найдавнішим джерелом прийняття в сім'ю дитини на правах дочки чи сина, а приймаки-усиновлені

належали до складу сім'ї як особливі її члени на правах дітей. У більшості випадків жодної різниці між приймацтвом і усиновленням немає.

П. М. Дашкевич, С. В. Пахман та інші вчені відзначали, що приймацтво до смерті було поширене й серед інших станів.

Таким чином, правовий звичай приймацтва незважаючи на різноманітність видів і відсутність формальної визначеності, відзначається «живучістю», зокрема, через тривалість його формування та визнання державою. Із посиленням державної влади усиновлення поступово входить до правових норм, і його зміст частково запозичується із народних звичаїв.

У пам'ятці руського права – Соборному уложенні царя Олексія Михайловича від 1649 р. було встановлено заборони наслідувати дитиною, народженою поза шлюбом, помість і вотчин її батька, навіть якщо у подальшому батько женився на матері дитини. Такі діти до законних дітей не відносились [496], на що також звертає увагу М. Ф. Владимирський-Буданов [54, с. 461]. Слід відзначити, що у подальшому, які б зміни не стосувалися законодавства Російської Імперії про визнання дітей, аж до початку XX ст. у ньому послідовно утримувалася межа розділу між закононародженими і незаконнонародженими дітьми, прикриваючись «святістю шлюбу», тим самим суттєво скорочуючи можливості усиновлення позашлюбних дітей своїми батьками.

За визнанням К. О. Нєволіна законодавче становлення інституту усиновлення в Російській Імперії припало на період правління Петра I [270, с. 386]. А саме – з ухвалення Указу від 23 березня 1714 р. «Про спадкування маєтків» (Указ «Про єдиноспадкування»), який передбачав можливість передачі майна бездітного спадкодавця стороннім особам: «А кто бездетен, и оный волен отдать недвижимое одному фамилии своей, кому похочет, а движимое, кому что похочет дать сродникам своим или и посторонним, и то в его произволении будет» [136, с. 700].

Згодом, було ухвалено низку сенатських указів, якими врегульовувалися питання влаштування незаконнонароджених дітей до шпиталів при церквах на прокорм, переміщення таких дітей зі шпиталів до інших закладів, правила перепису незаконнонароджених дітей тощо [484, с. 1744–1748].

Особливу увагу усиновленню було приділено за часів реформ Катерини II у зв'язку із зростаючою кількістю незаконних дітей. Це змусило російський уряд, за

прикладом західноєвропейського, вишукувати заходи благоустрою щодо прихистку таких дітей. Стали започатковуватися будинки для покинутих дітей, виховні будинки, сиротинці, організовувалися утримання та нагляд за їх діяльністю. Однак явище не набуло широкого поширення, оскільки усиновлення здійснювалося як виняток за особистої згоди самої імператриці в кожному конкретному випадку шляхом прийняття сенатських указів [129, с. 341–342]. Однак, відповідно до досліджень правознавців Російської Імперії, за час правління Катерини ІІ було видано лише кілька спеціальних указів, що стосувалися усиновлення. Так, К. О. Неволін наводить приклад, як у 1796 р. Катерина ІІ на прохання двох братів графів Остерманів усиновити старшого онука їх сестри для отримання їх прізвища і герба. І хоча загальних правил не було, цей приклад став початком інших усиновлень серед дворянства, але в кожному конкретному випадку потрібен був спеціальний дозвіл імператриці.

К. О. Нєволін та К. П. Побєдоносцев стверджують, що цивільні форми усиновлення виникли у законодавстві Російської Імперії при Олександрі І. Форми ці були різні, і усиновлення здійснювалося з більшою або меншою легкістю і простотою – залежно від станів [270, С. 385; 326]. У дану історичну епоху і до початку ХХ ст. суспільство поділялося на різні стани, зокрема: духовенство, дворянство (шляхтичі), міщани, селяни. У дворян потомствених і осіб духовного звання православного віросповідання усиновлення дозволялось тільки тим, хто не мав нащадків або родичів чоловічої статі того ж прізвища, для відновлення прізвища. Таким чином, усиновленню надавалося політичне значення. Усиновлюватися могли тільки найближчі закононароджені родичі – не тільки один, але кілька, не тільки сирота, а й той, хто мав кровних батьків за згоди останніх. Для усиновлення було необхідним отримати Височайший дозвіл, а для осіб духовного звання, понад те, дозвіл єпархіальних архієреїв.

Згодом почастішали випадки узаконення власних дітей через наступний шлюб настільки, що за правління імператора Олександра І питання це було підняте на засіданнях Державної Ради, яка висловилася так: дітей, народжених раніше шлюбу, від матері, згодом шлюбом з’єднаної, поза всяким сумнівом, можна вводити у всі права прізвища та спадщини, що законним дітям належать; цей захід не тільки справедливий, а й містить в собі сильне спонукання до укладення законних шлюбів і до прикриття спокуси, що походить від співжиття,

не затвердженого шлюбом. Хоча, за твердженням О. І. Загоровського, наведена позиція не була оприлюднена, на неї посилались як на чинний закон. Завдяки цій позиції практика поблажливого ставилася до узаконення дітей, народжених поза шлюбом: були випадки узаконення дітей від перелюбу і дітей нареченої. На роз'яснення цього закону про силу і дію прийняття в сім'ю усиновлених, у 1803 р. було постановлено, що діти, які вводяться в усі права по роду і спадку, що належать законним дітям, у всіх лініях спадкових повинні бути прирівняні до законних дітей, а тому ні в якому разі не відчужувати їх від прав, які присвоюються і передаються у спадщину [129, с. 339].

Водночас, як відзначає К. О. Неволін, у 1817 р. усиновлювачам було надано право усиновлювати не тільки одного, а й кілька осіб з наданням їм прізвища усиновлювачів за умови, аби усиновлювані мали рівні права на спадкування і не на шкоду найближчому спадкоємцю, який за законом міг би мати переважне перед іншими право на отримання нерухомого спадкового майна. За такого усиновлення нерухоме майно повинно було розділятися між усиновлюваними у рівних частинах. На підставі цього закону і приватних прикладів у подальших редакціях Зводу законів за 1832 р., 1833 р. і 1834 р. були сформовані статті про усиновлення дворянами. Розрізняли три види усиновлення залежно від осіб, які були усиновителями: 1) усиновлення дворянами, 2) усиновлення податними станами (селянами і міщанами), 3) усиновлення іноземцями. Причому це були види усиновлення, відмінні від узаконення незаконнонароджених дітей і для кожного з них були передбачені особливі правила [270, с. 385]. Дослідження різних редакцій Зводу законів цивільних, матеріалів цивільного касаційного департаменту Правлячого сенату дають підстави для висновку, що відмінність правил усиновлення була зумовлена не лише необхідністю визначення і набуття станового положення усиновлюваними, а для збереження права стану, статків, які належали усиновлюваним до усиновлення.

Так, К. М. Шматков зазначає, що усиновлення власних незаконних дітей дозволялось селянам, міщанам, нижнім воїнським чинам та іноземцям, і заборонялось особистим дворянам, купцям, почесним громадянам і духовним особам, хоча влада неодноразово надавала права усиновлених дітей незаконнонародженим «вихованцям». А суворі правила усиновлення для дворянства мали виключно генеалогічне значення – підтримання роду, що згасає,

а тому таке усиновлення не має значення чисто сімейного, викликаного необхідністю закріпити силою закону існуючі між усиновленим і усиновлювачем моральні зв'язки, що засновані на спорідненості чи інших зв'язках [570, с. 110]. Зауважимо, що генеалогічне значення усиновленню надавалося у ті часи й в інших європейських державах, зокрема, Польщі та Австрії.

К. М. Шматков критично підходив до суто меркантильних цілей усиновлення, що панували у середовищі практики і теорії. Так автор зазначав, що «Надмірне захоплення теоретиків і почасти законодавців тим, що складає, так би мовити, поетичний елемент усиновлення, закривши духовно-моральну природу цього інституту, привело одних до вельми однобокого розуміння його ідеї, інших до крайнього звуження кола осіб, які могли би усиновлювати або усиновлюватися. На думку, вельми поширену не тільки у наукових працях, а й в розмірковуваннях до законодавчих актів, головна мета усиновлення – втішити осіб бездітних, створити їм моральну і матеріальну підтримку на старості. Так, між іншим, в поданні міністерства юстиції і йдеться: потреба в усиновленні може відчуватися, головним чином, людьми бездітними, які прагнуть на кого-небудь вилити, за відсутності своїх дітей, притаманні людині ніжні почуття батьків, і шукають в чужій дитині, як у власних синові або доньці, утіху і підтримку в старості» [570, с. 94].

На думку Г. Ф. Шершеневича, мета інституту усиновлення полягає також «у задоволенні природних почуттів любові і прихильності, що не знаходять свого виходу за відсутності власних дітей, а також потреби в робочій силі, здатної підтримувати існування людей похилого віку» [567, с. 445]. Вчений доводив, що усиновлення є способом встановлення батьківської влади, що цілком відповідало тогочасному регулюванню відносин батьків і дітей, а також зазначав, що «Під іменем усиновлення розуміється визнання за сторонніми особами юридичного становища законних дітей» [567, с. 444].

Узаконення та усиновлення осіб, народжених поза шлюбом, отримало своє законодавче закріплення і стали доступними для всіх станів завдяки закону від 12 березня 1891 р. «Про дітей узаконених та усиновлених», а також закону від 3 червня 1902 р. «Про затвердження Правил про поліпшення становища незаконнонароджених дітей». Зокрема, для усиновлення стало достатньо не лише волі усиновлювача, а й надання необхідної згоди на усиновлення вказаних у

законі осіб (чоловіка або жінки особи, яка усиновлює, а також батьків усиновлюваного, якщо такі були). Ні думка усиновлюваної особи, ні повноваження присутствених місць не мали значення для вирішення питання про усиновлення. Вважалося, що відносини між усиновлювачем і усиновленим, якщо кожен з них відповідає вимогам усиновлення, слід вважати такими що склалися на момент подання до суду чи казенної палати прохання про усиновлення. Наступним рішенням суду або казенної палати тільки санкціонувалося усиновлення, що відбулося. З цього моменту вважалося, що усиновленням створені юридичні наслідки, подібні тим, які самі по собі витікають із відносин між батьками і їх природними і притому законними дітьми, і таким чином усиновлення слід вважати способом створення штучної сім'ї.

Закон від 3 червня 1902 р., яким було передбачено визнання юридичного зв'язку між позашлюбними дітьми та їхніми батьками шляхом усиновлення власних позашлюбних дітей, запровадив ще один вид усиновлення, поряд з узаконенням позашлюбних дітей. Науковці оцінили такий вид усиновлення, як проміжний між природним і штучним способами виникнення союзу батьків і дітей. Натомість усиновлення між особами, не пов'язаними походженням одна від одної, яке тягне за собою виникнення відносин, аналогічних відносинам батьків і дітей відносили до штучних відносин, створюваних шляхом особливого юридичного акту [137, с. 311]. Оскільки відносини з усиновлення прирівнювалися до відносин, що виникали з природного союзу батьків і дітей, на них повністю поширювалися і ті цілі, які ставила держава при проведенні сімейної політики – покладання на батьків обов'язків суспільної необхідності вигодування і підготовки до загальнокорисної діяльності підростаючого покоління [137, с. 309].

Загалом відповідно до норм тому X Зводу законів Російської Імперії усиновлення здійснювалося до 1918 р. У останньому виданні Зводу законів цивільних у редакції від 1906 р. більш чітко відмежовувалося питання узаконення позашлюбних дітей і здійснення усиновлення дітей, які не були рідними за народженням (ст. ст.145-163). Усиновлення дозволялось особам всіх станів, незалежно від статі, крім тих осіб, які за своїм саном приречені на безшлюбність.

Серед вимог до усиновлювача були такі: вік (мав бути не менше 30 років); різниця у віці (усиновлювач старше за усиновлюваного на 18 років); наявність загальної правоздатності; одна особа може бути усиновлена лише подружжям, у

разі усиновлення одним з подружжя, на усиновлення вимагалась згода від іншого з подружжя. Для усиновлення вимагалася згода батьків, або опікунів і піклувальників особи, яка усиновлювалась, а також останньої, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Для усиновлення повинна була письмово висловлена воля усиновлювача. Однак для усиновлення селянами та міщанами, достатньо було усно висловленого бажання усиновити, а також фактичного входження усиновленого в сім'ю. У настановах судам, складених В. Я. Максимовим, зазначається, що відсутність формальної заяви з боку усиновлювача про бажання усиновити приймака не могло бути підставою для відмови в зарахуванні останнього до сім'ї усиновителя після його смерті, якщо усиновлений фактично перейшов в сім'ю усиновленого за життя останнього [236, с. 562].

Серед заборон слід назвати таку, як не допущення усиновлення особою, яка має власних законних чи узаконених дітей. Але з цього правила були винятки. Усиновлювач, який має власних дітей, міг усиновити уразі, якщо його рідні діти досягли повноліття і за їх письмовою нотаріальною згодою. До досягнення рідними дітьми повноліття – лише за життя другого з їх батьків і за його згоди, засвідченої у такому ж порядку.

Щодо усиновлення церковнослужителями також було передбачено певні винятки – усиновлення з дозволу єпархіального архієрея.

Поряд із прогресивними новелами, звичайно, що норми про усиновлення містили і звичні для того часу заборонні і дискримінаційні положення. Заборона усиновлення стосувалася усиновлення осіб християнського віросповідання нехристиянами і останніх особами християнського віросповідання.

Обмеження права усиновлювати торкалися осіб, права і свободи яких були обмежені й в інших правовідносинах через національність, релігію, віросповідання. Зокрема, усиновлення євреями поза місцем їх постійної осілості було дозволено усиновлювати лише тих своїх одновірців, які можуть проживати у всій імперії.

Як і раніше, правові наслідки усиновлення для дворян, почесних громадян, купців, міщан, селян і козаків були різними, оскільки різними був статус у суспільстві цих осіб, майновий стан, спосіб життя. Наприклад, усиновлені не прирівнювалися до кровних дітей і при користуванні після смерті усиновителя

придбаними останнім правами по службі: правами на пенсію і на одноразову допомогу за службу усиновителя. Спадкові права усиновленого після смерті усиновлювача вважалися особистими і на потомство та інших родичів останнього не поширювалися (ст. 156-2, 156-3 Зводу законів цивільних).

У цей час підвищується значення органів місцевого самоврядування – губернських земств, які вважали, що «усиновлений, зробившись членом сім'ї, виявиться абсолютно влаштованим на все життя. Актом усиновлення він отримує і сім'ю, і батьківщину і зовсім зливається з корінним населенням даної місцевості» [138, с. 146]. Так, у звіті Одеського міського притулку за 1912 р. зазначалося: «Всього краще, якщо вихованець усиновлюється; тоді він знаходить собі сім'ю і ласку, таку необхідну для дитини» [138, С. 136]. Заохочення усиновлення губернськими земствами сприяло тому, що «малоросійське сільське населення охоче бере земських вихованців в діти» [138, С. 147].

Розглядаючи усиновлення як спосіб ослаблення шкідливих сторін системи суспільного і приватного прихистку, В. Ф. Залеський вказував, що усиновлення є заходом боротьби лише з негативними сторонами патронажу, які можливо усунути, такими, наприклад, як несумлінність вихователів. На непереборні шкідливі впливи, як то – зниження народжуваності населення, посилення дитячої захворюваності та смертності, фізичне виродження і моральне розбещення обивателів, усиновлення ніякого значення, ніяких наслідків мати не може [138, С. 147]. Автор відзначає, що зустрічалися випадки повернення усиновлених дітей, а також існуючий ризик використання їх як безкоштовної робочої сили, проте визнавав, що «передання дітей на усиновлення є не тільки бажаним, а й необхідним, якщо взяти до уваги жалюгідну долю дітей під патронатом або дітей абсолютно самотніх і бездомних [138, с. 151].

Таким чином, соціальна політика Російської Імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. більш детально врегулювала питання усиновлення, відносила усиновлення до способу встановлення батьківської влади та визнання правового статусу дітей, водночас зберігала жорсткі обмеження права усиновлення залежно від статусу (становості) осіб у суспільстві, та послідовно дотримувалася засад охорони майнових інтересів усиновлювача-спадкодавця.

Сучасні науковці, досліджуючи генезу інституту усиновлення, загалом оцінюють його як спосіб охорони майнових інтересів усиновителя-спадкодавця і як засіб створення власної сім'ї [276, с. 61; 16, с.61].

На нашу думку, дослідження становлення і розвитку інституту усиновлення сприяють глибокому усвідомленню історії інституту, мають значення для сучасного вирішення проблем держави і права. Зокрема, результати дослідження дають змогу відслідкувати трансформацію ідей усиновлення, змісту права на усиновлення, законодавчих вимог до процедури усиновлення тощо.

Перша світова війна 1914–1918 рр. та громадянська війна 1917–1921 рр. зумовила збільшення кількості безпритульних дітей, безбатченків, дітей-сиріт. Прийняті у ці роки нормативно-правові акти у РСФРР у подальшому мали вплив на розвиток законодавства про усиновлення в УСРР.

Правова політика новоствореної в результаті Жовтневого перевороту 1917 р. радянської держави ґрунтувалася на ідеологічних постулатах ідей марксизму-ленінізму про право і державу, заперечуючи дореволюційне російське право, спадкоємність інститутів, процедур та організаційної структури органів державної влади на місцях, подекуди взагалі відкидаючи правові засади формування відносин у суспільстві. На тлі економічної розрухи, розпаду сімей і втрати родинних зв'язків поширення дитячої безпритульності, жебрацтва та злочинності набуло небувалих масштабів.

Так, було скасовано увесь державний апарат, у тому числі станові дореволюційні опікунські установи [303]. В Україні станові установи діяли до 1919 р. і були скасовані відповідно до ст. 4, 5 Постанови РНК УСРР «Про скасування станів і цивільних чинів» від 7 лютого 1919 р. [433].

Перші декрети РНК РСФРР 1917 р. і РНК УСРР 1919 р. заклали засади нового сімейного законодавства [286; 292; 298].

Водночас у Декреті ВЦВК «Про скасування спадкування» від 27 квітня 1918 р. та Декреті РНК України «Про скасування спадкування» від 11 березня 1919 р., якими скасовувалося право спадкування за заповітом і за духовним заповітом, було встановлено, що родичі спадкодавця по прямих висхідній і низхідній лініях, повнокровні брати і сестри, та подружжя померлого могли отримувати соціальне забезпечення з майна померлого у будь-якому разі не вище прожиткового мінімуму. При цьому до родичів за походженням прирівнювалися

усиновлені, прийомиші, приймаки і їх потомки (примітка 2 до Декретів) [302; 300; 301]. Таким чином усиновленні прирівнювалися до родичів за походженням, а здійснені до ухвалення декретів усиновлення зберігали чинність.

Ухвалений 22 жовтня 1918 р. перший окремий кодифікований акт, що врегульовував сімейні правовідносини – Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунській право – не передбачав інституту усиновлення [199].

У ст. 183 Глави V «Про усиновлених» Кодексу законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право РСФРР 1918 року встановлювалося: «з моменту вступу в силу цього закону не допускається усиновлення ні своїх рідних, ні чужих дітей. Усяке таке усиновлення, проведене після зазначеного в цій статті моменту, не породжує ніяких обов'язків і прав для усиновителів і усиновлених» [199]. Водночас відповідно до ст. 182 цього Кодексу усиновлені, прийомні діти, приймаки та їхнє потомство відносно до усиновителів та усиновителі відносно до усиновленої, прийомної дитини чи приймака та їхніх нащадків прирівнюються до родичів за походженням.

У пресі цю обставину намагалися пояснити тим, що усиновлення відкриває шлях для експлуатації праці дітей, особливо в селі, а також необхідністю покладання в основу сімейного права дійсне походження. Знищення інституту усиновлення значно ускладнювало проблему влаштування дітей-сиріт, скорочувалися і без того незначні можливості їх передачі в іншу сім'ю.

В. І. Бошко так пояснював заборону засиновлення за родинним кодексом 1918 року. «Родинним кодексом 1918 року засиновлення було заборонено, виходячи з таких мотивів: 1) щоб уникнути можливості обходу декрету про скасування спадкування з 1 травня 1918 року; на підставі цього декрету майно померлого, що не перевищує 10.030 карб., йде в безпосереднє зарядження та розпорядження дружини або родичів, до яких, між іншим, дорівнювано і засиновлених, годованців, приймаків та їхніх потомків, бо виникло побоювання, щоб через засиновлення та штучне збільшення родини не створювався привід для обходу декрету про спадкування, в тому значінні, щоб спадкове майно не переходило до держави; 2) щоб уникнути можливої експлуатації малолітків, які під видом засиновлення могли б попасти в даремні робітники, до того ж позбавлені законної оборони (Кодекс Законів про Працю, виданий значно пізніш

– лише в 1922 році); 3) через те, що мали намір широко організувати громадське виховання дітей, – за таких умов інститут засиновлення здавався цілком зайвим» [34, с. 20–21].

Пізніші пояснення науковців щодо заборони усиновлення також відзначались *надмірною політизацією*. Так, Г. М. Свердлов зазначав, що негативне ставлення Кодексу 1918 р. до інституту усиновлення зумовлюється тими соціально-політичними обставинами, що були на момент ухвалення Кодекс. Це був період, коли в країні переважали дрібнобуржуазні елементи в господарстві, коли «мільйони дрібних хазяйчиків в місті і селі були підгрунттям для зростання капіталізму. Ці дрібні господарі не визнавали ні трудової, ні загальнодержавної дисципліни, вони не підпорядковувалися ні обліку, ні контролю. У цей важкий момент особливу небезпеку представляли дрібнобуржуазна стихія спекуляції і крамарювання, і спроби дрібних хазяйчиків і торговців нажитися на народній нужді» [481, с. 171].

В. О. Рясенцев так пояснював скасування усиновлення: «Декрети взагалі не торкалися опіки та усиновлення. Кодекс регламентував на новій основі опіку, визначивши її види та принципи діяльності. Що ж стосується усиновлення, то питання про нього було вирішено негативно: в кодексі було прямо сказано про те, що усиновлення не породжує ніяких обов’язків і прав ні для усиновителів, ні для усиновленого. Таке ставлення до усиновлення було викликано побоюваннями Радянського уряду, що за відсутності належного контролю з боку органів Радянської влади (не скрізь зміцнілих) під виглядом усиновлених в куркульських і дрібно буржуазних сім’ях експлуатуватимуть неповнолітніх (в країні було багато сиріт, безпритульних, які могли стати об’єктом такої експлуатації, і їх було важко захистити від неї)» [476, с. 30].

«Але, з часом, – продовжує В. І. Бошко, – коли, по-перше, втратив силу декрет про скасування спадкоємства; коли, по-друге, гостро відчувалася дитяча безпритульність; коли, нарешті, в селянському побуті широко стали практикувати так зване приймацтво, – цей своєрідний вид засиновлення, визнаний теж Земельним Кодексом 1922 року, відновлено в 1918 році та знову літком 1926 р. РСФРР спеціальним декретом щодо запровадження нового родинного кодексу» [34, с. 21].

Справді, втрачені можливості традиційного влаштування дітей-сиріт у сім'ю було виправлено лише у 1926 р. шляхом внесенням змін до Сімейного кодексу РРФСР [87]. Ухвалений цього ж року Кодекс законів про шлюб, сім'ю і опіку РРФСР вже містив оновлені норми про усиновлення, які однак були переобтяжені засадами революційної доцільності і класової непримиримості. Закон забороняв бути усиновлювачами не тільки неповнолітнім і особам, позбавленим батьківських прав рішенням суду, тим, чиї інтереси суперечили інтересам неповнолітнього, особам, які перебували з дитиною у ворожих відносинах, а також особам, позбавленим виборчих прав.

30 червня 1919 р. РНК УСРР ухвалила Кодекс законів про акти громадянського стану, про сім'ю і опіку УСРР, який містив дві статті, присвячені усиновленню. Як зазначав Г. К. Матвєєв, з огляду на військові події, що відбувалися на території України цей перший Сімейно-шлюбний кодекс УСРР фактично не був введений в дію, а номер «Известий Киевского Совета Рабочих депутатов», де він був опублікований, став бібліографічною рідкістю [246, С. 14–15].

В. І. Бошко зауважує, що практика засиновлення в УСРР не припинялася, оскільки в УСРР засиновлення прямо не було заборонене. «Вже з початку 1920 року під впливом зросту дитячої безпритульності та через те, що держава не могла взяти на себе утримання усіх безпритульних дітей, суди стали робити ухвали про засиновлення безпритульних дітей. Відносно одної такої постанови (1920 року) було винесено ухвалу, що її суть є ось в чому: а) засиновлення не суперечить нашому законодавству; б) з огляду на дитячу безпритульність та незмогу для держави піклуватися усіма безпритульними дітьми воно є бажаним; в) засиновлення дозволено лише тоді, коли воно встановлюється в інтересах самих дітей, коли засиновителі не мають на меті експлуатувати та коли вони можуть дати дітям відповідне утримання та потрібне виховання; г) засиновлений та засиновителі в їхніх особистих та майнових правах і обов'язках дорівнюється до кровних родичів. Ці принципи взагалі покладено в основу не лише наступної судової практики, але й нових родинних кодексів так УСРР, як і РСФРР та БСРР» [34, с. 20–22]. Цей приклад свідчить про взаємопроникнення законодавчих норм республік СРСР щодо усиновлення при формуванні сімейних кодексів.

Ю. Я. Бурак також засвідчує, що в Україні «споконвіку існує звичай приймачества. Якщо в селянському дворі не вистачає робочої сили і господарство приходить тому в занепад, то двір в таких випадках бере собі в допомогу сторонню людину. Такий приймак по нашим земельним законам стає, якщо цьому не перешкоджає суспільство, повноправним членом двору, тобто як би членом сім'ї. Адже двір – це сімейно-трудове єднання! Значить, приймачество в селі це те ж усиновлення» [37, с. 36].

Але так було не завжди. Відповідно до арт. 43 Кодексу Законів «Про родину та подружжя і про акти громадянського стану» внаслідок засиновлення «засиновлювані та їх нащадки набувають до засинователів усі права та обов'язки рідних дітей засинователя – і особисті, і майнові. Рівночасно вони тратять усі права та звільняються від усіх обов'язків до своїх батьків» [33, с. 65].

Слід звернути увагу, що у буремні післяжовтневі роки минулого століття науковці намагалися підлаштувати звичай приймацтва під експлуататорський засіб. Так, у статті З. Чирикової, на написання якої її спонукала публікація німецького юриста К. Фридлендера «В очікуванні усиновлення в Сімейному кодексі РСФСР» у німецькому виданні, автор заперечує близькість приймацтва, поширеного в побуті селян, до усиновлення. З. Чирикова погоджується, що і усиновлення, і приймацтво за своєю правовою природою є угодами, однак вбачає між ними таку відмінність. Автор пише: «Усиновлення виникає на основі договору між усиновлювачем, усиновленим, якого усиновлюють і батьками останнього (якщо такі є). Сутністю цього договору є урівняння усиновлюваної особи в правах і обов'язках з власними дітьми усиновлювача. В силу цього договору усиновитель приймає на себе обов'язок піклуватися про особу неповнолітніх усиновлюваних, про їх здоров'я та фізичний розвиток, про виховання їх, про навчання і підготовку їх до суспільно-корисної діяльності. Усиновлення може бути скасоване на прохання батьків, якщо воно було вчинене без їх згоди, якщо, звичайно, повернення дитини її батькам відповідає інтересам цієї дитини, на що є згода самої дитини, якщо вона старше певного, встановленого нормою об'єктивного права, віку. Усиновлений не перестає бути членом сім'ї усиновителя навіть при втраті трудового зв'язку з сім'єю, праця усиновленого не є основою договору усиновлення; та й неможливо вимагати від малолітнього усиновленого активної участі в господарстві усиновителя.

Усиновлення може бути знищено, якщо цього вимагають інтереси дитини, шляхом порушення позову кожною особою або установою, якій стало відомо, що усиновитель не виконує своїх обов'язків, зокрема, погано ставиться до усиновлено» [559, с. 88].

Наведених ознак усиновлення З. Чирикова не спостерігає в інституті приймацтва і зазначає, що «Основою приймацтва є договір між приймаком і селянським двором в особі голови останнього. Будучи результатом цього договору, приймацтво має своєю метою трудову єдність селянського двору, для приймака його особиста праця є єдиною умовою самого договору і єдиною метою інституту приймацтва: трудовий зв'язок приймака з двором, який його прийняв, є необхідним для цього правового інституту. Необхідною умовою для усиновлення є неповноліття усиновлюваного. Хоча вік, необхідний для вступу в селянський двір в якості приймака, законодавством і не передбачений, виходячи з природи приймацтва, як трудових відносин, слідує, що повноліття приймака є господарсько доцільним. … причини, які спонукають селянський двір прийняти в число своїх членів приймака, криються в заінтересованості двору в розвитку господарства, в нестачі робочих рук, в непрацездатності його членів. Коротше кажучи, приймацтво виникає тоді, коли збільшення кількості членів двору є для цього договору економічною необхідністю» [559, с. 88–89].

Складно оцінювати з позицій сьогодення публікації 20-х років минулого століття. Однак очевидно, що автор не була знайома ні зі звичаєм приймацтва та його видами, ні з юридичною літературою, в якій цей звичай детально описано.

Поступово звичай приймацтва повсюдно на території колишнього СРСР витіснився усиновленням, що відповідало потребам часу і певним чином упорядковувало відносини з усиновлення.

З прийняттям 31 травня 1926 року Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану правові відносини усиновлення врегульовувалися більш детально. Розділ 5 Кодексу відносив усиновлення до актів цивільного стану, а також передбачав вимоги до усиновлювачів (віку, стану здоров'я, громадянства), порядок отримання згоди від подружжя, процедуру здійснення усиновлення в органах опіки та піклування, наслідки усиновлення для усиновлювачів, усиновлених та їхніх нащадків, питання скасування усиновлення та відібрання дитини, щодо якої державна реєстрація усиновлення не була

виконана. Більш детально процедура усиновлення була виписана в Інструкції про опіку, піклувательство та засиновлення, затвердженій Постановою Наркомсоцзабезу УСРР від 22 липня 1927 р., Інструкції про опіку, патронат і усиновлення дітей, затвердженій у 1949 р. наказом Наркомсоцзабезу, Наркомохоронздоров'я, Наркомоборони УРСР [180].

Наступна хвиля безпритульності та сирітства дітей пов'язується із періодом Другої світової війни. 8 вересня 1943 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про усиновлення», поява якого пояснювалося тим, що виникла гостра необхідність у створенні більш широких можливостей найнадійнішого влаштування великої кількості осиротілих дітей в сім'ю до осіб, які б повністю заміняли батьків, тобто до усиновлювачів [305].

Крім цього, судова практика напрацювала прецеденти щодо встановлення факту усиновлення після смерті або пропажі без вісті на фронті усиновителя або усиновленого, якщо під час їх життя усиновлення не було оформлено. У зв'язку з цим Постановою Пленуму Верховного суду СРСР від 29 червня 1945 р., №9/7/у судам було надано такі вказівки: «Питання про встановлення факту усиновлення після смерті або пропажі без вісті на фронті усиновителя-військовослужбовця або, усиновленого-військовослужбовця, якщо під час їх життя усиновлення не було оформлено належним чином, розв'язується судом в порядку, передбаченому ст. ст. 191–193 ЦПК РРФСР і відповідними статтями ЦПК інших союзних республік. У заяві повинно бути зазначено, для якої мети необхідно встановити факти усиновлення, наприклад, для одержання пенсії внаслідок смерті годувальника, одержання спадщини і т. п. У судове засідання по таких справах треба викликати як заінтересованих осіб представників відповідних відомств (військового, фінансового та ін.), а у відповідних випадках – осіб, заінтересованих у наслідках справи (наприклад, спадкоємців та ін.) [196, с. 85–86].

08 квітня 1943 р. було затверджено Інструкцію Наркомпросу РРФСР, Наркохоронздоров'я РРФСР, Наркомюсту РРФСР «Про патронування, опіку і усиновлення дітей, які залишилися без батьків» [306]. Її ухвалення було потребою післявоєнного часу у влаштуванні великої кількості дітей-сиріт, безпритульних дітей. Інструкція містила норми, які відверто утискали права людей, головним чином репресованих, а саме – забороняла патронат, усиновлення і опіку особам, позбавленим виборчих прав. Водночас, в Інструкції з'явились прогресивні для

того часу норми. Зокрема, щодо усиновлення було чітко вказано, що усиновлення дитини старше 10 років проводиться тільки за наявності її особистої згоди, так само як і скасування усиновлення, при цьому відділи народної освіти чи охорони здоров'я виступають як третя особа зі сторони дитини.

Однак у політиці радянської держави акцент було зроблено не на сімейному вихованні дитини, а на влаштуванні безпритульних і бездоглядних дітей в дитячі будинки та школи-інтернати. Це пояснювалося не стільки прагненням запобігти дитячій безпритульності, а скільки бажанням втілення соціалістичних ідей державного піклування про всіх дітей. Нормативні акти і настанови ЦК КПРС тримали вектор не на зміцнення сім'ї, а на більш широке використання дитячих установ.

Кроком вперед у законодавчому регулюванні усиновлення стало прийняття у 1968 р. Закону СРСР «Про затвердження Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю» [307]. У ст. 24-25 Основ було закладено засади здійснення усиновлення (удочеріння), а також права та обов'язки усиновлювачів, усиновлених та їхніх родичів. Новелою стали положення ст. 35 Основ, якими було передбачено усиновлення дітей-громадян СРСР радянськими громадянами, які проживали поза межами СРСР і усиновлення в СРСР дітей іноземними громадянами і усиновлення дітей, які були іноземними громадянами. Ці положення стали основою для зміни республіканських сімейних кодексів, зокрема й КпШС Української РСР від 20 червня 1969 р. КпШС більш докладно врегулював відносини з усиновлення, і з кожним роком з різних причин ця форма влаштування використовувалася все частіше і частіше.

У науковій літературі того часу усиновлення розглядається як юридичний факт, з якого виникають сімейні на кшталт тих, що існують між батьками і рідними дітьми, і власне як правові відносини. Цікавою була трансформація поглядів радянських науковців щодо поняття усиновлення. Так, О. Г. Гойхбарг зазначав, що «Усиновленням є створення штучних сімейних відносин за відсутністю, за загальним правилом, природного зв'язку. Чоловік і дружина, досягнувши певного віку, не маючи дітей і втративши надії їх мати, бажають задовольнити свої батьківські почуття по відношенню до чужої дитини, яку вони збираються виховати, як рідну. Діти, особливо після великих громадських нещасть – війни, голоду, землетрусу, залишилися, як масове явище, без батьків і

потребують того, щоб їх прийняли в нову сім'ю. В обох випадках усиновлення має відбиток буржуазного індивідуалізму. Але в той час як в першому випадку головним є задоволення потреб бездітних батьків, у другому на першому місці – інтереси дитини, і усиновителем може бути не окрема особа, а цілі організації («дочка полку», усиновлена державою) [68, с. 163]. Наведена позиція у частині розуміння усиновлення цілком відображала позиції вчених Російської Імперії, а у частині обґрунтування скасування усиновлення цілком збігалась із політикою радянської держави.

У пізніших працях позиції науковців цілком відображали законодавчі зміни в правовому регулюванні усиновлення. Так, В. І. Сєребровський називає усиновлення юридичним актом, в силу якого усиновлювана особа набуває рівності в особистих і майнових правах з рідними дітьми усиновлювача [486, с. 375]. О. С. Іоффе писав, що «усиновлення встановлює правові зв'язки, які повною мірою збігаються за своїм змістом із відносинами між батьками та дітьми» [176, с. 252].

Схоже визначення надали К. О. Граве, називаючи усиновлення юридичним актом, в силу якого між двома сторонніми особами (усиновлювачем і усиновленим) виникають правові (як особисті, так і майнові) відносини, що існують між батьками і дітьми [497, с. 635], та В. І. Бошко, зазначаючи, що усиновлення – це оформлене особливим юридичним актом прийняття в сім'ю тієї чи іншої особи на правах сина або доньки [35, с. 290].

Л. А. Кузьмичова розглядаючи усиновлення як підставу виникнення батьківських правовідносин, вважає усиновлення юридично рівнозначним кровній спорідненості, і обстоює позицію, що «наявність специфічних особливостей в умовах усиновлення, в деяких його наслідках і способах припинення не впливає на сутність породжуваних ним правовідносин як батьківських» [219, с. 6–7].

Із визнанням взаємних прав і обов'язків не лише між усиновленим і усиновлювачем, а й між усиновленим і родичами усиновлювача в ст. 25 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, змінюються і позиції науковців. Так В. О. Рясенцев визначає усиновлення як юридичний акт, в результаті якого між усиновлювачем і його родичами, з одного боку, і усиновленим – з іншого, виникають такі ж права і обов'язки, як між батьками і

дітьми, іншими родичами за походженням [477, с. 216]. Схоже визначення надає і Г. К. Матвєєв – «усиновленням називають юридичний акт, в силу якого між усиновленою (і його нащадками) та усиновлювачем (і його родичами) виникають такі ж права і обов'язки, як між родичами за походженням. Одночасно в силу цього акту усиновлені втрачають особисті та майнові права і звільняються від обов'язків по відношенню до своїх батьків і їх родичів» [247, с. 183].

Згодом усиновлення науковцями аналізується як юридичний факт, з якого виникають сімейні відносини особливого виду, і як правові відносини.

І. М. Кузнецова розглядає усиновлення «як встановлення рішенням органу державного управління між неповнолітньою дитиною і особою (особами), які не є його батьками, відносин, прирівняних до спорідненості за походжнням» [218, с. 11].

Інші автори також вбачають в усиновленні відносини не батьківські, а подібні або прирівняні до батьківських. Так, зокрема, зазначає А. Азізова: «усиновлення – це юридичний акт, що тягне за собою правові відносини, подібні до тих, які виникають між батьками і дітьми, родичами за походженням». Водночас автор зазначає, що «надмірним є підкреслювати у визначенні, що усиновлений втрачає права і обов'язки щодо своїх родичів за походженням, оскільки у випадках усиновлення дитини вітчимом або мачухою права і обов'язки з одним з батьків зберігаються. Не слід вказувати у визначенні усиновлення, що воно здійснюється сторонньою для дитини особою або щодо чужої дитини, оскільки нерідко дитина усиновлюється родичами. Не зовсім правильно говорити, що усиновлюваний у всіх випадках приймається в сім'ю; адже при усиновленні вітчимом або мачухою дитина вже знаходиться в ній, при цьому можливий і такий варіант, коли усиновлювач приходить в сім'ю усиновленого. … Краще говорити про прирівнювання правовідносин, ніж про встановлення таких же правовідносин, оскільки термін «прирівнювання» вказує на те, що при всій схожості правовідносин – усиновлення та батьківського, усиновлення залишається все ж самостійним правовідносинами, не зливаючись з батьківським» [9, с. 9–10].

Слід погодитись з тим, що відносини з усиновлення є подібними до батьківських, прирівняні до них.

У 1990 р. ст. 24 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю було доповнено принциповим положенням, відповідно до якого дозволялось здійснювати усиновлення без згоди батьків, якщо вони більше шести місяців не проживають разом з дитиною і без поважних причин не брали участі в її вихованні та утриманні, не виявляли щодо дитини батьківської уваги і турботи [284].

Розвиток такої форми сімейного виховання дітей, що залишились без батьківського піклування, як усиновлення (удочеріння), ускладнювався наявністю обмежень по відношенню до дітей, які підлягали усиновленню (удочерінню), вимог про подання численних документів і довідок від осіб, які виявили бажання усиновити (удочерити) дитину, необхідністю розшуку батьків, які ухиляються від виконання батьківських обов'язків, що не проявляють турботи про своїх дітей. З метою спрощення усиновлення на початку 90х років минулого століття в СРСР було ухвалено важливий нормативно-правовий акт щодо усиновлення, який застосовувався в Україні лише кілька років, – Інструктивно-методичні рекомендації з питань усиновлення (удочеріння) неповнолітніх та застосування їх в практичній діяльності органів народної освіти та охорони здоров'я, затверджені наказом Державного комітету СРСР з народної освіти та Міністерства охорони здоров'я СРСР (далі – Інструктивно-методичні рекомендації) [283].

Зважаючи на те, що положення Інструктивно-методичних рекомендацій мали на той час досить незвичний і досить революційний як для радянського законодавства зміст, слід на них окремо зупинитись. Так, у них було визначено мету усиновлення – піклування про дітей, які залишились без батьківської опіки, створення їм найбільш сприятливих умов для життя і виховання в сім'ї. Усиновлення допускається щодо неповнолітніх і тільки в їхніх інтересах. Нагадаємо, що сімейні кодекси республік СРСР не містили таких або схожих норм. Саме у цьому акті на рівні держави вперше було проголошено, що пріоритетною формою влаштування є усиновлення (удочеріння).

У Інструктивно-методичних рекомендаціях було задекларовано, що усиновлення дітей сприяє створенню повної сім'ї, надає можливість особам, які не мають дітей, задовольнити властиве людям почуття батьківської любові. Усиновителі, добровільно приймаючи на себе всю повноту обов'язків,

покладених законом на батьків, прирівняні до них у всіх відносинах і наділені тими ж правами.

Крім цього, Інструктивно-методичні рекомендації врегульовували питання: обліку дітей, які підлягають усиновленню, і кандидатів в усиновлювачі; порядок звернення кандидатів в усиновлювачі до органів опіки та піклування з метою усиновлення та перелік документів для цього; вимоги щодо документів дитини; порядок отримання згоди від батьків на усиновлення дитини та усиновлення дитини без згоди батьків, а також закладів місця проживання дитини, отримання згоди на усиновлення самої дитини, якщо вона досягла 10-річного віку тощо.

Важливим положенням була вимога уточнювати всі обставини справи. І у разі, коли у дитини, позбавленої батьківського піклування, яка знаходиться в державній установі, є інші близькі родичі (дідусь, бабуся, тітка, дядько, повнолітні брати та сестри), слід було встановити їх участь в її житті, вихованні, доцільність спілкування, можливість передачі в їх сім'ї.

Інструктивно-методичні рекомендації зобов'язували керівників пологових будинків (відділень), лікувальних установ, будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів, будинків-інтернатів та ін. в триденний термін повідомляти про кожну народжену або підкинуту дитину, які підлягали усиновленню, відділ народної освіти за своїм місцезнаходженням, і забороняли повідомляти відомості про наявність в них дітей, які підлягають усиновленню, і даних про них окремим громадянам, установам, громадським організаціям.

Інструктивно-методичні рекомендації містили суворі приписи щодо з'ясування мотивів усиновлення, заборони бути усиновлювачами, вимоги щодо віку, стану здоров'я усиновлювачів та членів їх сім'ї, матеріального становища усиновлювачів, порядку оформлення та реєстрації усиновлення, дотримання таємниці усиновлення, наслідки усиновлення, скасування усиновлення, визнання його недійсним та наслідки цих актів.

Інтересними є положення Інструктивно-методичних рекомендацій, направлені на збереження таємниці усиновлення. Так, допускалася зміна місця народження усиновленої, а у виняткових випадках, з метою забезпечення таємниці усиновлення, і дата народження усиновленої дитини, але на строк не більше шести місяців (у разі імітації усиновительки вагітності, при наявності в сім'ї дитини, вік якої відрізняється від віку усиновленої менш ніж на 9–10 місяців,

при бажанні зберегти дату народження померлої кровної дитини та ін.). Жінки-усиновительки (в тому числі іногородні), що імітують вагітність і пологи, з дозволу головного лікаря госпіталізували в пологовий будинок (відділення) за 1–2 дні до передбачуваного терміну пологів при наявності рішення виконкому Ради народних депутатів про усиновлення конкретної дитини. У цих положеннях приписах Інструктивно-методичних рекомендацій є схоже із стародавніми обрядами імітації вагітності з метою усиновлення.

Таким чином, Інструктивно-методичні рекомендації врегульовували відносини зі здійснення усиновлення більш детально і прогресивно, ніж КпШС УРСР. Останній діяв до 2004 року, однак з початку 90-х років минулого століття його норми не забезпечували належне врегулювання відносин з усиновлення навіть із врахуванням внесених до нього змін.

Процеси перебудови управління економікою, перехід до ринкової економіки наприкінці XX – початку XXI століть призвели до різкого падіння рівня матеріальної забезпеченості значної частини населення, що зумовило зубожіння сімей, призвело до масової відмови батьків від виконання своїх батьківських обов'язків, нехтування своїми батьківськими правами, поширення давно забутих явищ жорстокого ставлення до дітей, жебрацтва дітей, їх безпритульності.

З набранням чинності 1 серпня 1992 р. змін до КпШС УРСР було впорядковано правове регулювання здійснення та поновлення актових записів про усиновлення та визначено органи державної влади, на які покладались повноваження зі здійснення усиновлення [363].

Лише у квітні 1996 р. у КпШС УРСР з'явились кардинальні зміни глави, що врегульовувала усиновлення. Зокрема, запроваджено: поняття усиновлення, більш чіткі вимоги до усиновителів, порядок обліку дітей, які можуть бути усиновлені, та осіб, які бажають усиновити дитину. Також було встановлено заборону посередницької комерційної діяльності щодо усиновлення дітей [364]. Остання заборона була викликана зловживаннями, які масово спостерігались у сфері усиновлення в 90х роках минулого століття в республіках колишнього СРСР.

За 2 роки до наведених змін до КпШС УРСР постановою Верховної Ради України від 26 липня 1994 р. було зупинено з 26 липня 1994 року усиновлення дітей, які перебувають у громадянстві України, іноземними громадянами на

період до внесення Верховною Радою України змін і доповнень до глави 14, статті 199 Кодексу про шлюб та сім'ю України [430].

Усиновлення в СРСР і в Україні до 1996 р. здійснювалося головним чином в адміністративному порядку, за деякими винятками – у суді, а статистика усиновлення дітей тривалий час належала до закритої інформації. Недоліки законодавства, адміністративно-правовий порядок усиновлення, відсутність якісного обліку і звітності усиновлень, закритість інформації призводили до зловживань у сфері усиновлення дітей-громадян України іноземцями та особами без громадянства.

Законом України від 30 січня 1996 р. «Про внесення змін та доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю» було знято мораторій на усиновлення дітей іноземцями. Законом запроваджувались: судовий порядок усиновлення з обов'язковою присутністю усиновителів під час прийняття рішення про усиновлення та централізований облік дітей, які можуть бути усиновлені, та осіб, які бажають усиновити дитину; заборонялася посередницька комерційна діяльність щодо усиновлення; посилювалися вимоги до осіб, які бажають усиновити дитину; вимоги до мінімальної вікової різниці між дитиною та усиновлювачем у 15 років; державний контроль за умовами проживання дітей у сім'ях усиновителів; можливість скасування усиновлення після досягнення дитиною повноліття тощо [364].

Зміна адміністративно-правового порядку усиновлення на судовий зумовила внесення у 1996 р. відповідних змін до ЦПК України [354]. Запровадження судового порядку здійснення усиновлення мало на меті забезпечення максимального ступеня захисту прав дитини, зведення до мінімуму можливих ризиків для дитини, її батьків, усиновлювачів, більш серйозного ставлення до усиновлення з боку усиновлювачів. Крім цього, очевидними перевагами судового порядку усиновлення є незалежність і професійність суду, відсутність відомчих інтересів при влаштуванні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, можливість дослідити всі обставини справи, забезпечити захист прав і інтересів дітей, запобігти їх незаконному усиновленню.

Однак лише з 1999 р. суди стали звітувати про здійснені усиновлення в порядку окремого провадження.

Принципово важливим для врегулювання сімейних відносин стало ухвалення 10 січня 2002 р. і набрання чинності 01 січня 2004 р. Сімейного кодексу України.

На сьогодні правові відносини з усиновлення врегульовані у главі 18 розділу IV та у розділі VI СК України, Порядком провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. №905, Порядком ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, затвердженого наказом Міністерства соціальної політики України 28 грудня 2015 р. №1256 [332], Правилами ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, затвердженими наказом Міністерства закордонних справ України від 17.11.2011 №337 [346], а також з врахуванням інших нормативно-правових актів [386; 387]. Крім цього, судам, а також всім суб'єктам владних повноважень слід застосовувати у своїй діяльності нормативно-правові акти щодо усиновлення з врахуванням висновків щодо застосування відповідної норми права, викладених у постановах Верховного Суду. Суди при вирішенні справ про усиновлення також застосовують постанову Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. №3 [424].

Процедура здійснення усиновлення врегульована у ЦПК України. Справи про усиновлення розглядаються в порядку окремого провадження (глава 5 розділу IV ЦПК України), оскільки в таких справах відсутній спір про право, а йдеться про встановлення факту, який визначає статус фізичної особи (усиновлюваної дитини і усиновлювача). Лише у разі виникнення спору щодо усиновлення, справа розглядається в позовному провадженні.

Винятком із загального правила щодо здійснення усиновлення в судовому порядку, є здійснення усиновлення дитини, яка є громадянином України, але

проживає за її межами, у консульській установі або дипломатичному представництві України (ст. 282 СК України).

Суб'єктами приватних правовідносин з усиновлення є усиновлювач і усиновлений, у разі необхідності отримання згоди на усиновлення – батьки, інші родичі дитини, опікуни, піклувальники. Суб'єктами адміністративно-правових відносин з усиновлення – кандидат в усиновлювачі (усиновлювач), дитина, яка підлягає усиновленню, батьки, інші родичи дитини, опікуни, піклувальники, органи опіки та піклування, суд, інші органи, установи, організації.

Відповідно до ч. 1 ст. 208 СК України усиновленою може бути дитина, а також повнолітня особа. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ст. 6 СК України). Усиновлення, як правило, відбувається щодо дітей. Новелою СК України стало надання можливості за виняткових обставин здійснювати усиновлення повнолітньої особи (ч. 2 ст. 208 СК України). Такими винятковими обставинами закон називає відсутність у особи, яка бажає бути усиновленою, матері, батька або позбавлення такої особи їхнього піклування. У цьому разі суд бере до уваги й сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне значення.

Можливість особи бути усиновленою виникає з дня народження дитини, тобто з дня виникнення її правоздатності. Оскільки правоздатність особи припиняється в зв'язку з її смертю, то й не може бути прийняте рішення про усиновлення дитини, яка померла. Законодавство України не передбачає можливості усиновлення ще ненародженої дитини чи надання батьками згоди на її усиновлення ще до народження дитини.

Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, законом не обмежується.

Після набрання чинності СК України стала проявлятися тенденція щодо зниження кількості усиновлених дітей. Очевидно, що на кількість усиновлення мають вплив більш суворі вимоги щодо усиновлювачів, складна процедура подання документів, отримання згоди від заінтересованих осіб на усиновлення дитини тощо.

Слід звернути увагу на те, що кількість здійснених усиновлень до набрання чинності СК України є значно більшою, ніж після набрання чинності цим Кодексом.

Додаток 1. Таблиця 1.

Слід також звернути увагу на те, що за даними збірників Держкомстату, усиновлень у період 2000-2003 року було значно більше.

Додаток 1. Таблиця 2.

Очевидно, що відмінність у наведених цифрах зумовлена включенням до статистичних спостережень Держкомстату кількості здійснених усиновлень дітей у консульських установах та дипломатичних представництвах України. Окремо цю статистику неможливо отримати й досі.

Різниця в загальній кількості усиновлених в двох джерелах відрізняється не суттєво. Суттєво відрізняється кількість усиновлених іноземними громадянами. За даними Держкомстату вклад іноземних громадян та осіб без громадянства в усиновлення в Україні в середньому на 10% більше, ніж вказано в судовій статистиці.

Додаток 1. Таблиця 3.

Додаток 2. Гістограма 1

Стовпчик червоного кольору – кількість усиновлень громадянами України.

Стовпчик зеленого кольору – кількість усиновлень іноземними громадянами та особами без громадянства.

Червоний і зелені стовпчики в сумі дорівнюють загальній кількості усиновлених дітей.

Можна припустити причини, які вплинули на кількість здійснених усиновлень в різні роки. Так, відсутність чітких вимог до усиновлювачів іноземців та осіб без громадянства у 2000-2003 р. зумовила значну кількість усиновлень такими особами дітей - громадян України.

Додаток 2. Графік 1.

Із 2011 року заборонено усиновлення особами без громадянства, з цього року відзначається помітне зниження кількості усиновлень особами - негромадянами України.

З 2014 р. зменшення кількості усиновлень зумовлена анексією АРК, окупацією частини Донецької і Луганської областей і неподанням відомостей про усиновлення, воєнними діями, що відбуваються на території України і зменшенням у зв’язку з цим вояжів іноземців для усиновлення українських дітей.

Зменшення усиновлень українцями пояснюється зменшенням реальних рівня реальних доходів громадян, який враховує інфляцію.

Загалом за 20 років загальна кількість усиновлених дітей зменшилась на 62,6%. При чому усиновлення громадянами України зменшилось на 54,6%, а іноземними громадянами на 82,4%. Дані свідчать про те, що зменшення кількості усиновлених дітей – громадян України іноземними громадянами зменшується швидшими темпами.

З боку держави було зроблено кілька спроб популяризувати усиновлення. Так, спроби популяризувати усиновлення через низку суспільно-правових заходів. Пропонуємо розглянути результати останнього із широко розрекламованих заходів – Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Указом Президента України №1205/2007 від 11 грудня 2007 р. «Про проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» в Україні у 2008 році оголошено Роком підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [427]. Для реалізації цього проекту було створено Організаційний комітет з підготовки та проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [449]. Іншим Указом Президента України – від 27 листопада 2008 р. запроваджено відзначення щорічно 30 вересня Дня усиновлення [366].

Крім цього, у 2008 р. внесено зміни у низку законів України, а саме КЗпП України, закони України «Про відпустки» і «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», якими надано низку соціальних пільг усиновлювачам - громадянам України у вигляді додаткових оплачуваних відпусток, допомоги при усиновленні [357].

Ставлячись позитивно до демонстративної позиції підтримки з боку органів державної влади дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімей, які беруть на виховання таких дітей, слід відзначити недостатність та недолугість зазначених заходів для поширення ідеї про необхідність влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом усиновлення.

На нашу думку, лише підвищення рівня добробуту громадян, усунення явища безробіття здатне сприяти зменшенню кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприятиме можливості громадянам усиновлювати дітей.

Глава 18 розділу IV СК України врегульовує загальні засади здійснення усиновлення. У статтях цієї глави наведено поняття усиновлення, встановлено позитивні та негативні вимоги до особи усиновлювача, особливості усиновлення дитини, яку не забрали з пологового будинку чи підкинули, або яка була знайдена, а також усиновлення братів та сестер, наведено перелік осіб, які мають переважне перед іншими право на усиновлення дитини, питання обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, передані під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян, а також обліку осіб, які бажають усиновити дитину, особливості отримання згоди на усиновлення дитини від її батьків, опікуна, піклувальника на усиновлення дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу на усиновлення дитини, а також самої дитини, правові наслідки усиновлення, підстави для припинення усиновлення тощо. Цією главою також встановлено загальні вимоги до заяви про усиновлення та до рішення суду про усиновлення.

З розвитком суспільства змінювались мета, умови, процедура та правові наслідки прийняття дітей у сім'ю. Якщо раніше інститут усиновлення слугував інтересам сім'ї, роду, збереженню прізвища та майнового стану, то на сьогодні він діє передусім в інтересах дітей, що й закріплено в ч. 2 ст. 207 СК України та ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» – усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Метою усиновлення з боку держави – є влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечення стабільних та гармонійних умов життя дітей, запобігання бідності і злочинності в суспільстві тощо. Метою усиновлення з боку усиновлювачів є задоволення природних потреб мати та виховувати дітей, задовольняючи потреби співчувати, піклуватися про знедолених дітей, створювати умови для їхнього гармонійного розвитку. Метою усиновлення з боку дітей, які досягли такого віку та рівня розвитку, що можуть її

усвідомлювати, є проживання в щасливій сім'ї, з батьками, які захищають, отримання справжніх родинних стосунків тощо.

У науковій літературі усиновлення, зважаючи на його правові наслідки, вважається пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так проголошено і в законі. Стаття 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», яка визначає ієрархію пріоритетності форм, першою з форм влаштування дітей згаданих категорій називає саме усиновлення. Так визначено і у п. 1 Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. №90.

Усиновлення є правовим інститутом, покликаним створити між усиновлювачем і усиновленим відносини, які є найближчими до тих, що виникають між батьками і рідними дітьми.

Усиновлення має низку специфічних рис, які відрізняють цю форму влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від інших. Перша – це безстроковий характер правовідносин. Усиновлення здійснюється назавжди, натомість як опіка (піклування) припиняються з набуттям дитиною повної цивільної дієздатності. Винятки складають тільки випадки визнання усиновлення недійсним або скасування усиновлення.

Друга – виникнення особливого правового зв'язку між усиновлювачем і усиновленою особою. При усиновленні права і обов'язки усиновлених і усиновлювачів прирівнюються до прав і обов'язків дітей і батьків. Таким чином, усиновлення прирівнюються до споріднення за походженням. Усиновленням є такий юридичний акт, в силу якого між усиновленим (і його потомством) та усиновлювачем (і його родичами) виникають такі самі права й обов'язки, як і між родичами за походженням [248, с. 211; 454, с. 411]. З моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням (ст. 232 СК України). Така особливість усиновлення певною мірою підтверджується положеннями законодавства про таємницю усиновлення, про заборону укладення шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, про виникнення у усиновленої дитини права на

спадкування за усиновлювачами (ст. 26, 226-229 СК, ст. 1260 ЦК), тобто тими умовами і заборонами, що встановлені й щодо батьків і дітей.

Усиновлення нарівні з кровним спорідненням є підставою створення сім'ї (ч. 4 ст. 3 СК України). Водночас усиновлення – це акт юридичний, а спорідненість – категорія біологічна. Однак усиновлення, оскільки воно прирівнюється до спорідненості і, як правило, замінює собою спорідненість як підставу виникнення сімейних правовідносин, передбачає, що попередні права і обов'язки, що були засновані на спорідненості і мали до цього юридичне значення, повинні вважатися такими, що припинилися. З моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням (ч. 1 ст. 232 СК України). Виняток складають передбачені абз. 2 ч.1 ст. 232 СК випадки, коли особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням зберігаються за бажанням матері, якщо усиновлювачем є чоловік, або за бажанням батька, якщо усиновлювачем є жінка.

Ми не ставили завдання дослідити усиновлення на всіх стадіях розвитку правовідносин, починаючи з оформлення усиновлення та включаючи припинення усиновлення. Необхідним вважаємо розглянути теоретичні і практичні проблеми правового регулювання усиновлення.

Слід відзначити, що сучасні науковці розглядають усиновлення: 1) як інститут права (галузевий – сімейного права, комплексний – сімейного та адміністративного права) та інститут законодавства; 2) юридичний факт, що породжує, змінює і припиняє правовідносини; 3) сімейно-правова форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; 4) правовідносини, що складаються між усиновлювачем та усиновленим; 5) як акт цивільного стану; 6) як судовий спосіб захисту прав та інтересів дитини. Майже кожен дослідник усиновлення робить спроби надати відповідне до наведеної градації поняття. Справді, усиновлення є багатогранним правовим явищем, тому всі наведені правові аспекти усиновлення жодним чином не заперечують один одного. Слід погодитись з Н. В. Лєтовою, яка з огляду на різноманітність правового змісту усиновлення зазначає, що «єдиного поняття усиновлення бути не може, оскільки

неможливо відобразити багатоаспектну правову природу цього явища» [226, с. 38].

Для нашого дослідження важливим є зміст усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також пов’язані з цим спірні теоретичні та практичні питання.

Передусім слід також розглянути термінологічну неузгодженість визначення поняття «усиновлення», яке наводиться в трьох законодавчих актах.

Стаття 207 СК України дає таке поняття усиновлення – усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім’ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого статтею 282 цього Кодексу. Стаття 282 цього Кодексу передбачає здійснення усиновлення громадянином України та іноземцями дітей, які проживають за межами України, в консульській установі або дипломатичному представництві України.

Частина 1 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» визначає усиновлення (удочеріння) дитини як оформлену спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передачу на виховання в сім’ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім’ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

Усі наведені визначення вірні і, водночас, мають певні вади.

Встановлення смислових меж, розмежування схожих за значенням понять і категорій є головною метою законодавчого дефініціювання. У першому визначенні, не зважаючи на те, що воно розміщене у розділі СК України, яка врегульовує влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вказуються особи, які можуть бути усиновлені незалежно від їх віку. Це пояснюється тим, що СК України передбачає можливість усиновлення повнолітніх осіб. Отже, норми СК України є загальними щодо усиновлення. Крім цього, це визначення відсилає на статтю 282 СК України, яка сама по собі має певну загрозу для стану усиновлення в Україні, що розглядається нами у наступному підрозділі.

Аналіз другого і третього визначення дає підстави для висновку, що усиновлення стосується лише дітей, які мають статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Однак усиновлення може здійснюватися вітчимом (мачухою) дитини, яка проживає в сім'ї з одним із батьків та з їхнім подружжям, які фактично є вітчимом або мачухою. І права таких дітей так само мають захищатися, як і права дітей, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це не враховано у законодавчих визначеннях усиновлення.

У другому визначенні до того ж використовується поняття «неповнолітні», а не діти. Зрозуміло, що така неточність у формулюванні має бути усунена.

До того ж наведені визначення у трьох законодавчих актах взагалі не враховують можливість здійснення усиновлення в консульській установі або дипломатичному представництві України.

На нашу думку, визначення усиновлення може бути тільки як наукове. Ми погоджуємося з думкою А.О. Деревніна, що «законодавчі дефініції повинні бути максимально короткими, наскільки це можливо, але разом з цим зрозумілими і зручними для їх практичного використання» [89, с. 7]. Наведені дефініції усиновлення не можна визнати вдалими, оскільки вони є неповними.

У наукових дослідженнях, предметом яких є усиновлення як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, власне поняття усиновлення визначають по-різному.

Так, Є. Е. Терещенко розглядає такий аспект усиновлення як пріоритетної форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, як «форма реалізації права дитини жити і виховуватися в сім'ї» [525, с. 3–4].

Н. П. Косенко запропоновано розглядати усиновлення «не лише як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а і як спосіб захисту прав та інтересів такої категорії дітей та сформульовано загальнотеоретичне поняття усиновлення як способу захисту прав та інтересів дитини, під яким слід розуміти здійснення судом заходів, спрямованих на реалізацію дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування права жити і виховуватися в сім'ї, права на захист, які полягають у передачі дитини в сім'ю усиновлювача» [214, с. 8].

С. С. Журило пропонує таке визначення усиновлення, «під яким пропонується розуміти складну правову конструкцію, юридичний акт, в силу якого між усиновленим (і його нащадками) та усиновлювачем (і його родичами) виникає юридичний зв'язок у вигляді взаємних майнових та особистих немайнових прав та обов'язків, прирівнених до тих, які виникають між батьками та дітьми» [119, с. 33].

Г. М. Садєєва вважає, що «усиновлення – це інститут сімейного права і законодавства, складний юридичний акт, особливий різновид правовідносин, які мають в своєму суб'єктному складі підстави виникнення, припинення і наявності правових зв'язків між усиновлювачем і усиновленим, відмінні від батьківських правовідносин, що врегульовуються нормами сімейного законодавства» [480, с. 59].

Б. А. Джандарбек пропонує розуміти під усиновленням (удочерінням), як правовим механізмом «сукупність норм матеріального права, завданням яких є забезпечення виникнення між усиновлювачем і усиновленим відносин, практично тотожних відносинам між батьком і дитиною, як з фактичної (змістовної), так і правової (формальної) сторін. До цих норм слід віднести ті з них, які визначають підстави і цілі усиновлення (удочеріння), осіб, які можуть бути усиновлення (удочеріння) та усиновителями, правові наслідки усиновлення (удочеріння) та ін. Усиновлення (удочеріння) як юридична процедура, це сукупність дій здійснених судом, органами опіки та піклування і низкою фізичних осіб, які мають причетність до відносин щодо усиновлення (удочеріння)» [96, с. 25].

І. В. Ковальчук розглядає поняття інституту усиновлення як систему «відносно відособлених правових норм в межах сімейного права, що регулюють окрему групу взаємозалежних суспільних відносин з реалізації (у формі процедури) природного права дитини, позбавленої батьківського піклування, зростати в родині» [195, с. 10–11].

О. В. Губанова розглядає процедуру усиновлення як «порядок здійснення органами державної влади встановлених законом послідовних дій по постановці на облік дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, постановці на облік осіб, які бажають усиновити дитину, веденням такого обліку з метою інформування кандидатів в усиновлювачі про дітей, які можуть бути

усиновлені, для подальшого звернення до суду цих осіб із заявою про усиновлення, і прийняття відповідного рішення» [82, с. 171].

На нашу думку, усиновлення є складним юридичним актом, який складають факти, що утворюють, змінюють та припиняють права та обов'язки. Як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлення слід розглядати як прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини, що здійснене на підставі рішення суду, внаслідок якого між усиновлювачем та його родичами, з одного боку, та усиновлюваним і його нащадками – з іншого боку, виникають права та обов'язки, подібні до тих, що виникають між батьками і дітьми, а також родичами за походженням. Пропоноване визначення не відображає теперішнього законодавчого регулювання, оскільки не включає можливість усиновлення в консульській установі або дипломатичному представництві України. Однак ми наполягаємо на важливості саме наведеного визначення, оскільки вважаємо за необхідне запропонувати виключити положення про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в консульській установі або дипломатичному представництві України. Зазначені органи, на відміну від суду, не уповноважені з'ясовувати всебічно і повно обставини справи, не містять процедури дослідження доказів, розгляду заяви про усиновлення у присутності заявників і дитини тощо.

3.1.2. Особливості правового регулювання усиновлення з іноземним елементом

Приватні правовідносини на сьогодні виходять за межі національних кордонів. Україна та її громадяни глибоко пов'язані з іншими країнами не лише через рух капіталів і робочої сили, інформації, технологій, а й особистими відносинами – сім'єю, родинними стосунками. Забезпечення стабільних і безпечних правових відносин між громадянами різних країн, особливо, тих, учасниками яких є діти, є справою кожної держави і міжнародних спільнот. Чим краще можна убезпечити дітей від ризиків жорстокого поводження, завдання шкоди здоров'ю, ненадання медичної допомоги, освіти, тим ефективнішим може вважатися законодавство країни, тим результативною діяльність її правоохоронної і судової систем. Саме національне законодавство повинно стати

першою лінію захисту інтересів її громадян від загроз неякісного усиновлення. Ця передумова фокусується на виробленні правової ідеї, яка забезпечує формування ефективного законодавства, попередження ризиків, які створюються свідомо або несвідомо особами, причетними до охорони прав та інтересів дітей, зокрема й у сфері усиновлення. Більш того, підтримка приватно-правових відносин, забезпечення їхньої стабільності вимагає й від національних державних і громадських інституцій і від держави загалом роботи з приватними особами конкретно і міжнародними організаціями, причетних до справи усиновлення та захисту прав дітей. Така робота слугує цілям забезпечення правового вирішення питань сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, таким чином, щоб їм не нашкодити і, водночас, захистити приватне життя, цивільні права і свободи людей.

Низкою документів міжнародних інституцій передбачено усиновлення з іноземним елементом (міжнародне, міждержавне, інтернаціональне усиновлення).

Це і спеціальні міжнародні правові акти, що визначать і уніфікують норми про усиновлення, і загальні.

Основними серед них є: Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. [202]; Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. [114], а також Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р. [204], яку Україна досі не ратифікувала.

Серед інших норм міжнародних нормативних актів слід назвати наступні.

Статтею 4 Декларації ООН про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях від 03 грудня 1986 р. передбачено: якщо батьки не виявляють турботи про свою дитину або вона є неналежною, то слід розглянути питання про турботу про нього з боку родичів батьків дитини, про передачу дитини на виховання в іншу сім'ю або про усиновлення, або, в разі необхідності, про приміщенні дитини в спеціальне установа [86].

У п. 14 Керівних принципів запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядськими керівними принципами) від 14 грудня 1990 р. зазначено, що коли в родині немає стабільності і благополуччя, коли зусилля суспільства з надання батькам допомоги у зв'язку з цим не мають успіху і коли не можна розраховувати, що цю роль виконає розширена сім'я, необхідно розглядати можливість використання альтернативних місць проживання, в тому числі передачу дітей на виховання в установи або в інші родини для усиновлення. Умови проживання в таких місцях повинні бути в максимально можливій мірі наближені до умов стабільної та благополучної сім'ї і в той же час повинні створювати у дітей відчуття постійної турботи, що дозволить уникнути виникнення проблем, пов'язаних з «переселенням» з одного місця в інше [185].

Звичайно, що на правовідносини з усиновлення поширюються всі міжнародні правові акти, які стосуються прав та інтересів людини загалом, зокрема, Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [125], Конвенція РЄ про захист прав людини і основоположних свобод 04.11.1950 [205], Європейська конвенція про здійснення прав дітей [113].

Серед завдань СК України, як визначено в ст. 1, є таке, як регулювання сімейних відносин з метою забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Усиновлення іноземними громадянами за недостатності усиновителів – громадян України дозволяє реалізувати право дитини на сімейне виховання тисячам дітей, які в інших умовах залишилися б без сім'ї.

У публікаціях Комісара Ради Європи з прав людини, відзначено, що міждержавне усиновлення передбачає передачу дитини з країни її походження до іншої країни для усиновлення. Воно має коротку історію, розпочавшись у США після Другої світової війни, коли дітей з певних зруйнованих війною європейських країн та Японії відправляли туди на усиновлення, а за ними, на початку 1950-х, до США на усиновлення швидко почали відправляти дітей з Кореї.

Практика міждержавного усиновлення поступово закріпилася в Західній Європі протягом 1960-х років, коли вона розглядалася, зокрема, як гуманітарна реакція на ситуацію, що склалася з дітьми ексколоній континенту. Міждержавне усиновлення розвивалося й далі протягом 1970-х та 1980-х років, особливо стосовно Азії та Латинської Америки.

У виданнях, підготовлених ОБСЄ та Комісаром Ради Європи з прав людини, відзначено, руйнація комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі призвела до значного зрушення міждержавного усиновлення на самому початку 90-х років, США приймали на усиновлення з багатьох посткомуністичних країн, включаючи Румунію, Болгарію, країни Балтії, Україну та Російську Федерацію. Для переважної більшості цих держав таке усиновлення було абсолютно новим явищем. Лише Польща та менше Угорщина до подій 1989-1991 рр. дозволяли усиновлювати дітей з інших країн у незначній мірі. Лише дуже невелика кількість країн в європейському регіоні мали механізм дозволу міжнародних усиновлень. У Румунії, наприклад, кожне розпорядження про усиновлення повинно було бути особисто підписане президентом. Однак більшість з країн спочатку просто розширили існуючі системи для роботи з усиновленням. Країни та їхні органи не були добре підготовлені, щоб впоратися з особливостями роботи з міжнародного усиновлення та раптовим напливом заяв іноземців про усиновлення дітей. Система була швидко перевантажена, що часто призводило до катастрофічних наслідків для захисту прав дітей.

Розвиток міжнародного усиновлення в вісімдесяті роки призвів до розуміння потреби врегулювати міжнародне усиновлення набагато краще, щоб сприяти просуванню передової професійної практики і протидіяти розповсюдженню незаконної практики, починаючи від фальсифікації документів до продажу і вивезення дітей для усиновлення.

Не дивно, що ступінь здатності обробляти раптовий, масовий потік заяв про усиновлення належним чином виявився значно різним, і деякі зацікавлені країни почали встановлювати більш суворі обмеження щодо усиновлення своїх дітей. На відміну від них, інші країни, включаючи Російську Федерацію та Україну, досить

швидко стали і продовжували залишатися дуже значущими «країнами походження», хоча меншим, ніж на піку у 2004 р. [581, с. 15; 579, с.8–9].

Таким чином, в той самий момент, коли країни регіону починали відкриватися для міжнародного усиновлення, в 1990 р. почалася робота з розробки документу, який мав стати Гаазькою конвенцією 1993 р. про захист дітей та співробітництво стосовно міжнародного усиновлення. Конвенцію було відкрито для підписання 29 травня 1993 р.

Оскільки кожна країна в різні моменти відкривалася для міжнародного усиновлення, вона швидко виявляла, що змушена вводити нібито більш підходящі процедури усиновлення. Нові законодавчі та адміністративні заходи, часто ухвалені поспіхом, давали неоднозначні результати. У різні моменти більшості країнам європейського регіону, які дозволили усиновлення своїх дітей за кордон, в той чи інший момент доводилося вдаватися до мораторію, будучи не в змозі протистояти тиску, їм потрібен був час для перегляду своїх систем (Албанія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Молдова, Румунія, Росія і, звичайно ж, Україна з 1994 р. по 1996 р.).

У зв’язку з цим слід пригадати, що справді на початку 90х років до усиновлювачів законодавством висувалось не надто багато вимог і умов і тих не завжди дотримувалися, що призвело до порушення прав та інтересів дітей, незаконних усиновлень, міжнародних скандалів і кримінальних справ [581, с. 15–16].

Справді, нормативно-правові акти УРСР у сфері врегулювання сімейних відносин діяли тривалий час і у період незалежності України. Однак з початку 90-х років минулого століття передбачені ними процедури усиновлення дітей виявилися нездатними забезпечити здійснення як національного, так і міжнародного усиновлення.

Лише у 1992 р. норми КпШС УРСР про усиновлення було дещо удосконалено, однак лише щодо національного усиновлення [363].

У зв’язку з численними фактами незаконного усиновлення 26 липня 1994 р. постановою Верховної Ради України було встановлено мораторій на усиновлення дітей іноземними громадянами. Постановою було зупинено з 26 липня 1994 року

усиновлення дітей, які перебувають у громадянстві України, іноземними громадянами на період до внесення Верховною Радою України змін і доповнень до глави 14, статті 199 КпШС України. Крім цього, було зобов'язано Кабінет Міністрів України до 1 жовтня 1994 року подати Верховній Раді України інформацію щодо дітей, усиновлених іноземними громадянами на території України, по роках за період з 1990 року. Міністерству закордонних справ України було доручено встановити контроль за утриманням і вихованням дітей, які перебувають у громадянстві України і усиновлені іноземними громадянами згідно з статтею 199 КпШС України. Генеральна прокуратура України до 1 жовтня 1994 року мала подати Верховній Раді України інформацію про дотримання чинного законодавства стосовно усиновлення на території України дітей, які перебувають у громадянстві України, іноземними громадянами [430].

Усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами характеризувалося безконтрольністю з боку органів державної влади та їх посадових осіб, про що свідчать і публікації у ЗМІ, і виступи народних депутатів та посадових осіб.

Так, Н.І. Карпачовою як народним депутатом та Омбудсменом неодноразово повідомлялися факти незаконного усиновлення українських дітей, зокрема й іноземними громадянами. Н. І. Карпачова неодноразово на засіданнях ВРУ наводила факти, що після розвалу СРСР відкрився «дитячий ринок», «наші діти можуть бути безпідставно вивезені за кордон під різними приводами. Тому зараз потрібен чіткий контроль, правовий контроль і правова норма стосовно цього в Кодексі про шлюб та сім'ю. Комісія з питань прав людини розглянула і обґрунтувала необхідність розробки правового механізму щодо усиновлення дітей з нашої країни іноземними громадянами, а також щодо контролю, який повинен бути проведений на території тих країн, в яких усиновляють наших дітей» [515].

З метою зупинити приховану під усиновлення торгівлю людьми Кабінетом Міністрів України було розіслано обласним державним адміністраціям для виконання лист від 12 травня 1993 р., яким було приписано зупинити усиновлення дітей за кордон. Усиновлення могло бути проведене у виключних випадках і з обов'язковим погодженням із Кабінетом Міністрів України [514]. З. В. Ромовська

так оцінила значення цього кроку: «Цим листом Кабінет Міністрів намагався зменшити потік українських дітей, яких вивозили за кордон. Однак «лист» офіційно не вважався нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів, можливо, саме тому часто нехтувався» [471, с. 427–428].

Після багаторазових обговорень 26 липня 1994 р. було схвалено у першому читанні проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю» і з прийняттям цього ж дня відповідної постанови Верховної Ради було зупинено усиновлення дітей, які є громадянами України, іноземними громадянами на період до внесення Верховною Радою України змін і доповнень до глави 14 та ст. 199 Кодексу про шлюб та сім'ю України [513].

І у 90-ті роки минулого сторіччя, і на сьогодні статистичні дані щодо усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами в Україні не є в публічному доступі. Так, під час обговорення проекту постанови Верховної Ради України було оприлюднено, що за 1993 рік усього в Україні було усиновлено 55 тисяч 540 дітей, у тому числі іноземними громадянами – 447 дітей. Один з депутатів зауважив, «що таке співвідношення має нас турбувати, бо, як казали доповідачі, наш генофонд, майбутнє України залежатимуть від наших дітей. Але тут не наводяться інші цифри. Проконсультувавшись із колегою, який має відношення до Міністерства внутрішніх справ, ми припустили, що кількість випадків, коли наші молоді мами відмовляються від своїх дітей, більша, і показник – 447 дітей – явно занижений» [513]. На засіданнях ВРУ оприлюднювалась інформація про злочини у сфері міжнародного усиновлення, вчиненого у Київській, Одеській, Тернопільській та Львівській областях.

Під час обговорення у другому читанні проекту закону України про внесення змін та доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю щодо усиновлення, представником Генеральної прокуратури України на засіданні ВРУ було наведено дані щодо розслідування злочину, вчиненого у Львівській області. Серед підозрюваних було заарештовано три посадові особи медпрацівників, їм пред'явлено звинувачення за зловживання службовим становищем, за службову підробку документів, викрадення чужих дітей. Всього по справі встановлено 135 фактів незаконного усиновлення іноземцями дітей [512].

18 грудня 1995 року на засіданні ВРУ було повідомлено, що Міністерством закордонних справ в посольства України в США, Канади, Швейцарії, Німеччини, Франції, Італії було направлено листи про надання правової допомоги при допиті усиновителів і всі інші питання, які з цього випливають. У США усиновлено 80 дітей, у Канаді – 25, в Італії – 26, у Франції і Швейцарії по 1–2 дитини. У листах були поставленні питання, щоб у компетентні органи США, Канади та Італії надали дозвіл на в'їзд наших оперативних працівників, у кожну державу по два оперативні працівники прокуратури і по можливості для участі в проведенні слідчих дій там на місці [512]. На жаль, подальша доля цих справ невідома.

З. В. Ромовська зазначала, що саме факти незаконного усиновлення змусили розпочати підготовку змін і доповнень до Кодексу 1969 р. – «збільшення кількості дітей, усиновлених іноземними громадянами, супроводжувалося численними випадками зловживань з боку посадових осіб (складання фіктивного документа про смерть новонародженого з метою його продажу за кордон; підміна дітей у пологових будинках; стимулювання одиноких матерів до відмови від дитини з метою передачі її «замовникові»; винесення рішення про усиновлення у день звернення тощо)» [471, с. 427–428].

Оцінюючи події 90х років у сфері усиновлення К. І. Березовська підсумовує, «що першочерговою причиною злочинів була відсутність законодавчого механізму перевірки особи-усиновлювача, умов проживання дитини в іншій країні, контролю перебування дитини за кордоном. Відсутній також був механізм взаємної відповідальності держав і громадян держав, в які усиновлювалися діти-громадяни України. Держава мала створити гарантії захисту дітей, які передавались на усиновлення в інші країни. Серед шляхів вирішення проблеми вже тоді називалися такі, як створення системи опіки таких дітей з боку органів державної влади України, і створення системи міждержавних договорів з питань усиновлення і надання правової допомоги» [27, с. 65].

Протягом 1993–1996 рр. у Верховній Раді України працювала робоча група над зміною і доповненнями до Кодексу про шлюб та сім'ю України, метою яких було вирішення надзвичайно гострих проблем усиновлення дітей-сиріт за кордон.

Лише з ухваленням Закону України від 30 січня 1996 р. «Про внесення змін та доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю» було знято мораторій на усиновлення дітей іноземцями. Нормами глави 14 КпШС України вяятановлювався судовий порядок усиновлення з обов'язковою присутністю усиновителів під час прийняття рішення про усиновлення та централізований облік дітей, які можуть бути усиновлені, та осіб, які бажають усиновити дитину; заборонялася посередницька комерційна діяльність щодо усиновлення; посилювалися вимоги до осіб, які бажають усиновити дитину; встановлювалась мінімальна вікова різниця між дитиною та усиновлювачем у 15 років; заборонялося батькам давати згоду на усиновлення ненародженої дитини; усиновлення дитини, від якої відмовилися батьки, дозволялося лише після спливу двох місяців; виписувалась процедура усиновлення дитини іноземними громадянами; запроваджувався державний контроль за умовами проживання дітей у сім'ях усиновителів; запроваджувалася можливість скасування усиновлення, хоча й після досягнення дитиною повноліття [354].

Однак і у 1996 р. було зафіксовано факти торгівлі дітьми і незаконного усиновлення у містах Донецьку та Львові [460; 39].

У 2005 р. Маковей В. Сеник Г. було оприлюднено інформацію, що у Гватемалі родич президента цієї країни усиновив трьох українських дітей. Найближче посольство України знаходиться лише у Мексиці, отже консул не може зустрічатися один раз на місяць із цими дітьми, як того вимагає українське законодавство. Українські діти є в Нікарагуа і в Коста-Ріці, але через відсутність там українських дипломатичних представництв вони ніде не зареєстровані і про їх долю нічого не відомо. Автори припускають, що у разі приєднання до Гаазької конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р. профільне Міністерство мало би змогу отримувати інформацію про усиновлених дітей України від аналогічних Центрів і служб, що займаються здійсненням контролю за дотриманням прав дітей у тих країнах, де вони проживають, проте противники приєднання до Конвенції в Україні наголошують на небезпеці створення налагодженої системи вивезення дітей за кордон [235, с. 36–38]. Визнаємо, що тривалий час і ми не були

прихильниками приєднання до згаданої Конвенції, але з часом переглянули свої погляди щодо цього питання. Однак на сьогодні маємо впевненість у необхідності приєднання до Конвенції [204]. У разі приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення відповідно має бути змінене законодавство. Причому зміни мають бути кардинальними у зв'язку з появою серед суб'єктів адміністративних правовідносин з усиновлення уповноважених організацій, які надаватимуть послуги з пошуку інформації про дітей, які можуть бути усиновленими, а також з наданням державним органам влади низки інших повноважень щодо усиновлення, ніж ті, що на них покладені на сьогодні.

Так, ст.ст. 9-13 Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення передбачено, що нарівні з уповноваженими державними органами в сфері організації усиновлення діють уповноважені організації. До таких організацій висувається низка вимог для виконання відповідних повноважень з усиновлення.

Слід підтримати пропозицію, висловлену К. І. Березовською, щодо перегляду і зміни ст. 216 СК України, яка встановлює заборону посередницької, комерційної діяльності щодо усиновлення дітей. Зміни потребує і ставлення суспільства до посередницької діяльності некомерційних організацій з надання професійної допомоги для усиновлювачів-іноземців [27, с. 120].

Конвенцією вимагається повідомлення Постійному бюро Гаазької конференції з міжнародного приватного права найменування центральних органів і за необхідності обсяг їх функцій, а також назви і адреси уповноважених організацій, що мають право на здійснення діяльності у сфері усиновлення (ст. 13). Конвенцією передбачено можливість виконання уповноваженими організаціями своїх функцій тільки якщо компетентні органи влади обох Держав уповноважили їх на це (ст. 12).

Статтею 11 Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення передбачено, що уповноважена організація: а) дбає тільки про ті цілі, що не пов'язані з вигодою, згідно з такими умовами та в таких межах, які можуть бути встановлені компетентними владами Держави, які її

уповноважили; b) управляється та комплектується персоналом, який має етичні стандарти, освіту і досвід для роботи в сфері міждержавного усиновлення, та c) підлягає контролю з боку компетентних органів влади цієї Держави щодо свого складу, діяльності і фінансового стану.

Зважаючи на те, що ст. 11 передбачає некомерційну діяльність уповноважених організацій, що діють у сфері усиновлення, ст. 216 СК України має зберегти заборони щодо здійснення комерційної діяльності щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України. Водночас посередницька діяльність у зазначеній сфері має бути допущена за умови ліцензування уповноважених організацій і внесення їх у спеціальний реєстр.

З. В. Ромовська, здійснюючи ретроградний огляд законодавства про усиновлення зазначала, що Законом України від 30 січня 1996 р. «Про внесення змін та доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю» було істотно змінено главу 14 «Усиновлення (удочеріння)». Було заборонено *посередницьку комерційну* діяльність щодо усиновлення. Між цими виділеними словами не було коми, що означало, що посередницька, але не комерційна діяльність щодо усиновлення дозволена. В результаті стали з'являтися різні посередники, які заявляли про свою матеріальну незаінтересованість, але насправді так було не завжди. У статті 216 СК між названими вище словами поставлено кому. Це означає, що будь-яке посередництво у справі про усиновлення є неможливим. Міністерство юстиції України пропонувало відновити попередню норму з метою легалізації посередницької діяльності у справі про усиновлення, але вона не була підтримана [471, с. 439-440].

Багаторічне вивчення нами низки судових рішень і здійснені спостереження К. І. Березовською [27, с. 120–122] свідчать про те, що в Україні вже тривалий час діють громадські організації, благодійні фонди, які опікуються дітьми, зокрема, займаються реабілітацією дітей, які потрапили в складні життєві обставини, надають консультації з усиновлення дітей, беруть участь в судових засіданнях у справах про усиновлення як треті особи. За даними ЄДРСР протягом 2008 р. і станом на грудень 2020 р. у справах різної юрисдикції, які стосуються дітей, як

третя сторона, або як експертна організація з надання психологічних висновків бере участь Центр допомоги дітям «Місто щасливих дітей» БО «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ». Благодійна організація «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ» (БО «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ»), зареєстрована Оболонською районною в місті Києві державною адміністрацією 17.05.2007, ідентифікаційний код юридичної особи – 35133314, місцезнаходження юридичної особи – 04201, м.Київ, вул. Полярна, буд. 7-А. Заявлений згаданою юридичною особою основний вид економічної діяльності – КВЕД 88.99 «Надання іншої соціальної допомоги без забезпечення проживання, н. в. і. у.» (основний) [117].

На сайті БО «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ» на трьох мовах розміщено інформацію-поради щодо усиновлення дітей-громадян України іноземцями [452].

Незважаючи на те, що більшість рішень з усиновлення іноземцями не оприлюднюються відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень» [370], а також на знеособленість судових рішень, все ж можна зробити висновок про активну діяльність БО «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ» у справах з усиновлення.

Діяльність уповноважених організацій має бути упорядкована і легалізована законодавчо з метою недопущення зловживань у сфері усиновлення.

У 2006 р. спостерігачами ОБСЄ було оприлюднено звіт про стан усиновлення в Україні. У цьому, зокрема, зазначається, що розгляд міжнародного усиновлення українських дітей проходив на дещо парадоксальному тлі. Ними відзначається: «З одного боку, необхідність істотного і постійного звернення до усиновлення українських дітей за кордоном рідко бралася під сумнів під час нашої дискусії в країні. З іншого боку, в різних колах України звучать все більш сильні і часті звинувачення щодо торгівлі дітьми та експлуатації дітей, усиновлених на міжнародному рівні». Спостерігачі запевняють, що твердження щодо можливого використання міжнародного усиновлення для торгівлі та експлуатації дітей за кордоном не тільки безпідставні, а й навмисно чи мимоволі відволікають увагу від дуже реальних і серйозних проблем і зловживань, пов’язаних з міждержавним процесом в самій Україні [581].

Хоча на думку спостерігачів ОБСЄ твердження про міждержавне усиновлення українських дітей з метою експлуатації не викликають серйозного занепокоєння, все ж такі побоювання в українських правознавців були і, на жаль, є. Підставою для цього є повідомлення посадових осіб, публікації у ЗМІ, а також кримінальні справи.

У 2010 р. суспільство сколихнули події, що відбувались в Одесі. У червні 2010 р. слідчий відділ Одеської обласної прокуратури задокументував факти незаконного усиновлення 7-ми дітей в Комінтернівському районі Одеської області.

За інформацією одного із ЗМІ «доведено 17 випадків продажу новонароджених. Групу медиків і чиновників міста Комінтернова затримала на днях співробітники УБОЗ за підозрою в торгівлі новонародженими із неблагополучних сімей, отримуючи від $ 3000 до $ 10 тисяч. Затримані завідувач дитячим відділенням Комінтернівської районної лікарні Жанна У. і співробітник службу у справах дітей і опіки райдержадміністрації громадянка М. Крім того, в злочинній діяльності підозрюються лікарі з Одеської обласної дитячої лікарні і ще один чиновник РДА. Схема торгівлі живим товаром, як розказали «Сегодня» в облУВС, була такою: матері повідомляли, що її дитина померла (при цьому тіло її не показували). Насправді малюк відправлявся в сім'ю замовника» [39].

В іншому виданні повідомили, що «Спочатку правоохоронці запідозрили двох керівників обласної клінічної лікарні, держадміністрації та центральної лікарні Комінтернівського району Одеської області в торгівлі новонародженими дітьми. Малюків нібито передавали третім особам за $ 3-10 тис.; зникнення дитини документально оформляли як передачу в притулок на підставі фіктивної довідки про стан здоров'я або як смерть. Правоохоронці виявили відсутність в лікарнях чотирьох немовлят; всього не вистачало 17 дітей» [271].

Усі 7 фактів незаконного усиновлення (трьох дівчат і чотирьох хлопчиків) встановлено в ході слідства у кримінальній справі щодо державних службовців райадміністрації і керівництва центральної лікарні Комінтернівського району. Наглядовий орган порушив справу в червні поточного року за статтею 368

частина 2 КК України (хабар в особливо великих розмірах) за матеріалами управління по боротьбі з організованою злочинністю.

У повідомленні підкреслено, що справу порушено за фактом незаконного усиновлення дітей, слідчі облпрокуратури мають відомості про незаконне усиновлення трьох дівчаток і чотирьох хлопчиків. Місцезнаходження дітей як і раніше невідомо.

У ході слідчо-оперативних заходів пред'явлено обвинувачення трьом чиновницям, двоє з яких – відповідальні медичні працівники. Двох фігуранток справи заарештували на час слідства. Під час обшуків у них вилучили $ 27 тис., € 5 тис., 17 тис. грн і «велика кількість виробів із золота». Як повідомлялося, Приморський районний суд Одеси ухвалив 10 червня взяти під варту на 10 діб чиновника Комінтернівської районної державної адміністрації та «відповідальну особу Комінтернівської центральної районної лікарні» як підозрюваних в «грубому порушенні порядку усиновлення дітей, від яких відмовилися батьки». Немовлят передавали іншим громадянам за винагороду від $ 1,2 тис. До $ 3 тис. В 2009-2010 роках, оформлення усиновлення виробляли постфактум, для чого лікарі віддавали частину отриманої суми в райдержадміністрацію [271].

У січні 2011 р. прокурор Одеської області в інтерв'ю ЗМІ повідомив, що під час досудового слідства виявлено дев'ять епізодів передачі стороннім особам за хабарі новонароджених дітей у віці до одного року, залишених матерями у пологових будинках. Розмір отриманих хабарів склав від півтора до чотирьох тисяч доларів, їх загальна сума – сто п'ятдесят тисяч гривень. Прокурор також зазначив, що прокуратурою м. Одеси згадану кримінальну справу з приводу передачі новонароджених дітей стороннім особам було передано до суду [200].

Як бачимо, дані щодо кількості фактів незаконного усиновлення і дітей у різних ЗМІ та за даними, озвученими прокурором області різняться. Однак перевірити їх немає можливості, зокрема тому, що в ЄДРСР будь-які рішення щодо наведеного випадку незаконного усиновлення відсутні.

Можна частково погодитись зі спостерігачами ОБСЄ, що проблема щодо процедури усиновлення більше в середині країні, однак вона впливає на стан усиновлення як на національному, так і на міжнародному рівні. Поки існує

недосконала процедура усиновлення, відсутність законодавчо визначеної процедури усиновлення у закордонних дипломатичних установах України, недосконаліть наглядових процедур за усиновленими дітьми за кордоном, не можна заперечувати ризиків торгівлі дітьми через усиновлення з метою сексуальної експлуатації або вилучення органів. Водночас неможливо погодитись із висновком у здійсненому представниками ОБСЄ звіті щодо вивчення системи міжнародного усиновлення в Україні по те, що їх підхід та дані «демонструють, що твердження про експлуатацію українських дітей не викликають серйозного занепокоєння» [581]. Можливо слід було застосувати інший підхід для спостереження і отримання даних.

Так, О. В. Тавлуй наводить таку інформацію: «у липні 2005 р. було арештовано громадянку США Пеггі Сью Хілт за жорстоке вбивство усиновленої нею дівчинки з Росії. Уповноважений з прав людини Н.І. Карпачова невідкладно надіслала лист до МЗС України з проханням перевірити наявність у сім'ї подружжя Хілт усиновлених українських дітей. Після того, як з'ясувалося, що в сім'ї виховувалася друга дитина – українська дівчинка, удочерена подружжям Хілт з Рівненського дитячого будинку ще у 2001 р., Уповноваженим негайно було відкрито провадження» [521, с. 176].

«Проте після виявлення цього факту українські дипломати протягом п'яти місяців не допускалися представниками американської влади до зустрічі з дитиною, яка перебувала під опікою Департаменту соціальної служби округу Вейк штату Північна Кароліна. Тільки 12 січня 2006 р. відбулася зустріч з дівчинкою, яка за законодавством України до 18 років залишається громадянкою України. Її подальшу долю не вирішено, як це має бути, з урахуванням інтересів самої дитини відповідно до Конвенції ООН про права дитини та законодавства обох країн. Так звана мати засуджена американським судом на 35 років позбавлення волі, а її чоловік навіть не позбавлений батьківських прав і продовжує виховувати дівчинку. Досі так і не визначено питання щодо повернення цієї дитини на Батьківщину.

Ще один, не менш жахливий випадок, пов'язаний з усиновлювачем-громадянином США Джоном Волтером Крюгером, який у 2002–2004 рр.

усиновив в Україні трьох хлопчиків 1994, 1995 і 1997 років народження, а у грудні 2005 р. Департаментом поліції м. Бейкерсфільда проти нього було порушено кримінальну справу за обвинуваченням у сексуальних знущаннях над цими дітьми. Попри те, що Д. Крюгер у 1991 р. уже був підозрюваним у сексуальних домаганнях, каліфорнійська агенція соціальних послуг Chrysalis House надала позитивний висновок на нього як потенційного усиновителя, що дало підстави українській стороні поставити його на облік кандидатом на усиновлення, а потім двічі надавати дозвіл на усиновлення дітей-сиріт з Херсонського дитячого будинку. Надіслані ним в Україну звіти про стан виховання дітей свідчили про те, що вони «без жодних проблем адаптувались у сім'ї. Американська сторона не дозволила українським дипломатам зустрітися з дітьми-громадянами України, що позбавило можливості отримати всебічну інформацію. Дітей влаштували до сімей, які мають начебто «добру репутацію та співпрацюють із соціальними службами». Департамент соціальних служб м. Бейкерсфільда відмовився від співпраці з Генеральним консульством України в Сан-Франциско, запевнивши, що «стан дітей є задовільним» [521, с. 176–177]. Слід погодитись з автором, яка вважає, що «З огляду на наведені факти не викликає сумніву необхідність ефективної кримінально-правової охорони процесу усиновлення, у тому числі і за участі іноземців» [521, с. 177].

До цього слід додати, що лише невідворотність відповідальності може зупинити злочини у подальшому.

Крім цього, ми впевнені, що закон передусім має бути націлений на те, щоб запобігати злочинам, зокрема, шляхом унормування діяльності закордонних дипломатичних установ України щодо усиновлення, забезпечення прозорості в їх діяльності.

У частині роботи, присвяченій загальним питанням усиновлення нами наводились факти щодо неможливості отримати статистичні дані про усиновлення, здійснювані в закордонних дипломатичних установах України.

Пропонуємо більш детально розглянути це питання. Так, наказом МЗС України від 17 листопада 2011 р. №337 затверджено Правила ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку

громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном [346]. Цими Правилами передбачено постановлення на консульський облік усиновленої дитини - громадянина України, яка усиновлена іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном. Водночас Правилами не передбачено здійснення контролю за умовами життя і виховання усиновлених дітей в сім'ях усиновлювачів-іноземців, а також санкцій, які можуть бути застосовані у разі непостановлення дитини на консульський облік, зміни місця проживання дитини тощо. У липні 2020 р. Правила втратили чинність [351].

На заміну згаданим правилам 29 січня 2020 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Порядок ведення обліку громадян України, які проживають за межами України (далі – Порядок) [93].

Порядок майже повністю повторює норми скасованих Правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном та, нажаль, повторює їх недоліки.

Відповідно до підп. 3 п. 1 Порядку консульський облік усиновлених дітей – це реєстрація інформації про місце проживання за межами України дітей віком до 18 років – громадян України, які були усиновлені іноземцями або громадянами України та постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном.

До повноважень посадової особи, яка здійснює консульський облік, належить розгляд заяви щодо взяття на консульський облік усиновленої дитини, зміни місця проживання усиновленої дитини та зняття з консульського обліку усиновленої дитини здійснюється в день звернення.

Пунктом 1.2 скасованих Правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, було передбачено здійснення обліку дітей-громадян України,

усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, шляхом внесення відповідних даних про громадянина України до облікової картки та електронного реєстру. Однак цими Правилами або іншим нормативно-правовим актом не визначалося, хто є держателем реєстру, порядок його ведення, зберігання інформації, надання витягів з нього тощо. З цього приводу К. І. Березовською висловлювалася пропозиція, що держателем реєстру має бути Міністерство закордонних справ України, а реєстраторами – закордонні дипломатичні установи (посольства та консульські установи)» [27, с. 141].

Порядком ведення обліку громадян України, які проживають за межами України взагалі не передбачено ведення електронного реєстру. Облік ведеться лише в обліковій картці у паперовому виді (додаток 3 до Порядку).

У разі усиновлення іноземцями дитини - громадянина України в Україні для виїзду на постійне проживання за кордон усиновленій дитині оформляється і видається головним розпорядником Реєстру паспорт громадянина України для виїзду за кордон у строк до 10 робочих днів. Ця інформація заноситься в Єдиний державний демографічний реєстр відповідно до ч. 15 ст. 22 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [372].

Таких чи схожих правил не передбачено у разі усиновлення дітей – громадян України іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном. Очевидно, що має бути єдиний реєстр обліку усиновлених дітей закордонними дипломатичними установами України. Держателем такого реєстру має бути Кабінет Міністрів України. Саме КМУ має організовувати і контролювати надання доступу до інформації з реєстру.

Нами неодноразово робитися спроби отримати статистичні дані щодо здійснених усиновлень в консульських і дипломатичних представництвах України. На жаль, діяльність МЗС є на стільки закритою, що на початку 2000х років нам взагалі не відповідали або надавали якісь відписки. Наведемо останній приклад спроби отримати інформацію.

Так, у грудні 2018 р в межах досліджень, здійснюваних науково-педагогічними працівниками і аспірантами Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова було відправлено запит на отримання публічної інформації щодо кількості здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України до МЗС [140].

На наш запит від 07 грудня 2018 р. від МЗС 14 грудня 2018 р. була отримана відповідь у вигляді посилань на норми СК України з рекомендаціями звернутися за статистичними даними до Міністерства соціальної політики України, незважаючи на те, що розпорядниками інформації щодо усиновлень, здійснених у консульських установах та дипломатичних представництвах України, є МЗС України.

На наш другий запит від 17 грудня 2018 р. наступного дня від МЗС України було повідомлено, що «в період з 2010 р. по 2017 р. усиновлення громадянами України дітей, які є громадянами України, але проживають за межами України, в закордонних дипломатичних установах не здійснювалося. … Просимо врахувати» [52].

На наш запит до Міністерства соціальної політики на отримання публічної інформації щодо кількості здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України [141] від Міністерства було отримано таку інформацію.

Із Міністерства соціальної політики України на наш запит надійшла інформація щодо кількості наданих згод на усиновлення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, іноземцями та громадянами України, які проживають за межами України.

Додаток 1. Таблиця 4.

Мінсоцполітики також надало дані щодо кількості усиновлень, які здійснювалися в консульських установах і дипломатичних представництвах України (внутрісімейне усиновлення).

Додаток 1. Таблиця 5.

Таким чином, у консульських установах та дипломатичних представництвах України за період 2010–2017 рр. було здійснено 15 так званих внутрісімейних усиновлень.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

Стаття 12 згаданого Закону визначає перелік суб'єктів у сфері доступу до публічної інформації, а ст. 13 – перелік розпорядників інформації. Може виникнути питання, хто є розпорядником інформації щодо стану усиновлення, здійсненого у закордонних дипломатичних установах – посольства чи консульства, через які відповідно до Закону України «Про дипломатичну службу» Міністерство закордонних справ України здійснює свої повноваження, чи Міністерство закордонних справ України як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин і координує діяльність державних органів у сфері зовнішніх зносин.

Очевидно, що Міністерство закордонних справ безумовно належить до суб'єктів відносин у сфері доступу до публічної інформації і є розпорядником інформації щодо здійснених усиновлень у підвідомчих йому закордонних дипломатичних установах. Не можна знайти пояснень, чому надана МЗС і Мінсоцполітики інформація кардинально відрізняється, можна лише припустити.

На сьогодні законодавство України ніби передбачає можливість усиновлення (удочеріння) дітей-громадян України іноземними громадянами та громадянами України, які проживають за її межами. Частиною 1 ст. 283 СК України встановлено, що усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, встановлених главою 18 цього Кодексу. Вищенаведене та аналіз сімейного законодавства про усиновлення дітей та практика його застосування свідчать про те, що воно має серйозні недоліки і вимагає кардинальних змін [161, с. 186–188].

Законодавство про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами, є дещо відмінним від

законодавства про усиновлення дітей-громадян України усиновлювачами-громадянами України. Щодо усиновлення іноземцями застосовуються як загальні правила сімейного законодавства про усиновлення (гл. 18 СК України, гл. 5 ЦПК України), так і правила, які слід вважати спеціальними, оскільки стосуються вони лише усиновлення з іноземним елементом (розділ VI СК України, Закон України «Про міжнародне приватне право», наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту №4580 від 18 листопада 2008 р. «Про єдину електронну систему обліку дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, та осіб, які бажають взяти їх на виховання», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17 грудня 2008 р. за №1200/15891).

Різною є й процедура усиновлення. Так, на відміну від здійснюваного в судовому порядку усиновлення, де усиновлювачами є громадяни України, що постійно проживають в Україні, усиновлення, де усиновлючами є іноземці та громадяни України, які проживають за її межами, згідно з ч. 1 ст. 282 СК України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України. За такого правового регулювання залишаються незахищеними усиновлювані діти, в нерівних умовах є усиновлювачі-громадяни України, які проживають в Україні, і усиновлювачі-іноземці та громадяни України, які проживають за її межами. Ми вважаємо, що процедура усиновлення має бути однаковою як для усиновлювачів-громадяни України, які постійно проживають в Україні, так і для усиновлювачів-іноземців та усиновлювачів-громадяни України, які проживають за її межами.

Законодавство не містить вимог щодо тривалості проживання громадян України за її межами – постійне, переважне або тимчасове. Законодавство не містить вимог щодо обліку дітей, усиновлених «за сприяння» консульських установ та дипломатичних представництв України. Наразі таке усиновлення здійснюється, але відомості про усиновлених дітей надалі втрачаються. З огляду на це, потребує змін назва розділу VI СК України на таку: «Особливості усиновлення дітей громадянами України, які постійно проживають за її межами, та іноземцями».

Враховуючи складність здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами, дітей-громадян України, вважаємо, що право на таємницю усиновлення дитини, яка є громадянином України, не може надаватись зазначеним особам.

Питання удосконалення законодавства про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами, не обмежується зазначеними проблемами. Існує низка інших, як законодавчого характеру, так і правозастосовного, які сприяють зловживанням в правовідносинах усиновлення. На нашу думку, з метою усунення зловживань при усиновленні дітей у закордонних дипломатичних установах України, слід переглянути відповідні норми СК України. Існує два шляхи виходу із кризової ситуації, що склалася. Перший – заборонити усиновлювати дітей у закордонних дипломатичних установах України. Таку пропозицію висловлювала К. І. Березовська і обгрунтовувала її наступним. Слід «виключити повноваження консульських установ та дипломатичних представництв України зі здійснення усиновлення. Надання таких повноважень закордонним дипломатичним установам суперечить загальним принципам здійснення усиновлення у судовому порядку, а також конституційним засадам здійснення правосуддя в Україні. Доводиться необхідність залишення за консульськими установами та дипломатичними представництвами України функцій з контролю за умовами проживання та станом здоров’я усиновлених дітей-громадян України, які проживають за межами України» [27, с. 24]. Частково погоджуючись, пропонуємо залишити такі повноваження закордонним дипломатичним установам. Однак визначити процедуру усиновлення в них, порядок ведення обліку усиновлених дітей в електронному реєстрі, держателем і розпорядником якого має бути КМУ. Залишити повноваження щодо усиновлення дітей-громадян України лише у разі, якщо усиновлюється одним із подружжя дитина другого з подружжя, які постійно або тимчасово проживають за межами України.

3.2. Опіка та піклування

Однією із найдавніших і поширених форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є опіка та піклування.

Слід відзначити велику роль римського та візантійського права в формуванні поняття про опіку та піклування. Законодавство всіх європейських країни увібрало в себе засади, закладені в Дігестах, на що зверталась увага вченими дорадянського періоду [269, с. 7–8; с. 30–33, 69–70; 329, с. 478–480; 79, с.438–443; 264, с.396–397]. Як зазначає Є. О. Харитонов, у Стародавньому Римі правове регулювання опіки та піклування в своєму розвитку пройшло два основних етапи, що відображали головні якісні зміни у римському праві: етап формування у добу права республіканського Риму і етап удосконалення у добу права імператорського Риму [548, с. 115, 181].

О. О. Малишев зазначає, що «Вітчизняне опікунське право є глибоко вкоріненим у візантійську традицію і за останні 1000 років пройшло ті самі етапи розвитку… Перші писані норми опікунського права на українських землях створені під беззаперечним впливом візантійського законодавства, яке було результатом тривалого розвитку греко-римського права» [237, с. 17, 42].

Ми не будемо детально зупинятись на витоках опіки та піклування в римському та візантійського праві, оскільки ці питання детально висвітлені у працях класиків цивілістики, а також у сучасних наукових дослідженнях. Більш детально зупинимось на історії розвитку законодавства про опіку на піклування, що діяло на території України.

О. М. Ошанін зазначає, що перші згадки про опіку над дитиною у літописі належать до 879 року щодо призначення Рюріком опікуном до сина свого родича: «Умерши Рюрикови, предаст княжене Олгови от рода ему суща, вдав ему сын своей на руця Игоря, бысть до дедетеси вельми» [316].

І.Д. Бєляєв зазначає що норми про опіку та піклування містяться в Судному Законі, збірці церковно-цивільних візантійських настанов приблизно X ст., складеної греками для руських з прийняттям ними християнської віри. Перші видання Руської Правди не містили статей з цивільного права, а тільки з кримінального. Збірником, який доповнював Руську Правду, був Судний Закон,

який окремо містив узаконення про спадкування, про заповіти і про опіку. Опікунів міг призначати спадкодавець [25, с. 82–83].

Згодом норми про опіку з'явились у Руській Правді, частково запозичені із Судного Закону. Опіка над малолітніми дітьми призначалася тільки тоді, коли мати їх виходила вдруге заміж; опікун користувався в якості винагороди за опіку, доходами з майна малолітніх [25, с. 240; 319, с. 193].

За Литовським статутом 1529 р. опіка встановлювалась над жінкою-вдовою, дітьми та їх майном з метою догляду за ними та захисту їхніх прав, зокрема й для представництва в суді [510, с. 89–99].

Турбота про дітей була виключно обов'язком батьків, а про сиріт піклувались родичі, духовенство, а то й просто добрі люди. Поступово, з плином часу, держава бере турботу про осіб, нездатних піклуватися про себе і про своє майно, в свої руки.

І. С. Вольман зазначав, що «опіка як установа державна (публічна) зазвичай виражається в тім, що до опікуваного або до його майна призначається особлива особа, якій доручається керувати майном підопічного або піклуватися про його особу або те й інше разом. Якщо ця особа діє цілком самостійно, якщо ця особа цілком замінює собою підопічного, а останній ніякої участі в управлінні майном не бере, то маємо справу з опікуном, якщо ж особу призначено тільки на допомогу підопічному, який, діє сам, і повинен у лише визначених випадках просити дозволу цієї особи на укладення угод, то ця особа має назву піклувальника. У зв'язку з цим говорять, що опікун цілком замінює підопічного, а піклувальник тільки доповнює». І. С. Вольман також зазначав, що в законах точності цих назв не дотримуються і часто (наприклад, у ст. 219 Зводу) закон називає опікуна піклувальником і навпаки [56, с. 6].

Як і щодо усиновлення, в Російській Імперії інститут опіки та піклування відзначався становістю. За правління Катерини II і відповідно до Установи для управління губерній Всеросійської Імперії 1775 р. було створено окремо Дворянську опіку для піклування про дворянських вдів і малолітніх і Сирітський суд для піклування про вдів і малолітніх купців і міщан [543, с. 380, 410, 430]. Опіка і піклування щодо селян забезпечувались самою общиною, що вирішувалося на сільських та волосних сходах.

И. Т. Тарасов зазначав, що «Істотні засади діючих законів про опіку та піклування беруть свій початок у єкатерининському законодавстві, в установах про губернії 1775 р. («Учреждение для управления губерний Российской империи»), які встановили дворянські опіки для сиріт дворянського стану і сирітські суди для сиріт купецького і міщанського звань, при чому як дворянська опіка, так і сирітські суди були установами становими, підпорядкованих цивільним палатам, і їх діяльність поширювалась не на все населення держави, а лише на деякі стани, внаслідок чого все наступне законодавство, починаючи з 1797 р., направлено було на регламентацію опіки для всіх інших станів, класів, розрядів і звань. Всі ці опіки, що згодом виникли пристосовувалися або до дворянських опік і сирітських судів, або до існуючих вже урядовим звичаями, або передавалися у відання становим установам; взагалі ж в результаті, за такого розвитку законодавства з даного предмету, вийшло те, що всі ці опікунські установи представляють свого роду розвалену оселю. Дефектні сторони такої організації опіки природно повинні були проступити назовні особливо рельєфно після складання зводу законів, хоча раніше вже роздавались серйозні нарікання на опікунів і опіку» [522, с. 368–385].

Таким чином, із початку ухваленням Зводу законів Російської Імперії і до 1917 р. опіка та піклування врегульовувались в Зводі законів цивільних та різноманітних правилах про опіку і піклування над особами різних станів і навіть щодо дітей-сиріт мала свої особливості. Так, опіка встановлювалась над дворянами, над купцями і міщанами, над селянами, над інородцями, представниками духовенства залежно від віросповідання, над малолітніми селянами відомства державного кіннозаводства, над сиротами чиновників, урядників та козаків козачого війська та ін. Звід законів цивільних по-різному врегульовував питання опіки залежно й від місця встановлення опіки [231, с. 267–268].

І. С. Вольман зазначав, що постанови закону з питання про опіку і піклування надзвичайно мізерні і розкидані по всім томам зводу, однак загальні правила встановлювалися у Зводі законів цивільних [56, с. 6].

Опіка встановлювалась за законом, заповітом, однак затверджувалася лише державною владою. «Відмінність в способі закликання до опіки прямо за призначенням або за законом і заповітом полягає в тому, що опікуни за законом

(батьки) або за заповітом зобов'язані захищати доручених їм осіб та їх права, не чекаючи затвердження їх опікунськими установами в званні опікунів» [487, с. 539–540].

Науковцями зверталась увага на те, що «окремі винятки із загальних правил регулювання опіки та піклування складало правове регулювання опіки та піклування в Чернігівській та Полтавській губерніях, що було пов'язано із тривалою дією в цих губерніях Литовського статуту, з часу об'єднання Малоросії з Польщею і Литвою, сила якого до 1839 р. поширювалась на весь Західний край. Але з цього часу дія Статуту обмежена вказаними губерніями, а його постанови включені до складу т. X ч.1, з часу видання Зводу законів 1842 року (друге видання Зводу Законів). Ці особливості полягали, зокрема, у правовому регулюванні призначення опікунів в заповіті, порядку призначення опікунами родичів, забороні призначати опікунами певних осіб, оплаті праці опікунів, здійсненні опіки (ст. 232, 235, 255, 258, 264, 285, 295 Зводу законів цивільних)» [257, с. 19–20].

За загальним правилом, що діяло в цих губерніях, особи, які не мали достатньо власного майна, не могли бути опікунами. Окремо було встановлено, що не допускалися до опіки іноземці, які не мали власного майна, достатнього для забезпечення опіки (ст. 258 Зводу законів цивільних). Такі норми були направлені на запобігання зловживанням при управлінні майном підопічної особи. Адже в цих губерніях опікуни отримували за свої труди з управління майном із доходів 10 відсотків щорічно, що перевищувало винагороду в інших губерніях в два рази. Згідно зі ст. 284 Зводу опікуни отримували з доходів малолітнього 5 відсотків щорічно. Причому ні вищі державні органи, ні судова практика не виробили єдиної позиції, що вважати доходом підопічної особи. А.С. Рабинович наводив витяги із судової практики із посиланням на рішення Загальних зборів Державної ради та Касаційного департаменту Правлячого сенату, з яких очевидно, що винагорода могла отримуватися лише з доходів від управління нерухомим майном підопічної особи та прибутку від обороту його капіталів, а й загалом від будь-яких доходів, що отримуються підопічним постійно і щорічно [455, с. 146–147].

Відповідно до ст. 232 Зводу законів цивільних опікунами за заповітом могли бути особи, які не мають достатнього майна для забезпечення опіки. Це

правило стосувалося й іноземців. Залежно від місця проживання і встановлення опіки, наприклад, в Бессарабській губернії піклування про малолітніх сиріт покладалось на капітана (старшину), який діяв за особливо встановленими правилами (ст. 242 Зводу).

Окремо врегульовувалось питання встановлення опіки над майном померлих таврійських магометан дворянського і міського станів, яке переходило малолітнім спадкоємцям (ст. 245 Зводу).

А. С. Рабинович зазначав, що Звід законів цивільних не давав детальних вказівок щодо виховання малолітніх, надаючи опікуну значну свободу у вирішенні цього питання. Дещо чіткіше були визначені обов'язки і права опікуна відносно майна опікуваних [455, с. 29–33].

Розглядаючи період Російської Імперії, слід окремо зупинитись на заповідальній опіці (*tutela testamentaria*). І. С. Вольман так писав щодо заповідальної опіки – «За нашим законом батьки мають право призначити в духовному заповіті до малолітніх дітей та майна, що після них залишається, опікунів за своїм вибором (ст. 227). Це право належить, втім, не тільки одним батькам, а й приватним особам, які залишаючи чужим дітям у спадок якесь майно, можуть призначити до нього опікуна. Це право витікає із свободи заповідальних розпоряджень власника про своє майно. Слід, однак, відзначити, що право призначення опікуна за заповітом належить до опіки над майном, а не над особами дітей, коли живий інший з батьків. Тільки за усиновителем слід визнати право призначення у заповіті опікуна до особи усиновленого, причому такий опікун не може бути усунений від опіки внаслідок заяви іншого з батьків усиновленого про його бажання бути єдиним опікуном над особою своєї дитини, а може бути усунений виключно з причин, вказаних у ст. 256 Зводу» [55, с. 31–32].

Відповідно до ст. ст. 232 Зводу законів цивільних у Чернігівській та Полтавській губерніях право призначення опікунів в заповіті належить батьку. Опікунами за заповітом могли бути і особи, які не мають достатнього для забезпечення опіки майна. Опіка над малолітніми належить тому з батьків, хто залишився в живих, але мати виконує ці обов'язки разом з призначеними від Дворянської опіки або Сирітського суду старшими родичами малолітніх, переважно з батьківського боку, а за відсутністю останніх – і сторонніми особами. Опіка в Чернігівській та Полтавській губерніях тривала над дівчатами до їх

заміжжя. Якщо батько або мати, маючи в своєму опікунському управлінні маєток, який належав повнолітній дочці, чинили перешкоду до її виходу заміж, то їй надавалося право оголосити про це в суді і з його дозволу укласти шлюб (ст. 7 ч. I т. X Зводу законів цивільних).

Статтею 258 Зводу передбачалось, що у згаданих вище двох губерніях крім осіб, яких заборонено призначати опікунами відповідно до загальних правил, не можуть бути призначені опікунами: 1) ті, хто не перебуває в російському підданстві, і 2) ті, хто не має власного майна, достатнього для забезпечення опіки, крім випадків, коли такі особи будуть призначені опікунами в заповіті батька малолітніх.

У разі, якщо опіка не була встановлена у заповіті, вона призначалась державою (*tutela dativa*) [55, с. 35–36].

Державна політика Російської Імперії у сфері опіки та піклування була непослідовною. У Зводі законів з часом було нагромаджено багато норм про опіку, як щодо суб'єктів опіки, так і щодо процедури її встановлення, які безпідставно були розгалужені і розпорошені між різними томами Зводу та додатками до них. Відомо, що ефективність правової політики держави залежить від того, наскільки грамотно визначено правову мету і підібрані засоби її досягнення. Особливо важливим це є відносно інститутів, які стосуються найбільш вразливої частини суспільства – дітей, які, за висловом О. С. Невзорова, «заслуговують на те, щоб теорія, законодавство і практика поставилися до них з найбільшою увагою і досконалою передбачливістю». В іншому випадку – «фатальні наслідки неправильної постановки питання і його вирішення скоро проявляться, і життя застогне від надлишку зла» [269, с. 3–4]. Учений вважав опіку над дітьми могутнім засобом турботи про долі дітей, від якого залежали стабільність суспільних відносин та добробут країни в цілому.

Однак книга, присвячена сімейному праву проекта Цивільного уложення, що вийшов у 1910 р. повторювала суперечні норми про опіку, містила помилки юридичного змісту щодо встановлення опіки [78, с. 402–421 та ін.]. Кардинальних змін законодавство про опіку зазнало в післяжовтневий період.

Жовтневі події зумовили реформування законодавства, зокрема й про опіку. Норми про опіку розміщувалися в шлюбно-сімейному законодавстві. Так, опікунськими установами проголошувались відділи соціального забезпечення при

губернських і міських радах депутатів і Народний комісаріат соціального забезпечення. На них покладались завдання опіки безпосередньо або через опікунів та піклувальників (ст. 184-185 Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунській право РРСФС). Функції опікунських установ щодо російських громадян, які проживають за кордоном, виконуються представниками Росії за кордоном [199]. За такою системою згодом влаштовувалися опікунські установи у всіх радянських республіках.

В УСРР норми щодо опіки і піклування було розміщено в Кодексі законів про акти цивільного стану, про сім'ю і опіку УСРР (1919 р.), який фактично не був введений в дію [246, с. 14–15], і згодом – в Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану (1926 р.). Відповідні глави кодексів визначали структуру опікунських органів, порядок призначення та звільнення опікунів та піклувальників, вимоги до опікунів, їх права і обов'язки.

Опіка та піклування продовжували бути державною справою, однак формувалися не як право як обов'язок. Опікуни та піклувальники могли бути звільнені від виконання обов'язків лише за конкретно визначених умов, а саме – у зв'язку з: смертю підопічного; досягнення ним повноліття, якщо опіка встановлювалась не через психічну хворобу; одужанням підопічного; одруженням підопічної особи. За незаконну відмову від взяття на себе обов'язків з опіки передбачалась адміністративна відповідальність згідно з п.15 ст. 72 Адміністративного кодексу УСРР 1927 р. [1, с. 5–137].

Згідно з Інструкцією про опіку, піклувательство та засиновлення від 22 липня 1927 р., при призначенні опікунів перевага надавалася родичам або особі, яку обирав підопічний. Від його думки опікунська рада могла відійти, якщо вважала, що зроблений ним вибір не відповідав інтересам підопічного. Кандидата в опікуни могли запропонувати державні установи або громадські організації. Для призначення опіки над неповнолітніми місцевий орган опіки та піклування в разі потреби повинен був провести належну перевірку безпосередньо або через органи соціально-правової охорони неповнолітніх, через відділи охорони материнства й дитинства, через громадські організації допомоги дітям (осередки «Друзі дітей» і т. д.) і вжити запобіжних заходів до охорони особи та майна осіб, що підлягають опіці [180].

«Позитивним в законодавстві того часу є те, – відзначає С. Є. Морозова, що воно містило норми щодо звітності опікунів та піклувальників та нагляду за здійсненням опікунами встановлених для них законом обов'язків. Так, на майно підопічного опікуни мали складати опис, один примірник якого залишали у себе, а другий надавали опікунській установі. Гроші й цінні папери підопічного опікуни зобов'язані були зберігати в державному банку, трудовій ощадній касі, або в інших кредитових установах, за вказівкою сільської, селищної або міської ради. На руках у себе опікуни могли мати тільки грошові суми, потрібні на утримання підопічного або на управління його майном. У разі виникнення необхідності продажу майна підопічного для його утримання, то це можливо було зробити лише за дозволом сільської, селищної або міської ради, за належністю. Опікуни мали справно подавати до сільських, селищних або міських рад звіти про свою діяльність у терміни, визначені цими радами» [257, с. 37].

Лише з ухваленням Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. опіка та піклування стали добровільними. Настало розуміння того, що не може особа примусово виконувати обов'язки особистого, сімейного характеру, так само як і підопічній дитині краще виховуватись в доброзичливій атмосфері сім'ї. КпШС УРСР 1969 р. більш детально врегульовував процедуру встановлення, здійснення та припинення опіки та піклування, відповідальні органи державної влади, вимоги щодо опікунів та піклувальників тощо [197].

Із ухваленням у 2002 р. ЦК України та СК України опіку та піклування стало можливим вважати інститутом цивільного, сімейного, а також адміністративного права.

Правове регулювання опіки та піклування здійснюється відповідно до глави 6 ЦК України, глави 19 СК України, Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про охорону дитинства», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866 та інших нормативно-правових актів.

Загальні положення про опіку та піклування містяться у главі 6 ЦК України, особливості встановлення опіки та піклування над дітьми – у главі 19 розділу IV СК України. Нормами адміністративного права регулюється діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, які виконують функції з опіки та піклування, зокрема, зі здійснення обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, надання висновку щодо особи опікуна і піклувальника тощо.

Головним при розгляді опіки та піклування в рамках сімейного права є застосування норм про опіку та піклування саме як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Розгляд питання про встановлення опіки та піклування над особами, обмеженими в цивільній дієздатності та визнаними недієздатними, належить до сфери цивільно-правових відносин. У разі обмеження цивільної дієздатності дитини чи визнання її недієздатною, відносини з опіки та піклування врегульовуються нормами цивільного законодавства. Цивільним законодавством також врегульовуватимуться відносини зі встановлення опіки над майном дитини, визнаної судом безвісно відсутньою, або коли місцеперебування дитини невідоме (ст. 44 ЦК України).

Опіка (піклування) – це форма влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю, а також забезпечення та захист її особистих немайнових і майнових прав та інтересів.

Опіка та піклування є родовими поняттями відносно понять «прийомна сім'я» та «дитячий будинок сімейного типу». Такий висновок можна зробити виходячи із норм ч. 4 ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України, якими передбачено, що прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники. Такої думки дотримується С. Є. Морозова, зазначаючи, що опіка та піклування є родовим поняттям щодо згаданих двох форм влаштування, кожна з яких є самостійною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з притаманними їм особливими ознаками. Виходячи цього, на нашу думку, при усиновленні слід запитувати згоду на це не лише в опікунів і піклувальників, а й у прийомних батьків та батьків-вихователів. З огляду на це, до ст. 221 СК України мають бути внесені відповідні зміни. Згода на

усиновлення запитується навіть у закладу охорони здоров’я або навчального закладу, однак інтереси прийомних батьків та батьків- вихователів не забезпечені. Такі зміни кореспондуватимуть із п. 1 ч. 1 ст. 213 СК України, яким передбачено, що за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України в сім’ї якого виховується дитина.

Опіку та піклування можна вважати найпопулярнішою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ч. 2 243 СК України).

Додаток 1. Таблиця 6.

Порядок організації опіки над дітьми, встановлений законодавством, покликаний гарантувати сімейне утримання, виховання, навчання дитини, забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності. Особа призначається судом лише після того, як ним, а також органом опіки та піклування буде встановлено, що передача дитини в дану сім’ю забезпечить їй належне утримання, виховання, захист інтересів тощо.

Вимоги щодо особи кандидата в опікуни, піклувальники дитини встановлені у ст. 244, 212 СК України та ст. 63, 64 ЦК України, а також опосередковано у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». В останньому закріплено, що встановлення опіки та піклування – це влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім’ї громадян України, які перебувають, переважно, у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів. Ця спеціальна норма визначає параметри дій при встановленні опіки та піклування органами державної влади.

Частиною 4 ст. 63 ЦК України також передбачено, що опікун або піклувальник призначаються переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов’язки опікуна чи піклувальника.

Слід відзначити, що при встановленні опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, норми СК України є визначальними, норми ЦК України та Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» застосовуються субсидіарно.

Закріплюючи юридичну оцінку осіб, які можуть бути опікуном, піклувальником дитини, конкретизуючи таких осіб, дана дефініція ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», та вимоги ЦК України щодо переважного права осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з дитиною суперечить положенням ч. 2 ст. 244 СК України, якою не вимагається перебування особи у сімейних, родинних відносинах з дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування. Така конкретизація, на нашу думку, є зайвою, оскільки значно звужує коло осіб, в сім'ї яких можуть бути влаштовані діти. Тим більше, що особи, які перебувають у сімейних та родинних відносинах не завжди є тими ідеальними кандидатами в опікуни та піклувальники, які забезпечуватимуть найкращі інтереси дитини, про що свідчить адміністративна та судова практика.

Так, Подільським районним судом міста Києва 08 грудня 2014 р. було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України і винесено вирок ОСОБА_3.

Судом було встановлено, що ОСОБА_3 відповідно до розпорядження Подільської районної в м. Києві державної адміністрації №1474 від 20 грудня 2006 р. тимчасово, строком на шість місяців, була призначена опікуном над малолітніми онуками ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6, які перебували на обліку в Службі у справах дітей Подільської районної в місті Києві державної адміністрації в статусі дитина-сирота, відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитини» від 26 квітня 2001 р., оскільки їхня мати – ОСОБА_6 померла ІНФОРМАЦІЯ_9 внаслідок хвороби. Відомості про батька до актового запису про народження дітей внесені на підставі ч. 1 ст. 135 СК України. Розпорядженням Подільської районної в місті Києві державної адміністрації №1129 від 13 липня 2007 року ОСОБА_3 було тимчасово

продовжено термін опікунства строком на шість місяців над малолітніми онуками ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6.

Розпорядженням Подільської районної в місті Києві державної адміністрації від 28 лютого 2008 року над малолітніми ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6, встановлено опіку та ОСОБА_3 призначено їхнім опікуном.

Відповідно до встановленого чинним законодавством розміру соціальних виплат, в період з 01 січня 2007 р. ОСОБА_3 отримувала в Управлінні праці та соціального захисту населення державну соціальну допомогу на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, на загальну суму 172 771 грн. 80 коп. Окрім цього, ОСОБА_3 з 24 жовтня 2007 р. отримувала пенсію, та станом на 01 червня 2012 р. її розмір становив 957 грн. щомісячно.

ОСОБА_3, отримуючи достатньо грошових коштів для належного матеріального та соціального забезпечення малолітніх підопічних, створення їм належних санітарно-побутових та санітарно-технічних умов проживання, в період з 20 грудня 2006 року, тобто з часу визнання її офіційним опікуном малолітніх ОСОБА_5 та ОСОБА_4, злісно не виконувала встановлені законом обов’язків по догляду за особами, стосовно яких встановлено опіку, що проявилось в ухиленні від виховання дітей, незабезпеченні відвідування ними школи, контролю за проведенням дозвілля. Протягом тривалого часу ОСОБА_3 обмежувала малолітніх потерпілих ОСОБА_5 та ОСОБА_4 в праві отримувати в рахунок державної соціальної допомоги достатнього харчування, одягу, інших предметів першої необхідності, права на отримання освіти, дозвілля, розвитку дітей. Незважаючи на попередження з боку органу опіки, створила небезпечні для дітей побутові та санітарні умови, умисно ухилялася від зміни цих умов до задовільного стану, продовжувала не виконувати свої обов’язки опікуна, безпідставно відмовлялася від запропонованої допомоги по вихованню та оздоровленню дітей з боку органів опіки, ігнорувала вимоги про проведення лікування дітей.

Такі дії з боку ОСОБА_3 спричинили тяжкі наслідки для малолітніх потерпілих ОСОБА_5 та ОСОБА_4, оскільки вони страждали на інфекційні захворювання, у них відмічено загальний недорозвиток психіки та розвиток здоров’я, явища педагогічної та мікросоціальної занедбаності.

Згідно акту амбулаторної комісійної судової психолого-психіатричної експертизи №1031 від 30 жовтня 2012 року, при наявності у ОСОБА_5, 2000 року народження резидуально-органічного ураження головного мозку з психоорганічним синдромом, яким він страждає з народження, та яке не пов'язане з неналежним доглядом за дитиною з боку опікуна, він мав наступні психологічні особливості: уповільнений темп психічних процесів, невеликий об'єм та труднощі концентрації довільної уваги, невисокий об'єм пам'яті, низький запас загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатня сформованість навичок читання, письма та рахування, бідна лексика, недостатність учбової мотивації; у сфері особистості екстравертованість, невисока товариськість, невпевненість в собі, нерішучість, емоційна врівноваженість та доброзичливість, слабкість вольового радикалу, переважання інтересів у сфері розваг.

ОСОБА_5 виявляв ознаки відставання в психологічному розвитку, які проявлялись у низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови, пам'яті), а також, у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності, що виразились в у низькому об'ємі його загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатній сформованості навичок автоматизованих розумових дій, бідній лексиці, недостатній шкільній мотивації, що пов'язано з недостатнім виховним впливом з боку сімейного оточення.

Згідно акту амбулаторної комісійної судової психолого-психіатричної експертизи №1032 від 30 жовтня 2012 року, при наявності у ОСОБА_4, 2003 року народження, резидуально-органічного ураження головного мозку з психоорганічним синдромом, яким вона страждає з народження та яке не пов'язане з неналежним доглядом за дитиною з боку опікуна, дитина мала наступні психологічні особливості: середній темп психічних процесів, невисокий об'єм та нестійкість довільної уваги з труднощами її концентрації, невисокі показники пізнавальних можливостей (пам'яті, мислення), поєднані з педагогічною та мікросоціальною занедбаністю; у сфері особистості: безпосередність, невисокий рівень товариськості, вікова конформність та слухняність, ігрова та розважальна мотивація діяльності, не сформованість учбово-пізнавальних інтересів.

ОСОБА_4 виявляла ознаки відставання у психологічному розвитку, які проявлялись у низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови,

пам’яті), а також у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності: низькому об’ємі її загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатній сформованості навичок читання, письма рахування, бідній лексиці, недостатній вільній мотивації, що пов’язано з недостатнім виховним впливом, з боку сімейного оточення.

У судовому засіданні ОСОБА_3 свою вину у вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не визнала та показала, що за час її опікунства над онуками вона постійно вчиняла дії, направлені на створення належних умов для проживання дітей: змінила старі вікна та балконні двері на пластикові, купила два нових ліжка-дивани, двоповерхове ліжко, які швидко зламались в зв’язку з активною поведінкою підопічних, холодильник, пральну машину, декілька телевізорів, змінила сантехніку, труби. Однак, цього було недостатньо, оскільки квартира знаходилась в дуже запущеному стані, в деяких кімнатах перегоріли електропроводи, світло було в першій кімнаті та кухні. 14 лютого 2012 р. в органі опіки та піклування написала заяву про те, що вона зобов’язується створити необхідні житлові умови для проживання протягом трьох місяців. Однак, в зв’язку з тим, що старший онук ОСОБА_5 протягом місяця не хотів ходити до школи, заважав проводити ремонтні роботи, в ЖЕК їй відмовили в допомозі, ремонт змушена була робити в силу можливостей: обідрала шпалери, винесла старі меблі, підтримувала чистоту у приміщенні. Підтвердила, що в приміщенні дійсно були таргани, та нею кожні два місяці вживались заходи для їх знищення.

Пояснила, що діти не відвідували школу, коли хворіли, та нею після цього надавались підтверджуючі довідки. ОСОБА_5 на початку 2012 р. протягом місяця відмовлявся ходити на навчання, пояснюючи це поганим відношенням до нього, образами в його бік та болем в животі, який вона пов’язує з неякісним харчуванням в навчальному закладі, на що звертала увагу вчителів, лікарів поліклініки.

Частину з отриманих грошей вона витрачала на продукти харчування, зокрема, овочі, фрукти, м’ясо. Коли діти повертались зі школи їх завжди годувала, хлопчик дуже любив їсти щось смачненьке, вона ніколи у цьому йому не відмовляла.

Щодо навчального процесу, то нею неодноразово купувались книжки, олівці, альбоми, уроки діти вчили на групі продовженого дня, пояснити

відсутність наявних дитячих книжок на час перевірки умов проживання не змогла. Відмічала, що у онуків не було бажання вчитись, однак вона пояснювала їм необхідність відвідування школи, заохочувала цукерками. Організовувала їх дозвілля походом в зоопарк, кінотеатр, пляж, прогулянками на природі.

Зазначила, що з представниками медичного закладу в неї виникали конфлікти, оскільки вважає, що медицина злісно переслідує дітей у зв'язку з їх вродженими хворобами, фальсифікує документи, тому довіри вона до лікарів не мала. Від оздоровлення підопічних відмовлялась, оскільки діти не виявляли бажання кудись від'їжджати.

Стверджувала, що діти мали засоби особистої гігієни, однак вона їх ховала, оскільки ОСОБА_5 завжди надмірно витрачав при купанні шампунь, виливаючи його до ванни, окрім цього, йшов ремонт, тому пов'язує відсутність мила, зубної пасти та щіток саме з ним. Окрім цього повідомила, що були випадки, коли доводилось мити голову онукам засобом для миття посуду.

Онуки для неї залишаються бути найріднішими людьми, яких вона дуже любить та чекає на їх повернення до дому, тому після того, коли дітей відібрали зробила все можливе, щоб закінчити ремонт.

До сюжету журналістів телеканалу ICTV відноситься негативно, оскільки там багато чого не відповідає дійсності, просила звернути увагу суду, що зйомки проводились після вилучення дітей, коли вона ще не завершила ремонт, лише винесла старі меблі, поклеїла шпалери.

Не дивлячись на невизнання обвинуваченою ОСОБА_3 своєї вини в пред'явленому їй обвинуваченні, що судом розцінюється як спосіб захисту та спроба ухилитись від кримінальної відповідальності за скоєне, суд дійшов до висновку про доведеність вини обвинуваченої ОСОБА_3 у вчиненні інкримінованого їй злочину.

Встановлені судом обставини підтверджуються наступними дослідженими в суді доказами, обсяг яких був визначений за погодженням з учасниками судового провадження.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_7 показала, що вона працювала на час вчинення злочину завідувачем сектору опіки, піклування, усиновлення та інших форм влаштування Подільської районної в м. Києві державної адміністрації. Малолітні ОСОБА_5 та ОСОБА_4 з 2006 року

перебували на обліку у службі, ОСОБА_3 з 2006 року була призначена тимчасовим опікуном, а з 2008 року постійним. Повідомила, що з загальноосвітньої школи №10 надходила інформація, що діти з'являються в неохайному стані, не виконують шкільну програму, виникла необхідність у вирішенні питання їх переведення до іншого навчального закладу. Починаючи з 2011 року опікун перестала допускати представників служби до квартири, коли вони приходили, двері були постійно зачинені, одного разу ОСОБА_5 через них сказав, що вони самі вдома. Дослідити умови проживання змогли в 2012 році, коли потрапили до квартири разом з працівниками КП «Введенське». Вона побачила відсутність шпалер на стінах, посередині кімнати стояв зламаний стілець, на ньому знаходився зламаний телевізор, ліжко теж було зламане, постіль брудна, пральна машина, холодильник не працювали. З меблів був обідній стіл, сервант, відсутнє світло, в коридорі висів провід від лічильника, з продуктів харчування окрім картоплі не було нічого. Виявили відсутність шкільного приладдя, засобів особистої гігієни, відсутність води у ванній кімнаті, не працював туалет.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_8 показала, що за період навчання у школі ОСОБА_5 та ОСОБА_4 класний керівник цих дітей неодноразово повідомляв їй про їхній неохайний вигляд, поганий запах, непідготовленість до уроків, невиконання домашнього завдання, часту відсутність шкільного приладдя: ручок, зошитів, олівців, недостатність рівня знань. В якості свідка разом з класним керівником приходила за місцем проживання дітей, однак їм ніхто дверей не відчиняв.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_9 показала, що вона була класним керівником класу, де навчались ОСОБА_5 та ОСОБА_4 Діти навчались в одному класі, хоча мали різницю у віці. З початком третього класу малолітні почали пропускати відвідувати школу. Траплялись випадки не зробленого домашнього завдання, відсутності зошитів, олівців, книжок. Оскільки почали траплятись випадки, що діти приходили до школи неохайними, виникла необхідність перевірити умови їх проживання. Одного разу двері квартири були зачинені, ОСОБА_5 підійшовши до них повідомив про відсутність дорослих. При особистій зустрічі з ОСОБА_3 остання відмовилась пускати її до квартири, пояснюючи це тим, що у неї не прибрано та розпочинається ремонт. Часту

відсутність дітей у школі бабуся пояснювала їх хворобою, а також тим, що їй тяжко водити одну дитину до школи, коли інша хворіє. Харчувались малолітні ОСОБА_5 та ОСОБА_4 безкоштовно, від них надходили часті скарги на біль в животі. ОСОБА_3 відвідувала батьківські збори, цікавилась процесом навчання дітей. Від запропонованої консультації психолога з метою з'ясування небажання ходити до школи відмовилась.

Допитаний в судовому засіданні свідок ОСОБА_10 показав, що він як лікар-педіатр спостерігав за здоров'ям ОСОБА_5 та ОСОБА_4, бабуся яких по необхідності зверталась до нього за консультаціями та виконувала надані ним рекомендації. Відмітив, що траплялись випадки, коли діти приходили на консультацію неохайними, хворіли ОРВ, шлунково-кишковими захворюваннями.

Допитаний в судовому засіданні свідок ОСОБА_11 показав, що малолітні ОСОБА_5 та ОСОБА_4 потрапили до «Міста щасливих дітей» з педагогічною занедбаністю, проблемами з кишково-шлунковими захворюваннями, ожирінням у зв'язку з незбалансованим харчуванням. Діти з народження мають психо-неврологічні відхилення, однак внаслідок того, що вони не отримували належного педагогічного розвитку, це привело до погіршення їхнього стану. На даний час діти отримують збалансоване харчування, навчаються, бабуся неодноразово їх відвідує.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_12 показала, що з обвинуваченою ОСОБА_3 підтримує дружні відносини досить тривалий час, неодноразово була в її помешканні. Бабуся дбала про онуків, їхні умови проживання, оскільки поставила пластикові вікна, купувала меблі, телевізори, які часто псував ОСОБА_5, холодильник, унітаз. Гроші, які отримувала ОСОБА_3 на дітей вона витрачала лише на їхні потреби, при ній купувала продукти харчування. Діти завжди були доглянутими, не голодними, мали іграшки, шкільне приладдя, ходили до шкоди охайними. Знає про існування проблеми невідвідування школи. Недовіра та негативне відношення до медицини у обвинуваченої склалось після смерті першого онука, однак знає про те, що кожного року діти проходили медичний огляд. Вважає, що бабуся може виховувати онуків.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_13 показала, що з обвинуваченою ОСОБА_3 підтримує сусідські відносини, неодноразово була в неї

вдома. До онуків бабуся ставилась добре, годувала, доглядала, вони були охайно одягнені. Вона бачила наявність наступних речей в квартирі, де проживали діти: шафи, журнального столу, непрацюючого холодильника, ліжок, постільної білизни, іграшок – ляльки ОСОБА_4 та машинки ОСОБА_5, книжок. Зі слів бабусі, причиною відмови ОСОБА_5 у відвідуванні школи стала поведінка вчителів та учнів, які казали, що від нього погано пахне.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_14 показала, що вона приблизно 20 років підтримує з ОСОБА_3 як сусідку. Охарактеризувала обвинувачену як непитущу, незловживаючу наркотиками людину. Її поведінка свідчила про любов до онуків ОСОБА_5 та ОСОБА_4 Діти були доглянутими, охайно одягненими, бабуся водила їх до школи та забирала з школи, годувала, при цьому, ОСОБА_5 полюбляв їсти і вона ніколи йому не відмовляла у цьому, пробачала, коли вони щось псували. До помешкання неодноразово заходила, бачила меблі, пральну машину, стверджувала, що ремонти ОСОБА_3 робила в силу наявних матеріальних можливостей, у неї не виникало до обвинуваченої ніяких нарікань з приводу цього. Дату останнього відвідування квартири ОСОБА_3 не пам’ятає, допускає, що це могло бути до того, як орган опіки не міг оглянути умови проживання дітей.

Допитана в судовому засіданні свідок ОСОБА_15 показала, що вона знає ОСОБА_3 як сусідку, оскільки проживають в одному будинку, підтримують дружні стосунки, неодноразово відвідувала помешкання обвинуваченої, вони часто зустрічались у супермаркеті, де ОСОБА_3 купувала продукти харчування. Повідомила, що бабуся з любов’ю ставилась до онуків, вони мали все, що хотіли, були одягнені, нагодовані. В квартирі працювала пральна машина, холодильник, телевізор, який часто виходив з ладу, у ванній кімнаті до початку ремонту були зубні щітки та паста, діти мали книжки, іграшки, шкільне приладдя.

Оцінюючи покази свідків сторони захисту, суд прийшов до висновку, що вони не спростовують у повній мірі пред’явлене ОСОБА_3 обвинувачення та не пояснюють задокументованого факту відсутності у дітей, зокрема 25 квітня 2012 р., належних умов безпечного перебування за місцем проживання, предметів особистої гігієни, дитячої літератури, іграшок тощо.

В судовому засіданні були допитані малолітні потерпілі ОСОБА_5 та ОСОБА_4, які підтвердили наявність в квартирі меблів, ліжок, постільної білизни, те, що бабуся смачно готувала, читала казки.

Оцінюючи дані покази потерпілих ОСОБА_5 та ОСОБА_4, суд звертає увагу на їх малолітній вік, те, що вони в силу свого психологічного та вікового розвитку сприймають створені бабусею на той час умови проживання як належні, оскільки ОСОБА_3 була та є для них на цей час рідною людиною, яку вони продовжують любити.

Винність ОСОБА_3 у інкримінованому їй злочині підтверджується також дослідженими в судовому засіданні письмовими доказами.

Так, відповідно до розпорядження Подільської районної в м. Києві державної адміністрації №1474 від 20 грудня 2006 р. ОСОБА_3 тимчасово, строком на шість місяців, була призначена опікуном над малолітніми онуками ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6, з покладанням обов’язку зберігання житлового приміщення, перебуванням за місцем реєстрації протягом всього строку перебування під опікою та попередженням про недопустимість здійснення будь-яких правочинів стосовно житлової площі та майна малолітніх без дозволу органу опіки та піклування, подання щорічного звіту про свою діяльність за минулий рік.

Відповідно до розпорядження Подільської районної в місті Києві державної адміністрації №1129 від 13 липня 2007 р. ОСОБА_3 було тимчасово продовжено термін опікунства строком на шість місяців над малолітніми онуками ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6, з покладанням обов'язку зберігання житлового приміщення, перебуванням за місцем реєстрації протягом всього строку перебування під опікою та попередженням про недопустимість здійснення будь-яких правочинів стосовно житлової площі та майна малолітніх без дозволу органу опіки та піклування, подання щорічного звіту про свою діяльність за минулий рік.

Відповідно до розпорядження Подільської районної в місті Києві державної адміністрації від 28 лютого 2008 року над малолітніми ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_5, та ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_6, встановлено опіку та ОСОБА_3 призначено їхнім опікуном з покладанням обов'язку зберігання житлового приміщення, перебуванням за місцем реєстрації протягом всього

строку перебування під опікою та попередженням про недопустимість здійснення будь-яких правочинів стосовно житлової площі та майна малолітніх без дозволу органу опіки та піклування, подання щорічного звіту про свою діяльність за минулий рік.

Згідно витягу із протоколу діагностичного обстеження КМПМПК №35 від 22 грудня 2011 року №883, у малолітньої ОСОБА_4 виявлено неврозоподібний стан, педагогічна занедбаність та рекомендовано навчання в школі для дітей з психоневрологічними порушеннями (спеціального навчального закладу №22).

Згідно витягу із протоколу діагностичного обстеження КМПМПК №35 від 22 грудня 2011 року №884, у малолітнього ОСОБА_5 виявлено педагогічна та мікросоціальна занедбаність, ЦРОН, дислексія, загальне недорозвинення мови третього рівня, рекомендовано навчання в школі для дітей з психоневрологічними порушеннями (спеціального навчального закладу №22).

Відповідно до листа дитячої клінічної лікарні №9 від 25 квітня 2012 року №354/01-07, первинна медична документація на малолітніх ОСОБА_5 та ОСОБА_4 втрачена (зі слів бабусі порвали амбулаторну карту вдома). ОСОБА_5 з 2005 року хворів на ГРВ, з 2008 року спостерігався у лікаря невролога, гастроентеролога, у вересні, листопаді 2011 року хворів на ГРВ, бронхіт, оглядався логопедом. У ОСОБА_4 в 2011 році на медогляді виявлено психоорганічний синдром з затримкою мовленевого розвитку, сколіотична постава, плоскостопість, у вересні, листопаді 2011 року хворіла на ГРВ, бронхіт, оглядалась логопедом. Опікун неодноразово відмовлялась від запропонованого санаторного лікування дітей, пояснюючи тим, що діти не хочуть їхати. Діти неодноразово направлялись психіатром до ПНЛ №1 ім. Павлова для уточнення діагнозів і вирішення питання про направлення малолітніх до відповідного навчального закладу згідно їх можливостей, оскільки з загально-освітньою програмою діти не справлялись, однак опікун не виконала призначень психіатра. В квартиру для огляду її 24 квітня 2012 року медичні працівники не потрапили, ніхто не відчинив дверей.

Відповідно до постанови прокурора про відібрання дитини від 07 травня 2012 року, вжито негайних заходів щодо відібрання малолітніх ОСОБА_5 та ОСОБА_4 від опікуна ОСОБА_3

Згідно листа дитячої клінічної лікарні №9 від 17 травня 2012 року №427/01-11, діти ОСОБА_5 та ОСОБА_4 госпіталізовані до стаціонару 08 травня 2012 року згідно постанови прокурора Подільського району м. Києва про відібрання дітей у опікуна від 07 травня 2012 року. Діагноз клінічний ОСОБА_5 – мінімальна мозкова дисфункція, затримка мовного розвитку, диспепсія шлунку, диспанкреатизм, лямбліоз, дистальний прикус, носійство золотистого стафілококу. Діагноз клінічний ОСОБА_4 – психоорганічний синдром із затримкою мовного розвитку, диспанкреатизм, карієс, ентеробіоз.

Згідно консультативного висновку №472 від 22 травня 2012 року ОСОБА_5 виявляв ознаки відставання в психологічному розвитку, які проявились в низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови, пам'яті), а також у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності, що виразились в у низькому об'ємі його загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатній сформованості навичок читання, письма, рахування, бідній лексиці, недостатній шкільній мотивації, що пов'язано з недостатнім виховним впливом з боку сімейного оточення. Дитина потребувала додаткових навчальних та корекційних заходів, посилених умов догляду та виховання, які повинні бути створені найближчим мікросоціальним оточенням для корекції його психічного розвитку.

Згідно консультативного висновку №471 від 22 травня 2012 року ОСОБА_4 виявила ознаки відставання в психологічному розвитку, які проявились в низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови, пам’яті), а також у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності, що виразились в у низькому об’ємі загальноосвітніх знань, вузькому світогляді, бідному словниковому запасі, недостатній розвиненості навичок автоматизованих розумових дій, низької учбової мотивації, що пов’язано з недостатнім виховним впливом з боку родини. Дитина потребувала додаткових навчальних та корекційних заходів, посилених умов догляду та виховання, які повинні бути створені найближчим мікросоціальним оточенням для корекції його психічного розвитку.

Згідно листа дитячої клінічної лікарні №9 від 20 червня 2012 року №519/01-08 діти ОСОБА_5 та ОСОБА_4 були обстежені та їм встановлені наступні діагнози: ОСОБА_5 – дискінезія жовчовивідних шляхів, функціональна диспепсія шлунку, диспанкреатизм, лямбліоз кишківника, носійство золотистого стафілококу, дислалія, мінімальна мозкова дисфункція, затримка мовного

розвитку, сколіотична постава, плоскостопість, легка розумова затримка в стадії дебільності; ОСОБА_4 – функціональна диспепсія шлунку, диспанкреатизм, лямбліоз кишківника, ентеробіоз, носійство золотистого стафілококу, хронічний карієс, дистальний прикус, психоорганічний синдром з порушенням мовного розвитку, сколіотична постава, плоскостопість, легка розумова затримка в стадії дебільності. Порушення функціонального характеру шлунково-кишкового тракту можуть бути пов'язані з віковими особливостями розвитку дитячого організму, наявність паразитарних інфекцій може бути і як наслідок незадовільних санітарних умов в місці проживання, так і майже постійним знаходженням у дитячому колективі (інтернат). Виявлені соматичні функціональні розлади не набули у дітей хронічної форми.

Відповідно до листа санітарно-епідеміологічної станції Оболонського району м. Києва №1704 від 02 липня 2012 р., в школі-інтернаті №22 в м. Києві було проведено три перевірки виконання вимог п. 5.5.2.008-01 Державних санітарних правил і норм влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу. Відповідно до звіту медичної частини даного навчального закладу, де навчались ОСОБА_5 та ОСОБА_4, в першому півріччі 2012 року випадки лямбліозу та носійства золотистого стафілокока серед вихованців та персоналу не зареєстровано. Вказаний документ суд сприймає як доказ того, що малолітні опікуни ОСОБА_3 не могли отримати зараження вищевказаними хворобами в школі-інтернаті №22 в м. Києві, де перебували постійно протягом робочих днів.

Відповідно до виписки з історії хвороби №4500, малолітня ОСОБА_4 перебував з 04 липня 2012 р. по 13 липня 2012 р. в КМКПЛ №1, де на підставі даних стаціонарних обстежень були поставлені діагнози: діскінезія жовчного міхура, диспанкреатизм, функціональна дислепсія шлунку з нормальною КОФ, ентеробіоз, лямбліоз, дислалія, психоорганічний синдром з порушенням мовного розвитку. Окрім цього, вказується про педагогічну запущеність та загальний недорозвиток мови третього ступеню з психоорганічним синдромом з інтелектуальною недостатністю.

Відповідно до виписки з історії хвороби №4502, малолітній ОСОБА_5 перебував з 04 липня 2012 р. по 13 липня 2012 р. в КМКПЛ №1, де на підставі даних стаціонарних обстежень були вставлені наступні діагнози: діскінезія

жовчного міхура, диспанкреатизм, функціональна дислепсія шлунку з нормальною КОФ, лямбліоз кишківника, дислалія, ММД, затримка мовного розвитку. Окрім цього, вказується про педагогічну запущеність та загальний недорозвиток мови другого-третього ступеню з психоорганічним синдромом з інтелектуальною недостатністю.

Відповідно акту амбулаторної комісійної судової психолого-психіатричної експертизи від 01 листопада 2012 року ОСОБА_5 виявляв ознаки відставання в психологічному розвитку, які проявились в низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови, пам'яті), а також у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності, що виразились у низькому об'ємі його загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатній сформованості навичок читання, письма, рахування, бідній лексиці, недостатній шкільній мотивації, що пов'язано з недостатнім виховним впливом з боку сімейного оточення (ОСОБА_3).

Відповідно акту амбулаторної комісійної судової психолого-психіатричної експертизи від 01 листопада 2012 року ОСОБА_4 виявила ознаки відставання в психологічному розвитку, які проявились в низькому рівні розвитку пізнавальних здібностей (уваги, мови, пам'яті), а також у явищах педагогічної та мікросоціальної занедбаності, що виразились в у низькому об'ємі загальноосвітніх знань та уявлень про оточуюче, недостатній сформованості навичок читання, письма, рахування, бідній лексиці, недостатній шкільній мотивації, що пов'язано з недостатнім виховним впливом з боку сімейного оточення (ОСОБА_3).

Відповідно акту амбулаторної комісійної судової психолого-психіатричної експертизи від 26 вересня 2012 р. ОСОБА_3 будь-яким психічним захворюванням, тимчасовим розладом психічної діяльності, недоумством або іншим хворобливим станом психіки не страждає і за своїм психічним станом здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними, застосування примусових заходів медичного характеру не потребує. У періоди часу, до яких відносяться інкриміновані їй діяння могла усвідомлювати свої дії та керувати ними. ОСОБА_3 не виявляє ознак будь-якого психічного захворювання, яке б заважало їй за її психічним станом виконувати свої опікунські обов'язки по догляду за ОСОБА_4 та ОСОБА_5

Відповідно до листа КП «Введенське» №01/437 від 26 червня 2012 р. за адресою проживання ОСОБА_3, а саме, в квартирі АДРЕСА_1 електропостачання в наявності але частково не функціонує на кухні та в другій кімнаті у зв'язку з незадовільним станом внутрішньо-квартирної системи електропостачання. ОСОБА_3 зверталась 23 травня 2012 р. з заявою до КП «Введенське» з приводу встановлення розеток та вимикачів, однак в зазначений час була відсутня за місцем проживання, з іншою датою до цього часу не визначилась.

Відповідно до актів обстеження житлово-побутових умов квартири за адресою: АДРЕСА_1, комісією у складі завідувача сектору опіки, піклування, усиновлення та інших форм влаштування Гвоздецькою Н. М., головного спеціаліста сектору опіки та піклування Гайдай С.Б., юрисконсульта служби у справах дітей Інжевською М.В., 22 серпня 2011 р., 11 грудня 2011 року, 04 січня 2012 р., 25 січня 2012 р. був зроблений вихід за вказаною адресою з метою обстеження умов проживання малолітніх ОСОБА_5 та ОСОБА_4, однак двері квартири працівникам служби ніхто не відчинив.

Відповідно до акту обстеження житлово-побутових умов квартири за адресою: АДРЕСА_1, від 25 квітня 2012 р., комісією у складі завідувача сектору опіки, піклування, усиновлення та інших форм влаштування Гвоздецькою Н. М., головного спеціаліста сектору опіки та піклування Гайдай С.Б., інженера КП «Введенське» Ткаченко Р. П., майстра КП «Введенське» Кононенко Ю. В., проведено обстеження умов проживання та встановлено, що санітарно-гігієнічні умови житла не відповідають нормі. У квартирі немає світла (немає проводки), кранів, телефону, відсутня функціонуюча побутова техніка: зламаний холодильник, пральна машина, телевізор. На кухні відсутній посуд, продукти харчування. В туалетній кімнаті відсутні предмети особистої гігієни: рушники, зубні щітки, мило тощо. В кімнатах відсутні меблі та речі, необхідні підопічним для відпочинку та навчання. Квартира занедбана, захаращена, всюди таргани, антисанітарія. Виявлено відсутність необхідних речей особистого користування: іграшок, книжок, шкільного приладдя тощо.

Аналогічного висновку щодо незадовільного санітарно-технічного стану житлового приміщення квартири АДРЕСА_1 дійшла комісія в складі майстра т/д №4 Кононенко Ю.В., майстра т/д №3 Лєбєдєв В.В., майстра т/д №5 Тимченко Н. В., про що свідчить акт від 26 квітня 2012 року.

Згідно листа Управління праці та соціального захисту населення від 20 червня 2012 року за №2369 та долученої до нього довідки про доходи, загальна сума державної допомоги на дітей ОСОБА_5, ОСОБА_4, над якими встановлено опіку чи піклування, з 01 січня 2007 року по 31 травня 2012 року склала 172 771 грн. 80 коп.

Згідно листа Управління пенсійного фонду України в Подільському районі м. Києва №5542/06 від 19 червня 2012 р., ОСОБА_3 з 24 жовтня 2007 р. отримує пенсію за віком, розмір якої станом на 01 червня 2012 року становив 957 грн. 07 коп.

Як вбачається з листа Управління освіти Подільської районної у м. Києві державної адміністрації №948 від 20 червня 2012 р., та долучених до нього характеристик, наказів, відомостей, ОСОБА_5 був зарахований до першого класу спеціалізованої школи №124 у повних 7 років. За результатами навчального року опікуну ОСОБА_3 адміністрацією закладу було запропоновано звернутись з дитиною до КМПМПК, однак ОСОБА_3 до вказаного органу не звернулась, а віддала ОСОБА_5 до першого класу загальноосвітньої шкоди №10 разом із сестрою. В подальшому, на підставі діагностичного обстеження КМПМПК №883, №884 від 22 грудня 2011 р. діти вибули на навчання до санаторної загальноосвітньої школи-інтернату №22. ОСОБА_5 та ОСОБА_4 під час навчання були забезпечені безкоштовним гарячим харчуванням, навчальними підручниками, шкільною формою, спортивним костюмом. Опікуну ОСОБА_3 щорічно пропонувалось оздоровлення у пришкільних таборах з денним перебуванням, однак остання від них відмовлялась, інших путівок для дітей-сиріт в управлінні освіти протягом 2009–2011 рр. не було.

Відповідно до постанови прокурора про порушення кримінальної справи від 16 липня 2012 р., відносно ОСОБА_3 порушено кримінальну справу за ознаками вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України.

Судом досліджено наданий в судовому засіданні ОСОБА_3 як доказ того, що в її квартирі було світло, акт звірки від 06 лютого 2013 р. Суд звертає увагу на те, що дійсно, показники лічильника за період з 25 грудня 2009 р. по 06 лютого 2013 р. з показань 000001 кВт/г змінились на покази 004035 кВт/г, однак, при цьому суд враховує те, що подібні зміни відбулися за проміжок часу більше трьох

років, та те, що станом на травень 2012 р. малолітні онуки ОСОБА_3 вже з нею не проживали.

Окрім цього, судом досліджені фототаблиці до акту обстеження житлово-побутових умов від 25 та 26 квітня 2012 р., та які підтверджують викладені в акті обстеження житлово-побутових умов обставини.

Також, судом досліджувався долучений до справи диск з відеосюжетом каналу ICTV від 25 червня 2012 р.у, тобто, зробленого через місяць після відібрання дітей, де також зафіксовані умови проживання обвинуваченої. З оглянутого вбачається, що ванна кімната та сантехніка в квартирі в незадовільному стані, наявна пошкоджена електропроводка, в одній з кімнат поклеєні шпалери на стінах, що в свою чергу підтверджує покази ОСОБА_3 про початок ремонтних робіт, однак не спростовує наявності незадовільних умов проживання, що, на думку суду, носять тривалий характер.

Доводи обвинуваченої ОСОБА_3 про те, що вона вчиняла всі належні дії для забезпечення малолітніх ОСОБА_5 та ОСОБА_4 предметами першої необхідності, безпечних умов перебування за місцем проживання, створення умов для навчання та розвитку суд оцінив критично, оскільки вони не знайшли свого підтвердження в ході судового розгляду кримінального провадження, а зібрані у справі докази, що були досліджені, суд визнав послідовними, логічними, такими, що узгоджуються між собою та відповідають фактичним обставинам справи, тому поклав їх в основу обвинувального вироку, досліджені докази по справі у їх сукупності суд оцінив як належні, допустимі та достовірні.

Суд дійшов висновку, що вина обвинуваченої ОСОБА_3 у вчиненому злочині доведена повністю і органами досудового розслідування правильно кваліфіковані її дії за ст. 166 КК України, які виразились у злісному невиконанні опікуном встановлених законом обов’язків по догляду за дитиною, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки. Враховуючи вказані обставини, суспільну небезпеку вчиненого злочину, суд приходить до висновку про необхідність засудження обвинуваченої ОСОБА_3 до покарання у виді позбавлення волі. Однак, враховуючи конкретні обставини справи, особу обвинуваченої, її похилий вік, те, що раніше вона злочинів не вчиняла, позитивно характеризується за місцем проживання, суд вважає за можливе звільнити її від

відбування покарання з випробуванням, згідно вимог ст. 75 КК України з покладанням обов'язків, передбачених ст.76 КК України [47].

Питання обґрунтованого встановлення опіки та піклування постає гостро у зв'язку із вилученням дітей із рідної сім'ї у зв'язку із захворюванням дітей, оцінки найкращих інтересів дитини при відібранні дітей. Невірне оцінювання судами України найкращих інтересів дитини при відібранні дітей та призначення опіки та піклування вже неодноразово стало предметом розгляду у ЄСПЛ.

Так, у справі «Савіни проти України» від 18 грудня 2008 р. Суд встановив, що у заявників чоловіка і дружини, 1957 і 1956 років народження відповідно, які є сліпими з дитинства, було вилучено п'ять з семи дітей. ЄСПЛ визнав факт порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема зазначивши таке.

«Хоча національним органам надається певна свобода розсуду у вирішенні питань щодо встановлення державної опіки над дитиною, вони повинні враховувати що розірвання сімейних зв'язків означає позбавлення дитини її коріння, а це можна виправдати лише за виняткових обставин. Відповідне рішення має підкріплюватися достатньо переконливими і зваженими аргументами на захист інтересів дитини, і саме держава-відповідач повинна переконатися в тому, що було проведено ретельний аналіз можливих наслідків пропонованого заходу з опіки для батьків і дитини.

При винесенні рішення про відібрання дитини від батьків може постати необхідність врахування цілої низки чинників. Можливо, потрібно з'ясувати, наприклад, чи зазнаватиме дитина якщо її залишать під опікою батьків, жорстокого поводження, чи страждатиме вона через відсутність піклування, через неповноцінне виховання та відсутність емоційної підтримки, або визначити, чи виправдовується встановлення державної опіки над дитиною станом її фізичного або психічного здоров'я. З іншого боку, сам той факт, що дитина може бути поміщена в середовище, більш сприятливе для її виховання, не виправдовує примусового відібрання її від батьків.

Оцінюючи процес вирішення питання про встановлення опіки, який завершився рішенням про роз'єднання сім'ї, суд повинен, зокрема, переконатися, чи ґрунтуються висновки національних органів на достатній доказовій базі (яка, за потреби, може включати показання свідків, висновки компетентних органів,

психологічні та інші експертні висновки та медичні довідки), і чи мали заінтересовані сторони, зокрема батьки, достатні можливості брати участь у вирішенні такого питання.

У будь-якому разі передання дитини під державну опіку слід зазвичай розглядати як тимчасовий захід, здійснення якого має одразу припинятися, коли це дозволяють обставини. Отже, такий захід не може бути санкціонований без попереднього розгляду можливих альтернативних заходів і має оцінюватися в контексті позитивного обов'язку держави вживати виважених і послідовних заходів зі сприяння возз'єднанню дітей зі своїми біологічними батьками, дбаючи при досягненні цієї мети про надання їм можливості підтримувати регулярні контакти між собою та якщо це можливо, не допускаючи розлучення братів і сестер.

Заявники загалом погоджувалися з Урядом, що з погляду матеріального забезпечення поміщення їхніх дітей до таких спеціальних виховних закладів, як інтернати, можливо, відповідало інтересам дітей, якщо враховувати обмеженість наявних у них ресурсів для задоволення своїх повсякденних потреб. Проте вони не погоджувалися з тим, що для цього необхідно було виносити рішення про відібрання від них дітей, яке обмежило їхні можливості забирати дітей додому на час, вільний від занять, наприклад, на час канікул чи на вихідні.

Як зазначає Суд, національні органи мотивували своє рішення тим, що заявники, через недостатність коштів і через особисті якості, неспроможні забезпечувати дітей належним харчуванням, одягом, підтримувати належні санітарні умови, належним чином дбати про здоров'я дітей, а також забезпечувати їхню соціальну адаптацію та справляти на них відповідний виховний вплив, і що така ситуація була небезпечною для життя, здоров'я та морального виховання дітей. Суд визнає, що такі мотиви були безсумнівно доречними для прийняття відповідного рішення.

Проте, оцінюючи, чи були вони також достатніми Суд ставить під сумнів адекватність відповідної доказової бази для висновку про те, що матеріально-побутові умови дітей були справді небезпечними для їхнього життя і здоров'я. Суд зазначає, зокрема, що провадження у справі про опіку, розпочате в січні 2004 р., завершилося лише 23 червня 2006 р., коли було ухвалено рішення про відібрання дітей від батьків, але, як свідчать документи, протягом зазначеного

періоду не було подано жодного клопотання про вжиття тимчасових (проміжних) заходів і не було зафіксовано жодного факту завдання шкоди дітям. Крім того, кілька конкретних висновків (наприклад, про те, що дітей не годують і не вдягають належним чином, а також часто залишають самих удома) ґрунтувалися виключно на доповідях, складених представниками відповідних міських служб за результатами окремих, не систематичних перевірок помешкання заявників. При цьому суд не розглядав ніяких доказів на підтвердження такої інформації – не заслуховував, наприклад, самих дітей, не досліджував їхні медичні документи, не звертався до висновків педіатрів чи показань сусідів. Фактом є те, що єдиним об'єктивним доказом, наведеним у рішенні суду першої інстанції на підтвердження висновку про незадовільний стан здоров'я дітей, є медична довідка, видана за рік до того, яка засвідчувала перебування двох дітей на обліку як хворих на анемію першого ступеня, хоч її достовірність, незважаючи на відповідні спростування з боку заявників, не було перевірено» [505].

В іншій знаковій для України справі Справа «Мамчур проти України» від 16 жовтня 2015 р. судом також було визнано порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

«Заявник О. Мамчук, з дитинства заявник має II групу інвалідності, зокрема, має обмежену здатність до пересування – він може ходити лише на милицях. Заявник був одружений з О.М., з якою у нього була спільна донька А. М., яка народилась 5 травня 2002 р. Вони проживали разом як сім'я у квартирі заявника у м. Чернігові. Я. Л. – інша донька О. М., яка народилась 30 квітня 1994 р., та М. М., мати заявника, також проживали у цій квартирі.

У жовтні 2005 р. О. М., забравши із собою А. М., якій тоді було лише 3 роки, переїхала жити до квартири її матері у м. Чернігові, оскільки О. М. страждала на рак та потребувала сторонньої допомоги.

3 квітня 2006 р. адвокат, представляючи інтереси О. М., звернувся до Деснянського районного суду м. Чернігова із позовом до заявника щодо стягнення аліментів. У позові, зокрема, було зазначено, що з серпня 2005 р. О. М. та заявник «не проживають як подружжя», що заявник «залишив родину», а також, що він не брав участі у вихованні А. М. та не надавав матеріальної допомоги.

Заявник подав свої заперечення проти позову, в яких він зазначив, що саме О. М. «залишила родину» для проживання у квартирі її матері та забрала А. М. із собою. Заявник стверджував, що він давав гроші на виховання своєї доньки та що коли вона хворіла, то залишалась у нього, щоб захистити О. М. від можливого зараження, востаннє з 31 березня по 5 квітня 2006 р. Крім того, заявник наполягав, що в О.М. був поганий стан здоров'я та вона постійно вживала препарати опію, а також, що саме її родичі, зокрема В. К., мати О. М., спонукали подати позов до суду. Заявник просив суд постановити рішення про повернення А. М. для проживання у його квартирі, поки стан здоров'я О. М. залишається поганим.

16 травня 2006 р. Деснянський районний суд задовольнив позов О. М., встановивши, що вона та А. М. проживали окремо від заявника, та він не надавав матеріальної допомоги на виховання дитини. Заявник не оскаржив це рішення, стверджуючи, що він дізнався про нього лише через деякий час.

16 червня 2006 р. О. М. померла. В. К. забрала А. М. з м. Чернігова, не повідомивши заявника про місцезнаходження останньої.

Заявник зазначив, що він подав до міліції, прокуратури, місцевих органів опіки та піклування і неурядових організацій певну кількість скарг та заяв з проханням допомогти у поверненні його доньки. Зокрема, він надав копію своєї заяви від 19 вересня 2006 р. до міліції та Міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у м. Чернігові».

У процесі розгляду справи Судом було визнано, що «призначенням бабусі опікуном дитини заявника було істотно обмежено доступ заявника до дитини та його участь у її вихованні. Зокрема, відповідно до законодавства України рішення про встановлення опіки надавало опікуну право одноосібного опікування дитиною та на визначення способів її виховання.

Орган виконавчої влади, яким було видано рішення про встановлення опіки, встановив, що заявник не може піклуватися про дитину через його інвалідність. Суди, які переглядали це рішення, також встановили, що дитина не проживала із заявником і він не піклувався про неї тривалий час до прийняття рішення про встановлення опіки. Суди також зазначили, що опікун виконувала свої обов'язки, а заявником не було доведено, що проживання дитини з ним, а не з опікуном, якнайкраще відповідало б інтересам дитини.

З огляду на викладене Суд визнає, що втручання у батьківські права заявника було здійснено на достатніх законних підставах та переслідувало законну мету захисту прав інших осіб, а саме А. М., для того, щоб її було виховано у безпечному, спокійному та стійкому середовищі.

Суд має ретельніше розглядати випадки, коли обмеження батьківських прав можуть викликати припинення сімейних відносин між батьками та дитиною.

Оцінка загальної пропорційності будь-якого вжитого заходу, що може спричинити розрив сімейних зв'язків, вимагатиме від судів ретельної оцінки низки факторів та залежно від обставин відповідної справи вони можуть відрізнятися. Проте необхідно пам'ятати, що основні інтереси дитини є надзвичайно важливими.

При визначенні основних інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови: по-перше, у якнайкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним.

Інтерес дитини складається з двох аспектів. З одного боку цей інтерес вимагає, що зв'язки дитини з її сім'єю мають бути збережені, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною. Звідси випливає, що сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише у виняткових випадках, та що необхідно зробити все, щоб зберегти особисті відносини та, якщо і коли це можливо, «відновити» сім'ю.

У цій справі Суд, взявши до уваги такі аспекти справи, що є вирішальними, не може погодитися з національним судовим рішенням.

По-перше, заявника не було залучено до процесу прийняття рішення, що призвело до встановлення опіки. Його не було повідомлено про цей процес та не було запрошено взяти у ньому участь. Районна рада не здійснила жодної змістовної або професійної оцінки ситуації в цілому або інтересів сторін, встановивши замість цього, що для доведення нездатності заявника піклуватися про його дитину достатньо лише того факту, що він був інвалідом. Наприклад, районна рада навіть не перевірила, чи користується заявник сторонньою допомогою при веденні домашнього господарства.

По-друге, незважаючи на те, що помилковий висновок районної ради можна було виправити під час наступних проваджень у суді, в яких заявник взяв участь та мав можливість наводити і відстоювати свої твердження, Суд зазначає, що судовий процес не відповідав вимогам повноти та об'єктивності. Рішення судів залишити без змін оскаржуваний захід було прийнято не на основі «законних та вагомих» висновків.

Зокрема, одним із головних тверджень, на підставі якого було вжито захід, було те, що інвалідність заявника перешкоджала його піклуванню про дитину, і воно не було підтверджено при наступному дослідженні. Жодної незалежної оцінки його здатності піклуватися про його дитину не було здійснено та можливість надання допомоги або підтримки навіть не розглядалась. Зауваження апеляційного суду про те, що заявник залишався на роботі вночі у робочі дні, не видаються переконливими щодо нездатності заявника виконувати батьківські обов'язки. Надана інформація щодо групи інвалідності заявника не визначає остаточно, що він не міг піклуватися про свою дитину.

Стосовно висновків судів, що дитина не проживала із заявником тривалий час до прийняття рішення про встановлення опіки та що заявник не піклувався про дитину, Суд зазначає, що заявник послідовно заперечував ці висновки під час проваджень у суді, стверджуючи, що він не мав доступу до дитини в цей період та що він безуспішно звертався до органів влади за допомогою у поверненні його дочки. Як Суд зазначив вище, звернення заявника з цього приводу вимагали більш повного та професійного розгляду та дослідження, ніж у рішеннях національних судів.

Незважаючи на те, що перебування дитини з бабусею може бути виправдано, зокрема, враховуючи проміжок часу, протягом якого вона проживала з бабусею, та відсутність спілкування із заявником, можливість возз'єднання заявника з його дочкою не було розглянуто та жодної спроби сприяння такому возз'єднанню не було зроблено

Національні органи влади не доклали жодних зусиль, щоб допомогти заявнику у здійсненні його батьківських прав, а відтак відповідні правові гарантії було використано поверхово» [504].

Аналіз цих та інших рішень ЄСПЛ дає підстави для висновку, що складовими найвищих інтересів дитини, які мають бути взяті до уваги при

вирішенні питань про відібрання дитини від батьків, про визначення місця і особи, з якою має проживати дитина, є: збереження зв'язків дитини з її сім'єю, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною для проживання; розірвання сімейних зв'язків може бути застосоване лише у виняткових випадках; органам державної влади необхідно зробити все для збереження особистих відносин між батьками та дітьми.

Збереження сім'ї для дитини, а у разі неможливості – відносин з батьками, має стати основною ідеєю державної сімейної політики. Частково ця ідея відображена у Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. №526-р.

На фоні скорочення мережі дитячих інтернатних закладів особливо гострим є питання залучення соціальних працівників для надання допомоги на дому батькам, які не в змозі самостійно виконувати свої батьківські обов'язки, попереджати спори щодо визначення місця проживання дитини, встановлення опіки та піклування над дитиною за наявності у неї батьків, які бажають опікуватися своєю дитиною, але не можуть це здійснювати самостійно в силу об'єктивних факторів – захворювання, інвалідність тощо.

3.3. Прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу

СК України передбачає різні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які переважно пов'язані із застосуванням такого інституту, як встановлення опіки (піклування).

Наступними формами влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу.

Недавня історія виникнення дитячих будинків сімейного типу ведеться з 1988 р., коли постановою Ради Міністрів СРСР було передбачено створення таких будинків [294]. На виконання цієї постанови було ухвалено відповідні постанови у союзних республіках, що було для СРСР звичним [295; 293].

В Україні така постанова була прийнята у жовтні 1988 р. [445]. Метою ухвалення цієї постанови було визначено необхідність «створення умов для подальшого посилення державної і суспільної турботи про дітей-сиріт і дітей, які

залишилися без піклування батьків, більш повного поєднання суспільних, колективних і сімейних форм виховання цієї групи підростаючого покоління». У ній визначалися вимоги щодо фінансування створення та діяльності дитячих будинків сімейного типу, умови оплати праці батьків-вихователів тощо. Запровадження дитячих будинків сімейного типу було визначено як експеримент, на території України. Він мав розпочатися у 1988–1991 роках з проектування і будівництва дитячого містечка в Черкаській області, але так і не був здійснений.

На зміну згаданої постанови у 1994 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято іншу, яку також згодом скасовано [388], і на сьогодні діє постанова Кабінету Міністрів України 2002 р., якою затверджено Положення про дитячий будинок сімейного типу [389]. Це положення розроблене не зважаючи на те, що у прийнятому СК України була відсутня глава, присвячена правовому регулюванню дитячого будинку сімейного типу. Така глава з'явилася у Кодексі лише у 2006 р. [362].

Прийомна сім'я, як одна з форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, має порівняно недавнє законодавче закріплення [154, с. 70–72]. Її запровадження пов'язується з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. «Про проведення експерименту з утворенням прийомних сімей у Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» [429]. А згодом досвід створення та функціонування прийомних сімей поширився на Автономну Республіку Крим, Львівську, Одеську, Харківську області та м. Київ [428].

Не зважаючи на те, що науковці порівнюють історію створення дитячих будинків сімейного типу зі становленням інститутів опіки, патронату, сиротинців, влаштованих державою і благодійниками [259, с. 13–22], аналогів прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу в історії нашої держави періоду перебування у складі інших держав, немає.

СК України встановлює поняття форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у згаданих замісних сім'ях (ст. 256-1, 256-5 СК України), вимоги до прийомних батьків та батьків-вихователів (ст. 256-2, 256-6 СК України), вимоги щодо дітей, які можуть бути влаштовані до прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-3, 256-7 СК України), коротко про процедуру створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу

(ст. 256-4, 256-8 СК України). Процедуру створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу більш деталізовано в підзаконних нормативно-правових актах.

У ст. 256-1 СК України прийомна сім'я визначається як сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» передача дітей до прийомної сім'ї – це добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання. Таке визначення Закону суперечить положенням СК України. Кодексом не передбачено влаштування дітей до прийомних сімей саме із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зазначене визначення не узгоджується з Положенням про прийомну сім'ю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №565. Пунктом 6 згаданого Положення встановлено: «У разі припинення дії договору сім'я позбавляється статусу прийомної, а питання про подальше влаштування дітей вирішується органом опіки і піклування (дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, – органом опіки і піклування на підставі висновку закладу охорони здоров'я), який вживає вичерпних заходів до запобігання поверненню (влаштуванню) дітей в інтернатні заклади» [397]. Таким чином, діти до прийомних сімей можуть передаватися як із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, так і з місць їх тимчасового перебування.

Дитячий будинок сімейного типу за визначенням у ст. 256-5 СК України – це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так само визначається дитячий будинок сімейного типу у Положенні про дитячий будинок сімейного типу, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №564 [390].

Майже схоже визначення міститься у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та

дітей, позбавлених батьківського піклування», з однією лише відмінністю – у цій статті закріплено обмеження щодо кількості дітей – загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб. І тут спостерігаємо чергову невідповідність визначення такої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як дитячий будинок сімейного типу. Очевидно, що обмеження загальної кількості дітей мають бути встановлені у СК України. До того ж слід враховувати і те, що кількість рідних дітей може збільшуватися. Як бути у разі, коли в сім'ї з народженням дитини перевищиться «ліміт» на кількість дітей? Очевидно, що питання про загальну кількість дітей, а також випадки збільшення кількості дітей у дитячих будинках сімейного типу має бути вирішене шляхом внесення змін до ст. 256-5 СК України.

Прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як показує практика, себе виправдовують. Проте за останні два роки більшої популярності набувають дитячі будинки сімейного типу, а не прийомні сім'ї, про що свідчать дані Держкомстату.

Додаток 1. Таблиця 7.

Аналіз наведених статистичних даних щодо кількості прийомних сімей та дітей, що в них виховуються, дає підстави для висновку, що з 2014 року починає зменшуватись як кількість прийомних сімей, так і загальна кількість прийомних та рідних (усиновлених) дітей, що проживають в таких сім'ях.

За лініями тренду з графіку видно, що загальна кількість прийомних та рідних (усиновлених) дітей спадає швидшим темпом, ніж загальна кількість прийомних сімей. Це призводить до поступового зменшення показника середньої кількості дітей, що припадає на один будинок сімейного типу. Так, середня кількість дітей у прийомних сім'ях складає 2-3 дитини.

Додаток 2. Графік 2.

Аналіз наведених статистичних даних щодо кількості дитячих будинків сімейного типу та дітей, що в них виховуються свідчить про те, що кількість будинків сімейного типу та кількість дітей у них з кожним роком зростає. Середня кількість дітей у дитячих будинках сімейного типу 7-8 дітей.

Додаток 2. Графік 3.

Зважаючи на статистичні дані, що яскраво видно на графіках, очевидно що йде тенденція на зменшення кількості прийомних сімей на користь кількості дитячих будинків сімейного типу. І хоча кількість дитячих будинків сімейного типу є меншою, ніж кількість прийомних сімей, загальна кількість вихованців та рідних (усиновлених) дітей в них на кінець 2019 року вже перевищила загальну кількість прийомних та рідних (усиновлених) дітей в прийомних сім'ях.

Такий стан пояснюється тим, що, по-перше, за законом до прийомної сім'ї не може бути влаштовано більше чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а до дитячого будинку сімейного типу – не менш, як п'ять дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

По-друге, за даними статистики на кількість дітей у дитячих будинках сімейного типу, як і на кількість таких будинків не вплинули події 2014 року.

Безперечно, що в умовах реформування (ліквідації) дитячих інтернатних закладів наведена кількість прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу є незначною.

Серед причин, які не сприяють популярності згаданих форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, слід назвати наявність прогалин в нормативно-правових актах, що регулюють відносини з влаштування до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, зокрема наявність протиріч з питань їх організації та діяльності.

Процес утворення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу можна поділити на два взаємопов'язаних етапи – переддоговірний і договірний. Обидва важливі для укладення договору про передання дитини на виховання до прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу.

Переддоговірні відносини складаються між майбутніми учасниками договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї або договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу ще до його укладення. У кінцевому рахунку саме ці відносини зумовлюють успішність виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в так званих замісних сім'ях. Відносини, що складаються на цьому етапі, підпорядковані вимогам, встановленим у СК України, Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Положенні про дитячий будинок

сімейного типу, Положенні про прийомну сім'ю затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 відповідно №564 і №565, Порядком провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866, іншими нормативно-правовими актами.

Нормативно-правові акти, що врегульовують створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу періодично зазнають змін. Як зазначав заступник міністра соціальної політики України з питань європейської інтеграції Устименко С.О. «Оперативно реагуючи на виклики часу та критичні зауваження прийомних батьків, Мінсоцполітики протягом останніх двох років оновлено нормативно-правову базу діяльності сімейних форм виховання, що дало змогу вдосконалити їхню роботу. На жаль, не всі зміни сприймаються однозначно прийомними батьками та батьками-вихователями. Було негативне сприйняття останніх змін до законодавства, які не дозволяють різні форми влаштування в такі сім'ї, обмежують влаштування чи довлаштування дітей. Хочу наголосити, що зазначені зміни внесені з метою недопущення створення так званих міні-інтернатів на базі дитячих будинків сімейного типу та для унеможливлення утримання власної родини за рахунок державної допомоги на дітей-сиріт» [345].

На нашу думку, даремно чиновник висловлював жаль з приводу змішання різних форм влаштування у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу [158, с. 64–69].

Звичайно, побоювання, що зловживання у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу можуть бути, однак такі побоювання можна висловити щодо будь-якої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Хоча здавалося б, що діти у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу частіше на очах у соціальних працівників, ніж, наприклад, прилаштовані під опіку чи піклування і тим більше усиновлення, однак і у таких сім'ях зустрічаються зловживання, і, навіть, злочини. Слід нагадати випадок, що стався у прийомній сім'ї в м. Кривий Ріг і який сколихнув усю Україну. Батьки заявили, що 6-річна Аміна зникла під час сімейної прогулянки, згодом тіло дівчинки знайшли, але за останками не могли одразу визначити причину смерті.

3 червня 2017 р. триває розслідування причин смерті дитини. «Прийомні батьки заявили правоохоронцям, що дівчинка нібито вийшла з машини на залізничному вокзалі та назад не повернулась. Дитину намарне шукали поліція й волонтери. А згодом криворіжців вразила шокуюча новина – тіло 6-річної дівчинки спалили в духовці її прийомні батьки, а обвуглені рештки в пакеті затопили у водоймі» [12; 285].

Станом на листопад 2020 р. у ЄДРСР міститься лише ухвала слідчого судді Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 лютого 2018 р. щодо зобов'язання службових осіб поліції Металургійного ВП КВП ГУНПв Дніпропетровській області внести до Єдиного реєстру досудових розслідувань дані по заяві ОСОБА_3 про вчинення кримінального злочину. Заява стосується вчинення директором Центру соціальних служб для сімей, дітей та молоді м. Кривого Рогу злочинної недбалості, що полягала у неналежному виконанні своїх службових обов'язків його підлеглими та потягла за собою смерть неповнолітньої дитини ОСОБА_4, переданої до прийомної сім'ї Кудрявцевих [542]. Із численних публікацій у ЗМІ та соцмережах, інформацій телепередач можна зробити висновок, що прийомні батьки Кудрявцеви залишаються на волі, хоча їм було повідомлено про підозру у вчиненні злочину за ч. 3 ст. 297 (наруга над тілом загиблого) та ст.ст. 383, 384 КК України за завідомо неправдиві показання. Очевидно, що з боку органів опіки та піклування, соціальних служб та їхніх службових осіб має здійснюватися неупереджений контроль за станом перебування, проживання дітей в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу.

Стосовно переддоговірного етапу відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід звернути увагу на кілька важливих моментів.

Точкою відліку, що свідчить про початок переддоговірних відносин, слід вважати подачу в орган опіки та піклування потенційними прийомними батьками та батьками-вихователями заяви про бажання утворити прийомну сім'ю або створити дитячий будинок сімейного типу, та поданні службою у справах дітей відповідний висновок про наявність умов для їх створення з урахуванням рекомендації центру соціальних служб за результатами проходження курсу навчання з виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Програмою навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу, затвердженою наказом Мінсім'ямолодьспорту від 14 січня 2011 р. №79 передбачене навчання таких осіб не лише при створенні прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу, а й кожні два роки [404].

Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 04.04.2007 №1015 затверджено Програму підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів [405]. Метою програми, а відповідно і навчання, є посилення виховного потенціалу прийомних батьків, батьків-вихователів, підвищення рівня їх компетентності, що сприятиме встановленню позитивних взаємостосунків батьків з дітьми, повноцінному розвиткові дітей та самореалізації батьків. Програма орієнтована на потреби та запити прийомних батьків, батьків-вихователів, спирається на науково-педагогічні принципи освіти дорослих (пріоритет самостійного навчання, опори на власний досвід, індивідуальний підхід до змісту навчання, системність, усвідомлення процесу навчання, актуалізація його результатів, розвиток потреби у подальшому підвищенні власної кваліфікації та самоосвіти тощо).

Програма побудована на основі співробітництва батьків і спеціалістів, та передбачає використання широкого спектру різних форм, методів та технік активного навчання дорослих з метою якісного засвоєння інформації та відпрацювання необхідних навичок, невідкладного використання на практиці отриманих знань та вмінь, готовності батьків отримувати допомогу і підтримку у вирішенні проблем, пов'язаних із вихованням прийомних дітей, дітей-вихованців, бажання прикладати власні зусилля, високу емоційну включеність в процес навчання, самодисципліну і самосвідомість.

Після проходження навчання прийомні батьки, батьки-вихователі поглиблять знання про: засади захисту прав дітей у сім'ї, прийоми підвищення самооцінки, формування особистості дитини, практичні прийоми налагодження сімейних взаємостосунків, соціально-психологічні фактори становлення особистості дитини та особливості її розвитку, методи сімейного виховання та відновлення стосунків дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, з рідними, шляхи формування життєвої компетентності дитини та підготовки її до самостійного життя.

Батьки удосконалять уміння: ефективно спілкуватися з дитиною, аналізувати причини поведінки дитини, власні емоції, почуття, поведінкові прояви тощо, використовувати різноманітні форми та методи організації та проведення змістовного сімейного дозвілля, запобігати девіантній поведінці дитини та особистісному «вигоранню».

Увесь навчальний матеріал представлено модулями, які мають сприяти засвоєнню прийомними батьками, батьками-вихователями тем під час навчання, необхідно використовувати організаторам навчання з урахуванням потреб конкретної групи прийомних батьків, батьків-вихователів.

Навіть побіжний огляд тем для навчання дає підстави для висновку, що прийомні батьки, батьки-вихователі мають засвоїти значно більший матеріал, ніж звичайні батьки. Тематичний план навчання включає такі теми: права дитини та механізми їх захисту за міжнародним і національним правом. Права і обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють; державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу в механізмі захисту прав дитини; правові основи попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми в сім'ї та поза нею; вплив несприятливих умов соціалізації на розвиток особистості дитини; основні закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах; мотиваційна сфера особистості; процес формування ідентичності у дитини; сім’я як система взаємодії; сім’я як первинний інститут соціалізації дитини; формування сімейних традицій, цінностей, сімейної реліквії; специфіка виховання прийомних дітей, дітей-вихованців в неповних сім’ях; професійне самовизначення та допомога у виборі професійного шляху; підтримка зв’язків прийомної дитини, дитини-вихованця з рідними: важливість для дитини, проблеми та шляхи вирішення, тощо.

Згаданим наказом Мінсім’ямолодьспорту від 14 січня 2011 р. №79 затверджено Рекомендації щодо провадження Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу, яка визначає порядок організації проведення навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу. Навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу можна здійснювати на базі

регіонального центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді або за територіальним принципом, що передбачає формування груп із тих сімей, які проживають у найближчих населених пунктах.

При визначенні термінів та періодичності проведення занять бажано максимально врахувати побажання і можливості усіх учасників навчання. Позитивним є те, що поряд із проведенням навчань раз на два роки, можливе систематичне проведення груп взаємопідтримки та взаємодопомоги, що у поєднанні матиме значно більший ефект у формуванні батьківської компетентності прийомних батьків, батьків-вихователів.

Навчання зазвичай здійснюються у формах тренінгу, освітніх літніх шкіл, груп за інтересами (актуальними проблемами сімей), за вільним графіком протягом року. При організації такого навчання учасники мають ознайомитися з графіком і тематикою занять, визначити, які саме заняття вони будуть відвідувати. Обов'язковою вимогою є проходження протягом року 40 годин, що передбачено Програмою.

Навчання батьків, як правило, проводиться у тренінговій формі. Саме така організація навчання вважається найбільш ефективною формою навчання, адже дозволяє батькам отримувати не лише інформацію, а й аналізувати особистий досвід, знаходити практичні підходи до вирішення сімейних проблем, брати активну участь у обговоренні і пошуку рішень.

Навчання покликане сприяти обміну досвідом між батьками, спільному пошуку відповідей на їх нагальні проблеми та питання.

До участі у навчанні спільно із батьками часто залучатися спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які здійснюють соціальне супроводження даних прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Це має сприяти не лише формуванню більш довірливих стосунків між сім'єю і спеціалістом, а й більш глибшому включенню спеціаліста у вирішення практичних проблем сімей.

Таким чином, після закінчення переддоговірного етапу (висловлення особою або особами, які бажають створити прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, свого волевиявлення у формі письмової заяви; проходження потенційними кандидатами у прийомні батьки та батьки-вихователі курсу підготовки), настає власне договірний – укладення між органом опіки та

піклування та прийомними батьками договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім’ї, або укладення між органом опіки та піклування та батьками-вихователями договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу.

Розглянемо особливості влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомну сім’ю.

Створення прийомної сім’ї відбувається відповідно до прийнятого районною, районною в містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчим комітетом міської (міст республіканського значення Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) ради рішення про створення прийомної сім’ї, за правилами, встановленими Положенням про прийомну сім’ю, затвердженим постановою Кабінетом Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №565. Орган, який прийняв рішення про створення прийомної сім’ї, зобов’язаний контролювати виконання прийомними батьками своїх обов’язків щодо виховання та утримання дітей.

На підставі рішення про утворення прийомної сім’ї між прийомними батьками та органом, який прийняв рішення про її утворення, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання за формою, наведеною в додатку до зазначеного Положення.

Законодавство встановлює позитивні і негативні вимоги щодо осіб, які претендують стати прийомними батьками. До позитивних слід віднести ті, які встановлюють, що прийомними батьками можуть бути подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. При цьому такі особи мають бути дієздатними, повнолітніми і працездатними (ст. 256-2 СК України, п. 14 Положення про прийомну сім’ю) і пройти курси підготовки прийомних батьків в обласних центрах соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. До негативних – ті, які визначають, що прийомними батьками не можуть бути особи: 1) визнані в установленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними; 2) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; 3) звільнені від повноважень опікуна, піклувальника в разі невиконання покладених на них обов’язків; 4) поведінка та інтереси яких суперечать інтересам прийомної дитини; 5) які за станом здоров’я не можуть виконувати обов’язки щодо виховання дітей; 6) які

проживають на спільній житловій площі з членами сім'ї, які мають розлади здоров'я, що можуть негативно вплинути на здоров'я прийомної дитини (ч. 3 ст. 256-2 СК України).

Предметом договору є виховання, утримання та нагляд за прийомною дитиною. Договір встановлює права і обов'язки сторін, порядок матеріального забезпечення прийомних батьків, соціального забезпечення та медичного обстеження прийомних дітей. Договір укладається в трьох примірниках – по одному для кожної зі сторін та місцевої служби у справах дітей.

Таким чином, особливістю прийомної сім'ї є договірна основа її створення. Щодо правової природи договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї в науковій літературі висловлюються різні думки. Так, Г.С. Скачкова вважає, що договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї характеризується як трудовий [488, с. 27–28], Л.Ю. Міхеєва – відносить такий договір до цивільно-правових договорів про надання послуг [254, с. 120–122 та ін.], О.Ю. Валявіна, зазначає, що договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї відрізняється від інших цивільно-правових договорів [75, с. 433], О. М. Нечаева, М. І. Фетюхин, С. Ю. Чашкова, називають його сімейно-правовим [278, с. 259–262; 544, с. 5; 554, с. 152], П. В. Крашенінніков, П. І. Седугін, М. Ю. Челишев вважають його змішаним [201, с. 339; 310, с. 50], Л. В. Барков – договором про надання соціальних послуг [22, с. 46; 23, с. 27]. Така увага російських науковців до визначення правової природи договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї пояснюється тим, що законодавство РФ безпосередньо у законі передбачає встановлення опіки та піклування за договором про здійснення опіки або піклування, а різновидом останнього розглядає договір про прийомну сім'ю (ст. 14 ФЗ РФ «Про опіку та піклування) [297]. Нам близьким є категоричне твердження Л. Ю. Міхеєвої, що інших форм влаштування дитини в сім'ю, крім усиновлення і опіки (піклування), існувати не може і що ця обставина достатньо давно обґрунтована в науці [110, с. 56; 347, с. 45; 343, с. 404; 257, с. 84–85].

Вітчизняне законодавство, визначаючи, що прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники (ч. 4 ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України), опосередковано визнає прийомну сім'ю одним із різновидів опіки та піклування. Зважаючи на це, на прийомних батьків поширюються вимоги,

встановлені для опікунів та піклувальників главою 19 СК України та главою 6 ЦК України. Таким чином, норми, які визначають обсяг прав та обов’язків опікунів та піклувальників в цивільних правовідносинах, поширюються й на правовідносини щодо вчинення прийомними батьками цивільно-правових правочинів. Та й за своєю суттю, і за правовими наслідками відносини, що складаються у прийомній сім’ї, є відносинами з опіки та піклування. Це ж саме стосується і батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу (ч. 4 ст. 256-6 СК України), а також патронатного вихователя (п. 3 ч. 1 ст. 255 СК України), останнього, однак, лише за умови відповідного реформування чинної глави 20 СК України.

Факт прийняття адміністративно-правового акту про створення прийомної сім’ї і участь суб’єкта владних повноважень як сторони договору про влаштування дітей до прийомної сім’ї не дає підстав вважати його адміністративним у розумінні п. 14 ч. 1 ст. 3 КАС України, яка визначає адміністративний договір як дво- або багатосторонню угоду, зміст якої складають права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій суб’єкта владних повноважень, який є однією зі сторін угоди. До того ж, метою договору про влаштування дітей до прийомної сім’ї хоча і є організація, однак не управління, зміст договору не має організаційно-управлінського характеру, а його предмет не передбачає здійснення управлінських дій.

Хоча договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї передбачає отримання прийомними батьками плати за його виконання, його неможливо вважати трудовим. Він не має строкового характеру, почасової оплати, нормованих завдань, норм обслуговування тощо.

Що стосується винагороди прийомних батьків, то механізм призначення і виплати грошового забезпечення прийомним батькам встановлюється Кабінетом Міністрів України, а діяльність прийомних батьків характеризується як надання соціальних послуг [91]. А згідно зі ст. 1 Закону «Про соціальні послуги» соціальні послуги – це комплекс заходів з надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем. На нашу думку, грошове забезпечення прийомних батьків як осіб, які надають послуги дітям, що перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, не може розглядатися як суттєва підстава для віднесення договору про

влаштування дітей до прийомної сім’ї до договорів про надання соціальних послуг.

Не на користь віднесення договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї до трудового договору чи договору про надання соціальних послуг говорить й той факт, що він має особистий характер виконання, зокрема, хвороба прийомних батьків не дозволяє залучати когось іншого до його виконання, не передбачається в такому разі й видача й оплата лікарняного листка, прийомні батьки не можуть залучати на договірних засадах для виконання своїх обов’язків інших осіб.

Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання є близьким до цивільно-правових і за своєю правовою природою є договором на користь третьої особи (ч. 1 ст. 636 ЦК України). Укладають договір орган опіки та піклування, з одного боку, і фізична особа/особи (прийомні батьки) – з другого, а права за договором (право отримати виховання, піклування, представництво) набуває третя особа – дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування. Водночас, враховуючи особливу мету цього договору, у разі неможливості виконання зобов’язання третій особі, сторона, яка уклала договір на користь третьої особи (кредитор), не може сама скористатися цим правом, оскільки це суперечитиме суті договору (ч. 4 ст. 636 ЦК України).

Предметом договору є виключно сімейно-правові цілі – виховання, утримання та нагляд за прийомною дитиною. Договір встановлює права і обов'язки сторін, порядок матеріального забезпечення прийомних батьків, соціального забезпечення та медичного обстеження прийомних дітей. Дії прийомних батьків на виконання договору зумовлюють досягнення нематеріального результату – виховання дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовка її до самостійного життя.

Таким чином, за своїм характером договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї є змішаним договором, маючи в своїй основі сімейно-правові та цивільно-правові норми.

Значну практичну і юридичну проблему становить питання про характер відносин, що складаються між прийомними батьками, батьками-вихователями та підопічними дітьми. Чи можна вважати їх сімейними. В. Ю. Москалюк запропонувала дуже вдале, на наше переконання, визначення відносин, що

складаються між прийомними батьками, батьками-вихователями та влаштованими у створені ними сім'ї підопічними дітьми, – квазі-сімейні форми улаштування дітей в сім'ю. Визначальним автор вважала те, що такі сім'ї і діти зберігають державну підтримку [260, с. 6, 10].

Аналіз законодавства свідчить про те, що прийомні батьки, батьки-вихователі надають послуги з утримання та виховання дітей і в будь-який час можуть відмовитись від виконання договору, за яким такі послуги надають. З іншого боку, між прийомними батьками, батьками-вихователями можуть складатися справді сімейні відносини. Наведемо приклади із правозастосовної практики щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу, які демонструють, що відносини у таких сім'ях можуть складатися по-різному.

Так, 21 травня 2015 р. у Луганському окружному адміністративному суді прийомними батьками оскаржувалось розпорядження голови Старобільської районної державної адміністрації від 13 серпня 2014 р. №268, яким було припинено функціонування їх прийомної сім'ї за ініціативою прийомних батьків у зв'язку із поважною причиною – неможливістю родини забезпечити повноцінний медичний догляд дитини, яка хвора на цукровий діабет, в умовах розладу поведінки дитини. Розпорядження не містило відомостей про те, що діяльність прийомної сім'ї припинена з їх вини. У подальшому відповідач ухвалив розпорядження №307 від 26 вересня 2014 р., яким вніс у розпорядження №268 від 13.08.2014 зміни, замінивши попереднє формулювання, зокрема, визначив підставою припинення діяльності прийомної сім'ї невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання прийомної дитини. Вважали розпорядження відповідача від 26 вересня 2014 р. №307 протиправним та просили його скасувати.

Одночасно просили визнати право на усиновлення, опіку та створення прийомної сім'ї у встановленому законодавством порядку. Ці вимоги обґрунтовували тим, що відповідач протиправно не визнає за позивачами права на усиновлення, опіку та створення прийомної сім'ї, мотивуючи це фактом неналежного виконання батьківських обов'язків, який нібито встановлений спірним розпорядженням. Таким чином відповідач порушує їх право на усиновлення, опіку та створення прийомної сім'ї.

Судом першої інстанції встановлено та підтверджено в суді апеляційної інстанції, що розпорядженням голови Старобільської районної адміністрації від 15 травня 2014 р. №195 створена прийомна сім'я ОСОБА_5 і ОСОБА_4, в яку на виховання та спільне проживання був влаштований малолітній ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_1, який перебував на первинному обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в службі у справах дітей Стахановської міської ради Луганської області та був вихованцем Лутугинської обласної спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

15 травня 2014 р. між Стробільською районною державною адміністрацією та ОСОБА_5 і ОСОБА_4 укладений договір №28 про влаштування прийомної дитини ОСОБА_6 на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї ОСОБА_5 та ОСОБА_4 (арк. справи 23). Пунктом 5 вказаного договору зазначено, що дію цього договору може бути припинено за згодою сторін.

06 серпня 2014 р. позивачі звернулись з заявою до органу опіки та піклування Старобільської РДА, в якій зазначили, що не мають можливості контролювати здоров'я і життя прийомної дитини. При цьому вказують, що дитина самовільно тікає із дому, пропускає уколи інсуліну, проводить значний час на сонці без їжі, води. Також зазначають, що дитина не хоче підкорятися батькам та не виявляє ознак каяття. ОСОБА_4 вважають, що ця дитина не здатна жити в сім'ї та потребує в буквальному обмеженні волі, в проживанні в закритому просторі, що неможливо в умовах сім'ї. У зв'язку з чим просили зняти з них відповідальність за життя дитини. В решті дитина їх влаштовує, відносини з членами сім'ї добрі.

11 серпня 2014 р. позивачі звернулись до голови органу опіки та піклування Старобільської районної державної адміністрації з заявою, в якій просили припинити дію вказаного вище договору і вивезти з їхньої родини малолітнього ОСОБА_6 у зв'язку з тяжким станом здоров'я дитини та неможливістю створення повноцінного медичного догляду за дитиною з боку родини.

13 серпня 2014 р. на засіданні комісії з питань захисту прав дитини Старобільської районної державної адміністрації Луганської області розглянуто питання про припинення дії договору про влаштування прийомної дитини ОСОБА_6 на виховання а спільне проживання у прийомній родині ОСОБА_4 від 15.05.2014 та про виведення малолітнього ОСОБА_6, який позбавлений

батьківського піклування, з прийомної сім'ї ОСОБА_4 та закриття даної прийомної сім'ї та прийняте рішення клопотати перед Старобільською районною державною адміністрацією Луганської області про припинення дії договору про влаштування прийомної дитини ОСОБА_6 на виховання а спільне проживання у прийомній родині ОСОБА_4 від 15.05.2014 та про припинення дії договору про влаштування прийомної дитини ОСОБА_6 на виховання а спільне проживання у прийомній родині ОСОБА_4 від 15.05.2014 та про виведення малолітнього ОСОБА_6, який позбавлений батьківського піклування, з прийомної сім'ї ОСОБА_4 та закриття даної прийомної сім’ї та закриття прийомної сім'ї ОСОБА_4. (арк.. справи 30-32)

Після розгляду усіх заяв та документів члени вказаної комісії одноголосно прийняли рішення щодо клопотання перед Старобільською райдержадміністрацією про припинення дії договору №28 від 15 травня 2014 р. та закриття прийомної сім’ї ОСОБА_4.

Розпорядженням голови Старобільської районної державної адміністрації №268 від 13 серпня 2014 у зв’язку з відсутністю взаєморозуміння між прийомними батьками та прийомною дитиною, на підставі письмового звернення прийомних батьків ОСОБА_4, протоколу комісії райдержадміністрації з питань захисту прав дитини від 13 серпня 2014 р. №8 визнано розпорядження голови Старобільської районної державної адміністрації від 15 травня 2014 р №195 таким, що втратило чинність; дію вказаного вище договору №28 від 15 травня 2014 р. припинено.

Судом першої інстанції у задоволенні адміністративного позову прийомним батькам було відмовлено [340]. Рішення оскаржувалось в апеляційному порядку і було скасоване. Донецьким апеляційним адміністративним судом було ухвалено нову постанову, якою вирішено позовні вимоги ОСОБА_5 та ОСОБА_4 до Старобільської районної державної адміністрації в особі голови Старобільської районної державної адміністрації – задовольнити. Визнати протиправним та скасувати розпорядження голови Старобільської районної державної адміністрації від 26 вересня 2014 року №307 «Про внесення змін до розпорядження голови райдержадміністрації №268 від 13 серпня 2014 року» [339].

З наведених рішень можна зробити кілька висновків. Перший – слід відзначити «негнучкість» адміністративного ресурсу у таких чутливих справах, як

влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, неналагодженість комунікації між прийомними батьками і спеціалістами органу опіки та піклування. Другий – повноваження прийомних батьків можуть припинятися у зв'язку з неможливістю виконання умов договору і досягнення мети сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. А звідси – ми виходимо на висновок про утопічність ідеї знищення всіх дитячих інтернатних закладів, що є метою сьогоднішньої реформи деінституціоналізації.

Наступний приклад – із практики ЄСПЛ, якому у 2019 р. довелось ухвалити рішення у надзвичайно рідкій справі – Справі В.Д. та інші проти Росії, справі про порушення прав прийомних батьків у зв'язку з поверненням дитини її біологічним батькам.

Прийомна мати (перший заявник) і діти були позбавлені доступу до дитини Р. після його передачі біологічним батькам після дев'яти років проживання в прийомній сім'ї.

Хлопчик Р. мав кілька серйозних захворювань і біологічні батьки вважали себе нездатними задовольнити його особливі потреби. Дитину передали під опіку прийомних батьків у віці восьми місяців і вона прожила в прийомній сім'ї протягом перших дев'яти років свого життя. Згодом здоров'я дитини стало більш стабільним і він був повернутий батькам на їхнє прохання.

Прийомна мати подала позов про позбавлення батьківських прав біологічних батьків Р., однак їй було відмовлено, а згодом національні суди відмовили прийомним батькам у продовженні спілкування з дитиною їм та іншим прийомним дітям. Суди відхилили довід прийомної матері про те, що вони встановили з Р. тісний зв'язок, і послалися на законодавство про те, що тільки члени сім'ї або родичі мають право отримати доступ до виховання дитини.

Заявники скаржились на порушення ст. 8 ЄКПЛ – право на повагу до приватного і сімейного життя в зв'язку з рішеннями російських судів про повернення Р. його батькам, припинення опікунських прав першої заявниці та позбавлення всіх їх доступу до Р. і ЄСПЛ визнав, що таке порушення було.

ЄСПЛ постановив, що відносини між заявниками та Р. зводилися до «сімейного життя» в значенні Конвенції. Зокрема, Р. знаходився під опікою

першої заявниці протягом перших дев'яти років свого життя і жив з іншими заявниками, для яких перша заявниця також була опікуном.

ЄСПЛ встановив, що втручання в сімейне життя мало місце, оскільки Р. був повернений його біологічним батькам. Цей акт був проведений «відповідно до закону», оскільки був заснований на положеннях СК Російської Федерації. Повернення Р. його біологічним батькам також переслідувало одну із законних цілей відповідно до статті 8 § 2, так як було направлено на захист прав і свобод інших осіб, в даному випадку Р. і біологічних батьків. ЄСПЛ дійшов висновку, що він повинен тому розглянути, чи була дана міра «необхідної в демократичному суспільстві».

Для того, щоб оцінити рішення про повернення Р. його біологічним батькам, необхідно встановити, чи були рішення російських судів «доречними і достатніми», а також був процес прийняття рішень в цілому справедливим і чи забезпечив достатній захист прав першої заявниці.

ЄСПЛ зазначив, що влада зіткнулися з важким вибором – дозволити заявниці як фактичній сім'ї Р. продовжувати піклуватися про нього або повернути його біологічним батькам. Національні суди повинні були взяти до уваги конкуруючі інтереси і вразливість Р.

Справді, Р. провів перші дев'ять років свого життя з першою заявницею, але одне це не мало вирішального значення. Біологічні батьки погодилися з тим, що перша заявниця доглядає за Р., але вони ніколи не відмовлялися від своїх батьківських прав. Крім того, вони зберігали присутність в його житті, надаючи фінансову допомогу і задовольняючи прохання першої заявниці про допомогу з медичним обслуговуванням і спеціальним харчуванням.

ЄСПЛ дійшов висновку, що перша заявниця не могла реально прийти до висновку, що Р. назавжди залишиться під її опікою. Дійсно, постанови про призначення опікуна повинні були бути тимчасовими і можуть бути припинені, коли дозволять обставини це зробити.

Російські суди ретельно розглянули справу, зазначивши прихильність і дбайливість першої заявниці по відношенню до Р. Вони також оцінили готовність батьків доглядати за ним, спочатку відхиливши їх клопотання про повернення Р., але потім виявивши їх здатність і бажання повернути Р., доведені психологічними висновками і показаннями свідків.

Європейський Суд дійшов висновку, що рішення національних органів влади були прийняті в найкращих інтересах дитини і в рамках їх повноважень («свобода розсуду»), а також підтверджені відповідними доказами і достатніми причинами. Отже, втручання в сімейне життя було необхідним у демократичному суспільстві, і було відсутнє порушення статті 8 Європейської Конвенції.

Уряд РФ стверджував, що рішення судів про відмову заявникам в будь-якому доступі до Р. було засновано на Сімейному Кодексі, який містив вичерпний список осіб, які мають право на таке спілкування з дитиною. У заявників не було кровних або юридичних зв'язків з Р., і тому вони не мали права на доступ до нього і спілкування.

ЄСПЛ зазначив, що в попередніх справах він висловлював стурбованість з приводу відсутності гнучкості в російському законодавстві про надання доступу до спілкування з дітьми, оскільки закон не враховує різноманітність сімейних ситуацій або найкращі інтереси дітей.

Такі питання привели Суд до встановлення порушення статті 8 у справі «Назаренко проти Росії», коли закон виключив заявника з життя його дитини після того, як той був позбавлений батьківських прав, навіть якщо він доглядав за дитиною протягом п'яти років.

ЄСПЛ не знайшов підстав відступати від своїх висновків, зроблених в справі «Назаренко проти Росії». Російські суди не зробили спроб оцінити конкретні обставини справи щодо Р., такі, як характер відносин заявників з ним, чи було в його найкращих інтересах продовжувати з ними контакт або зважити інтереси заявників та батьків.

Посилання національних судів тільки на положення Сімейного Кодексу при мотивуванні відмови в можливості спілкування заявників з Р. не може розглядатися як «доречна і достатня» причина, а також неприпустимо, щоб суди не проводили оцінку конкретних обставин справи. Подібне рішення російських судів про відмову заявників спілкуватися з Р. рівносильно нездатності справедливо зважити права всіх залучених до справи сторін, тому було допущено порушення статті 8 Конвенції.

ЄСПЛ присудив заявникам 16 000 євро в якості компенсації моральної шкоди, а також 200 євро в якості компенсації судових витрат [583].

Наведене рішення свідчить про те, що між прийомними батьками і підопічними склалися відносини сімейні, а не просто з надання послуг з утримання та виховання дитини. Водночас зауважимо, що відносини, які викликають почуття і відчуття прив'язаності, сумування, відданості хоча і є нормальними для людей, які тривалий час проживають в одній сім'ї, в одній квартирі або будинку, не завжди є такими, що обов'язково мають триваючий характер. А тому вирішувати, чи склалися сімейні відносини між прийомними батьками, батьками-вихователями і дітьми, якими вони опікувались, слід вирішувати в кожному окремому випадку.

3.4. Патронат

В історії розвитку законодавчого регулювання патронату завжди спостерігалась певна двозначність, пов'язана з існуванням таких понять, як патронат і патронаж, їх багатозначним тлумаченням і широким вживанням в різних сферах. На це свого часу звертала увагу А. М. Нечаєва, вивчаючи історію розвитку патронату. При цьому під патронатом розумілась сукупність заходів матеріальної допомоги особам, які морально опустилися, зокрема тим, хто звільнився з ув'язнення, проституткам тощо з метою забезпечення їм переходу до чесного трудового життя. Цей вид патронату містив в собі тільки якісь маленькі зачатки патронату як способу охорони дітей-сиріт. Існував також патронат як інститут церковного права, який передбачав надання певної сукупності прав і обов'язків особі, яка перебувала на церковній посаді, що жодного відношення до дітей-сиріт не мало. Патронаж, в свою чергу, був пов'язаний з благодійністю стосовно дітей, з їх призрінням шляхом поміщення безпритульних дітей, хворих та інших осіб, які потребували турботливого домашнього догляду, в приватні сім'ї. Законодавчі витоки патронажу сягають своїм корінням в епоху царювання Катерини II [279, с. 310].

Так, в Російській імперії патронат було засновано для допомоги особам, які звільнилися з місць відбування покарання, а також дітям арестантів, засланих і осіб, які патронувалися. Товариства патронату створювалися у містах на пожертви небайдужих громадян. Серед справ, якими опікувалися патронатні товариства, що стосувалися дітей, про які відомо з невеликої кількості публікацій,

присвячених інституту патронату, слід назвати такі, як: надання різної юридичної допомоги особам, які звільнилися з в'язниць, каторги, повернулися з заслання, зокрема й щодо їхніх дітей; сприяння в отриманні довідок і належного особам майна; забезпечення одягом, медичними засобами; надання тимчасових житла і медичної допомоги; порушення питання про створення особливих судів для неповнолітніх; вирішення питань про жебрацтво дітей і влаштування їх у притулки або під опіку та піклування [568; 20].

На жаль, згадок стосовно діяльності установ патронату в юридичних джерелах небагато. Саме це дало підстави деяким науковцям безпідставно екстраполювати на розвиток інституту патронату висновки науковців щодо становлення правового регулювання відносин з опіки [468, с. 45–57]. Однак публікації, замітки в періодичній пресі часів Російської Імперії дають підстави для висновку, що опіка та патронат – це різні правові явища і за суб'єктним складом, і за метою та умовами застосування тощо.

Виникнення норм щодо патронату в законодавстві радянського періоду пов'язують з прийняттям у 1922 р. Кодексу законів про народну освіту У.С.Р.Р. [198]. Інститут патронату, як зазначено в п. 282 цього Кодексу, встановлюється як засіб боротьби з безпритульністю і правопорушеннями. Патронування за цим Кодексом застосовувалося до двох категорій неповнолітніх: до тих, яких відпускали з будинків перевиховання, а також до тих, які потребували поміщення їх до дитячих закладів з інтернатом, у разі відсутності місць в останніх [159, с. 323–327].

У подальшому правове регулювання патронату над дітьми здійснюється відповідно до прийнятих: Циркуляра Наркомосвіти №10110914 «Про віддачу вихованців дитячих будинків на патронування до селян» (1928 р.); постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) в сім'ї трудящих» від 1 квітня 1936 р.; Положення про порядок патронування дітей у колгоспах та родинах трудящих, затвердженого постановою РНК УРСР від 11 червня 1940 р. №831; постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» від 23 січня 1942 р. Метою патронату, відповідно до згаданих нормативно-правових актів, були боротьба з безпритульністю, тимчасове влаштування дітей, які залишилися без батьків, в сім'ї робітників, службовців і колгоспників.

Так, за обставин, коли держава вкотре опинилась безсилою у розв'язанні питання утримання та виховання дітей-сиріт, знову делегуються функції з влаштування й утримання дітей-сиріт окремим громадянам у вигляді правового інституту – патронату. Положення від 11 червня 1940 р. «Про порядок патронування дітей у колгоспах та родинах трудящих», затверджене постановою РНК УРСР 11 червня 1940 р. №831, діти-сироти віддавались на патронування в родини трудящих і до колгоспів з метою забезпечення належного утримання та виховання [396].

Постановою Раднаркому СРСР від 23 січня 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» передбачено, що перебування в приймальниках-розподільниках дітей не повинно тривати більше одного місяця, після чого, у разі неможливості повернення дітей батькам, діти до 14 років направляються через органи народної освіти у відповідні дитячі заклади або влаштовуються на патронування, а діти старше 14 років направляються в професійно-технічні училища або влаштовуються на роботу в промисловості або сільському господарстві. Діти у віці до 3 років включно, що надходять до приймальників-розподільників, повинні негайно направлятися через місцеві органи охорони здоров'я або народної освіти в дитячі установи або на патронування (п. 4). У постанові надано також вказівку широко розвинути патронування дітей в сім'ях робітників, службовців і колгоспників. При чому наголошувалось на тому, що патронування слід здійснювати на добровільних засадах (п. 5).

Державні органи влади, а саме – Наркомосвіти союзних республік, Наркомздрав СРСР і їх місцеві органи, а також міські, районні та сільські Ради депутатів трудящих, постановою Раднаркому СРСР від 23 січня 1942 р. було зобов'язано організувати належний облік і контроль за правильним здійсненням патронування дітей. Передбачалось запровадження посад спеціальних інспекторів з організації справи патронування дітей: в районних відділах народної освіти по 1 інспектору, в міських, обласних та крайових відділах народної освіти і наркомпросах АРСР по 1-3 інспектора (п. 6). Прийомники-розподільники НКВД зобов'язувались забезпечити дітей необхідним одягом при їх влаштуванні на патронат або при направленні на роботу в промисловість і сільське господарство (п. 7) [304].

Згідно з Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 28 грудня 1953 р. «Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в УРСР», Міністерство освіти УРСР, Міністерство охорони здоров'я УРСР зобов'язувались поліпшити організацію роботи зі своєчасної передачі на патронат дітей-сиріт, здійснення педагогічного й медичного нагляду за станом утримання і виховання дітей-сиріт. Передбачалась виплата кожному патронованому одноразової грошової допомоги з місцевого бюджету. Контроль за своєчасною видачею колгоспами продуктів харчування та матеріальної допомоги на утримання дітей-сиріт, які перебували на патронаті в родинах та в загальноколгоспних патронатах, здійснювалося виконкомами обласних Рад депутатів трудящих та Міністерством сільського господарства УРСР [438].

З набранням чинності Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, тобто з 1 жовтня 1968 р. інститут патронату з сімейного законодавства був виключений (зберегли його тільки Узбекистан і Латвія) [58, с. 99]. Виключення норм про патронат із законодавства пояснювалося ліквідацією такого негативного явища для радянської країни як дитяча безпритульність і бездоглядність. Зважаючи на це, радянські науковці все менше уваги приділяли патронату, яка зводилася головним чином тільки до викладення цього поняття у підручниках з сімейного права.

До скасування норм про патронат, ця форма влаштування дітей ґрунтувалась на договорі, однак його правова природа була малодослідженою. Висловлювалися думки, що такий договір не є цивільно-правовим, оскільки його предметом є виховання дітей [476, с. 286].

Є. М. Ворожейкін, досліджуючи правовідносини з приводу виховання дітей, включав сюди й патронат, розглядаючи його як інститут законодавства [57, с. 231]. Суб'єктами відносин при патронаті були особа, яка брала на себе обов'язки по вихованню відносно патронованого, і особа, щодо якої встановлювався патронат [57, с. 233]. Статті 159, 160 КпШС Латвійської РСР встановлювали вимоги щодо особи, яка допускалась до патронування – це могли бути особи обох статей, крім недієздатних або обмежено дієздатних осіб, осіб, позбавлених батьківських прав, відсторонених від виконання обов'язків опікуна або піклувальника за неналежне виконання покладених на них обов'язків, колишні усиновлювачі, якщо усиновлення було скасоване внаслідок неналежного

виконання ними своїх обов'язків. Патронат встановлювався над особою, яка не досягла 15 років, а у виняткових випадках (хвороба, навчання дитини тощо) виховання дитини могло бути продовжене до 18 років (ст. 162 КпШС Латвійської СРСР).

В. О. Тархов зазначав, що «патронат уявляє з себе виховання дитини в сім'ї за договором. Договір укладається між особою, яка бажає взяти дитину на патронування з одного боку, і відділом районного (міського) виконкому – відділом охорони здоров'я відносно дітей віком до 3 років і народної освіти відносно дітей у віці більше 3 років. В сільській місцевості договір підписується правлінням каси громадської взаємодопомоги колгоспу і реєструється в сільській Раді» [523, с. 101].

Під патронат, як правило, передавалися діти у віці від 5 місяців до 14 років. В окремих випадках патронування могло здійснюватися і відносно дітей, які не досягли 5 місяців, і тривати до 18 років. При передачі дітей під патронат їм одночасно видавалися одяг і взуття, а сім'ї, яка прийняла дитину, щомісячно виплачувалася допомога. У сільській місцевості розмір і види щомісячної допомоги (грошової або натуральної) встановлювався загальними зборами членів каси взаємодопомоги колгоспників. Укладенню договору мало передувати обстеження сім'ї, яка бажала взяти дитину на патронат. У подальшому органи опіки та піклування мали вести систематичний нагляд за виконанням умов договору і за вихованням патронованих дітей.

Хоча законодавство того часу не встановлювало правила про аналогічність обов'язків патронатного вихователя і опікуна, деякі науковці вважали, що це випливає з норм кодексів про шлюб та сім'ю, які вимагали, щоб кожна дитина-сирота мала опікуна [110, с.103; 523, с. 102; 57, с. 299].

Припинення договору відбувалося за досягнення дитиною обумовленого законодавством і договором віку, при усиновленні дитини, а також у випадках, коли патронована дитина отримувала аліменти або пенсію, які були рівними або перевищували встановлений розмір допомоги за патронування, в останньому випадку вихователь призначався опікуном або піклувальником неповнолітнього [523, с. 102]. Договір патронування підлягав достроковому розірванню в загально-позовному порядку у випадку порушення вихователем своїх обов'язків за договором, або у разі виникнення несприятливих змін сімейно-побутових умов

вихователя, а також на вимогу батьків або близьких родичів дитини, які знайшлися, або батьки, які були визнані безвісно відсутніми, з'явилися [523, с. 102–103].

У прийняті в 1968–1970 рр. нові КпШС республік СРСР норми про патронат не увійшли, а договори про патронат, які були укладені до набрання чинності цими кодексами, визнавались дійсними до спливу строку, на який були укладені. Таке правило, наприклад, було встановлено в ст. 15 Указу Президії Верховної Ради РРФСР від 17 жовтня 1969 р. [290] «Відповідно на ці відносини поширювалися норми раніше чинних законів про шлюб, сім'ю і опіку» [26, с. 298].

Огляд історії становлення і розвитку патронату свідчить про його схожість із сучасним інститутом патронату, який пропагується для запровадження в Україні міжнародними організаціями, і, до того ж, критикується вітчизняними політиками як радянська система опікування над дітьми.

Із прийняттям СК України знайшло своє вирішення багато проблем щодо правового регулювання відносин в сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Глава 20 СК «Патронат над дітьми» ніби надала можливість передачі дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, під патронат, в сім'ї громадян. Як зазначалося науковцями, «це оновлений інститут сімейного законодавства України» [29, с. 227].

Більшість науковців, які здійснювали дослідження проблем правового регулювання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вважають, що законодавче закріплення патронатного виховання, як ще однієї з форм улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, дозволить розв'язати такі існуючі в нашому суспільстві проблеми як відірвати дітей, позбавлених батьківського піклування, від «вулиці» і дати змогу особам, які не мають з певних причин постійної роботи, реалізувати за платню свої можливості у цій сфері (Л. Ю. Драгнєвич, В. Ю. Москалюк [104, с. 24; 259, с. 22]), інші науковці намагаються довести, що втіленням історично втраченого правового інституту патронату є прийомна сім'я (О. І. Карпенко [183, с. 89]). Ці позиції по-різному обґрунтовуються, однак їх прибічники єдині в тому, що патронат є особливим видом або особливою форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що мають право на існування.

Думається, що названі позиції видаються дещо спірними, оскільки існування законодавчого інституту патронату навіть після неодноразового внесення змін до глави 20 СК України, призводить до ототожнення декількох правових явищ, які істотно різняться між собою, а саме – ототожнення патронату над дітьми, по-перше, з встановленням опіки та піклування над дітьми, по-друге, з влаштуванням дитини в прийомну сім'ю, по-третє, з фактичним вихованням. До цього слід ще додати, що надаючи законодавчо можливість передачі дитини в сім'ю патронатного вихователя за договором на оплатній основі, водночас не виписано конкретних обов'язків патронатного вихователя, його звітності та відповідальності, що може стати підставою для зловживання патронатними вихователями їх правами, створити загрозу для життя і здоров'я дитини. Зважаючи на це, постає питання про самостійність і самоцінність інституту патронату над дітьми.

Тривалий час норми СК України щодо патронату вважались «мертвонародженими» через недосконаліть їх формулювання, неточність та неповноту для врегулювання суспільних відносин у сфері патронату.

Передусім через те, що у сучасному законодавстві України використовуються два схожих терміни для позначення відносин, метою яких є опікування над дітьми, повнолітніми особами, які через хворобу, інші причини потребують посиленої уваги з боку держави. Це – «патронат» та «патронаж». Названі терміни походять від одного, латинського, – *patronus* – захисник, що в Стародавньому Римі використовувалося для позначення знатної, впливової особи, яка брала під своє покровительство (патронат) вільних незаможних або неповноправних громадян (клієнтів), ставлячи останніх у фактичну залежність від перших.

У законодавчих актах терміни «патронаж» і «патронат» використовуються для позначення:

форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – патронат. Здійснюється патронатним вихователем (гл. 20 СК України);

форми здобуття освіти – педагогічний патронаж – спосіб організації освітнього процесу педагогічними працівниками, що передбачає забезпечення ними засвоєння освітньої програми здобувачем освіти, який за психофізичним

станом або з інших причин, визначених законодавством, зокрема з метою забезпечення доступності здобуття освіти, потребує такої форми (ст. 9 Закону «Про освіту») [418];

форми забезпечення освітнього процесу – соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує профілактику та запобігання булінгу (цькуванню), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). Соціально-педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами (ст. 76 Закону України «Про освіту»);

завдання дошкільної освіти – соціально-педагогічний патронат сім'ї, який здійснюють дошкільні навчальні заклади (ст. 7, 11 Закону України «Про дошкільну освіту») [371];

форми соціального супроводу – робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу (ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [375]);

форми державної підтримки, соціальної допомоги, соціальної реабілітації дітей, які звільнилися після відбування покарання – соціальний патронаж (ст. 10 Закону «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»; ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»), (п. 7 ст. 23 Закону України «Про місцеві державні адміністрації») та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад (п. 14 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [437; 417; 415; 414].

форми державної підтримки та соціальної допомоги особам, які звільнилися після відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк – соціальний патронаж. Здійснюється з метою сприяння цим особам у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів. Органами, установами та організаціями, на які покладається здійснення

заходів соціального патронажу є місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри соціальної адаптації, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережні комісії, органи соціального захисту населення, органи охорони здоров'я, органи внутрішніх справ, центри зайнятості населення, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки, в тому числі для дітей, установи соціального патронажу, будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадські організації та інші уповноважені на це органи, організації та установи (п. 3 ч. 1 ст. 2, 4 та ін. Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [436]; п. «а» ч. 1 ст. 16 Законів України «Про амністію» [349; 348]; п. 7 ст. 23 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»; п. 14 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»);

форма державної служби – патронатна служба, запроваджена вперше Законом України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. [368], норми про яку перманентно змінювані у Законі України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р . та відповідних підзаконних нормативно-правових актах [367].

Крім цього, до набрання чинності новим законом про соціальні послуги [434] норми про патронат як форму соціальних послуг містились у ст. 1, 5 Закону «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р. [435], які з невідомої причини у новий закон не потрапили, хоча положення про патронат як соціальну послугу в інших законах залишені.

Таким чином, патронат і патронаж за законодавством України – не тільки форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а й форма соціального обслуговування, переважно в домашніх умовах окремих фізичних осіб певних категорій, і форма державного нагляду за особами, які звільнилися після відбування покарання, та надання їм соціальної допомоги, і як форма державної служби. На нашу думку, слід розмежувати такий термінологічний розбіг у значеннях слова патронат. Наприклад, у разі вживання цього слова в якості соціальної послуги, слід послуговуватися терміном «соціальний супровід». Термін «патронат» слід вживати лише щодо форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Слід зауважити, що в законодавстві деяких пострадянських країн, зокрема Росії, також немає однозначності в законодавчому визначенні патронату (патронажу). Так, законодавством РФ передбачено встановлення патронажу щодо двох категорії фізичних осіб. Перша – встановлення патронажу над дієздатними фізичними особами як форма захисту прав повнолітніх дієздатних громадян, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати і захищати свої права і виконувати обов'язки. Встановлюється відповідно до федерального законодавства – ст. 41 ЦК РФ, а також регіональних законів. Ця форма захисту прав повнолітніх дієздатних фізичних осіб є аналогічною тій, що встановлена ст. 78 ЦК України, а саме – призначення дієздатній фізичній особі помічника для надання допомоги у здійсненні її прав та виконанні обов'язків. Друга – встановлення патронажу над дітьми як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Встановлюється на рівні регіонального законодавства, однак правовою передумовою для цього слугують норми ч. 1 ст. 123 СК РФ, відповідно до якої законами суб'єктів Російської Федерації можуть бути передбачені інші форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків. При цьому, в законах суб'єктів Російської Федерації використовуються різні терміни для позначення такої форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків – патронатна сім'я, патронажна сім'я, сім'я патронатних вихователів.

Щодо правової природи патронажу в науці обстоюються принаймні три думки. Прибічники першої, А. М. Нечаєва і Л. Ю. Міхеєва, доводять, що патронаж над дієздатними особами слід відрізняти від опіки та піклування, а також не слід співвідносити патронаж і піклування як видове і родове поняття [73, с. 90; 254, с. 58]. Прибічники другої точки зору, зокрема К. Б. Ярошенко, стверджують, що патронаж – це новий інститут, призначений для сприяння громадянам в здійсненні майнових прав [74, с. 130]. Прибічники третьої, С. М. Попова, М. В. Кротов, вважають, що патронаж є різновидом піклування [76, с. 65; 77, с. 115].

Визначення правового статусу осіб, які здійснюють патронат над дітьми, має велике практичне значення. Наприклад, незважаючи на те, що ст. 242 ЦК України не називає серед законних представників патронатних вихователів, ст. 1 Закону «Про громадянство України» визнає патронатних вихователів законними представниками дітей, а ст. 6, 12 цього Закону визнають передачу дитини на

виховання в сім'ю патронатного вихователя підставою набуття громадянства України нарівні з усиновленням дитини, встановленням над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю [365].

Нами неодноразово зверталась увага на те, що інститут патронату не використовується на практиці через його недосконаліть [159, с. 323–327; 160, с. 113–115]. Лише з набранням чинності змін до глави 20 СК України [359; 356] виникла можливість влаштовувати дітей під патронат, а його норми вимагають наукового осмислення. Необхідним є вивчення законодавства і судової практики щодо патронату, відшукання відповіді на питання, чи потрібен цей інститут праву нашої держави, чи справедливий він по відношенню до дітей, чи сприяють ці зміни дотриманню балансу інтересів дітей і осіб-патронатних вихователів тощо [531, с. 91–96].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» №936-VIII від 26 січня 2016 р. з метою реалізації положень сімейного законодавства про патронат, відповідно до ч. 7 ст. 252, ч. 1 ст. 253 та ч. 1 ст. 256 СК України, передбачено запровадження експерименту зі здійснення патронату над дітьми з 1 січня 2016 р. по 31 грудня 2018 р. Однак лише 16 березня 2017 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову №148, якою затверджено Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя [92]. Тобто більше, ніж через рік після набрання чинності Законом України №936-VIII.

Незважаючи на певне удосконалення норм про патронат, і на сьогодні в правовому регулюванні влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під патронат, все ще залишається багато протиріч і «білих плям».

Так, на відміну від попередньої редакції ст. 252 СК України, в якій не було визначено поняття «патронат» або «патронатне виховання», у її зміненій редакції надано таке поняття патронату над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. Патронатним вихователем відповідно до згаданої статті є особа, яка за

участю членів сім'ї надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї.

Законодавче поняття патронату є ключовим у відносинах патронату і всі інші норми про патронат прив'язані до нього. Однак його визначення викликає багато зауважень.

На відміну від інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у понятті «патронат» не уточнюється над якою саме категорією дітей він встановлюється – над дітьми-сиротами та/або дітьми, позбавленими батьківського піклування. А це має значення, адже смислове наповнення цих понять різне.

Поняття «діти-сироти» наводиться у ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Поняття «діти, позбавлені батьківського піклування» наводиться у трьох Законах України – ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Причому визначення, що містяться у двох перших законах різняться від визначення у третьому законі. Так, у визначенні у перших двох згаданих законах до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування, віднесені: 1) діти, розлучені із сім'єю, 2) діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, 3) діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з розшуком батьків органами Національної поліції України, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження.

Третій із зазначених законів не включає у визначення поняття «діти, позбавлені батьківського піклування» такі категорії дітей: 1) діти, залишені без піклування батьків у зв'язку з розшуком батьків, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, 2) діти, від яких відмовилися батьки, 3) діти, батьки яких не виконують своїх батьківських

обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції.

Схожі недоліки законодавчої техніки слід відзначити й щодо поняття «складні життєві обставини», які згідно ч. 1 ст. 252 СК України мають бути подолані дитиною, її батьками або іншими законними представниками.

Законодавство застосовує два поняття стосовно складних життєвих обставин – «діти, які *опинились* у складних життєвих обставинах» та «дитина, яка *перебуває* у складних життєвих обставинах», наповнюючи їх різним змістом.

У ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» наводиться поняття «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах», – це «дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поводженням, зокрема домашнім насильством, ухиленням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини». Таке ж визначення міститься у п. 3 Порядку взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю, затвердженому постановою Кабінет Міністрів України від 03 жовтня 2018 р. №800 [94]. На підставі згаданого Порядку органи місцевої влади мають на своєму рівні ухвалити відповідні порядки взаємодії місцевих органів державної влади та інших суб'єктів, які займаються питаннями захисту прав дітей. Слід звернути увагу, що це черговий акт, який визначає порядок взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування з питань захисту прав дітей, а також соціальної роботи з сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах [335; 334]. Питання наскільки ефективно місцева влада організовує взаємодію між органами державної влади та іншими суб'єктами, метою діяльності яких є захист прав дитини, залежить не

тільки від якісного законодавства, а й від його послідовного дотримання згаданими учасниками правовідносин із захисту прав та інтересів дітей.

Оцінка потреб дитини оформлюється актом оцінки потреб сім'ї/дитини, форма якого затверджена наказом Міністерства соціальної політики України від 13 липня 2018 р. №1005 [407]. Якісно виконана оцінка потреб сім'ї/дитини є важливою частиною безпеки дітей, які потребують допомоги. Без цього фахівці не можуть отримати точну картину положення дитини, визначити, чи завдається їй шкода, ступінь ризику перебування дитини у сім'ї. У свою чергу, це може стати на заваді професіоналам вжити рішучих і ефективних заходів для захисту дитини, вирішити її подальшу долю – перебування у сім'ї і надання їй допомоги, або відібрання дитини з подальшим влаштуванням до родичів, під опіку або піклування тощо.

Донедавна поняття «діти, які опинились у складних життєвих обставинах» містилося у двох підзаконних нормативно-правових актах, при чому їх визначення – різні. Так, у п. 1.4 Порядку ведення Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, затвердженого наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту 18 листопада 2008 р. №4580 [333], який втратив чинність у 2016р. [350], було визначено, що діти, які опинились у складних життєвих обставинах, – це діти із сімей, у яких батьки або особи, що їх замінюють, ухиляються від виконання батьківських обов'язків, діти, які систематично самовільно залишають місце постійного проживання (перебування), діти, щодо яких скоєно фізичне, психологічне, сексуальне або економічне насилля.

У п.1.4 Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затвердженій наказом МВС України від 19 грудня 2012 р. №1176 [383], яка втратила чинність, було визначено: діти, які опинились у складних життєвих обставинах, – діти, які потрапили в обставини, що порушують їх повноцінну життєдіяльність та розвиток, у подоланні наслідків яких вони потребують допомоги (проживають у сім'ях, у яких батьки або особи, що їх замінюють, ухиляються від виконання батьківських обов'язків; залишилися без батьківського піклування; систематично самовільно залишають місце постійного проживання (перебування); зазнали фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства; розлучені із сім'єю та не є громадянами України) [384].

Нормативне визначення понять «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах» і «діти, які опинились у складних життєвих обставинах» значно різниться наповненням змісту щодо причин, які ускладнюють життя дитини.

У п. 15 ч. 1 ст. 1 прийнятого 19 січня 2019 р. Закону України «Про соціальні послуги» так визначено «складні життєві обставини» – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини: а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; ґ) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття; є) малозабезпеченість особи; ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; і) жорстоке поводження з дитиною; ї) насильство за ознакою статі; й) домашнє насильство; к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Аналіз наведених норм свідчить про те, що множинність визначення одного поняття порушує принцип єдності юридичної термінології. Зовні воно видається незначним відхиленням, однак це невірно. Адже відмінності, що спостерігаються у визначенні наведених понять, безпідставно надають їм різний правовий зміст, що тягне різні правові наслідки як для дітей, позбавлених батьківського піклування, так і для батьків таких дітей.

Виходячи з аналізу поняття «складні життєві обставини» наведеного у п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги», воно стосується всіх осіб – і повнолітніх людей, і дітей. Порівняння поняття «складні життєві обставини» у заданому Законі і поняття «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах» Закону України «Про охорону дитинства» дає підстави для висновку, що для вирішення питання, чи потрапила дитина в складні життєві обставини, органам і службам, які опікуються дітьми, слід використовувати обидва. Хоча

вони є досить неконкретними. Так, згадана в обох поняттях така обставина, як «інвалід», невідомо кого стосується, – батьків чи осіб, які їх замінюють, або дитини. Перші не можуть опікуватися дитиною, чим створюють їй складні життєві обставини, чи дитина через свою інвалідність опинилася в таких обставинах?

Використання в понятті «патронат» слова «дитина», а також відсутність у главі 20 будь-якої згадки про категорії дітей, свідчить про те, що патронат може бути встановлено над будь-якою дитиною, навіть за наявності у неї батьків, навіть за умови, що батьки не позбавлені батьківського піклування щодо дитини. Адже термін «складні життєві обставини» використовується в законодавстві щодо дітей взагалі, а не тільки тих, які мають статус «дитина-сирота» або «дитина, позбавлена батьківського піклування».

Можна припустити, що законодавець мав на увазі саме дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки розмістив главу 20 «Патронат» у розділі IV, який має назву «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування». Однак захист прав дітей не може будуватись на припущеннях, які можуть виникнути у зв’язку з тлумаченням відповідної норми. З огляду на багатозначність терміну «патронат» у законодавстві, а також у зв’язку з тим, що СК України врегульовує сімейні правовідносини, а не відносини із соціального забезпечення, положення глави 20 розділу IV мають бути переглянуті, її норми повинні отримати чітких форм.

Наведене свідчить про те, що термін «складні життєві обставини», використовуваний у понятті «патронат» ч. 1 ст. 252 СК України, є дуже широким за своїм значенням, оскільки включає в себе як об’єктивні обставини життя людини, так і суб’єктивні. А подолання батьками складних життєвих обставин, як передбачено в цьому ж понятті «патронат», може ніколи не відбутися, адже інвалідність, вік, стан здоров’я, патологічне жорстоке поводження та домашнє насильство частіше за все є тими фактами, які людина ніколи не зможе подолати. А такі фактори, як бездомність, безробіття, малозабезпеченість, ніколи не зможе подолати через небажання це зробити.

Для оцінки потреб сім’ї/дитини, до органів соціального забезпечення має надійти повідомлення про сім’ю/особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах. Вимоги щодо повідомлення затверджені наказом Міністерства

соціальної політики України від 13 липня 2018 року №1005 [407]. Повідомлення має надійти від установи, або закладу, яким стало відомо про згадані обставини. Тобто безпосередньо від громадян не приймаються повідомлення про те, що дитина перебуває в складних життєвих обставинах. Як зазначалося вище, такий порядок суперечить вимозі ч. 1 ст. 57 ЦК України щодо негайного повідомлення будь якою особою органу опіки та піклування про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування.

Таким чином, наявність складних життєвих обставин у сім'ї, в якій проживають діти, або перебування дитини в складних життєвих обставинах, засвідчені у встановленому законом порядку – є тими факторами, що дають підстави для вирішення питання про передачу дитини під патронат за відповідним договором, а також розпочати переддоговірну роботу щодо укладення договору про патронат.

Відповідно до ч. 1 ст. 253 СК за договором про патронат над дитиною орган опіки та піклування влаштовує дитину, яка перебуває у складних життєвих обставинах, в сім'ю патронатного вихователя. Типова форма договору про патронат над дитиною встановлюється постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. №148 [92].

Аналіз глави 20 СК України дає підстави для висновку, що сторонами договору є орган опіки та піклування та сім'я патронатного вихователя. Істотними умовами договору є його предмет – тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя (ч. 1 ст. 252), форма –договір є письмовим (ч. 1 ст. 253), інші умови – договір є оплатним (ст. 256) та короткотерміновим (ч. 6 ст. 252).

Законодавче визначення договору про патронат над дитиною стало основою для формування У. В. Романюк власного розуміння цього договору як «угоди між органом опіки та піклування і патронатним вихователем з обов'язковою умовою розмежування їх прав та обов'язків з захисту інтересів дитини, яка влаштовується до патронатної сім'ї на визначений строк за винагороду у формі щомісячних виплат патронатному вихователю» [468, с. 25]. Однак наведене визначення не включає інші важливі характеристики договору, які можна виокремити із Типового договору про патронат над дитиною.

Так, сторонами договору про патронат є орган опіки та піклування, патронатний вихователь, а також батьки/законні представники дітей у разі надання ними згоди на укладення такого правочину. Запровадження послуги з патронату над дитиною відбувається з моменту прийняття районними, районними у містах Києві та Севастополі держадміністраціями, виконавчими органами міських рад з урахуванням потреб населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах рішення (розпорядження) про запровадження послуги з патронату над дитиною, яким визначається організація або заклад (соціальний заклад), на який покладатимуться функції з організації надання такої послуги.

Відповідно до п. 3 Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя «соціальним закладом може бути міський, районний, районний у місті центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центр соціальної підтримки дітей та сімей, інший заклад, установа або організація незалежно від форми власності, що надає соціальні послуги дітям і сім'ям з дітьми (крім соціальної послуги стаціонарного догляду)».

Виходячи з формулювання п. 3 згаданого Порядку, соціальним закладом може бути будь-яка організація, яка визначила в статуті чи положенні про свою діяльність, що предметом її діяльності є надання соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми. Мінімальні вимоги до юридичних осіб – надавачів соціальних послуг встановлено у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про соціальні послуги».

Порядком створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя на соціальний заклад покладено низку повноважень, зокрема: здійснення заходів щодо пошуку кандидатів у патронатні вихователі, їх первинний відбір, сприяння у проходженні такими кандидатами навчання, обстеження умов проживання їх сімей, оцінка потреб дитини та її сім'ї, надання соціальних послуг сім'ї дитини, підготовка рекомендацій про доцільність або недоцільність повернення дитини у свою сім'ю за результатами роботи із сім'єю (п. 4).

Первинний відбір кандидатів у патронатні вихователі проводить соціальний заклад разом із службою у справах дітей районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у

разі її утворення), сільської, селищної ради об’єднаної (далі – служби у справах дітей) відповідно до вимог згаданого Порядку на підставі аналізу документів, поданих кандидатами у патронатні вихователі, та проведеного соціальним закладом разом із службою у справах дітей обстеження умов їх проживання, за результатами якого складається акт.

Зважаючи на розпорошеність повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, при формуванні державної політки у сфері охорони і захисту прав та інтересів дітей, має бути налагоджена співпраця між службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, органами національної поліції, а також особами, в сім’ї яких влаштовані діти. Питома вага повноважень із влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування покладається на служби у справах дітей. Саме до них стікається інформація про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, кандидатів в усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі та усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. Згадки про патронатних вихователів немає ні у назві Порядку ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім’ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, ні у відповідних пунктах зазначеного Порядку. Про внесення відомостей про патронатних вихователів згадується лише у розділі IV цього Порядку.

Щодо патронатного вихователя як сторони договору також слід висловити зауваження. Так, ч. 4 ст. 252 СК України передбачено, що патронатним вихователем не можуть бути особи, зазначені у статті 212 цього Кодексу (тобто негативні вимоги щодо особи усиновлювача). Серед таких вимог є така, що усиновлювачами, і, відповідно, патронатними вихователями, не можуть бути особи без громадянства. Тобто іноземна особа може бути патронатним вихователем.

Однак Типовий договір про патронат над дитиною передбачає, що його стороною є громадянин/громадянка України. І саме ця позиція є вірною з огляду на особливість відносин патронату над дитиною.

Пунктом 8 Порядку створення та діяльності сім’ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім’ї патронатного вихователя передбачено

подання кандидатом у патронатні вихователі до соціального закладу за місцем проживання низки документів. Серед них, зокрема, письмова згода на влаштування дитини в сім'ю кандидата в патронатні вихователі всіх членів його сім'ї. Лише патронатний вихователь укладає договір про патронат над дитиною, а не члени його сім'ї, а надання ними згоди на те, щоб патронатний вихователь, член цієї сім'ї, на професійній основі патронував певну дитину, жодним чином не зобов'язує їх дотримуватись умов вказаного договору.

Крім цього, застереження про те, що патронатний вихователь – це особа, яка «за участю членів сім'ї» надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї, значно обмежує коло потенційних патронатних вихователів, адже відповідно до ч. 3 ст. 3 СК України і одинока особа має права члена сім'ї.

Формулювання назви нормативно-правового акту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. №148, як «Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя» не відповідає суті патронатного виховання, закладеній у главі 20 СК України. Очевидно, що формулювання взяті зі статей СК України, які передбачають створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу (ст.ст 256-4 і 256-8). Однак це – форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Які справді створюються відповідно до чітких вимог щодо правового статусу прийомних батьків та батьків-вихователів, мають чіткий предмет діяльності, без визначення повноважень батьків прийомних дітей тощо.

Патронатна сім'я не створюється, а дитина лише влаштовується в сім'ю патронатного вихователя на тимчасовий період.

Предметом договору патронату над дитиною є тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. Його мета – забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом з батьками/законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на повернення у сім'ю відповідно до найкращих інтересів дитини (п. 1 Порядку).

Таке формулювання предмета договору про патронат над дитиною прирівнює його до цивільно-правових договорів про надання послуг. Однак його ціль – соціальна і навіть певною мірою сімейно-правова.

Викликає зауваження мета встановлення патронату, наведена у ч. 1 ст. 252 СК України, – для тимчасового догляду, виховання та реабілітації дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, *її батьками або іншими законними представниками* складних життєвих обставин.

Законними представниками дитини є не позбавлені батьківських прав батьки (ч. 1 ст. 242 ЦК України, ст. 154 СК України), опікуни (ч. 2 ст. 242 ЦК України), прийомні батьки, батьки-вихователі (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України). В окремих нормативно-правових актах з різною метою законними представниками вважаються піклувальники, родичі дитини, а в окремих нормах законодавства й патронатний вихователь визнаний законним представником підопічної дитини. Наприклад, у вже згаданій ст. 1 Закону «Про громадянство України».

Дитина може не мати статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Більше того, для укладення договору про патронат над дитиною може вимагатися згода її батьків або інших законних представників, у такому разі згадані особи вважаються стороною договору (п. 16 Порядку). У разі надання законними представниками дитини згоди на укладення договору про патронат над дитиною, такі особи не позбавлені права контактувати з дитиною, брати участь у вирішенні питань щодо її лікування, утримання, освіти, виховання.

Таким чином, під патронат може бути влаштована дитина, яка вже усиновлена, влаштована під опіку, піклування, в тому числі до прийомної сім'ї або до дитячого будинку сімейного типу. Причому не зазначаються правові наслідки такої «подвійної опіки» для опікунів, піклувальників, родичів дитини, та порядок взаємодії між ними і патронатними вихователями.

У разі розміщення дитини під патронат, передбачається виплата за рахунок коштів державного бюджету соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя (соціальна допомога), оплати послуг із здійснення патронату над дитиною (грошове забезпечення) та здійснення видатків на сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за патронатного вихователя на період 2019–2027 рр. При цьому, невідомо, чим

керувалися розробники Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, визначаючи термін страхування.

Наступні зауваження слід висловити щодо визначення строків, на які укладається договір про патронат над дитиною.

Так, ч. 6 ст. 252 СК України встановлено, що термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування і не може перевищувати *трьох місяців*.

Ніби чіткий імперативний припис. Однак у другому абзаці цієї норми вже встановлено, що у разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад зазначений термін, орган опіки та піклування *може його продовжити*.

А у третьому абзаці суворо зазначається, що *загальний термін* перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя *не може перевищувати шість місяців*.

Таким чином, протягом від одного дня і не пізніше шести місяців має бути припинений договір про патронат і вирішене питання подальшу долю дитини, тобто або про повернення дитини до її батьків, інших законних представників, або її усиновлення, встановлення над нею опіки чи піклування, влаштування її на виховання в сім'ю громадян (прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу) або до дитячого закладу, закладу охорони здоров'я, навчального або іншого закладу, як це встановлено у ч. 2 ст. 253 СК України.

Враховуючи загальну тенденцію до скорочення інтернатних закладів, а також ймовірність неможливості повернути дитину у її рідну чи прийомну сім'ю, подальшу долю дитини, яка перебуває під патронатом, складно уявити.

Норми про патронат розміщені у тому розділі СК України, який називається «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», однак аналіз глави 20 цього розділу «Патронат над дітьми», а також Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №148, дає всі підстави вважати патронат не формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а соціальною послугою.

Про це також побічно свідчать положення міжнародних нормативно-правових актів, п. 4 Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Права

дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист», схвалених Постановою Верховної Ради України від 22 лютого 2017 р. №1906-VIII, у яких рекомендовано місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування в установленому порядку в межах своїх повноважень забезпечити здійснення заходів щодо патронату над дитиною [459].

У зв'язку з реформою інтернатних закладів патронат набуває іншого смислу і значення не лише в Україні. Наприклад, Закон Польщі від 9 червня 2011 р. про підтримку сім'ї і системи патронатного виховання, прийнятий Сеймом, врегульовує правові питання, пов'язані з підтримкою сім'ї та патронатної системою.

Закон визначає: правила і форми підтримки сім'ї, що відчуває труднощі у виконанні своїх функцій з утримання і виховання, правила і форми патронатного виховання і допомоги в набутті самостійності дорослими учнями, завдання державного управління щодо підтримки сім'ї та системи патронатного виховання, принципи фінансової підтримки сім'ї та патронатної системи, завдання в сфері усиновлення. Закон встановив, серед іншого, необхідність призначення сімейного помічника [617]. Питання патронату належать до повноважень центрів соціальних послуг відповідно до Закону Польщі про надання соціальних послуг центром соціальних послуг від 19 липня 2019 р. [616].

Зауважимо, що виконавчі органи органів місцевої влади включають до своїх бюджетів положення про виплату соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя. Крім цього, багато з цих органів запровадили програми із соціального патронату над дітьми, які проживають у неблагополучних сім'ях, з метою адресної соціальної підтримки та надання необхідних послуг сім'ям та дітям, які потрапили в скрутну, і навіть небезпечну, кризову ситуацію, але не мають змоги самостійно її подолати. Тобто, місцеві бюджети виділяють кошти і на забезпечення функціонування патронату як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і на патронат, як соціальний супровід сімей.

Протиріччя, подвійне тлумачення положень норм, що регулюють відносини патронату неодмінно зумовлять невірність їх тлумачення, спори, і, скоріше за все, призведуть до скалічення долі дітей та їхніх батьків, до дискримінації одиноких осіб тощо.

Слід зауважити, що жодним нормативно-правовим актом не вимагається здійснювати статистичне спостереження щодо передачі дитини за договором патронату у сім'ю, обліку кількості складених актів про факт передачі дитини. Очевидно, що слід враховувати кількість дітей, переданих під патронат, причини передачі, вид законних представників, від яких передається дитина, отримання/неотримання згоди щодо передачі дитини під патронат, термін перебування дитини під патронатом, причини припинення договору про патронат. Тільки так можна визначити, чи є цей інститут ефективним, чи є він ефективнішим за поміщення дитини в інтернатний заклад на період подолання її сім'єю складних життєвих обставин, у який період сім'ї долають такі обставини і що цьому сприяє тощо.

На нашу думку, для виправлення ситуації, слід внести зміни до Форми електронної обліково-статистичної картки дитини, затвердженої наказом Міністерства соціальної політики України від 28 грудня 2015 р. №1256, в якій передбачити не тільки облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а й передачу дітей за договором патронату.

Крім цього, слід внести зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №148, якими передбачити ведення детальної статистичної інформації соціальними закладами, які здійснюють функції з організації надання послуг з патронату.

Судових спорів у правовідносинах, що виникають із патронату станом на кінець 2020 р. в ЄДРСР немає. Зокрема через те, що цей інститут тільки нещодавно став застосовуватися. Зустрічаються судові рішення про позбавлення батьківських прав, в яких міститься щось на кшталт рекомендації застосувати органу опіки та піклування патронат на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Так, 22 листопада 2019 р. Ковпаківським районним судом м. Суми при розгляді у відкритому судовому засіданні справи за позовом Служби у справах дітей Сумської міської ради в інтересах дитини ОСОБА_3 до ОСОБА_4, ОСОБА_2, третя особа – Сумський міський центр соціальних служб для сім`ї, дітей та молоді, про позбавлення батьківських прав батька ОСОБА_2, матір ОСОБА_4, стягнення аліментів на утримання дитини, було з'ясовано, що батьки спочатку через безробіття, а згодом без поважних причин не проживають з

дитиною, не приділяють уваги своїй малолітній дитині, не спілкуються з нею протягом тривалого часу, будь-якої турботи про дитину не виявляють, фактично самоусунувшись від виховання дитини. На початку 2018 р. батьки дитини залишили малолітнього на виховання у баби, особи 1950 р. народження, пенсійного віку, яка за станом здоров'я не має змоги вільно пересуватися, не має можливості та коштів утримувати дитину. Через стан здоров'я, бабуся не може доглядати за онуком, контролювати поведінку малолітнього. 13 серпня 2018 р. малолітній ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, був влаштований до Сумського центру соціально-психологічної реабілітації дітей області.

Із письмових пояснень наданих матір'ю ОСОБА_4 до служби у справах дітей Сумської міської ради від 13.09.2018 року вбачається, що вона мала намір повернути дитину на виховання. Однак, виходячи з інших матеріалів справи судом зроблено висновок, що ОСОБА_4 до Служби у справах дітей з питання повернення дитини в сім'ю не зверталася. Відповідачу ОСОБА_4 було відомо про розгляд судом справи щодо позбавлення її батьківських прав, але протягом судового розгляду справи відповідач не намагалася повернути дитину в сім`ю, не створила належних умов для спільного проживання з дитиною та належного забезпечення їй. На цей час ОСОБА_4 проживає з іншим чоловіком.

Враховуючи обставини справи, суд прийшов до висновку, що відповідач ОСОБА_4 систематично, протягом тривалого часу не виконує батьківських обов`язків, передбачених ст.ст.150, 153, 180 СК України, по відношенню до свого малолітнього сина ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, тобто ухиляється від їх виконання. Суд дійшов висновку про доцільність позбавлення відповідача ОСОБА_4 батьківських прав щодо її дитини ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1.

На момент розгляду справи батько дитини перебував у ДУ «Сумський СІЗО» у зв`язку з розглядом відносно нього кримінального провадження, пов'язаного з вчиненням кримінального правопорушення проти власності. Тобто, з грудня 2018 року відповідач вимушено не має можливості приймати участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею. У червні 2017 року ОСОБА_2 був засуджений судом до покарання у виді штрафу за ч.1 ст.309 КК України. На час розгляду справи відповідач ОСОБА_2 тимчасово перебуває в місцях попереднього ув'язнення, вирок відносно нього не постановлений, він не визнаний винним у вчиненні злочину, і відповідно ОСОБА_2 вимушено не може

приймати участь у спілкуванні з дитиною, її вихованні з грудня 2018 року. Неможливість спілкування протягом року дитини з батьком ОСОБА_2 через перебування останнього в ДУ «Сумський СІЗО» не є підставою для висновку, що ОСОБА_2 ухиляється від виконання батьківських обов`язків. До серпня 2018 р. Службою у справах дітей Сумської міської ради не здійснювався контроль щодо умов проживання і виховання дитини.

Сумський відділ поліції надає негативну характеристику ОСОБА_2, але з інформації Сумського відділу поліції вбачається, що ОСОБА_2 до адміністративної відповідальності не притягувався.

Відповідач ОСОБА_2 бажає приймати участь у вихованні дитини, висловлює бажання повернути дитину. ОСОБА_3 пояснював, що він не бажає проживати з батьком. Такі висловлювання дитини пов`язані з тим, що ОСОБА_3 був свідком конфліктів між батьками, неприязні стосунки між ОСОБА_2 та ОСОБА_4 призвели до напружених стосунків дитини з батьком.

З урахуванням думки дитини, показань свідка – психолога ОСОБА_14 та досліджених доказів, судом установлено, що необхідні певні зусилля для налагодження стосунків дитини з батьком, і відповідач ОСОБА_2 висловлює бажання та намір змінити свою поведінку.

На підставі досліджених доказів суд бере до уваги доводи відповідача ОСОБА_2, який заперечує проти позбавлення його батьківських прав, бажає змінити своє ставлення до виконання батьківських обов’язків. Суд вважає, що повинна бути надана можливість відповідачу ОСОБА_2 відновити родинні стосунки з сином, налагодити спілкування з сином. Таке відновлення стосунків між батьком та дитиною буде сприяти забезпеченню інтересів дитини. Тому суд вважає необхідним попередити ОСОБА_2 про необхідність змінити ставлення до виховання дитини – ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ОСОБА_2 батьківських обов`язків.

Судом також наведено положення СК України, якими передбачено можливість виховання та реабілітація дитини в сім’ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

У рішенні також зазначено, що при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав відповідача ОСОБА_4 відносно малолітнього сина, суд

враховує інтереси дитини, необхідність забезпечення нормального психоемоційного стану дитини та створення сприятливих умов його нормального розвитку.

У наведеному рішенні також зазначено, що судом було з'ясовано думку дитини щодо його стосунків з батьками. ОСОБА_3 пояснив, що мама приходила до нього в Центр і він з нею добре спілкувався, а з батьком він не хоче жити, оскільки він погано ставився до матері. Враховуючи вік дитини, судом не з'ясовувалася думка дитини щодо доцільності позбавлення батьківських прав відповідачів.

За результатами розгляду справи суд частково задовольнив позовну заяву Служби у справах дітей Сумської міської ради, зазначивши у резолютивній частині рішення про: позбавлення матері малолітньої дитини батьківських прав; попередження батька дитини про необхідність змінити ставлення до виховання дитини, поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням батьком батьківських обов'язків; стягнення аліментів на утримання дитини з матері в розмірі 1/4 частини з усіх видів її заробітку (доходу) щомісячно до досягнення дитиною повноліття, але не менше п'ятдесяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку; стягнення матері на користь держави 1536 грн.80 коп. судового збору [463].

Оцінюючи дане рішення суду, слід звернути увагу на те, що у рішенні чітко не сформульовано рекомендацію щодо застосування патронатної форми виховання дитини. Крім цього, судом вислухано, але не враховано думку дитини щодо спільного її проживання з батьком. Із рішення суду не зрозуміло, чи подавався суду акт оцінки потреб сім'ї чи особи (дитини), в якому фахівець повинен з'ясувати ставлення дитини до батьків та інших родичів.

У цьому рішенні показовими є ті факти, що органи і служби у справах дітей тривалий час не знали про складні життєві обставини у сім'ї, а також те, що раз поліцією не складався протокол щодо адміністративної відповідальності батька, то й немає підстав позбавляти його батьківських прав.

Аналізуючи інше рішення про позбавлення батьківських, ухвалене Переяслав-Хмельницьким міськрайонним судом Київської області від 29 листопада 2019 р., слід зробити висновок про те, що органами опіки та піклування не дотримуються строки перебування дитини під патронатом.

Так, рішення судом ухвалено 29 листопада 2019 р., діти перебувають у патронатній родині з 13 серпня 2018 р. і на момент розгляду судом справи [461]. Тобто 1 рік і 2 місяці. А як зазначалося вище, відповідно до п. 26 Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя строк перебування дитини у сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати *трьох місяців* і встановлюється органом опіки та піклування за результатами оцінки рівня безпеки або оцінки потреб дитини та її сім'ї, і може бути у разі необхідності продовжений *не більш як до шести* місяців відповідно до висновку міждисциплінарної команди. Перевищення цього строку може розцінюватися як використання інституту патронату з метою необґрунтованої підміни опіки та піклування, що не відповідає заявленої законодавчо суті та тимчасовості патронатного влаштування, гальмує можливість влаштування дитини в сім'ю під опіку та піклування, дає підстави для зловживання патронатними вихователями своїми правами, і загалом є серйозним порушенням прав та інтересів дитини.

Необхідно наголосити, що інститут патронату запроваджено з метою тимчасового догляду, виховання та реабілітації дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Слід висловити побоювання, що інститут патронату може використовуватися не за призначенням, для спрощення і порушення процедури усиновлення. Принаймні судова практика дає підстави для такого висновку.

Наприклад, 01 серпня 2019 року Татарбунарським районним судом Одеської області було розглянуто у відкритому судовому засіданні за заявою ОСОБА_1, ОСОБА_2, заінтересована особа – орган опіки та піклування в особі Татарбунарської районної державної адміністрації Одеської області, справу про усиновлення дитини. Дитина на момент усиновлення перебувала під патронатом в сім'ї патронатного вихователя. Динаміка подій, викладена у цьому рішенні вражає:

22.03.2019 – працівниками КНП «Татарбунарська центральна районна лікарня» та Татарбунарського відділення поліції АВП ГУНП в Одеській області складено акт про виявлення в акушерсько-гінекологічному відділенні лікарні покинутої дитини чоловічої статі, яка народилась ІНФОРМАЦІЯ_1, мати дитини

відмовилась годувати дитину, покидає її в пологовому відділенні, відмовляється забирати хлопчика додому. Дитина розвивається згідно віку, здорова, що вбачається із витягу з історії розвитку дитини та висновку про стан здоров`я від 16.04.2019;

12.04.2019 – Татарбунарською райдержадміністрацією видано розпорядження про влаштування малолітнього ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_2, що залишився без батьківського піклування, на тимчасовий догляд та виховання у сім`ю патронатного вихователя ОСОБА_14 ;

22.04.2019 – між Татарбунарською райдержадміністрацією та ОСОБА_14 укладено договір про патронат, малолітнього ОСОБА_3 того ж дня влаштовано в сім`ю патронатного вихователя;

02.05.2019 – ОСОБА_1 та ОСОБА_2 постановлені на облік як кандидати в усиновлювачі у службі у справах дітей Татарбунарської райдержадміністрації;

15.05.2019 – Татарбунарською райдержадміністрацією видано розпорядження про надання ОСОБА_3 статусу дитини, позбавленої батьківського піклування;

22.05.2019 – батьки ОСОБА_3 посвідчують нотаріально згоду на усиновлення їх малолітнього сина;

04.06.2019 – малолітнього ОСОБА_3 постановлено на місцевий облік для усиновлення;

07.06.2019 – ОСОБА_1 та ОСОБА_2 отримали направлення №01-35/361 служби у справах дітей Татарбунарської райдержадміністрації і особисто познайомились з дитиною – ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_2;

14.06.2019 – Татарбунарська райдержадміністрація Одеської області надала висновок про доцільність усиновлення особам ОСОБА_1 та ОСОБА_2;

24.06.2019 – представник ОСОБА_1 та ОСОБА_2 подав заяву до суду про усиновлення малолітнього ОСОБА_3;

01.08.2019 – Татарбунарським районним судом Одеської області постановлено рішення про усиновлення [466].

Усе б нічого, і можна тільки порадіти за швидкість усиновлення дитини, однак така швидкість влаштування дитини для будь-якого органу опіки та піклування є рідкістю. Звичайно, що справи про усиновлення не терплять зволікання, однак така швидкість в умовах значного навантаження на суди,

виглядає досить дивно. Та й аналіз інших рішень Татарбунарського районного суду Одеської області у справах щодо дітей свідчить про те, що їх вирішення не відзначається швидким розглядом.

Крім цього, кандидати в усиновлювачі звернулися **із** заявою про усиновлення до суду не особисто, всупереч вимогам ст. 223 СК України, а через представника.

Це рішення є яскравим прикладом порушення норм матеріального і процесуального права як учасниками справи, органом опіки та піклування так і судом. Крім згаданого порушення ч. 1 ст. 223 СК України, судом порушено положення ч. 1 ст. 224 СК України, якою вимагається, щоб суд, постановляючи рішення про усиновлення дитини, враховав обставини, що мають істотне значення. Однак суд формально підійшов до з'ясування обставин, які мають значення для справи.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 232 СК України якщо після смерті одного з батьків дитини або розірвання шлюбу з особою, визнаною судом недієздатною, другий з батьків дитини вступив у повторний шлюб і його дружина, чоловік у повторному шлюбі бажають усиновити дитину, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто помер або визнаний недієздатним, рідні брати, сестри дитини мають право подати до суду заяву про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку. Суд розглядає таку заяву одночасно із заявою про усиновлення і задовольняє її, якщо це відповідає інтересам дитини.

Як видно із аналізованого рішення Татарбунарського районного суду, суд не робив спроб з'ясувати, чи є у дитини баба і дід, чи бажають вони зберігати між ними та дитиною, яку усиновлюють, правовий зв'язок.

Суд отримав згоду батьків дитини на усиновлення, як цього вимагає ч. 1 ст. 217 СК, однак не отримував згоди патронатного вихователя на усиновлення, адже цього не вимагається законом. А законом не вимагається, бо інститут патронату не призначений для здійснення повноцінної, всеохоплюючої опіки та піклування.

Закон передбачає отримання згоди на усиновлення дитини від опікуна, піклувальника, якими є також прийомні батьки, батьки-вихователі, та заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в яких перебуває дитина (ст. 221, 222 СК України). Можна висловити припущення, що у даному разі застосування

інституту патронату було використано незаконно, ці та інші обставини, що витікають із аналізованого рішення Татарбунарського районного суду Одеської області, викликають сумнів в неупередженості та об'єктивності судді та присяжних, працівників Татарбунарської райдержадміністрації Одеської області та інших причетних відповідно до службових обов'язків осіб.

Слід також звернути увагу на те, що ЄСПЛ має незначну практику розгляду справ щодо патронатного виховання. Однак навіть ті, що є, не повною мірою стосуються України. Оскільки, по-перше, патронатне виховання в Україні все ще перебуває в зародковому стані, по-друге, врегулювання патронатного виховання у кожній європейській країні врегульовується відповідно до національних традицій, з незначним врахуванням міжнародних стандартів.

У рішеннях ЄСПЛ констатується порушення статті 8 ЄКПЛ. Європейський Суд встановлює, чи належать відносини між заявниками та дитиною до сімейного життя за змістом положень статті 8 Конвенції. У певних ситуаціях ЄСПЛ допускає фактичне існування сімейного життя між повнолітнім (повнолітніми особами) і дитиною за відсутності біологічного споріднення або визнаних законом відносин за умови, що між ними виникли повноцінні особисті зв'язки.

Так, у §§ 48-52 справи «Моретті і Бенедетті проти Італії» (Moretti and Benedetti v. Italy [597]) зазначено, що суд може визнати існування фактичної сімейного життя між патронатними батьками і переданою їм на виховання дитиною, враховуючи проведений ними разом час, якість цих відносин і роль, яку повнолітні особи відіграють для дитини. Суд визнав порушення позитивного зобов'язання держави в тому, що клопотання заявників про застосування особливого порядку удочеріння дівчинки, переданої на виховання в їх сім'ю відразу після народження терміном на п'ять місяців, не було розглянуто з належною увагою, в результаті чого було оголошено, що дитину можна удочерити, і обрана інша сімейна пара.

У справі «Жолі та інші проти Бельгії» (Jolie and Others v. Belgium [595]), розглядались відносини між патронатними батьками і дітьми, яких вони доглядали).

У справі «Гаскін проти Великої Британії» (Gaskin v. the United Kingdom), § 49 [591]), ЄСПЛ, визначаючи, чи мають право на доступ до документів щодо правил передачі на виховання, постановив, що у осіб, які перебувають в ситуації,

подібній до положення заявника (якого свого часу дитиною передали на виховання), є життєво важливий інтерес, захищений Конвенцією, щодо отримання інформації, необхідної для того, щоб знати і розуміти події свого дитинства і раннього періоду розвитку (§ 49).

Згадані рішення лише побіжно стосуються України, оскільки у країнах, щодо яких вони були ухвалені, система догляду за дитиною була на момент розгляду відповідних справ у ЄСПЛ, і є на сьогодні відмінною від тієї, що складається в Україні.

Таким чином:

1. Правовий звичай слід вважати найдавнішим досвідом прийняття в сім'ю дитини під опіку, а також прийняття на правах дочки чи сина. Приймаки-усиновлені належали до складу сім'ї як особливі її члени на правах дітей. Головною метою усиновлення в стародавні часи було підтримання і збільшення роду.

2. Усиновлення як спосіб встановлення батьківської влади, визнання правового статусу дітей, охорони майнових інтересів усиновителя-спадкодавця формується у законодавчих актах Російської Імперії у XVII ст. і набуває розвитку у XVIII–XIX ст. ст.

Відмінність у процедурі усиновлення за індивідуальними законодавчими актами і Зводом законів цивільних Російської Імперії зумовлена необхідністю визначення і набуття станового положення усиновлюваними, а також для збереження права стану, статків, які належали усиновлюваним до усиновлення. Усиновлювачі мають ті ж спадкові права після усиновлених, що і батьки після дітей.

3. Спостерігається поступова трансформація значення інституту опіки з сімейно-родової справи – в державну.

Врегулювання опіки та піклування, а також діяльність опікунських установ з 1775 р. відбувалось на засадах становості, у Зводі законів Російської Імперії відзначалося безпідставною розпорошеністю норм про опіку та піклування між різними томами та додатками до них.

У науковій літературі опіка та піклування, а також усиновлення вважалися штучною підставою створення сім'ї.

Ідеї загальної (всестанової) установи для встановлення та контролю опіки та піклування обґрунтовувались у науковій літературі наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. потребами державної політики і практичними потребами.

4. На правове регулювання усиновлення, опіки та піклування в радянський період мали вплив політичні та соціально-економічні умови розвитку держави.

Інститут усиновлення за радянським законодавством пройшов шлях від його заборони через буржуазну природу (1918-1926 рр.) з одночасним існуванням фактичного усиновлення, до запровадження у законодавство як засобу запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності, а також способу створення сім'ї і забезпечення дітей сімейним оточенням.

5. Відзначаючи позитивні положення Інструктивно-методичних рекомендацій з питань усиновлення (удочеріння) неповнолітніх та застосування їх в практичній діяльності органів народної освіти та охорони здоров'я, затверджених наказом Державного комітету СРСР з народної освіти, Міністерства охорони здоров'я СРСР від 31.01.91 № 55/40, обґрунтовується потреба у сприйнятті і використанні у законотворчості їх досвіду щодо уточнення при усиновленні всіх обставин справи, зокрема, щодо з'ясування наявності у дитини, позбавленої батьківського піклування, яка знаходиться в дитячому інтернатному закладі, інших близьких родичів (дідуся, бабусі, тітки, дядька, повнолітніх братів та сестер), встановленні їх участі в її житті, вихованні дитини, доцільності спілкування, можливості передачі дитини в їх сім'ї. Доцільним є з'ясовувати такі обставини не лише щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в дитячих інтернатних закладах, а й у разі будь-якої форми влаштування при вирішенні питання про усиновлення.

6. У законодавстві післяжовтневого періоду опіка та піклування сформувалися як справа держави з великою часткою втручання громадськості, як обов'язок громадян, з вичерпним переліком підстав для відмови від опікунства. Дитина визнається об'єктом державної політики у сфері подолання безпритульності та бездоглядності.

Ослаблення публічних засад у сімейному праві пов'язується з ухваленням у 1968 р. Закону СРСР «Про затвердження Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю». Нормами Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР від 1969 р., ухваленому відповідно до Основ, запроваджено добровільність

опіки та піклування, визначено органи державної влади, до повноважень яких належали питання опіки та піклування, детально врегульовано процедуру встановлення, здійснення та припинення опіки та піклування, вимоги щодо опікунів та піклувальників тощо.

7. Наведені додаткові аргументи на користь висновку про те, що розвиток законодавства про усиновлення, опіку та піклування не підлягає чіткій періодизації залежно від історико-політичних подій, що відбуваються в Україні, чи від дати ухвалення законодавчих актів або дати набрання ними чинності.

8. Відзначається суперечність між положеннями ст. 210 СК України щодо усиновлення рідних братів і сестер і п. 36 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. Норми Порядку є засадничими щодо дотримання права на спілкування рідних братів і сестер. Такі норми мають бути визначені у СК України, а не в підзаконному нормативно-правовому акті.

9. Враховуючи складність здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які є громадянами України, вважаємо, що у такому разі має бути здійснене усиновлення за відкритою процедурою.

У зв'язку з цим ст. 226 СК України потребує доповнення новою частиною такого змісту: «4. Справу про усиновлення іноземцями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, суд розглядає у відкритому судовому засіданні.».

10. Норми про опіку та піклування складають інститут цивільного, сімейного, а також адміністративного права.

Запропоновано власне визначення опіки та піклування – це форма влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю, а також забезпечення та захист її особистих немайнових і майнових прав та інтересів.

11. Доводиться, що конкретизація вимог до кандидата в опікуни (піклувальники) щодо переважного права осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з дитиною, бути призначеними опікуном (піклувальником)

(ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», та вимоги ч. 4 ст. 63 ЦК України) суперечить положенням ч. 2 ст. 244 СК України і значно звужує коло осіб, в сім'ї яких можуть бути влаштовані діти.

12. На підставі аналізу рішень ЄСПЛ обґрунтовано висновок, що складовими найвищих інтересів дитини, які мають бути взяті до уваги при вирішенні питань про відібрання дитини від батьків, про визначення місця і особи, з якою має проживати дитина, є: збереження зв'язків дитини з її сім'єю, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною для проживання; розірвання сімейних зв'язків може бути застосоване лише у виняткових випадках; органам державної влади необхідно зробити все для збереження особистих відносин між батьками та дітьми.

13. Збереження сім'ї для дитини, а у разі неможливості – відносин з батьками, які добросовісно виконують свої батьківські обов'язки, має стати основною ідеєю державної сімейної політики.

У зв'язку з деінституціалізацією у сфері захисту прав дітей обґрунтовується необхідність вирішення питання залучення фахових соціальних працівників для надання допомоги на дому батькам, які не в змозі самостійно виконувати свої батьківські обов'язки, запобігати спорам щодо визначення місця проживання дитини, встановлення опіки та піклування над дитиною за наявності у неї батьків, які бажають опікуватися своєю дитиною, але не можуть це здійснювати самостійно в силу об'єктивних факторів – захворювання, інвалідність, тривале безробіття через незалежні від них причини тощо.

14. На підставі системного аналізу ст. 256-1 СК України, ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», п. 6 Положення про прийомну сім'ю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565, щодо визначення прийомної сім'ї обґрунтовується висновок про доцільність виключення із визначення прийомної сім'ї, наведеного у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» словосполучення «із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування».

23. Зважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, що врегульовують відносини опіки та піклування над дітьми, у тому числі влаштування в прийомну сім’ю та дитячий будинок сімейного типу, доводиться необхідність кодифікації таких нормативно-правових актів шляхом розроблення і ухвалення окремого закону про опіку та піклування.

РОЗДІЛ 4
МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

4.1. Несімейні форми влаштування дітей і реформування системи інституційного догляду та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Виходячи з пріоритету сімейного виховання, влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, слід віддавати перевагу сімейним формам виховання: усиновлення, опіка та піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат. Однак не завжди це можливо зробити. І причини можуть бути різними – у дитини може не бути взагалі родичів, у дитини може не бути родичів, які можуть і бажають взяти її в свою сім'ю навіть як фактичні вихователі, жодна стороння/чужа сім'я може не зголоситися взяти дитину, вдавшись до сімейних форм влаштування, дитячі будинки сімейного типу і прийомні сім'ї можуть бути переповнені тощо. Прийняття дитини в свою сім'ю – це дуже тонка сфера людського життя, і тут не може бути примусу чи вмовляння жодної із сторін.

Влаштування дітей-сиріт до громадських установ має свою давню історію розвитку і етапи реформування, пов'язані із планами здійснення загальнодержавної соціальної політики у сфері правового забезпечення організації та діяльності системи громадського/суспільного прихистку дітей, піклування про них.

Дослідники у сфері педагогіки в один голос стверджують, що «Історія створення інституційних закладів опіки й перебування в них дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, сягає своїм корінням у далеке минуле. Перший такий заклад з'явився в Константинополі 335 р.; притулки для сиріт створювалися священнослужителями в Італії в епоху середньовіччя як спосіб боротьби з дітовбивством. Прикладом такого притулку може бути той, що з'явився 787 р. в Мілані. У 1212 р. було засновано шпиталь Сан Спіріто в Римі.

Згодом подібні установи відкрилися в інших містах Італії. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. найбільша їх кількість існувала у Флоренції» [469, с. 88; 244, с. 13].

Звернення до історичних наукових джерел свідчить про значну цікавість правознавців до питань прихистку дітей, благодійності громад та їх окремих членів.

О. Д. Стог виділяв п’ять основних періодів громадського прихистку в Російській Імперії. Перший період – 998 р. – XIV ст., другий – XIV– XVII ст.ст., третій – 1701–1775 рр., четвертий – 1776–1891 рр., п’ятий – 1801–1818 рр. [517, с. 18–19]. Періодизація пов’язується автором із заходами урядів і ухваленням нормативно-правових актів імператорів Російської Імперії про благодійні установи починаючи від договору київського князя Олега з Візантією, який зобов’язував обидві сторони викуповувати з полону підданих дружньої держави, від церковно-державного благодійництва, появи притулків та лікарень при монастирях, до імператорських постанов щодо створення та діяльності установ прихистку, державного та громадського благодійництва. Однією з перших богаділень вважають особливий будинок, створений в епоху Київської Русі монахом Києво-Печерського монастиря святим Феодосієм: «… Створи двор близ монастыря своего и церковь возгради в нем святого первомученика Стефана; ту же повеле пребывати нищим и слепым, и хромым, и больным, и от монастыря подаше им же на потребу, и от всего сущего монастрырского десятую часть даяте им» [24, с. 34].

Поняття «прихисток» (рос. – призрение) з’являється у юридичному вжитку у XVII ст. і означає – бачення; прихильну увагу, ставлення, заступництво; нагляд, турбота, піклування; зручність [490, с. 157].

В українських публікаціях термін «призрение» перекладають частіше за все як «призріння» або «притулок». Притулок, відповідно до визначень словників, – це заклад для утримання і виховання сиріт та безпритульних дітей, місце, де хто-небудь може постійно жити, де йому забезпечено догляд і т. ін. [495, с. 70].

Однак стосовно приказів як адміністративно-судових установ, що діяли на території Російської Імперії, до відання яких належало державне управління

притулками, сирітськими та виховними будинками, богадільнями тощо, які утримувалися на громадські кошти, пожертвування, слід вживати слово «прихисток», наприклад, Приказ громадського прихистку. Прикази громадського прихистку отримали правове регулювання за часів Петра I та Катерини II, до повноважень яких належало вирішення справ низів кожного із станів. Заможні люди і вчилися, і лікувалися у приватних вчителів та лікарів, незаможні верстви, навіть і привілейованих станів, змушені були звертатися до громадських або державних фондів. Компетенція приказів була широкою і різноманітною – від керівництва школами, притулками, сирітськими та виховними будинками до управління карними (поліцейськими) та виправними органами [296, С. 451–452; 312, С. 310, 319, 333].

На нашу думку, для позначення несімейного влаштування дітей як явища, як узагальнюючого поняття для державного або громадського благодійництва, доречно вживати слово «прихисток». Адже семантичне значення слова «прихистити» – надати притулок кому-небудь; захистити, сховати кого-небудь від чогось; певними діями допомогти здійсненню чого-небудь; прикрити [495, с. 82].

Дослідження історичних форм установ громадського прихистку не є предметом нашого дослідження. Важливий практичний інтерес для вирішення окреслених завдань становить недавня законодавча практика врегулювання дитячих опікунських закладів з огляду на малодосліджуваність її науковцями та сучасний період перманентного реформування системи інституційного догляду за дітьми.

Звернення до історичних правових джерел свідчить, що Прикази громадського прихистку існували лише в окремих губерніях (Архангельській, Астраханській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Могильовській, Полтавській, Ставропольській, Тобольській, Єнисейській, Іркутський губерніях та Області Війська Донського). Остання редакція Статуту про громадський прихисток, розміщена у томах X–XIII книги третьої Зводу законів Російської Імперії видання 1913 р. серед установ громадського прихистку називає сирітські і виховні будинки, які вирізнялись загальностановістю і становістю [539, с. 751-822]. Такі установи перебували у віданні місцевих органів влади, належали до

благодійних, їх метою визначено: прихистити сиріт у тому віці, в якому вони не можуть ще бути нікуди прилаштовані для навчання, яке дало б їм можливість покласти початок майбутньому їх стану; прилаштувати у подальшому сиріт в навчальні заклади, на службу, на фабрики, заводи і до приватних осіб для навчання ремеслу, торговим та іншим заняттям, які можуть бути пристойними їх статі, походженню або стану сиріт.

Як зазначає В. С. Яковенко, «В кінці XIX і на початку XX ст. відкриваються сільськогосподарські приюти, яких до 1910 року було 80, а також церковно-приходські. В Москві і в Петербурзі їх було 50. Утримували вони сиріт, напівсиріт і дітей найбіднішого населення від 3 до 10 років. У цей же період у великих містах імперії, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, виникали філантропічні (благодійні) товариства і союзи, які організовували ясла-приюти для бездоглядних дітей. Але через нестабільне фінансування, організаційну недосконаліть, відсутність професіоналів-доглядачів і вихователів ця благодійна діяльність не могла істотно зменшити бездоглядність і смертність дітей раннього віку. Прогресивні люди того часу, видатні артисти Л. В. Собінов, А. В. Неждановa, Ф. І. Шаляпін, відомі підприємці України Терещенки, учені, письменники намагалися допомогти осиротілим і убогим дітям. Наприклад, великі артисти влаштовували безплатні концерти, а кошти від них передавали на дитячі приюти. Але таких людей були одиниці, і вони не могли вирішити долю тисяч знедолених дітей на території величезної імперії» [574, с. 19].

Аналіз праць кінця XIX ст. – початку XX ст., присвячених громадському прихистку і благодійності, а також подій, нормативно-правових актів та публікацій пожовтневого періоду виявляє спільність ідей, закладених у нормативні приписи щодо влаштування сиріт, безпритульних дітей, а також думок, висловлених у відповідних працях сучасників проектів Зводу законів цивільних. Про влаштування дитини, яка потрапила до дитячого сирітського будинку, іншої благодійної установи не йшлося, максимальні завдання, які ставилися перед такими установами – харчування та лікування дітей, запобігання їх захворюваності та смертності, надання ремесла, яким у подальшому вони

можуть заробити на хоч якесь прожиття. Ці завдання були пріоритетними і у діяльності інтернатних закладів радянського періоду і сучасних.

Після Жовтневих подій 1917 р. на територіях, де відбулися переворот, війна, зумовлені ними розруха і бідність, безпритульність набула загрозливого характеру. Певний час ще діяли сирітські та виховні будинки, однак у вирії подій вони залишились без утримання, багато з них були саморозпущені, діти зазнали поневірянь.

14 січня 1918 р. ухвалено Декрет Раднаркому РРФСР «Про комісії для неповнолітніх», яким було скасовано суди і тюремне ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх, а справи про неповнолітніх обох статей до 17 років, помічених у діяннях суспільно-небезпечних підлягали розгляду комісіям для неповнолітніх.

З 1918 р. на території РСФСР, пізніше – на території Білорусії та України починають створюватися і діяти дитячі будинки, комуни, будинки для злиденних, концентраційні табори для дітей, які належали до відання Наркомюсту, Наркомосвіти, Наркомсоцзабезу. Однак гасла, висунуті у перший період після Жовтневих подій, «дати комуністичне виховання всім дітям за рахунок держави», «створюй з дітей перші осередки комуністичного побуту», виявилися неспроможними до впровадження в життя. Дитбудинки повинні були рятувати життя дітей від жахів війни (Першої світової та громадянської), тифу, голоду, жебрацтва, наслідків політики «вилучення надлишків хліба» тощо. Перебування у таких закладах завдавало дітям більше шкоди, ніж рятувало від голоду, жебрацтва, злиднів.

В. Є. Виноградова-Бондаренко зазначає, що «У 1917 – 1918 роках вийшла ціла низка урядових постанов, спрямованих на допомогу дітям. ... У 1918 році за ініціативою В. Г. Короленка у Полтаві створюється громадська організація «Ліга порятунку дітей», яка надавала невідкладну допомогу евакуйованим в Україну дітям, створювала дитячі установи та організовувала літні колонії для дітей. За прикладом «Полтавської ліги» були утворені ліги порятунку дітей по всій країні. У 1919 році Раднарком УРСР заснував Всеукраїнську раду захисту дітей, яка займалась соціальним захистом дітей» [45, с. 7].

Постановою Наркомпросвіти і Наркомсоцзабезпечення «Про дитячі притулки, будинки та інші установи для безпритульних дітей» від 9 березня 1919 р. згадані установи були підпорядковані Наркомсоцзабезпечення [287].

Декретом РНК РРФСР від 4 січня 1919 р. для координації діяльності органів державної влади було створено Раду захисту дітей. До повноважень Ради належало: евакуація дітей з районів, зайнятих білогвардійцями; влаштування дитячих колоній, забезпечення їх продовольством і промисловими товарами, виділення для них будівель і закріплення земельних ділянок; організація колоній для дітей з голодних губерній; організація дитячих будинків; розподіл дітей-біженців в колонії. Раду захисту дітей ліквідовано у березні 1921 р. [309]

В Україні Раду захисту дітей було утворено Декретом від 14 березня 1919 р., до її повноважень належало: координація дій комісаріатів і місцевих рад захисту дітей; організація евакуації дітей; організація відносин між центральними і місцевими органами Радянської Росії; організація дитячих трудових колоній та їх фінансування і спорядження продовольством; інші заходи щодо охорони здоров'я дітей [308]. Рада захисту дітей працювала й після ліквідації однойменної ради, створеної в РРФСР.

1 липня 1920 р. Наркомосвіти РСР схвалив «Декларацію про соціальне виховання дітей», якою запроваджувалася нова система освіти, проголошувались засади охорони дитинства, що означало турботу держави про освіту, виховання, а також поліпшення умов життя дітей, зокрема й забезпечення навчання і виховання безпритульних дітей; проголошення принципу виховання всіх без винятку дітей справою всього суспільства [85, с. 237–240].

П. І. Люблінський зазначав, що «за підрахунками, зробленими для України наприкінці 1921 р. на з'їзді завідувачів губерніями, в УСРР після імперіалістичної та громадянської війни було викинуто буквально на вулицю біля 250 тис. круглих сиріт, 400-500 тис. полусиріт і цілий потік безпритульних дітей» [232, с. 59].

Сучасні дослідники наводять інші цифри.

Так, А. Г. Зінченко наводить такі дані: у 1920 році в Україні нараховувалося близько 300 тис. сиріт, діяло 760 дитячих будинків, в яких перебувало близько 52 тис. дітей; після закінчення громадянської війни у цілому по країні понад 5,5

млн., а в Україні – близько 1 млн. дітей потребувало державної допомоги [172, с. 12–13].

І. В. Манохіна пише, що «У 1919–1920 рр. в Україні кожна восьма дитина була безпритульною, що становило близько 950 тис. дітей. Ці цифри постійно зростали: у 1923 р. безпритульних дітей було вже близько 1,5 млн.» [244, с. 12].

10 лютого 1921 р. ВЦВК ухвалено Декрет «Про Комісії при Всеросійському центральному виконавчому комітеті з покращення життя дітей» [288], яку очолив Ф. Е. Дзержинський. Радянські, навіть сучасні українські науковці пишуть похвальні слова про те, що комісія була «урядовим органом сприяння наркоматам, котрі відають справою забезпечення виховання дітей, бойовим штабом громадськості, які здійснюють за допомогою «натиску і впливу» координацію всіх зусиль держави з надання допомоги дітям (щодо продовольства, житла, палива). Це був «бойовий орган», який контролював, спостерігав і сприяв роботі Наркомосу, Наркомату охорони здоров'я з охорони інтересів дітей» і роблять висновок, що «вже перші декрети радянської влади і перші заходи щодо державної охорони дітей виявили, що уряд проводить в цьому питанні особливу політику і виділяє дітей із загальної маси населення, робить для дітей виключення із загального правила» [279, с. 15–16]. Так після розпаду СРСР пише, наприклад, А. М. Нєчаєва, схоже знаходимо й у дисертаціях українські науковці, які, на жаль, не піддають більш глибокому аналізу події тих років [183, с. 40–41; 45, с. 7]. Однак, очевидно, що ухвалений у 1918 р. декрет не врегулював питань щодо збезпритульності дітей, а у 1921 р. не є першим декретом радянської влади. Крім цього, А. М. Нєчаєва та інші радянські, російські та українські науковці зазначають про неймовірний успіх в діяльності комісій і тут же наводять дані про велику кількість безпритульних у пожовтневий час минулого століття і про відомі факти голоду 1921–1922 років на Поволжі, в Україні, Криму та на Кавказі [279, с. 16]. На нашу думку, з метою отримання правдивих даних період 1917–1953 р. потребує детального вивчення істориками не лише за ухваленими в той час нормативно-правовими актами і публікаціями, а й за архівними джерелами тощо.

Темами публікацій того періоду найчастіше обирали практичну педагогіку в контексті вирішення проблеми ліквідації безпритульності, водночас превалювала

марксистська ідея відмирання інституту сім'ї і колективне виховання дітей у дусі сповідування соціалістичних цінностей та відданості радянській владі. Рідше видавалися роботи з кримінального права та кримінології.

Серед робіт кримінології слід згадати передусім публікації П. І. Люблінського. В одній з них він зазначав, що в період воєнного і післявоєнного часу питання дитячої безпритульності є одним із життєвих, яке потребує вирішення державою і суспільством. Водночас вчений визнавав, що безпритульність є поняттям побутовим, неоформленим законодавчо і висловлював думку, яка є актуальною і сьогодні, оскільки відображає найхарактерніші ознаки безпритульності дитини. «Безпритульність є станом, який характеризує не саму особистість дитини, а те соціальне оточення, в якій вона росте і виховується. Перед тим, як досягти розквіту і зрілості своїх сил і соціальної самостійності, дитина потребує низки сприятливих умов. До них належать: здорове сімейне оточення, задоволення матеріальних потреб, здорові розваги та ігри, належний виховний вплив і освіта, і, нарешті, хороша соціальна атмосфера» [232, с. 57]. Залежно від підстав безпритульності, П. І. Люблінський виділяв такі її види: безпритульність-сирітство, безпритульність-скрута, безпритульність-покинутість, безпритульність-беззахисність, безпритульність-безбатьківство, безпритульність-біженство» [232, с. 57–58]. Автор послідовно доводить, що безпритульність не є винятковим фактором злочинності в ранньому віці, однак слугує головним її супутнім фактором. Чим тривалішою є безпритульність, тим гірше вона відображається на поведінці дітей.

Характеризуючи безлад і прогалини у законодавстві, яке стосувалося охорони і захисту прав дітей, запобігання втягуванню їх у злочинну діяльність, покарання у випадку вчинення правопорушень П. І. Люблінський та інші кримінологи обстоювали думку про необхідність активізації його кодифікації. Лунали пропозиції щодо розробки комплексного нормативного акта, зокрема, «Дитячої Конституції» [475, с. 5], «Дитячого кодексу» [63, с. 43].

М. І. Левітіна обґрунтовувала «комуністичні методи» та «марксистський метод» виховання дітей, перевиховання безпритульних дітей та молоді, вважаючи, що організаційні форми, методи і принципи соціального виховання

безпритульних мають відповідати «комуністичній ідеології та колективізму як основі життя майбутнього суспільства» [245, с. 18, 21–23, 32 та ін.].

Так, В. Л. Швейцер зазначав, що «Стихійне зростання кількості дитбудинків, не узгоджене ні з матеріальними, ні з педагогічними можливостями обслужити зростаючу мережу, призводило до того, що фактично дитбудинки залишалися установами піклування і лише в окремих випадках створювали колективно-трудовий побут» [563, с. 19].

У 20-ті пожовтневі роки до науковців і практиків, які працювали над питаннями подолання дитячої безпритульності, прийшло розуміння не тільки помилковості відмови від інституту усиновлення, а й потреби в реформуванні дитячих установ, які населяли безпритульні, сироти і правопорушники, до яких застосовувалися методи педагогіки примусового впливу. Стали поступово визнавати, що важке нудне існування дітей у дитячих установах створювало всі умови для озлоблення дітей, сприяло розвитку недовірливих і ворожих відносин між ними, було ґрунтом для розвитку пороків. Є. Ліфшиц пише: «Часто діти, які вчинили будь-яке правопорушення, і діти, які ніякого правопорушення не вчиняли, відсилалися в установи для дефективних. Достатнім приводом вважалися грубість, брехня, куріння, непокора дисципліні. Замкнутість дитячого будинку, вузькість і бідність змісту його життя, нудне навчання, вся обстановка, що не давала ніякого простору активності дитини, штовхали живих хлопців на ухилення від дисципліни і це фатально прирікало їх на перевід в установи для дефективних. У кращих дитячих будинках, де всі ці недоліки були зжиті, педагоги намагалися позбутися безпритульних хлопців зі страху, щоб вони не заразили своїми вуличними звичками інших хороших дітей будинку. Поділ дітей на нормальних і дефективних звільняв педагога від необхідності глибше аналізувати свою роботу, усувати її дефекти, знижувало її рівень. Дефектологічна база все розширювалася, були відкриті навіть, спеціальні установи для морально дефективних дошкільнят» [227, с. 18]. Ставало очевидним, що діти, які ніколи не вчиняли злочинів і діти, які вчиняли злочини злісно, потребують відповідно окремого режиму проживання, виховання, освіти і особливого виховно-трудового впливу.

Є. Ліфшиц визнавав, що «Безуспішність боротьби з дитячою безпритульністю і дитячими правопорушеннями за допомогою установ примусового виховання, слабкість теоретичних передумов, на яких трималася вся система, революціонування всієї справи виховання, – зробили неминучим корінний перегляд змісту роботи установ соціально правої охорони» [227, с. 18].

Пропонувалися різні методи реорганізації догляду за дітьми у спеціальних установах, до яких належали, зокрема, такі: 1) залучення безпритульних дітей до праці; 2) ліквідація неписьменності загальної, технічної та політичної за допомогою артілей, нічліжок, столових, чайних, бібліотек, клубів, читалень; 3) агітація і пропаганда, апробовані на дорослому населенні; 4) спостереження за безпритульними дітьми в природних умовах життя, враховуючи сукупність рис безпритульного, беручи до уваги як негативні, так і позитивні його якості, будувати роботу таким чином, щоб вона дійсно відповідала інтересам безпритульної дитини; 5) організація клубів, майданчиків, районних майстерень для дітей найменш забезпечених верств населення [227, с. 18–19]. Таким чином робився акцент на профілактичній роботі з дітьми, а згадані заходи мали слугувати запобіганню злочинам, вчинюваним безпритульними.

В.Л. Швейцер зазначав, що «Дитячий будинок, що став центром уваги, як одне з болючих питань радянської дійсності, вимагає докорінного перегляду як цільової установки і змісту роботи, так і організаційної структури» [227, с. 19]. Автор підводить до думки, що здійснення завдання громадського виховання в дитбудинках за рахунок держави всіх дітей пролетаріату і трудового селянства є тільки однією частиною роботи з дітьми-безпритульними.

Громадське виховання дітей в дусі комуністичних принципів ідеологами радянської держави передбачалося для усіх дітей, однак нестача матеріальних засобів в СРСР та республіках, що його складали, змусила максимально скорочувати державні витрати на дитячі будинки, притулки та інші заклади прихистку дітей-сиріт, безпритульних дітей, «змушує обмежити на тривалий період часу здійснення завдання громадського виховання в дитбудинках за рахунок держави всіх дітей пролетаріату і трудового селянства тільки однією частиною дітей – безпритульними» [227, с. 20].

У 20-ті роки лунало багато критики діяльності губернських відділів народної освіти, оскільки перегляд і скорочення мережі дитячих закладів прихистку протікали хаотично без будь-якого плану, і зростання безпритульності змушувало знову брати дітей в дитячі будинки. Губернські відділи народної освіти, скорочуючи мережі дитячих закладів, керувалися міркуваннями матеріального порядку без обліку педагогічного значення проведених заходів. До правильних заходів відносили створення господарської системи і підведення виробничої бази під дитбудинки. Актуальним вважали винайдення найбільш раціонального способу використання матеріальних ресурсів, що дають можливість утримувати мережу дитячих закладів прихистку безпритульних дітей.

В.Л. Швейцер, наприклад, відзначав відсутність принципу розташування і будівництва дитячих будинків щодо соціального оточення, а також відсутність чіткої внутрішньої структури дитбудинків, а також пропонував покласти в основу будівництва і діяльності дитбудинків тверді організаційні принципи: 1) дитбудинок може виникати тільки в виробничому оточенні; 2) існуючі дитбудинки повинні влаштовувати організаційно оформлений зв’язок з тим чи іншим виробничим колективом; 3) внутрішню роботу дитбудинку має регулювати Положення про дитячий будинок; 4) у дитячих установах має працювати свідомий політично і педагогічно персонал, підготовлений і активний в суспільно-політичній роботі.

Виходячи з дитячого будинку, частина підлітків влаштовувалася на роботу у виробничі підприємства, в школи фабзавучу, в профтехнічні школи, на робфаки, і ВНЗ. На думку В. Л. Швейцера, випуск дітей із дитбудинку мав відбуватися не безладно, а планомірно. Реорганізовуючи дитячі будинки, слід ув’язувати їх із господарськими органами, а робоча сила підлітків повинна бути врахована Держпланом. Підліткам, які закінчують дитбудинки, повинна бути забезпечена можливість виходу у виробництво шляхом включення їх в броню фабзавучу, а робота дитячих будинків в сільських місцевостях мала бути побудована так, щоб вона була відповіддю на запити і потреби селянства. Дитячі будинки повинні стати школами селянської молоді, обслуговувати своїми майстернями потреби селянського населення, брати участь суспільному житті, культурно-освітній

роботі в селі. Можливість продовження освіти випускниками дитбудинків В. Л. Швейцер вбачав у включенні їх в розверстку профтехнічних шкіл і технікумів Профосвіти і невеликій групі найбільш здібних має бути надано право вступу до ВНЗ [563, с. 21–22].

Аналіз публікацій того часу свідчить про діяльність таких будинків, як відкритий дитячий будинок; дитячий будинок із центральними майстернями; дитячий будинок для розумово відсталих дітей; дитячий будинок для дітей з фізичними вадами; дитячий будинок для морально-дефективних дітей; дитячий садок на 30 дітей; семирічна трудова школа. Безпритульних дітей, дітей-сиріт розглядали як потенційну робочу силу молодої радянської держави, а концентрацію таких дітей у дитячих будинках, комунах тощо – як запобігання злочинності неповнолітніх. Водночас, визнавали нерозсудливим і недалекоглядним відмову від сімейних форм влаштування дітей. На початку створення радянської держави, за визначенням В. С. Яковенка, «Провідні ідеологи перших років становлення радянської влади відкидали сімейне виховання як прояв буржуазної ідеології, мотивуючи це тим, що дитина не зможе одержати необхідних «будівникові світлого майбутнього» рис та ідейних переконань. Добре відомі, але в наступні роки свідомо замовчувані лозунги про відмирання сім'ї та її функцій у «безкласовому» суспільстві стали причиною посиленої уваги до проблеми виховання «нової» людини, подолання масового бродяжництва і злочинності серед неповнолітніх та сиріт. Для цього раніше існуючі дитячі приюти, або «фабрики смерті», як подекуди їх називали в народі, стали реорганізовувати. Назви «приют», «сирітський будинок» були скасовані» [574, с. 20].

Зокрема, Г. Д. Ридзюнський зазначав, що «державні заклади не в змозі обслужити усіх сиріт та дітей, які внаслідок війн та голоду залишилися без піклування та нагляду, що спричинило поширення безпритульності та бездоглядності», і пропонував узаконити інститут усиновлення [474, с. 5–6].

Ю. Я. Буряк писав: «радянська влада визнає лише справжню, кровну спорідненість і не визнає ніякої «паперової» спорідненості. Але життя показало, що ця заборона неправильна. Оскільки останніми роками дуже сильно

збільшилася дитяча безпритульність. Через голод, громадянську війну і багато інших причин за останні роки цілим сім'ям доводилося часто змінювати місце проживання, в дорозі бувало, що діти губилися. Держава не мала і не має достатньо коштів, щоб взяти всіх цих кинутих, безпритульних дітей в дитячі будинки. Залишити ж їх на вулиці також неможливо: вони або загинуть від голоду і холоду або ж напевно стануть злочинцями. У той же самий час багато бездітних сімей можливо взяли б до себе таких безпритульних, якби була дана можливість усиновлення» [37, с. 35].

Безпритульність з 1917 р. до кінця 50-х років минулого століття була невикорінюваним явищем з різних підстав. Кількість безпритульних дітей зумовлена наслідками Першої і Другої світових війн, Жовтневим переворотом, зокрема, смертю батьків, експропріацією власності, голодомором, репресіями, а створювані установи для дітей часто займались профанацією, в них панувала атмосфера жорстокості по відношенню до дітей і розкрадання матеріальних ресурсів з боку керівництва і вихователів, наглядачів, навіть в окремих листах та звітних записках того часу відзначалося про масові втечі і міграцію безпритульних дітей.

Заходи боротьби з дитячою безпритульністю, до яких належало поміщення дітей в дитбудинки та інші державні установи, передбачались у постанові РНК РСФСР «О мерах борьбы с детской беспризорностью и ликвидации уличной безнадзорности» від 29 січня 1933 р., постанові ВЦВК і РНК РСФСР «О порядке устройства детей лиц, находящихся под стражей или отбывающих исправительно-трудовые работы» від 10 листопада1934 р.

Ситуацію з дитячою безпритульністю ускладнювало скасування усиновлення як пережитку буржуазного ладу напочатку створення радянської держави, хоча в УСРР його прямо не забороняли. У 30-х роках XX ст. цивілісти визнавали хибність скасування усиновлення. Так, зокрема, вважав В. І. Бошко, і зазначав, що напочатку радянської влади інститут усиновлення здавався цілком зайвим [34, с. 21], його аргументи нами наводились у підрозділі, присвяченому усиновленню.

У 40-ві роки минулого століття було ухвалено низку нормативно-правових актів з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, зумовлених необхідністю подолання наслідків Другої світової війни, зокрема, постанови РНК СРСР від 23 січня 1942 р. №75 «Об устройстве детей, оставшихся без родителей», від 15 червня 1943 р. №659 «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством»; постанови Ради Міністрів СРСР від 25 лютого 1948 р. №473 «О мероприятиях по улучшению работы детских домов» і від 24 лютого 1949 р. №824 «О мероприятиях по дальнейшему улучшению работы детских домов». Відповідно до згаданих актів вживались відповідні заходи щодо покращання ситуації з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

В Українській РСР ухвалено постанови ЦК КП (б) України і РНК від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі с дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» [410], постанови РНК УРСР від 20 лютого 1945 р. №231 «Про заходи по поширенню мережі дитячих установ та поліпшенню медичного й побутового обслуговування жінок і дітей», від 11 квітня 1945 р. «Положення про колгоспний дитячий будинок», від 5 жовтня 1945 р. №1671 «Про хід виконання плану заходів по розширенню сітки дитячих закладів і поліпшенню медичного та побутового обслуговування жінок і дітей».

О.І. Андрухів наводить такі дані: «Станом на 1 квітня 1944 р. у звільнених від нацистських окупантів областях УРСР було взято на облік 66 868 дітей-сиріт і безпритульних. У Дніпропетровській області – 4 100 дітей, Сталінській – 5 203, Сумській – 5 142, Чернігівській – 13 638 дітей, решта – в інших областях. Оскільки Наркомат освіти мав лише 217 придатних дитячих будинків для розміщення 21 218 дітей (зокрема, 56 спеціальних дитячих будинків для дітей фронтовиків і партизанів, у яких перебувало 10 200 дітей), то 26 710 дітей було передано під патронування промислових і сільськогосподарських трудових колективів (близько 3 000 дітей) та під опіку сімей (понад 20 тис.). Решту неповнолітніх підлітків (14-16 років) було направлено на навчання у фабрично-заводські школи (ФЗШ) та ремісничі училища. Однак відсутність належних побутових умов у дитячих будинках та ФЗШ, а особливо продуктів харчування, низький професійний рівень вихователів змушували чималу частину дітей і

підлітків утікати з цих закладів. Так, станом на 1 квітня 1944 р. із дитячих будинків за січень – березень втекла 181 дитина, а ФЗШ та ремісничі училища самовільно залишили 2 552 учні» [13, с. 26].

У більш пізні радянські часи науковцями також виправдовувалась необхідність зосередження дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинка, будинках-інтернатах. Так, Т. С. Барило зазначала, що соціалістична держава на перший план висунула адміністративно-організаційні, педагогічні та виховні заходи для запобігання злочинності неповнолітніх. У дослідженні автором комісій з боротьби з безпритульністю та бездоглядністю дітей, комісій з влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, комісій у справах неповнолітніх, простежується взаємозв'язок повноважень згаданих комісій, міліції, органів дізнання, слідства, суду та прокуратури, персоналу інтернатних закладів [21, С. 3, 26]. Згаданим комісіям було надано низку повноважень. Серед них, зокрема, розроблення заходів і нормативно-правових актів щодо влаштування дітей, які залишилися без батьків, щодо запобігання бездоглядності та безпритульності дітей. «Діяльність комісій була багатогранна. Вони займалися організацією роботи з виявлення дітей, яким необхідна була державна допомога, влаштовували безпритульних в дитячі будинки, школи-інтернати або в сім'ї трудящих для опіки, усиновлення або патронату. Комісії направляли неповнолітніх до навчальних закладів системи трудових резервів, працевлаштовували їх на промислові підприємства, транспорт, сільське господарство тощо. Вони здійснювали контроль за навчанням працевлаштованих підлітків і отриманням ними трудової кваліфікації, допомагали створювати нужденним підліткам належні матеріально-побутові умови. … залучення громадськості до контролю за умовами утримання і виховання підлітків в дитячих будинках, школах-інтернатах, дитячих приймальниках-розподільниках, колоніях, ремісничих училищах, в школах ФЗН та інших дитячих виховних установах. Комісії займалися організацією дозвілля неповнолітніх, роз'яснювально-масовою роботою серед населення щодо попередження дитячої бездоглядності та безпритульності» [21, с. 29].

Серед урядових документів початку 50-х рр. О. І. Андрухів аналізує спільну постанову РМ УРСР і ЦК КП(б)У №1375 від 8 травня 1952 р. «Про заходи ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР», у якій було відзначено незадовільну роботу у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях. На виконання Постанови правоохоронні органи МДБ і МВС спільно з відділами освіти, комсомольськими організаціями, педагогічними колективами та батьківськими комітетами провели кілька масованих рейдів, під час яких до кінця 1952 р. було виявлено й направлено в дитячі заклади 3440 безпритульних дітей, з яких 1374 – повторно: у Сталінській області – 211, у Дніпропетровській – 172, у Ворошиловградській – 173, у Чернівецькій – 161, в Ізмаїльській (тепер входить до Одеської області) – 144, а також у містах Києві – 367, Одесі – 272, Харкові – 170, Львові – 142 дитини. Крім того, було затримано 24 026 бездоглядних дітей, що було на 1326 осіб більше, ніжу другому півріччі 1951 р., з них за хуліганство – 17 303, жебрацтво – 1830, вуличну торгівлю – 2909, кримінальні злочини – 1808. Найбільше затриманих бездоглядних дітей припадало на Дніпропетровську область – 2146 дітей, Ворошиловградську – 1495 і Сталінську – 2401, а також на міста Харків – 1869, Київ – 949, Львів – 907, Одесу – 890 і Сталіно (Донецьк) – 820» [14, с. 6]. Слід погодитись з автором, що «наведені статистичні дані дають підстави стверджувати, що на середину 50-х рр. питання з подоланням дитячої безпритульності було фактично вирішено, і дії центральних органів влади, силових структур були спрямовані на посилення заходів щодо подолання дитячої безнаглядності шляхом збільшення відповідальності батьків та опікунів, ролі педагогічних колективів, органів міліції та відповідних дитячих служб при місцевих органах влади» [14, с. 6]. Поза увагою статистичних даних залишилось ставлення до вихованців дитячих будинків з боку вихователів, яке характеризується у подальшому вихованцями та співробітниками дитячих будинків як черстве, байдуже та жорстоке.

Чергову реформу дитячих закладів пов’язують із іменем М. С. Хрущова, який виступаючи на нараді, що відбулася в ЦК КПРС 5 березня 1956 р., зазначив, що «перебудова виховання дітей має на увазі не дитячі будинки для сиріт. … У

даний час дитячий будинок в нашому розумінні має зникнути, оскільки ми повинні охопити всіх дітей виховними закладами. ... Дитячий будинок, може бути, і непогана назва, але вона трошки затаскана, тому що діти там були недостатньо забезпечені, мало відпускалося грошей. Діти, що виховувалися в дитячих будинках, ще не завжди мають справжню теплоту і догляд, і дитину дитячий будинок нерідко лякає. Але ж дитячий будинок – це сім'я, де живуть і виховуються…» [61, С. 285–287]. За задумом М. С. Хрущова слід було вибудувати розгалужену мережу закритих шкіл або шкіл-інтернатів з усіма зручностями для проживання, навчання, спорту, розташувавши їх в передмістях, в мальовничих дачних місцях, в здорових лісових масивах. Передбачалося прийняття у такі школи-інтернати всіх дітей за бажанням батьків.

15 вересня 1956 р. вийшли постанови ЦК КПРС і РМ СРСР №1289 «Про організацію шкіл-інтернатів», відповідно до якої у всіх союзних республіках почали створюватися школи-інтернати, №1290 «Про заходи, пов'язані з організацією шкіл-інтернатів», якою врегульовувалися порядок стягування плати за утримання дітей в школах-інтернатах, забезпечення шкіл-інтернатів фінансами, меблями, одягом, спрямування доходів, одержуваних у результаті роботи учнів в майстернях і підсобних господарствах шкіл-інтернатів, на поліпшення харчування, побутового і культурного обслуговування учнів, а також на розширення майстерень і підсобних господарств цих шкіл [299; 289]. Уже в 1956/57 навчальному році в них навчалося 56 тисяч вихованців, у 1958 – 144,7 тисячі [174, с. 367].

Не заперечуючи значення ініціатив М. С. Хрущова з реорганізації дитячих закладів, покращення умов та режиму перебування в них дітей, слід відзначити, що посилення громадського методу виховання, передача державі окремих функцій сім'ї, підготовка дітей до праці в народному господарстві залишились основними ідеями інтернатного виховання, які себе не виправдали.

Із кінця 50–60-х років минулого століття дитячі заклади реформуються в заклади інтернатного типу (школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини) і наповнюються дітьми, чиї батьки були позбавлені батьківських прав, до виправлення ситуації в сім'ї або до передачі дітей під опіку чи піклування, або до

усиновлення, неповнолітні, які вчинили незначні правопорушення поміщувалися в спеціальні школи та спеціальні професійно-технічні училища [250, с. 41, 49]. У цей час ухвалюється постанова Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1964 р. №635 «О преобразовании воспитательных колоний для несовершеннолетних в специальные школы и специальные профессионально-технические училища» [291], яка дала поштовх для реорганізації виховних колоній в спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища.

Основи законодавства Союзу РСР про шлюб та сім'ю (1968 р.), про охорону здоров'я (1969 р.), про працю (1970 р.) стали правовим підґрунтям для реформування законодавства у союзних республіках, зокрема й щодо створення більш сприятливих умов для всебічного розвитку дітей та підлітків. Протягом 60-80-х років урядом СРСР та союзних республік ухвалено низку нормативно-правових актів, які удосконалювали вже існуючі, або запроваджували нові вимоги до прийняття дітей в інтернатні заклади, справляння плати за проживання в них дітей та види заробітку, з яких така плата стягується, норми матеріального забезпечення дітей, вимоги до педагогічного персоналу шкіл-інтернатів та умови оплати праці тощо.

У 80-90-ті роки прийнято низку нормативно-правових актів, метою яких було поліпшення життя дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах, зокрема: постанову ЦК КПРС України і РМ УРСР від 15 лютого 1985 р. №67 «Про заходи по поліпшенню виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах», постанову КПРС України і РМ УРСР від 25 серпня 1987 р. №289 «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення», розпорядження РМ УРСР від 30 січня 1988 р. №51, постанову РМ УРСР від 5 жовтня 1988 р. №318 «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу», розпорядження РМ УРСР від 24 лютого 1989 р. №75, постанову РМ УРСР

від 9 січня 1991 р. №8 «Про поліпшення умов життя дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків».

Економічна і правова криза 1990-х років призвела до зменшення доходів населення, що спричинило зниження життєвого рівня громадян, перехід більшості людей за межу бідності. Неврегульованість або недостатнє регулювання правових відносин у суспільстві, зокрема, приватизації, відчуження нерухомого майна зумовили втрату громадянами житла, появу великої кількості безпритульних, у тому числі й дітей.

У цей період заходи щодо поліпшення виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснюються повільно і неповно.

5 квітня 1994 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову №226 «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків», яким органи державної влади (Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціального захисту населення, Уряд Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації) зобов'язувалися: упорядкувати протягом 1994-1996 років у встановленому порядку мережу державних навчально-виховних закладів для дітей-сиріт, які залишилися без піклування батьків, віддаючи перевагу розвиткові нових форм виховання таких дітей, зокрема дитячим будинкам сімейного типу; забезпечити державний захист цих закладів від перепрофілювання, продажу, приватизації. Крім цього, постановою визначено мережу навчально-виховних закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, згідно з додатками №1-4, передбачено заходи щодо перегляду складу працівників будинків дитини, дитячих будинків і шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, зорієнтовано органи державної влади залучати до роботи в цих закладах осіб, яким притаманні сердечність, доброта, висока відповідальність за доручену справу, встановлено вимоги щодо комплектування кадрами зазначених закладів, постачання матеріальними засобами, організації навчання, відпочинку, дозвілля тощо. Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство

соціального захисту населення разом з Академією педагогічних наук зобов'язано сформувати у 1994–1995 рр. державний і регіональний банки даних про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків [421].

Передувала ухваленню цієї постанови низка негативних подій – недостатнє фінансування дитячих інтернатних установ, безконтрольність за їх діяльністю та підбором кадрів, зловживання у сфері усиновлення, безконтрольне вивезення дітей з інтернатних закладів ніби для лікування за кордон і неповернення дітей. На ці ганебні факти неодноразово наголошувалося народними депутатами I і II скликань на засіданнях Верховної Ради України.

Так, народний депутат М. Ф. Лавриненко 14 липня 1994 р. на засіданні Верховної Ради України оголосив інформацію, що «тільки по Тернополю відомі факти, що 126 дітей було вивезено за кордон на лікування, 56 з них до цих пір не повернулися і ніхто не знає чому». Н. І. Карпачова наголошувала, що «після розвалу СРСР відкрився «дитячий ринок», наші діти можуть бути безпідставно вивезені за кордон під різними приводами. Тому зараз потрібен чіткий контроль, правовий контроль і правова норма стосовно цього в Кодексі про шлюб та сім'ю. Комісія з питань прав людини розглянула і обґрунтувала необхідність розробки правового механізму щодо усиновлення дітей з нашої країни іноземними громадянами, а також щодо контролю, який повинен бути проведений на території тих країн, в яких усиновляють наших дітей» [515].

Н. І. Карпачова називала питання усиновлення дітей-сиріт із дитячих інтернатних закладів за кордон «дуже складним і делікатним», зловживання у цій сфері ніколи не були предметом публічного обговорення. Лише окремі випадки ставали відомими громадськості. Так, під час засідання Верховної Ради України народним депутатом було озвучено, що за 1993 рік усього в Україні було усиновлено 55 тисяч 540 дітей, у тому числі іноземними громадянами – 447 дітей. Депутат зауважила, «що таке співвідношення має нас турбувати, бо, як казали доповідачі, наш генофонд, майбутнє України залежатимуть від наших дітей. Але тут не наводяться інші цифри. Проконсультувавшись із колегою, який має відношення до Міністерства внутрішніх справ, ми прикинули, що кількість випадків, коли наші молоді мами відмовляються від своїх дітей, більша, і

показник – 447 дітей – явно занижений» [514]. Також у парламенті неодноразово наводилася інформація про злочини у сфері міжнародного усиновлення, вчинені у Київській, Одеській, Тернопільській та Львівській областях за сприяння працівників дитячих інтернатних закладів та місцевих чиновників.

З метою вирішення проблем усиновлення іноземцями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 1993–1996 рр. було внесено зміни і доповнення до КпШС України.

Для послідовного унормування відносин усиновлення українських дітей, нагальної необхідності зупинення фактичної торгівлі дітьми Кабінетом Міністрів України було надіслано для виконання обласним державним адміністраціям лист від 12 травня 1993 р. щодо припинення усиновлення українських дітей за кордон. Лише у виняткових випадках, із обов'язковим погодженням із Кабінетом Міністрів України дозволи на такі усиновлення надавалися [514]. «Цим листом Кабінет Міністрів намагався зменшити потік українських дітей, яких вивозили за кордон. Однак «лист» офіційно не вважався нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів, можливо, саме тому часто нехтувався» – писала З. В. Ромовська у своєму підручнику. За її словами «збільшення кількості дітей, усиновлених іноземними громадянами, супроводжувалося численними випадками зловживань з боку посадових осіб (складання фіктивного документа про смерть новонародженого з метою його продажу за кордон; підміна дітей у пологових будинках; стимулювання одиноких матерів до відмови від дитини з метою передачі її «замовникові»; винесення рішення про усиновлення у день звернення тощо). Ці факти змусили розпочати підготовку змін і доповнень до Кодексу 1969 р.» [471, с. 427–428].

26 липня 1994 р. Верховною Радою України було ухвалено постанову, якою зупинялось усиновлення дітей-сиріт, які є громадянами України, іноземними громадянами на період до внесення Верховною Радою України змін і доповнень до глави 14 та ст. 199 Кодексу про шлюб та сім'ю України [430].

30 січня 1996 р. представником Генеральної прокуратури України В. Б. Танцюрою, який вів кримінальну справу по Львівській області щодо зловживань посадовими особами при здійсненні усиновлення, на засіданні

Верховної Ради України було відзначено, що «Кримінальна справа розслідується слідчою частиною відділу прокуратури Львівської області, заарештовано три посадові особи медпрацівників, їм пред'явлено звинувачення за зловживання службовим становищем, за службовий підлог, викрадення чужих дітей. Всього по справі встановлено 135 фактів незаконного усиновлення іноземцями дітей. По цих питаннях і по цих фактах проводиться розслідування. 18 грудня 1995 р. Міністерством закордонних справ направлені в посольства України в Сполучених Штатах, в Канаді, в Швейцарії, в Німеччині, у Франції, в Італії листи про надання правової допомоги при допиті усиновителів і всі інші питання, які з цього випливають. У США усиновлено 80 дітей, у Канаду – 25, в Італію – 26, у Францію і Швейцарію по 1-2 дитини. Ми поставили питання у своїх листах, щоб компетентні органи Сполучених Штатів, Канади та Італії надали дозвіл на в'їзд наших оперативних працівників, у кожну державу по два оперативні працівники прокуратури і по можливості для участі в проведенні слідчих дій там на місці» [512]. На жаль, подальша доля розслідування невідома.

Варту уваги інформацію наведено у Регіональній моніторинговій доповіді, підготованій Дослідницьким центром ЮНІСЕФ «Інноченті» у 2001 р., яка охоплює дані щодо оновлення соціальних та економічних змін, що впливають на людей, у 27 країнах Центральної та Східної Європи та СНД за період 90-х років. Основні розділи присвячені дослідженню даних у чотирьох ключових сферах, що впливають на добробут людини: нерівність доходів домогосподарств та бідність дітей, здоров'я, освіта та захист дітей. Уся доповідь пронизана ідеєю взаємозв'язку цих чотирьох сфер, зроблено висновок про необхідність істотної підтримки сімей, вразливість дітей і потребу втручання держави у необхідних випадках у справи дитинства.

У згаданій Доповіді зазначається, що термін «державне піклування» належить до покладених на державу обов'язків з організації піклування про дітей, які не можуть залишатися зі своїми батьками. У розпорядженні держави є три варіанти поміщення дитини на виховання, яке називають «замінним піклуванням» (англ. – «*substitute care*», рос. – «*замещающим попечением*»), оскільки вони покликані замінити батьківське виховання, піклування. Йдеться про поміщення в

патронатну сім'ю і під опіку (яку зазвичай здійснюють родичі), поміщення в дитячий інтернатний заклад і усиновлення. У всіх випадках, крім усиновлення, за державою зберігається обов'язок слідкувати за благополуччям дитини. Оскільки при усиновленні батьківські обов'язки переходять до прийомних батьків, усиновлені діти не вважаються такими, що перебувають на державному піклуванні. Термін «виховання в інтернатних закладах» («*institutional care*») одночасно і ширший, і вужчий за «державне піклування», оскільки не всі діти, які перебувають у таких закладах, офіційно вважаються «позбавленими батьківського піклування». Тому у цій доповіді використовується широке визначення «діти, які виховуються поза своєю сім'єю» («*children living in out-of-home care arrangements*»). Такий підхід зменшує вірогідність помилкового виключення із аналізу якихось груп дітей, не дивлячись на ризик включити в статистику дітей, які можуть регулярно бачитися зі своїми батьками, або таких дітей, яких офіційно, можливо, й не можна віднести до категорії таких, які перебувають на «державному піклуванні» [578, с. 4, 98]. Схожим чином ведеться статистика і в Україні.

У Регіональній моніторинговій доповіді статистика наводиться загально, а не в розрізі окремих країн, зокрема, зазначається, що «у 10 із 27 країн – Чехія, Польща, Албанія, всі три країни Балтії, Україна, Азербайджан, Казахстан і Туркменістан – навіть абсолютна кількість дітей, які проживають поза своєю сім'єю, в установах, зросла з 1989 р., не дивлячись на скорочення чисельності населення 0-17 років (за винятком Туркменістану). На жаль, мало інформації про середню кількість часу, який діти проводять в державних установах, або за плинністю часу і догляду, хоча це життєво важливі дані для моніторингу використання альтернативних варіантів піклування і ефективного сприяння деінституціалізації» [578, с. 97].

Розглядаючи усиновлення як третій основний варіант для влаштування дітей, які перебувають поза своєю сім'єю і не можуть бути повернуті батькам, у доповіді наголошується, що це є кращим варіантом, особливо для дуже маленьких дітей, який забезпечує їм сталість в новій сім'ї і видаляє їх із державної системи опіки. «Проект MONEE не зміг отримати відповідні дані з Боснії та Герцеговини,

колишньої Югославії, Казахстану, Таджикистану та Туркменістану. В інших 22 країнах, де живуть 87 відсотків дитячого населення регіону, щорічно реєструвалося близько 42 000 нових усиновлень як в 1989 р., так і в 1999 р.» [578, с. 97]. На жаль, дані щодо кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували поза своєю сім'єю, та їх влаштування за період 1990-1999 в Україні можна отримати дуже розрізнені, що обумовлюється закритістю статистичних даних на початку 90-х років та нечіткістю статистики у згаданий період.

На сьогодні в Україні діють такі інтернатні заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дитячі будинки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; загальноосвітні школи-інтернати; спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; спеціальні школи; навчально-реабілітаційні центри; центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

Нормативно-правову базу діяльності згаданих закладів складають закони України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про охорону дитинства», «Про освіту» та ін.

Системний аналіз нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації та діяльності окремих інтернатних закладів та поняття закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, наведене у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» свідчить, що несімейною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є влаштування до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – медичні, навчальні, виховні заклади, заклади та установи органів праці та соціального захисту населення, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування.

Однак жоден з нормативно-правових актів не визначає поняття «влаштування дітей до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування».

Для прикладу, ст. 155.1 СК РФ під влаштуванням дітей, які залишися без піклування батьків, в організації для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розуміє поміщення таких дітей під нагляд до освітніх організацій, медичних організацій, організацій, які надають соціальні послуги, або в некомерційні організацій, якщо вказана діяльність не суперечить меті їх створення. Дане визначення видається точним і лаконічним. Однак впровадження подібного поняття до нашого законодавства є дещо завчасним, оскільки чинне вітчизняне законодавство хоча і передбачає існування закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, різних форм власності, водночас не врегульовує діяльність непідприємницьких товариств, метою яких було б влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Нормативно-правові акти, які врегульовують порядок створення та діяльності дитячих інтернатних закладів кілька разів переглядались у період незалежності України.

Так, наказом Міністерства освіти України від 13 травня 1993 р. №136 було затверджено Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школа, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку [399]. Цим Положенням спеціальна загальноосвітня школа-інтернат (школа) для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку визначалась як державний загальноосвітній навчально-виховний і корекційно-відновлювальний заклад освіти, який задовольняє потреби дітей з вадами у фізичному або розумовому розвитку у загальній освіті, соціальній допомозі і реабілітації. Положенням було визначено типи і структуру шкіл-інтернатів, організацію навчально-виховного процесу, лікувально-профілактичної допомоги і відновлювального лікування, порядок прийняття дітей до школи, джерела матеріального забезпечення тощо. Крім цього, Положенням від 1993 р. було скасовано низку радянських нормативно-правових актів, що врегульовували діяльність шкіл інтернатів різної спеціалізації.

Із набранням чинності наказом Міністерства освіти України від 15 вересня 2008 р. №852 «Про затвердження Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» було скасовано наказ Міністерства освіти України від 13 травня 1993 р. №136 [398]. У Положенні 2008 р. наведено майже схоже визначення поняття «спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку», як і в попередньому, а також визначено мету діяльності школи, види та структуру шкіл, порядок зарахування до них дітей, порядок організації навчально-виховного процесу, лікувального та реабілітаційного процесу, порядок фінансування шкіл.

На відміну від Положення 1993 р., яким було передбачено існування лише державних шкіл-інтернатів, Положення 2008 р. передбачало, що його норми поширюються на спеціальні школи (школи-інтернати) незалежно від їх видів, форм власності та підпорядкування.

На підставі цього положення діяли і досі діють інтернатні заклади. Хоча наказ Міністерства освіти і науки України від 15 вересня 2008 р. №852 було визнано таким, що втратив чинність, відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 18 грудня 2019 р. №1582 [352].

06 березня 2019 р. постановою Кабінету Міністрів України №221 затверджено Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр [400].

Положення про спеціальну школу, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. №221 визначає основні засади діяльності спеціальних шкіл *усіх видів незалежно від форми власності*. З урахуванням особливостей психофізичного розвитку дітей утворюються такі спеціальні школи: для дітей з порушеннями слуху; для дітей з порушеннями зору; для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату; для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку; для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Школи можуть забезпечувати: початкову освіту (1-4 класи); базову середню освіту (5-10 класи); профільну середню освіту.

Положення про навчально-реабілітаційний центр визначає організаційні засади діяльності навчально-реабілітаційних центрів незалежно від форми власності та підпорядкування. Передбачено утворення та діяльність таких центрів для дітей із складними порушеннями з урахуванням особливостей їх психофізичного розвитку: 1) для дітей, які мають порушення слуху у поєднанні з порушеннями інтелектуального розвитку та/або порушеннями опорно-рухового апарату; 2) для дітей, які мають порушення зору у поєднанні з тяжкими системними мовленнєвими порушеннями чи порушеннями інтелектуального розвитку та/або порушеннями опорно-рухового апарату, та сліпоглухих дітей; 3) для дітей, які мають порушення опорно-рухового апарату у поєднанні з тяжкими системними мовленнєвими порушеннями чи порушеннями інтелектуального розвитку; 4) для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у поєднанні з тяжкими порушеннями мовлення; 5) багатопрофільні центри з класами для дітей, які мають інші розлади здоров'я та захворювання.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, можуть проживати в інтернаті (пансіоні) спеціальної школи та інтернаті навчально-реабілітаційного центру у період навчання та реабілітації, зокрема й у вихідні, святкові дні та під час канікул, крім дітей, які мають опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. Учні (вихованці) з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувають у цих закладах на повному державному утриманні. Соціальний захист дітей, які перебувають в спеціальній школі або навчально-реабілітаційному центрі, в разі необхідності здійснює Служба у справах дітей за місцем проживання дитини.

Свою історію правового регулювання мають й інтернатні установи, метою діяльності яких є виключно організація життя, навчання, виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, підготовка їх до самостійного життя і трудової діяльності. Так, наказом Міністра освіти України 13 травня 1993 р. №137 було затверджено Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків [394]. Утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у віці від 3-х років до повноліття в таких закладах здійснювалося на повному державному забезпеченні.

На зміну згаданого Положення від 1993 р. спільним наказом Міністра освіти України і Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 21 вересня 2004 р. було ухвалено Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [391]. Цим Положенням було передбачено існування не тільки навчально-виховних закладів, а й виховних, що забезпечують дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, умови для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації та підготовки, готують дітей до самостійного життя. Діти перебували у таких закладах на повному державному утриманні за рахунок коштів відповідних бюджетів та інших, не заборонених законодавством, джерел фінансування.

Із затвердженням наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України від 10 вересня 2012 р. №995/557 Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, наказ Міністра освіти України і Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 21 вересня 2004 р. втратив чинність [392]. На сьогодні дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усіх типів і форм власності – це навчальні заклади, що забезпечують дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, умови для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття освіти, професійної орієнтації та підготовки, готують дітей до самостійного життя. Інтернатні заклади створюються для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у яких вони перебувають від трьох років до здобуття базової чи повної загальної середньої освіти, а в разі необхідності – до повноліття. При цьому діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, знаходяться на повному державному утриманні за рахунок коштів відповідних бюджетів та інших, не заборонених законодавством, джерел фінансування. Інтернатні заклади можуть бути будь-якої форми власності, умовою їх діяльності є повне утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за рахунок засновника, власника. Положення передбачає такі типи інтернатних закладів для дітей згаданої

категорії: дитячий будинок – навчальний заклад, який забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку; загальноосвітня школа-інтернат – навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; спеціалізована школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують тривалого лікування.

Очевидно, що ця постанова теж не остання, оскільки п. 7 ч. 3 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 р. передбачено, що «існуючі школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги, перетворюються до 31 грудня 2021 року у дитячі будинки та переходять у підпорядкування центрального органу виконавчої влади у сфері соціального захисту або в заклади дошкільної, середньої освіти, інші заклади освіти чи соціального захисту за рішенням обласних рад, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських рад міст Києва та Севастополя» [419]. Очікується, що протягом 2019-2021 років інтернатні заклади мають бути повністю переформатовані. Однак станом на початок 2020 р. нового положення про дитячі будинки не розроблено.

Слід відзначити, що притулки для дітей служби у справах дітей та центр соціально-психологічної реабілітації дітей не є інтернатними закладами, оскільки перебування у них є тимчасовим, протягом часу, необхідного для їх подальшого влаштування [447]. На нашу думку, збереження лише закладів, які не

прилаштовані для надання довгострокового догляду за дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, є необдуманим кроком.

У притулках для дітей діти можуть перебувати протягом часу, необхідного для їх подальшого влаштування, але не більш як 90 діб, не враховуючи час їх перебування на оздоровленні, лікуванні або обстеженні у закладах охорони здоров'я, а також період карантину (п. 15 Типового положення про притулок для дітей служби у справах дітей).

У центрах соціально-психологічної реабілітації дітей діти можуть перебувати протягом часу, необхідного для її реабілітації, але не більше ніж 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців – денного перебування. Строк перебування дитини у центрі визначається комісією центру за погодженням із службою у справах дітей, якій підпорядковується центр (п. 17 Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей). На ці заклади покладається багато повноважень щодо запобігання дитячому сирітству та безпритульності. На початку у створюваних центрах соціально-психологічної реабілітації дітей функціонували лише групи денного перебування дітей, згодом були організовані і стаціонарні групи.

Появі законодавчого регулювання центрів соціально-психологічної реабілітації дітей передувало дослідження, здійснене за проектом ЄС в Україні Europaid/119126/C/SV/UA «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми», запровадженого консорціумом «Кожній дитині». Основною метою цього проекту було визначено вирішення комплексних завдань, пов'язаних із соціальними і економічними проблемами, що виникають в Україні, в період трансформації суспільства, а саме – «спроба зменшити кількість дітей, які знаходяться в інтернатних закладах, на прикладі пілотної Київської області» [211]. Саме в цьому проекті вперше в Україні були вжиті терміни «інституційна форма державної опіки», «інституційний догляд» замість звичного «інтернатний заклад» (інтернат – від лат. *internus* – внутрішній – закритий шкільний заклад, у якому учні навчаються та живуть [493, с. 38]). У виданому за результатами проекту навчально-методичному комплексі зазначено, що «Метою проекту було зменшити кількість дітей, що виховуються в інтернатних закладах Київської

області шляхом запровадження інтегрованих соціальних служб для забезпечення ефективної підтримки дітей і сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах». Виконавці проекту пропонують запровадити інноваційну модель в наданні соціальних послуг, якими є інтегровані соціальні служби [181, с. 7], однак не наводять статистичних даних за результатами проведеного експерименту.

Інституційний догляд, інституційна допомога дітям – запозичене з англійської *Institutional Care* (від *institution* – установа, заклад і *care* – догляд, піклування). Це усталений термін у країнах Європи для позначення короткотермінового перебування особи будь-якого віку у медичних закладах для огляду та діагностики, соціальних – з метою реабілітації тощо, і тривале перебування, проживання, зокрема й великих груп дітей. Для нього є характерним підхід, згідно з яким однакові базові послуги з опіки надаються всім особам, в т. ч. дітям незалежно від їх віку, статі, здібностей, потреб та причин розлуки з батьками. Найпоширенішими видами інституційного догляду є дитячі заклади, притулки, дитячі будинки, пансіони. Таким чином, термін «інституційний догляд» є запозиченим із англійської мови й через посередництво міжнародних установ та громадських організацій запроваджується в українське правове поле.

Слід звернути увагу на те, що в міжнародних нормативно-правових актах та зарубіжній літературі процес реформування інституційного догляду, результатом якого є зміна ізольованого інтернатного догляду на надання допомоги соціальними службами за місцем проживання сімей з дітьми, які потребують захисту і допомоги, закриття інтернатних закладів називається «de-institutionalisation» «deinstitucionalisation», «deinstitutionalization» (префікс «де-» означає негативну дію). Рідше вживається «deinstitutiolisation» відносно періодів та процесів реформування законодавства та системи інституційного догляду. У підзаконних нормативно-правових актах України застосовується термін «деінституціалізація».

За Великим тлумачним словником сучасної української мови слово «інституція» означає – установа, заклад; частина, підрозділ установи, закладу [42, с. 400].

Складно оцінити необхідність входження чергового англомовного терміна в наукову юридичну термінологію та ужиток за наявності адекватного, усталеного в національній правовій термінології. До того ж «інституційний» вже міститься у підзаконних нормативних актах, однак його тлумачення є різним. Так, він вживається у нормативно-правових актах, які врегульовуються відносини у сфері цінних паперів і фондового ринку, у сфері здійснення економічної діяльності, у сфері науки, вищої освіти і культури, у сфері євроінтеграційних процесів.

Що ж стосується інтернатних закладів, то поняття «інституційна установа» в українському законодавстві вперше було визначено у 2010 р. у п.1.4 наказу Держкомстату України, що стосувався перепису населення: «Інституційна установа – установа або заклад, призначений для постійного колективного проживання населення: дитячий будинок, школа-інтернат для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, будинок-інтернат для осіб похилого віку та інвалідів, монастир, казарма, установа виконання покарань тощо» [385].

Із ухваленням у 2005 р. Київською обласною державною адміністрацією відповідного розпорядження було дано старт щодо реалізації в Київській області проекту Europeaid «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми» у 2005–2007 роках. Було утворено спеціалізовані соціальні служби супроводу сімейних форм опіки на базі районних, міських центрів соціальних служб сім'ї, дітей та молоді, запроваджено тренінги та іншу підготовку фахівців для соціальної роботи щодо попередження відмови батьків від новонароджених дітей, для підготовки прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів, піклувальників, соціальних педагогів тощо [411; 360]. Проектом передбачалося, що досвід Київської області стане в нагоді при створенні інтегрованих соціальних служб у всіх областях України.

До речі, самі виконавці проекту «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми» вживають слово «інституція» у різних значеннях. І як «установа, заклад» («представництво інтересів дитини в різних інституціях»), і як засади («зміцнення демократичних інституцій»), і як інтернатна установа («забезпеченні якості опіки дітей, які виховуються в інституційній системі тощо», «розвиток альтернативних інституційним форм влаштування дітей») [181, с. 45,

46, 51, 62]. Таким чином, ми спостерігаємо відмінність у розумінні і вживанні терміну «інституція», яка може заважати правозастосовній практиці.

Виконавці згаданого вище проекту не наводять будь-якого тлумачення «інституційний догляд», але пропонують виокремлювати такі «інституційні ресурси» у територіальній громаді: «загальноосвітні заклади; позашкільні заклади; заклади системи охорони здоров'я, культури, різноманітні соціальні служби (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри роботи з жінками, територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян; центри соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх; соціальні гуртожитки, клуби за місцем проживання тощо). Окрім наведених інституційних ресурсів, діяльність яких координується на державному та місцевому рівнях, слід ще назвати такі види ресурсів, як церква та неурядові організації» [181, с. 178].

Слід погодитись з пропозицією розглядати церкву та неурядові організації як ресурси, які можуть забезпечити інституційний догляд. Церкви здавна мають досвід і традиції щодо опіки над сиротами, удовами, божевільними. Участь релігійних організацій у справі прихистку сиріт є позитивним фактором, адже вони мають особливі зв'язки з громадами, користуються повагою в суспільстві, люди дослуховуються порад релігійних лідерів, багато релігій вчать піклуватися про найбільш уразливих членів суспільства, особливо про дітей.

Однак автори цитованого навчально-методичного комплексу залишили поза увагою питання координації діяльності релігійних організацій та громадських об'єднань з органами державної влади. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не може бути приватною справою таких організацій. Організація прихистку дітей згаданих категорій в організованих церквами притулках, поселеннях має підлягати державному регулюванню, із забезпеченням необхідної перевірки діяльності відповідними органами державної влади так само, як і щодо інтернатних закладів, створених органами державної влади та місцевого самоврядування.

Слід також згадати, що з 2012 р. в Україні здійснюється експеримент з реформування інтернатного догляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Так, 08 червня 2012 р. відомчим нормативно-правовим актом – наказом Міністерства соціальної політики України – було затверджено Порядок проведення експерименту із запровадження інноваційної форми влаштування і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на базі комунального закладу «Дитячий будинок «Наш дім» Кіровоградської міської ради Кіровоградської області». Цей Порядок регламентує організацію діяльності комунального закладу «Дитячий будинок «Наш дім» Кіровоградської міської ради Кіровоградської області» інноваційними формами влаштування і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, діяльність якого спрямовується на індивідуальне виховання особистості, яка здатна до життєдіяльності в принципово нових соціально-економічних, політичних, міжнародних умовах, відповідно до європейських та світових стандартів (п. 1). Порядок декларує завдання, які мають виконуватися, встановлює учасників виховного процесу, регламентує порядок створення житлово-побутових умов, матеріального забезпечення, харчування та медичного обстеження дітей у закладі [402]. Експеримент досі не скасовано, однак, на жаль, висновки, які зроблені із нього, не оприлюднені.

Вітчизняна інтернатна система потребує кардинального реформування. Відомо, що діти, які проживають і виховуються у закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відрізняються наявність повного соціального забезпечення, строгою регламентацією і монотонністю способу життя, відсутністю свободи вибору в поведінці і спілкуванні, орієнтацією на зовнішній контроль. Це формує в дітях стійку поведінку утриманців, споживацьке ставлення до оточуючих, соціальну дезадаптованість дитини. Проте даний Порядок не вирішить проблем і не забезпечить потреб практики з утримання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У ньому, зокрема, не визначений правовий статус вихователів, директора дитячого будинку, відсутнє посилання на законодавство, на підставі якого розроблено Порядок і яким мають керуватися учасники даних правовідносин тощо.

Позитивним є те, що Порядком запроваджується індивідуальний підхід до вихованців, що має допомогти дітям адаптуватися до суспільного середовища. Водночас зазначення у його тексті, що діяльність даного дитячого будинку спрямовується на індивідуальне виховання особистості, яка здатна до життєдіяльності в принципово нових соціально-економічних, політичних, міжнародних умовах, відповідно до європейських та світових стандартів виглядає дещо невизначено. Це положення Порядку може розглядатись як таке, що суперечить ст. 24 Конституції України, ст. 6 Закону України «Про освіту» тощо, які відповідно забороняють привілеї чи обмеження за ознаками політичних та інших переконань, передбачають незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій. До речі, навіть від батьків, згідно з ч. 3 ст. 150 СК України, вимагається виконання обов'язку в межах підготовки дитини до самостійного життя.

Попри ті вади, які має Порядок, також позитивним у даному нововведенні є те, що вихователі у закладі не вважаються обслуговуючим персоналом, а надають соціальні послуги та здійснюють виховання дітей, діти мають навчатися у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах. Кіровоградська міськрада опікується Дитячим будинком «Наш дім». Враховуючи експериментальність його діяльності, міськрада ухвалює неординарні рішення для класичних інтернатних закладів. Зокрема, періодично виділяє кишенькові кошти вихованцям [331].

Інновації у сфері форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можливі і доцільні, однак загалом пропонована Міністерством соціальної політики України інноваційна форма видається не до кінця продумано і малозрозумілою.

І вітчизняні, і зарубіжні фахівці давно відзначають, що перебування дітей в інтернатних закладах (інституціоналізація дітей) створює багато проблем в їх розвитку, благополуччі і отриманні довгострокових результатів для їх подальшого повнолітнього життя. Інтернатне піклування (інституційна допомога) не забезпечує належної індивідуальної уваги з боку вихователів, опікунів, що необхідно для успішного емоційного, фізичного, психічного і соціального розвитку дітей, особливо дітей у віці до 3 років.

На сьогодні організація влаштування дітей в інтернатні заклади та опіки над ними, є вкрай недосконалою. Про недоліки пишуть психологи, педагоги, соціологи, а вирішення питань має відбуватися й із залученням правників.

«Виховання й освіта дітей-сиріт є актуальною соціально-педагогічною проблемою», – визнає І. М. Леонова. «Ці діти через їхній особливий соціальний статус часто більш схильні до негативного впливу суспільних процесів: апатії, споживацького ставлення до життя, асоціальної поведінки, наркотизації і т. ін. ... Більшість дітей-сиріт неспроможні успішно адаптуватись у житті, не в змозі без підтримки дорослих розв'язати багато проблем, з якими їм доводиться стикатися щодня. Вони зазнають великих труднощів з улаштуванням на роботу, отриманням житла, складанням та дотриманням бюджету, відстоюванням своїх юридичних прав» [225, с. 162]. Слід погодитись з автором, що «проживання в інтернатних установах накладає своєрідний відбиток на три сфери соціалізації. Спілкування характеризується: а) неповноцінністю взаємин з дорослими та однолітками; б) відсутністю спілкування з батьками; в) неготовністю до спілкування в соціумі. Діяльність теж має ряд особливостей: а) відсутність самостійності; б) невміння регулювати свою діяльність; в) трудність адаптації до нових умов життя. Розвиток самосвідомості має свої особливості: а) порушення механізмів становлення власної ідентичності; б) невміння адекватно оцінювати себе; в) орієнтованість на проблеми актуальної життєдіяльності і найближчого майбутнього. Отже, специфіка умов утримання та проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є причиною неуспішної соціалізації вихованців інтернатних установ у майбутньому, неприйняття соціального довкілля поза інтернатом» [225, с. 162–163].

«Певна «закритість» школи-інтернату призводить до «розриву» в системі взаємодії дитини з соціальним середовищем. У зв'язку з цим у вихованців виникають труднощі в засвоєнні соціального досвіду, що відбивається на трьох сферах соціалізації: діяльність, спілкування, самосвідомість. Таким чином, традиційна система виховання, що склалася в школах-інтернатах, не сприяє формуванню у вихованців соціальної зрілості» [499, с. 168–173].

Занадто позитивною виглядає картина інтернатних закладів у публікаціях з філософії. Так, В. П. Покась пише: «Пріоритетними завданнями виховання дітей у інтернатних закладах є ті завдання, що здатні забезпечити повноцінну участь дитини в подальшому житті в усіх сферах соціальних відносин: економічної, політичної, духовної. Такими завданнями в першу чергу є: 1) формування соціальної грамотності, тобто комплексу політичних, економічних, правових, психологічних знань та вмінь, які забезпечують адекватне включення в систему соціальних відносин та реалізацію функції соціального самозахисту; 2) виховання сім'янина. Формування необхідних здібностей для побудови власної родини, в якої реалізується зріле сприйняття шлюбних відносин, на основі усвідомленої материнської та батьківської позиції; 3) виховання готовності до трудової діяльності: розвиток різноманітних здібностей вихованців, підготовка їх до вибору професії; економічна підготовка, яка дозволяє самостійно реалізувати свої життєві плани; 4) формування конкурентоздатної особистості, тобто оволодіння молодою людиною певними засобами поведінки реалізації своїх намірів на право зайняти більш значуще для неї місце у суспільстві; 5) громадянське виховання, яке формує у вихованців усвідомлення громадянської відповідальності, патріотичних почуттів, готовності до участі в управлінні суспільством та державою; 6) формування моральних цінностей і гуманістичної позиції у взаємодії з людьми, готовності до надання допомоги людям та інших моральних вчинків; 7) виховання готовності до здорового способу життя, який включає раціональне харчування, регулярні заняття фізичною культурою і спортом, культуру сімейних стосунків, стійке негативне ставлення до шкідливих звичок» [328, с. 13–14]. Складно досягти виконання таких завдань у закладах, які здійснюють безпосереднє виховання дітей в умовах інтернатного типу. Тим більше, що і сьогодні зустрічаються зловживання в діяльності інтернатних закладів, про що свідчать кримінальні справи та судові рішення.

Справи порушуються, зокрема, за вчинення службових злочинів: зловживання службовим становищем, завищення витрат на ремонт, неповно виконаний ремонт [342]; підроблення офіційних документів та внесення в офіційні документи завідомо неправдивих відомостей при встановленні пожежної

сигналізації [541]; неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків, несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду, що виявилось у порушенні трудових та інших прав і свобод людини і громадянина і підриві авторитету та престижу органів державної влади [341]. Слід зауважити, що у кримінальних провадженнях щодо очільників дитячих інтернатних закладів здійснюється неналежне досудове розслідування, що на сьогодні, на жаль, є типовим для більшості кримінальних проваджень.

Наведемо декілька прикладів.

Кримінальні провадження порушуються у зв'язку із завданням працівниками інтернатних закладів тілесних ушкоджень підопічним. Так, 24.05.2007 Вознесенським міськрайонним судом Миколаївської області було розглянуто кримінальну справу по звинуваченню ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1народження, уродженки м. Вознесенська, громадянки України, освіта вища, незаміжньої, працюючої у Вознесенській ЗОСШ-інтернаті вчителем молодших класів, проживає по АДРЕСА_1, раніше не судимої, у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 125 КК України (умисне легке тілесне ушкодження). Під час розгляду справи було встановлено, що 05.04.2006 приблизно о 10.00 год. в приміщенні Вознесенської ЗОСШ-інтернату вчителька ОСОБА_5 нанесла неповнолітній учениці ОСОБА_2 удар рукою по обличчю, а потім роздряпала пальцями рук її обличчя. Згідно висновку експерта від 02.10.2006 №245 неповнолітній ОСОБА_2 заподіяні легкі тілесні ушкодження, які потягли за собою короткочасний розлад здоров'я.

В судовому засіданні підсудна ОСОБА_5 свою вину у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 125 КК України, визнала повністю, суду пояснила, що дійсно, захищаючи свою ученицю 1-го класу ОСОБА_6, спідницею якої потерпіла ОСОБА_2 витерла свої кросівки, вона зірвалася і вдарила ОСОБА_2 по обличчю, роздряпавши її обличчя. Вона розуміє, що вчинила поганий вчинок, у скоєному кається, просить у потерпілої ОСОБА_2 пробачення.

Вина підсудної ОСОБА_5 також повністю підтвердилася в судовому засіданні показаннями потерпілої ОСОБА_2, яка суду пояснила, що дійсно 5 квітня 2006 року на перерві учениця молодших класів ОСОБА_6 наступила її на

ногу. Вона попросила її витерти її взуття, але ОСОБА_6 наступила ще раз її на ногу, після чого вона витерла її спідницею своє взуття. Потім її покликала до себе вчителька молодших класів ОСОБА_5, яка стала кричати на неї, смикати її за одежу, а потім вдарила її по обличчю, а коли завуч ОСОБА_26 запросила їх до свого кабінету, то в кабінеті завуча ОСОБА_5 роздряпала її обличчя. Після того, як в судовому засіданні ОСОБА_5 вибачилася перед нею, вона приймає її вибачення і вибачає її.

За рішенням суду кримінальну справу провадженням закрито, підсудну ОСОБА_5 звільнено від кримінальної відповідальності і передано на поруки колективу Вознесенської загальноосвітньої школи-інтернату [338]. Очевидно, що працівникам інтернатних закладів треба мати неабиякі витримку і педагогічні навички для роботи з дітьми.

Проблема організації дитячих інтернатних закладів полягає, зокрема, у їх розміщенні і розташуванні поблизу них ігрових автоматів, торговельних закладів із продажем алкогольних напоїв тощо. Відомо, що діти схильні до лудоманії, наркоманії та алкоголізму в умовах бездоглядності з боку батьків та осіб, що їх замінюють. Однак, як свідчить практика, у тому числі і судова, гральні заклади розташовуються у безпосередній близькості до інтернатних закладів, однак заходів щодо їх закриття не вживається. Так, 05 серпня 2019 р. при розгляді Дзержинським міським судом Донецької області кримінальної справи за обвинуваченням у злочинах, вчинених у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, суспільних відносин, що охороняють здоров’я населення України, з’ясувалося, що зал ігрових автоматів відкрито поблизу школи-інтернату, там продають наркотики, через що в дворі біля сміттєвих баків були розкидані шприці [46]. Як не згадати тут пропозиції радянських політиків і педагогів розташовувати інтернатні заклади у мальовничих місцях, на природі тощо.

Хоча наведені судові рішення стосуються окремих закладів, можна передбачити, що схожі ситуації існують й в інших інтернатних закладах.

Зрозуміло, що поняття «інституційний догляд» поки не пристосоване до національного законодавства, однак воно використовується у документах ЄС і тепер уже й в національному законодавстві європейських країн.

Визнаючи, що реалізація адекватних реформ систем догляду повинна проводитися в державах-членах, ЄС зобов'язує держави-члени і ЄС вжити заходів, що сприяють переходу від інституційного догляду до суспільних послуг [614].

Так, Європейська комісія визнає, що у всьому ЄС сотні тисяч людей з обмеженими можливостями, психічними розладами, людей похилого віку, кинутих і уразливих дітей живуть у великих ізольованих інтернатах. Такі установи спочатку були створені для забезпечення догляду, продовольства і житла, але тепер доведено, що вони не можуть забезпечити орієнтовані на людину послуги та відповідну підтримку, необхідну для забезпечення повного залучення. Фізичне відділення від спільнот і родин серйозно обмежує здатність і готовність тих дітей, які проживають і виховуються у дитячих інтернатних закладах, повною мірою брати участь в житті своєї спільноти і суспільства в цілому [609, p. 9–10].

ЄС має вплив на формування сімейної політики держав-членів.

За фінансової підтримки європейських структурних та інвестиційних фондів країни ЄС проводять необхідні реформи на національному рівні, щоб перейти до послуг на рівні громад. Так, Литва ухвалила План дій щодо забезпечення благополуччя дітей на 2016-2018 роки, який включає заходи з розвитку різних соціальних, освітніх, культурних та медичних послуг на рівні громад, щоб допомогти дітям рости в сімейному середовищі, Латвія запроваджує поступовий перехід від інституційного догляду до сімейного догляду в період з 2014 по 2020 рік для дітей, які залишилися без піклування батьків, і в той же час поліпшити заходи профілактики і підтримки для біологічних сімей. Цими країнами вживається і передбачається вжити заходів щодо реформування інституційного догляду комплексних, а не поодиноких.

Як згадувалося вище, у 2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Національну стратегію реформування системи інституційного догляду

та виховання дітей на 2017–2026 роки [416]. Вживаючи у назві і у тексті фразу «інституційний догляд», у документі його значення не розкрито.

У загальній частині Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки до системи інституційного догляду та виховання дітей включено «заклади різних типів, форм власності та підпорядкування, зокрема загальноосвітні школи-інтернати; інтернати; навчально-реабілітаційні центри; будинки дитини; дитячі будинки; дитячі будинки-інтернати; навчально-виховні комплекси, у складі яких є групи, класи, відділення цілодобового перебування дітей; інші заклади цілодобового та довготривалого (понад три місяці) перебування дітей, у яких одночасно проживає більше ніж 15 дітей (далі – заклади інституційного догляду та виховання дітей)».

Стратегією передбачено реформування інтернатного виховання дітей без прив'язки до інших соціальних інститутів та соціальних процесів. Наприклад, поза увагою цієї Стратегії залишилися глобальні питання, без вирішення яких в жодному разі не може бути досягнуто її кінцевих результатів, зокрема щодо збільшення кількості робочих місць, подолання безробіття та бідності, реформування системи освіти, а також спортивного і культурного виховання дітей, створення умов для розвитку їх творчого потенціалу тощо.

Основними учасниками процесу реформування системи інституційного догляду та виховання дітей Стратегією визначено державу, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, представників бізнесових кіл та міжнародних донорів України. «Значну роль у таких змінах», – як зазначається в Стратегії, – «відіграє суспільство в цілому».

Оцінюючи загалом текст Стратегії можна зробити багато зауважень, однак загальним для всього її тексту є одне – її написано так, ніби в Україні треба не реформувати інтернатні заклади і сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а створювати. Однак система законодавства України щодо захисту прав та інтересів дітей – це не цілина непахана, а справді система і багато із задекларованих у Стратегії засад містяться у законах, що врегульовують відносини у сім'ї, в т. ч. у прийомних сім'ях,

відносини з надання соціальних послуг, взаємодії органів і служб, що опікуються дітьми тощо.

Документ, який претендує на визначення вектору глобальної перебудови законодавства у сфері сімейного забезпечення проживання і виховання дітей, не може розроблятись і ухвалюватись органом виконавчої влади. Такі ґрунтовні питання належать до компетенції законодавчого органу. На нашу думку, запровадження запозиченого з європейського законодавства терміну «інституційний догляд» не повинно призвести до відмови від вживання поняття «інтернатні заклади». Крім цього, термін «інституційний догляд» потребує чіткого законодавчого визначення.

Серед очільників міжнародних організацій превалює думка щодо необхідності здійснення деінституналізації шляхом ліквідації інтернатних закладів. Так, Генеральний секретар Eurochild, мережі організацій і приватних осіб, які працюють по всій Європі над поліпшенням якості життя дітей та молоді, що фінансується Європейською Комісією в рамках програми PROGRESS, Яна Хейнсворт схвально ставиться до формування фондами ЄС політики деінституціалізації щодо дітей. Вона зазначає, що «Інституційна допомога позбавляє людей можливості вибору і контролю над своїм життям. Для дітей це може бути особливо небезпечним, тому що вони ростуть нездатними сформувати здорові прихильності, що може мати наслідки на все життя. За останні 10 років зросла увага до того, як ЄС може допомогти державам-членам виконати свої зобов'язання за міжнародними стандартами в галузі прав людини. Після декількох років підвищення обізнаності та моніторингу тепер заборонено витрачати гроші ЄС на будівництво або ремонт інституційних закладів… Держави-члени тепер повинні пояснювати ЄС, як вони реформують свої системи опіки, щоб відмовитися від інституційної опіки і запропонувати більше послуг на рівні громади та альтернативи на основі сім'ї… У свою чергу, вони підтримуються фондами ЄС, призначеними для підтримки процесу деінстітуціоналізації. У даний час це питання вважається актуальним для всіх країн ЄС, а не тільки для тих, у кого «виявлена потреба», і перехід від інституційного догляду до опіки на рівні громади тепер повинен бути відображений в стратегії кожної країни щодо

скорочення бідності і соціальної інтеграції. Ми також наполягали на активній участі громадянського суспільства в плануванні, реалізації та моніторингу програм фінансування ЄС… За нашим кращим оцінками, сьогодні в Європі все ще кілька сотень тисяч дітей ростуть у великих спеціалізованих закладах. Їх закриття та інвестування в широкий спектр послуг, а також підтримки вразливих дітей і сімей має вирішальне значення для досягнення соціального прогресу і створення більш інклюзивних товариств» [592]. Погоджуючись із необхідністю розвитку інклюзивних закладів, все ж маємо заперечення щодо пропозиції закриття інтернатних закладів для дітей. Не складно передбачити, до чого призведе політика деінституціалізації в організації національної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Перш, ніж відмовлятися від інтернатних закладів, слід дослідити вирішення цього питання у інших країнах. Наприклад, за результатами такого дослідження у США було зроблено висновок про необхідність збереження інтернатних закладів. Так, К. Хармон зазначає, що «Дитячі будинки залишаються в народній уяві як неприродні реліквії, місця, з яких потрібно швидко рятувати бездоглядних дітей. І багато міжнародних організацій і політиків зробили своїм пріоритетним завданням зниження ролі цих інститутів, намагаючись якомога швидше помістити дітей в сімейне середовище. Але діти в дитячих будинках і в бідніших країнах, схоже, відчувають себе так само добре, як їх осиротілі або кинуті однолітки, які живуть в приватних будинках – навіть ті, які живуть з членами сім'ї, – згідно з новим дослідженням, в якому вивчалося благополуччя близько 3000 дітей у п'яти країнах» [593]. Автор наводить висновки досліджень: «Здоров'я, емоційна і когнітивна функція і фізичне зростання були у дітей, які проживають в закладах не гірше, ніж у інших. Фактично виявлено, що діти в закладі мали більш високі показники інтелектуального функціонування і пам'яті і мали менше соціальних і емоційних труднощів… Може бути кілька причин, чому діти так само добре відчувають себе в дитячих будинках, як і в приватних будинках. Автори дослідження відзначають, що безперервність і стабільність догляду в установах часто краще, так само як і можливості для занять і навчання, орієнтованих на дитину. Проста підтримка з боку однолітків в умовах групового догляду може

підвищити безпеку і комфорт… У країнах, що розвиваються, така базова річ, як правильне харчування, яке часто легше отримати і контролювати в інституційних умовах, може мати велике значення для фізичного і розумового розвитку. Крім того, коли осиротілих або двічі осиротілих дітей нав'язують родичам, вони можуть відійти на другий план у порівнянні з біологічними дітьми і навіть опинитися в умовах жорстокого поводження або примусової праці. Велика частина дослідницької літератури про дитячі будинки надходить з регіонів Східної Європи, де умови для дітей можуть бути такими, що абсолютно розчаровують. Інший результат, наприклад, у Східній Африці, в областях, які мають давню традицію прийому дітей. Однак … в багатьох країнах і культурах ставлення до сиріт може бути дуже різним, або вони уникають їх, або надають їм неякісний догляд. Таким чином, розробка політики в усьому світі на основі того, що ми бачили в Африці, не завжди працює» [593].

На нашу думку, не можна брати за взірець стан інтернатних закладів загалом в одній країні і будувати на цьому рекомендації щодо реформування таких закладів в інших країнах. Слід комплексно вивчати питання, враховувати не тільки міжнародні політичні засади, а й історичні, культурні, релігійні традиції кожної держави [593].

В Україні спори щодо збереження чи знищення інтернатних закладів поки не є палкими через неусвідомлення суспільством ризиків, які існують у разі знищення інтернатних закладів. Публікації, які з'являються останнім часом, виконані на замовлення міжнародних інституцій, за підтримкою певних проектів, а тому в них не міститься критичних зауважень щодо процедури реформування загалом та системи інтернатних закладів зокрема.

Політика деінституціалізації передбачає перенесення практики догляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, з інтернатного середовища у сім'ї. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – не та сфера, в якій допустимі необдумані експерименти, і реорганізація системи інтернатного догляду методом проб і помилок призведе до поламаних людських доль, втягнення дітей у злочинну діяльність, вчинення злочинів щодо них, не зменшить кількість безпритульних.

Впроваджуючи інновації у такій делікатній сфері, слід пам’ятати, що завжди будуть існувати діти, яких ніхто не візьме у сім’ю, яких взявши у сім’ю під опіку або усиновлення, не повернуть в інтернатний заклад.

Метою діяльності інтернатних закладів має бути соціальний захист дітей, надання психологічної та інших видів допомоги дітям та їх батькам, спрямованої на повернення дітей до сім’ї, вишукування можливостей для влаштування дітей у сім’ї з метою забезпечення їх проживання в нормальних умовах, віднайдення інших необхідних рішень для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щоб вони мали можливість брати повноцінну участь в житті суспільства, розвивати свій творчий, професійний потенціали задля власного задоволення і забезпечення свого майбутнього.

Системний аналіз законодавства, що врегульовує несімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про необхідність його систематизації та узгодження в процесі правотворчості [158, с. 261–267].

За даними Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України, Міністерства соціальної політики України в Україні діяли і діють такі інтернатні заклади та заклади соціального захисту для дітей.

Додаток 1. Таблиця 8.

На основі таблиці можна побудувати графік, щоб наглядно побачити ситуацію зміни кількості інтернатних закладів у динаміці за 10 років.

Додаток 2. Графік 4.

З графіка можна зробити такі висновки:

1. За 10 років кількість усіх наведених в табл. 8 видів інтернатних закладів, окрім центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, зменшилась. Загальна кількість таких закладів зменшилась на 53%.

2. Не дивлячись на невелике зменшення, найстабільнішими у своїй кількості є 2 види інтернатних закладів – будинки-інтернати системи Мінсоцпраці (Мінсоцполітики) та будинки дитини системи МОЗ. Кількість будинків-інтернатів системи Мінсоцпраці (Мінсоцполітики) зменшилась на 27%, а будинків дитини

системи МОЗ – на 19%. Такий стан пояснюється постійною необхідність в таких закладах і тривалим проживанням, перебуванням в них дітей.

Дитячі будинки-інтернати є соціально-медичними установами для постійного проживання у них дітей віком від 4 до 18 років з вадами фізичного або розумового розвитку, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

Будинки дитини є закладами охорони здоров'я для медико-соціального захисту дітей-сиріт, дітей, які залишились без піклування батьків, а також дітей з вадами фізичного та розумового розвитку, в яких проживають діти від народження до трьох років (загального типу) і від народження до чотирьох років (спеціалізовані).

3. Найбільших змін зазнали притулки для дітей, кількість яких за 10 років зменшилась на 94%, та школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зменшення кількості яких становить 90%.

4. Єдиним видом інтернатних закладів для дітей, кількість яких в Україні збільшується, є центри соціально-психологічної реабілітації. За 10 років їх кількість збільшилась на 131%. З 2010 до 2013 року їх кількість збільшувалась однаковими темпами із року в рік. Це відбувається за рахунок зменшення кількості інших закладів – притулків для дітей, а також реформою інтернатного догляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. З 2013 р. до 2019 р. різких змін більше не було, на графіку – тренд стабільності.

5. Усі різкі зниження показників почалися із 2013 року. А 2014 рік став переломним, саме в цьому році зафіксовано максимальне зменшення кількості усіх інтернатних закладів. У першу чергу, це пов'язано із виключенням із статистики показників АРК, частин Луганської та Донецької областей, а також продовження реорганізації притулків для дітей в центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

6. Загалом наведені статистичні дані за 10 років роботи інтернатних закладів можна умовно розділити на 2 періоди по 5 років.

У 2010–2014 рр. спостерігається різке та основне зменшення кількості 3 типів закладів – дитячі будинки, притулки для дітей, школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Будинки-інтернати системи

Мінсоцпраці (Мінсоцполітики) та будинки дитини системи МОЗ зменшились незначно. Як зазначалось раніше, кількість цих закладів переважно стабільна, оскільки вони є суспільно-необхідними та повинні існувати й надалі. Також в ці роки йде різке збільшення кількості центрів соціально-психологічної реабілітації дітей. Тобто ці 5 років були основними в реорганізації закладів та важкими для діяльності органів місцевого самоврядування щодо формування системи охорони прав дітей.

У період 2015–2019 рр. не було різких змін в кількості окремих закладів, проте слід зауважити, що поступово усі заклади зменшуються у своїй кількості, навіть центри соціально-психологічної реабілітації. Найбільшим темпом у згаданий період падала кількість дитячих будинків. Не дивлячись на це, період 2015–2019 рр. можна охарактеризувати як стабільний.

Необхідність реорганізації притулків для дітей в центри соціально-психологічної реабілітації дітей Урядом ніяк не обґрунтовується. Причини можна віднайти у міжнародних зобов'язаннях України перед ООН та РЄ.

Подекуди реорганізація відбувається поза вимогами законодавства. Так, не зважаючи на відмінність в організації діяльності притулків, умов влаштування і перебування в них дітей, терміну перебування дітей, тощо, а також засад реорганізації юридичних осіб, передбачених ЦК України, реорганізація місцевими органами влади відбувається шляхом зміни назви. Так, у п. 1 рішення Одеської міської ради №6264-VI від 21 січня 2015 р. «Про зміни в системі дитячих спеціалізованих закладів соціальної спрямованості до міської ради та реорганізацію комунальної установи «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей» зазначено: «Змінити найменування комунальної установи «Притулок №1 для дітей служби у справах дітей Одеської міської ради» на комунальну установу «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей Одеської міської ради Одеської області».» [412]

На жаль, статистика не дає можливості скласти уявлення про стан дитячих інтернатних закладів іншої, ніж державна, форми власності. До 2009 р. у показнику «Дитячі будинки» було відображено кількість дітей, які перебували у приватних дитячих будинках, хоча окремим рядком кількість дитячих приватних будинків ніколи не виділялася, лише в окремі роки наводились дані щодо

кількості приватних притулків для дітей, створених релігійними та громадськими організаціями.

Вирішення проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності, вжиття заходів для запобігання цим явищам має бути завданням державної політики.

Кожна країна вирішує це питання по-різному. Однак дані щодо кількості дитячої безпритульності у країнах, які займають високі місця відповідно до індексу людського розвитку, вражають. Для прикладу, політика щодо бездомності та житлового влаштування є делегованою політикою в Великобританії, і кожна провінція (країна) формує політику і веде статистику відповідно до своїх власних законодавчих рамок, які істотно різняться між ними. Відмінності в категоріях звітності, визначеннях категорій і терміни звітності є ключовими перешкодами для порівнянності даних по всіх областях статистики бездомності [615]. Так, за оцінками житлової благодійної організації Shelter на кінець 2019 р. 135 000 дітей в Великобританії є бездомними і живуть у тимчасових приміщеннях. Кожні вісім хвилин у Британії дитина стає бездомною (183 дитини в день). Це найвищий показник за 12 років [577].

У США у період 2016–2017 рр. із загальної кількості дітей до 6 років – 23 940 178 – орієнтовна кількість бездомних дітей складає 1 313 152 осіб, або 1 дитина з 18. Із загальної кількості дітей, старше 6 років – 352 670 – орієнтовна кількість бездомних дітей складає 15 429, тобто 1 із 23 дітей [588].

Кількість бездомних в Німеччині на 2018 рік становить близько 159 000 чоловіків, 59 000 жінок і 19 000 дітей (до загальної кількості не включено біженців) [580]. Хоча у Німеччині не відзначають надзвичайних житлових ситуацій загальнонаціонального значення у сфері безпритульності, однак 25 вересня 2019 р. Федеральний Кабінет Міністрів ухвалив законопроект «Про запровадження звітності про бездомність, а також статистику проживання безпритульних людей», зокрема з метою отримання інформації про вік, національність та регіональний розподіл бездомних людей, у тому числі й щодо безпритульних дітей та молоді [589].

Кожна країна має інтернатні заклади (пансіони) для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, діяльність яких врегульовується національним законодавством. Метою таких закладів є надання дітям,

позбавленим батьківського піклування, загальної освіти, надання або підвищення соціальних навичок, зміцнення здоров'я дітей, створення сприятливої атмосфери для їхнього розвитку, а також постановка медичних і педагогічних діагнозів, формування ефективних методів у сфері медичної та педагогічної діяльності. У кожній країні також відзначаються зловживання у дитячих закладах, переважно – жорстоке поводження з дітьми з боку персоналу. На нашу думку, Україна повинна мати свій шлях розвитку закладів для прихистку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

4.2. Вплив міжнародних нормативно-правових актів і рішень ЄСПЛ на оновлення законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

На сьогодні продовжується процес узгодження норм українського права з відповідними нормами міжнародного права, який ґрунтується на положеннях Конституції України. Так, у ст. 9 Конституції України проголошується, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Аналіз нормативно-правових актів ООН, РЄ і національного законодавства свідчить про значний вплив на останнє міжнародних нормативно-правових актів щодо прав та інтересів дітей. Україна унормовує свої законодавчі та соціальні процеси і системи відповідно до вимог міжнародних нормативно-правових актів.

У національному законодавстві України імплементовано більшість норм ратифікованих конвенцій та міждержавних договорів у сфері охорони і захисту прав дітей. Основною серед них є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. [202], у якій втілено і розвинено засади Загальної декларації прав людини 1948 р. щодо права дітей на особливе піклування і допомогу, однаковий соціальний захист дітей незалежно від народження їх в шлюбі чи поза ним (ст. 25) [125].

Конвенція ООН про права дитини є першим договором у сфері прав людини, який стосується цивільних, політичних, економічних, соціальних, культурних прав дітей, а також охорони здоров'я дітей. Учасниками Конвенції є

196 країн (деякі з застереженнями або тлумаченнями). Країни, що її ратифікували, пов’язані з нею міжнародним правом.

Уся Конвенція побудована на чотирьох керівних принципах або загальних вимогах до всіх прав, що містяться в ній. Принципи Конвенції відображені також і в різних статтях даного документа. Коли Комітет ООН з прав дитини готував керівні принципи для доповідей по Конвенції, то ці принципи були викладені як окремі теми для підготовки доповідей. Принцип 1 – заборона дискримінації (ст. 2), принцип 2 – найкращі інтереси дитини (ст. 3), принцип 3 – право на життя, виживання і розвиток, принцип 4 – повага до поглядів дитини (ст. 12).

Конвенція ООН про права дитини зобов’язує держави-учасниці «вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв’язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури» (ст. 19).

Конвенцією про права дитини також передбачено, що «дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною. Такий догляд може включати, зокрема, передачу на виховання, «кафала» за ісламським правом, усиновлення або, за необхідності, направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. Під час розгляду варіантів зміни необхідно належним чином враховувати бажаність наступництва виховання

дитини, її етнічне походження, релігійну і культурну належність і рідну мову» (ст. 20). Як зазначалося вище, держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку (ст. 21).

30 вересня 1990 р. на Всесвітньому саміті в інтересах дітей було ухвалено Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, якою було встановлено 27 цілей [59]. Головними з них стали поліпшення здоров'я і виживання дітей, здоров'я жінок, харчування, освіта і захист. Вважається, що ці цілі були реалізовані в 1990–2000 роках. Після десятирічного періоду світові лідери знову зустрінуться, щоб оцінити прогрес, досягнутий за це десятиліття [600]. У Декларації проголошується, що діти світу невинні, вразливі і залежні. Вони також допитливі, енергійні і повні надій. Їх час має бути часом радості і миру, ігор, навчання і зростання. Їх майбутнє повинно ґрунтуватися на гармонії і співпраці. Їх життя повинно ставати більш повнокровним, у міру того як розширюються їх перспективи і вони набувають досвід.

У Всесвітній декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей названо небезпеки, які загрожують дітям у всьому світі, якими є, зокрема, війна, насилля, расова дискримінація, агресія, іноземна окупація і анексія, економічні кризи та їх наслідки. Задекларовано, що «на основі міжнародного співробітництва та солідарності тепер, очевидно, можна досягти конкретних результатів у багатьох сферах – відновити економічне зростання і розвиток, захистити навколишнє середовище, припинити поширення смертельних і захворювань, що призводять до інвалідності, домогтися більшої соціальної та економічної справедливості. Нинішні кроки на шляху до роззброєння також означають, що можуть бути звільнені значні ресурси для досягнення цілей невійськового характеру. Забезпечення благополуччя дітей має бути першочерговим завданням, коли ці ресурси будуть перерозподілятися.

Визнаючи сім'ю основним осередком і природним середовищем зростання і благополуччя дітей, у згаданій Декларації проголошується, що всім дітям повинна бути забезпечена можливість визначити себе як особистість і реалізувати свої можливості в безпечних і сприятливих умовах, в середовищі сім'ї або опікунів,

що забезпечують їх благополуччя. Діти повинні бути підготовлені до природного життя у вільному суспільстві. З ранніх років слід заохочувати участь дітей у культурному житті їхніх країн.

У п. 16 Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей визнається, що «Економічні умови як і раніше будуть мати великий вплив на долю дітей, особливо в країнах, що розвиваються. Заради майбутнього всіх дітей невідкладно необхідно забезпечити або відновити стійкий і постійний економічний ріст і розвиток у всіх країнах, а також як і раніше приділяти пильну увагу якнайшвидшому, всеосяжному і довгостроковому вирішенню проблем зовнішньої заборгованості, з яким стикаються країни, що розвиваються-дебітори».

Нормативно-правові акти ООН є джерелом права не тільки для держав-членів, а й для інших міжнародних міждержавних утворень. Усі структури РЄ у вирішенні питань щодо дітей мають спиратися на принципи та виконувати завдання, закладені у документах ООН, зокрема, у Загальній декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини та її протоколів, Всесвітній декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. Принаймні в окремих нормативно-правових актах це також стверджується.

Тривалий час РЄ взагалі не торкалася питань моралі, прав дітей. Лише в окремих конвенціях містилися деякі норми щодо дітей. Наприклад, в ухваленій у 1961 р. Європейській Соціальній Хартії як основному документі РЄ у сфері забезпечення економічних і соціальних прав людини з'явилась стаття 7 «Захист дітей і молоді на захист». З метою забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на захист Договірні сторони зобов'язувалися: встановити мінімальний вік для прийому на роботу у 15 років, за винятком дітей, які залучаються до легкої роботи без шкоди для їхнього здоров'я, моралі чи з метою освіти; запровадити вищий мінімальний вік для прийому на роботу щодо запропонованих професій, які вважаються небезпечними або шкідливими для здоров'я; забезпечити, щоб особи, які отримують обов'язкову освіту, не могли залучатися до такої роботи, яка позбавляла б їх повноцінної користі від їх освіти,

тощо. Стаття 8 Хартії «Право працюючих жінок на захист» передбачала низку прав для таких жінок і вимагала їх дотримання з боку Держав-учасниць [590].

Ухвалена у 1996 р. нова редакція цього документу – Європейська Соціальна Хартія (переглянута) значно розширила права дітей, молоді, жінок з дітьми, а також осіб із сімейними обов'язками. Статтею 27 Хартії, зокрема, зобов'язано держави створити або розширити мережу державних чи приватних служб, зокрема закладів по догляду за дитиною удень та інших форм догляду за дитиною з метою забезпечення здійснення права працюючих чоловіків та жінок із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення до них [115].

Згадані та інші заходи, передбачені Хартією, направлені на: забезпечення ефективного здійснення права людини на працю; досягнення та підтримання якомога високого і стабільного рівня зайнятості; ефективний захист права працівника заробляти собі на життя професією, яку він вільно обирає; тощо. Очевидно, що забезпечення державою реалізації цих заходів опосередковано впливає й на становище сімей, домогосподарств і якість життя дітей.

На сьогодні Рада Європи та її держави-члени ухвалили низку юридичних документів, програм і рекомендацій щодо подолання проблем, з якими стикаються діти в Європі в наші дні.

Деякі договори Ради Європи, конкретно пов'язані з дітьми:

– Європейська конвенція про здійснення прав дітей – європейський правовий документ, метою якого є сприяння здійсненню Конвенції ООН про права дитини [113];

– Конвенція про захист дітей від експлуатації та наруги сексуального характеру – перший міжнародний юридичний договір, який передбачає кримінальну відповідальність у зв'язку з сексуальним наругою над дітьми [203];

– Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) [114].

Окремі аспекти останньої конвенції нами були проаналізовані у підрозділі, присвяченому усиновленню.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей спрямована на захист інтересів дітей. Нею передбачено низку процедурних заходів, що дозволяють дітям здійснювати свої права, зокрема, при розгляді сімейних спорів у судових

органах. Судовий орган або особа, призначена діяти в судовому органі від імені дитини, має ряд обов'язків, покликаних полегшити здійснення прав дітьми. Дітям має бути дозволено здійснювати свої права (наприклад, право на отримання інформації і право висловлювати свою думку) самостійно, або через інших осіб чи органи.

Серед видів сімейних справ, що мають особливий інтерес для дітей, є ті, що стосуються опіки, проживання, питань батьківства, законності усиновлення, законності опіки, управління майном дітей, процедур догляду, припинення або обмеження батьківських обов'язків, захисту від жорстокого поводження, або такого, що принижує гідність, тощо.

Кожна Сторона повинна вказати принаймні три категорії сімейних судових розглядів, до яких застосовується ця Конвенція. Україна обрала такі категорії справ, які розглядаються у судах:

– усиновлення дитини;

– встановлення опіки, піклування над дитиною;

– визначення місця проживання дитини;

– позбавлення або оспорювання батьківських прав;

– інші справи щодо відносин між батьками та дитиною;

– справи з будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном (Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» від 3 серпня 2006 р.).

Усі договори Ради Європи у сфері прав людини застосовуються і до дітей.

Основним документом РЄ, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [205]. Конвенцією було засновано Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Будь-яка людина, яка вважає, що її права були порушені державою-учасником Конвенції, може звернутися до суду. Рішення, що встановлюють порушення, є обов'язковими для відповідних держав, і вони зобов'язані їх виконувати. Контроль за виконанням рішень, зокрема, виплати сум, присуджених судом заявникам в якості компенсації за шкоду, яку вони понесли, покладено на Комітет міністрів Ради Європи.

У процесі діяльності інститути РЄ (Парламентська асамблея, Комітет Міністрів, ЄСПЛ) видають різні документи, зокрема й щодо прав дітей. Договори, конвенції, протоколи є обов'язковими для кожної держави-члена щодо очікуваного результату, хоча й зберігають за національною владою свободу вибору форм і методів дій. Висновки та рішення обов'язковими для тих держав, яким вони адресовані.

Рекомендації не зобов'язують держави до певних дій. Акти, які не мають обов'язкової юридичної сили, не встановлюють механізму внесення до них поправок, санкцій за їх невиконання у міжнародній практиці отримали назву «м'яке право» (*soft law*). Незважаючи на необов'язковість, такі акти використовуються нарівні з міжнародними договорами і мають вплив на врегулювання міжнародних відносин і формування національного законодавства. За визначенням Г. І. Тункіна, «до основних причин посилення значення норм міжнародного «м'якого» права в процесі регулювання відносин між державами належить прагнення держав до створення норм, які не накладають на них суворі юридичні зобов'язання, але здійснюють певний регулюючий вплив на їх поведінку» [537, с. 58].

Інститутами РЄ ухвалено низку рекомендацій, що стосуються прав та інтересів дітей, більшість з яких, на жаль, досі не перекладена на українську мову. Наведений нижче аналіз рекомендацій органів РЄ дає підстави для висновку, що їх норми є допоміжними до обов'язкових документів – конвенцій, хартій або їх провісниками.

Так, у Рекомендаціях 1071 (1988) «Забезпечення інституційного догляду за немовлятами та дітьми» [601], ухвалених на розвиток засад Європейської Соціальної Хартії стосовно дитячого середовища, отримання всіма дітьми права на піклування, що доповнює те, яке вони отримують в своїх сім'ях, зроблено такі пропозиції КМ РЄ і державам-членам: створити в контексті європейського співробітництва постійний орган для оцінювання і відслідковувати реформування у поділі служб і державних відомств, що займаються питаннями захисту дітей; сприяти впровадженню в кожній країні особливої політики щодо догляду за дітьми в сім'ях та поза ними; скласти плани по створенню адміністрацій

(міністерств чи відомств), які одного разу могли б запропонувати керівні принципи для спільних дій по догляду за маленькими дітьми, навчання персоналу по догляду за дітьми та погодження їх статусу, щоб створити умови, що дозволяють сім'ям правильно виховувати дітей; скласти список вимог, які повинні бути виконані, в залежності від кількості дітей, народжених щороку, кількості дітей, які отримують інституційні форми догляду, що доповнюють сімейний догляд, і кількості різних форм догляду і вимог в рамках існуючих заходів підтримки сім'ї в Європі; збільшити суми, що виділяються кожним урядом на дослідження в сфері раннього дитинства і на громадські кампанії, що займаються питаннями охорони прав дітей, організовані офіційними асоціаціями, які взяли на себе завдання захисту прав дітей в суспільстві; створити один або кілька європейських пілотних проектів по догляду за дітьми у віці до 3 років на основі управління з боку дитячого персоналу і батьків; закликати місцеві, регіональні та національні органи влади переглянути бюджетні пріоритети, щоб встановити керівні принципи політики догляду за маленькими дітьми на їх відповідних рівнях; регулярно оцінювати місцеву політику; гарантувати всім дітям право на освіту незалежно від ресурсів їх сімей, наприклад, за допомогою безкоштовної освіти або навчальних посібників; підтримувати новаторські в фінансовому відношенні форми догляду за дітьми, що враховують особливі фізичні і психологічні потреби дітей; тощо.

Рекомендації 1071 (1988) розроблено, зокрема, з врахуванням неадекватного догляду за дітьми в спеціалізованих установах, який зумовлює зростання злочинності серед неповнолітніх, високі ризики розриву соціальних відносин між батьками і дітьми, з потребами задовольнити фізичне і психічне благополуччя дитини, з необхідністю залучення уваги до того, наскільки дорого обходиться суспільству неадекватна турбота про маленьких дітей.

У Рекомендаціях 1074 (1988) «Про сімейну політику» [602] відзначаються зміни, що відбулися в сімейних структурах за останні десятиліття, а саме – збільшенням тривалості життя, різким падінням народжуваності, зменшенням числа шлюбів і повторних шлюбів, збільшенням кількості розлучень, збільшенням неповних сімей, зростання інших форм спільного життя, таких як

спільне проживання, і еволюція ролі жінок. А також відзначаються такі фактори, як зміна умов праці, збереження осередків структурної бідності, зростання безробіття, вживання заборонених наркотиків, насильства і правопорушень, а також економічна міграція, що посилюють напруженість у сім'ї. Водночас визнається, що сім'я є найкращим місцем для виховання дітей і догляду за її літніми, самотніми або хворими членами, а також пропонуються завдання для держав-членів щодо формування державної сімейної політики і відповідних змін до законодавства. Відповідні положення Рекомендацій 1074 (1988) проаналізовані нами у підрозділі, присвяченому формуванню державної сімейної політики в Україні.

Рекомендація №R (91) 9 «Надзвичайні заходи в сімейних питаннях», прийнята КМ РЄ 9 вересня 1991 р. [606] присвячена заходам, які мають вживатися судом та іншими компетентними органами щодо вирішення сімейних спорів. Акцент зроблено на необхідності вжиття негайних дій для запобігання несприятливих або навіть незворотних наслідків у сімейних спорах, швидкому винайденні рішень, коли інтереси дітей та інших осіб, які потребують особливого захисту і допомоги, знаходяться в серйозній небезпеці. Особливий захист повинен бути наданий дитині, благополуччя якої знаходиться в серйозній небезпеці через нехтування або будь-яке інше фізичне чи психічне жорстоке поводження або яка була чи може бути неналежним чином відлучена від особи, яка має право на опіку.

У 1990 р. ПАРЄ ухвалила рекомендації 1121 (1990) «Права дітей», якими визнала, що: життєздатність суспільства залежить від можливостей, які воно пропонує молодому поколінню для росту і розвитку в умовах безпеки, самореалізації, солідарності і миру; діти, тобто люди, які не досягли повноліття, мають потребу в особливих допомозі, турботі і захисті, а основна відповідальність батьків повинна бути підтверджена і не може бути поставлена під сумнів; діти для повного і гармонійного розвитку своєї особистості повинні рости в атмосфері щастя, любові і розуміння; право дітей на особливий захист накладає зобов'язання на суспільство і на дорослих, які зазвичай мають справу з ними, таких як батьки, вчителі, соціальні працівники, лікарі та ін.; крім права на захист,

у дітей є права, що вони можуть здійснювати самостійно, навіть щодо дорослих, які цьому протистоять; батьківські права і влада інших дорослих по відношенню до дітей є наслідком із обов'язку захищати дітей і повинні існувати тільки до тих пір, поки вони необхідні для захисту особи і майна дитини; в міру дорослішання дитини вона може користуватися все більшою кількістю прав; для більшої визначеності прав, які мають діти, бажано, щоб держави-члени надавали повну дієздатність особам в однаковому віці; необхідними є узгоджені дії і законодавство щодо дітей в державах-членах РЄ з метою сприяння молодим людям у навчанні, роботі і подорожах [603]. Згадані ці принципи стосуються всіх без винятку дітей – і тих, які проживають у благополучних сім'ях, і тих, які мають статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

У Рекомендації ПАРЄ 1286 (1996) «Щодо європейської стратегії для дітей» Асамблея також рекомендує КМ запропонувати державам, об'єднаним у Раді Європи, зробити права дітей політичним пріоритетом за допомогою:

– прийняття на національному та місцевому рівнях проактивної політики щодо дітей, яка прагне до повного здійснення Конвенції про права дитини, яка буде враховувати найкращі інтереси дитини в якості керівного принципу всіх дій і яка буде передбачати ситуації, а не намагатися вирішувати аварійні ситуації або проблеми, що вже виникли;

– зробити дітей більш помітними за рахунок систематичного збору інформації, зокрема надійної, детальної (за віком та статтю), порівнюваної статистики, яка дозволяє визначити потреби та проблеми дітей, вимагаючи пріоритетних політичних дій;

– прийняти всеосяжний, послідовний і скоординований підхід до політики щодо дітей, який стимулюватиме створення міждисциплінарних структур на всіх рівнях обговорення і прийняття рішень, зокрема на рівні міністрів, і сприятиме створенню національних коаліцій всіх відповідних партнерів;

– призначення уповноваженого (омбудсмена) у справах дітей або іншої структури, що пропонує гарантії незалежності та має обов'язки, необхідні для поліпшення життя дітей і є доступною для громадськості через такі засоби, як місцеві відділення;

– забезпечення, особливо на рівні розробки політики, щоб інтереси і потреби дітей завжди належним чином враховувалися і бралися до уваги, наприклад, шляхом впровадження таких практик, як «заява про вплив на дитину», яка пропонує спосіб визначення ймовірного впливу на дітей у законодавчих, нормативних або інших заходах в будь-якій сфері, наприклад, у сфері юридичної допомоги;

– інвестування в дітей та надання їм пріоритетного бюджету шляхом виділення адекватних і справедливих ресурсів по відношенню до витрат на потреби інших верств населення на всіх рівнях (національному, регіональному, місцевому);

– надання гарантій щодо поточного рівня внесків і субсидій різним національним та міжнародним організаціям, які займаються доглядом за дітьми.

Рекомендація ПАРЄ 1286 (1996) також закликає держави почути думку дітей при прийнятті всіх рішень, які їх стосуються, і дати їм можливість брати участь активно, відповідально і відповідно до їх можливостей на всіх рівнях суспільства – в сім'ї, в місцевих громадах, в школах та інших установах, на судових слуханнях і в національному уряді; навчити дітей поводитися як відповідальні громадяни, спонукати їх виявляти цікавість до суспільних справ і переглянути вік, в якому молоді люди можуть голосувати [608].

ПАРЄ і КМ РЄ ухвалено декілька правових документів, метою яких є покращення становища дітей, які проживають в інтернатних установах, деінституалізація в країнах Європи.

Так, у Рекомендації 1601 (2003) ПАРЄ «Поліпшення становища кинутих дітей в установах» ПАРЄ звертає увагу на той факт, що Конвенція ООН про права дитини визнає, що діти мають право зростати в сімейному середовищі; тому їх слід поміщати в установи тільки в крайньому випадку, коли це абсолютно необхідно. У деяких країнах, які в даний час є членами Ради Європи, відмова від дітей – зазвичай дітей з обмеженими можливостями і «економічних сиріт» – і поміщення їх в установи зазвичай вважалося стандартною практикою або на тій підставі, що це було єдино можливим рішенням. Асамблея наголошує, що така практика продовжується через тиск – часто фінансовий – на сім'ї, економічні

інтереси яких перешкоджають змінам. Подолання цієї спадщини – непросте завдання; масштаби необхідних реформ не слід недооцінювати, і на щастя, багато хто з цих реформ вже були розпочаті в відповідних державах. Однак реформи потребують багато часу, залучення всіх секторів суспільства, більш широкого міжнародного співробітництва і величезних фінансових ресурсів.

У зв'язку з цим Асамблея рекомендує КМ Ради Європи наполегливо закликати відповідні держави-члени:

– підготувати та опублікувати карту дитячих установ, які необхідно закрити (особливо занадто великі, ізольовані або старі), і скласти графік їх закриття;

– сприяти у співробітництві з громадянським суспільством, активній політиці по вилученню дітей з дитячих установ і відновленню сімейних зв'язків шляхом введення альтернативних механізмів, і особливо шляхом повернення дітей в їх власні сім'ї, поміщення їх в прийомні сім'ї або будинки сімейного типу, створення денних центрів тощо, а також сприяння усиновленню в своїй країні;

– систематично покращувати підготовку кадрів в дитячих установах для забезпечення їх належної кваліфікації, при необхідності, за допомогою зарубіжних партнерств;

– ввести політику з надання допомоги сім'ям, які перебувають у скрутному становищі, або сім'ям, у яких є дитина з обмеженими можливостями, з метою запобігання відмови від дітей;

Асамблея рекомендує КМ звернутися до заінтересованих держав-членів з проханням забезпечити, щоби: діагностика дитячої інвалідності та рішення про поміщення дітей у спеціалізовані установи супроводжувалися повними гарантіями дотримання основних прав дітей та включають регулярну повторну оцінку, а також наявність процедур оскарження; діти, які живуть в установах, мали доступ до належного медичного обслуговування і здобувають освіту і професійну підготовку, які їм необхідні, було компенсувати неадекватну шкільну освіту і соціальну маргіналізацію, було гарантовано молоді, яка виходить із установ після досягнення повноліття, мали інші перспективи, ніж життя на вулиці або в психіатричній лікарні; покинуті діти, які живуть в спеціалізованих установах, мали доступ до ефективного представництва (омбудсмени,

спеціалізовані судді, недержавні установи тощо), незалежно від виконавчої влади. Відповідно до своєї правової системи держави повинні заснувати посаду спеціального уповноваженого з прав дитини для забезпечення ефективного захисту прав дітей, включаючи права кинутих дітей. В Україні інститут уповноваженого з прав дитини запроваджено у 2011 р. [324].

Асамблея рекомендує КМ розробити міжурядові програми діяльності в своїх новітніх державах-членах на підтримку дітей, які живуть в спеціалізованих установах, у співпраці з ЄС, ЮНІСЕФ та Світовим банком, серед іншого, щоб уникнути дублювання роботи, запобігання розрізнених зусиль і забезпечення максимальної ефективності в найкоротші терміни.

Асамблея пропонує різним органам РЄ, відповідальним за контроль щодо дотриманням зобов'язань, які повинні бути прийняті державами при вступі до Ради Європи, розглядати повагу прав всіх дітей і політику деінституціоналізації як обов'язкові зобов'язання [604].

Рекомендація Rec (2005) 5 КМ РЄ «Про права дітей, які проживають в інтернатних установах» взявши до уваги принципи ЄКПЛ та Конвенції ООН про права дитини, згідно з якими слід по можливості уникати поміщення дітей у дитячі будинки за допомогою превентивних заходів, усвідомлюючи, що, незважаючи на превентивні заходи, деяких дітей все одно доведеться залишити поза сім'єю, зважаючи на те, що тип влаштування повинен враховувати потреби та інтереси дитини та за можливості її думку, рекомендує урядам держав-членів, зокрема, вжити таких законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися, включаючи національні керівні принципи та плани дій, щоб гарантувати дотримання принципів і стандартів якості, викладених в Додатку до цієї Рекомендації, з метою досягнення повної реалізації прав дітей, які проживають в інтернатних установах, незалежно від причин і характеру приміщення.

У додатку до Рекомендації *Rec (2005) 5 затверджені основні принципи, зокрема:*

– сім'я є природним середовищем для зростання і благополуччя дитини, і батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини;

– по можливості повинні бути забезпечені профілактичні заходи підтримки дітей і сімей відповідно до їх особливих потреб;

– розміщення дитини має залишатися винятком і мати в якості основної мети найкращі інтереси дитини та її успішну соціальну інтеграцію або реінтеграцію якомога швидше;

– розміщення повинно гарантувати повне здійснення основних прав дитини;

– розміщення не повинно бути довше, ніж необхідно, і має періодично переглядатися з урахуванням найкращих інтересів дитини, що має бути основною ідеєю під час його або її розміщення; необхідно надавати максимально можливу підтримку батькам з метою гармонійної реінтеграції дитини в сім'ю і суспільство;

– дитина, яка залишає опіку, повинна мати право на оцінку її потреб і відповідну підтримку після виходу відповідно до мети забезпечення інтеграції дитини в сім'ю та суспільство;

– сім'я дитини повинна по можливості брати участь в плануванні і організації розміщення дитини;

– коли повернення дитини в її власну сім'ю неможливе, слід передбачити інші способи догляду або продовження розміщення з урахуванням побажань дитини і безперервності її життєвого шляху і забезпечення її власних потреб.

Рекомендація *Rec (2005) 5 передбачає, що діти*, які проживають в інтернатних установах, мають особливі права. Без них неможливо забезпечити дотримання цих основних принципів і основних прав дитини:

– право бути розміщеним тільки для задоволення потреб, які були визнані необхідними на основі багатопрофільної оцінки, і на періодичний перегляд розміщення; в таких оглядах слід шукати альтернативи і враховувати думку дитини;

– право підтримувати регулярний контакт з сім'єю дитини та іншими значущими людьми; такий контакт може бути обмежений або виключений тільки в разі потреби в найкращих інтересах дитини;

– право братів і сестер, коли це можливо, залишатися разом або підтримувати регулярні контакти;

– право на ідентичність;

– право на повагу етнічного, релігійного, культурного, соціального і мовного походження дитини;

– право на недоторканність приватного життя, включаючи доступ до особи, якій вони довіряють, і компетентного органу для конфіденційної консультації щодо їх прав;

– право на якісне медичне обслуговування, адаптоване до потреб і благополуччя окремої дитини;

– право на повагу до людської гідності і фізичної недоторканності дитини; зокрема, право на умови гуманного, що не принижує гідність, поводження, і ненасильницьке виховання, включаючи захист від тілесних покарань і всіх форм жорстокого поводження;

– право на рівні можливості;

– право на доступ до всіх видів освіти, професійної орієнтації та навчання на тих же умовах, що і для всіх інших дітей;

– право бути підготовленим до активного і відповідального громадянства через ігри, спорт, культурну діяльність, неформальну освіту та підвищення відповідальності;

– право брати участь в процесі прийняття рішень, що стосуються дитини і умов життя в установі;

– право бути поінформованим про права дітей і правилах інтернату в зручний для дітей спосіб;

– право подавати скаргу в ідентифікований, неупереджений і незалежний орган для захисту основних прав дітей.

Згадана Рекомендація також надає керівні принципи і стандарти якості розміщення дітей в інтернатних закладах, зокрема: коли дозволяють обставини, слід вибирати місце, що знаходиться якомога ближче до навколишнього середовища дитини і організовано так, щоб батьки могли виконувати свої обов’язки і підтримувати регулярні контакти з дітьми; повинно бути передбачено невелике житлове приміщення сімейного типу; повинен бути складений індивідуальний план догляду, заснований як на розвитку здібностей і талантів дитини, так і на повазі до його або її автономії, а також на підтримці контактів із

зовнішнім світом і підготовці до життя поза установи в майбутньому; будь-які порушення прав дітей, які проживають в інтернатних закладах, повинні каратися відповідно до належних та ефективних процедур; слід визнати, що крім державних установ важливу роль по відношенню до дітей, які проживають в інтернатних закладах, можуть відігравати неурядові організації, релігійні організації та інші приватні організації; ця роль повинна бути визначена урядами країн-членів. Участь неурядових організацій не повинна звільняти держави-члени від їх зобов'язань по відношенню до дітей в інтернатних установах, закріплених у цій Рекомендації, зокрема, щодо встановлення відповідних стандартів, систем акредитації та інспектування компетентними органами [607].

24 лютого 2010 р. на засіданні Шістдесят четвертої сесії ГА ООН було прийнято *Резолюцію 64/142 «Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми»*. Серед принципів та перспектив цієї Резолюції слід відзначити такі:

– дитина та молода людина повинна жити в середовищі, що забезпечує її підтримку, захист і догляд, а також сприяє повному розкриттю її потенціалу. Діти, які не відчувають достатнього батьківського піклування або взагалі не мають його, наражаються на особливий ризик залишитися без таких умов виховання;

– у випадках, коли власна сім'я дитини неспроможна, навіть за умов належної підтримки, забезпечувати адекватний догляд за дитиною, залишає дитину або відмовляється від неї, держава несе відповідальність за захист прав дитини та забезпечення відповідного альтернативного догляду спільно з компетентними місцевими органами і належним чином уповноваженими організаціями громадянського суспільства або через них;

– державам необхідно розробляти та впроваджувати комплексну політику забезпечення добробуту та захисту дитини в рамках їх загальної соціальної політики та політики розвитку людського потенціалу, звертаючи увагу на покращення чинної системи надання альтернативного догляду та відображаючи положення, що містяться у цих Керівних принципах;

– усі рішення, що стосуються альтернативного догляду, необхідно приймати з повним урахуванням того, що дитину, як правило, слід розміщувати якнайближче до місця її звичайного проживання, з тим, щоб полегшити контакт

дитини зі своєю сім’єю і сприяти потенційній реінтеграції, а також мінімізувати розрив з її освітнім, культурним та соціальним середовищем. Рішення стосовно дітей у ситуації альтернативного догляду, у тому числі неформального, необхідно приймати з урахуванням важливості забезпечення дітей стабільною домівкою та задоволення їхньої основної потреби у підтримці безпечного та стійкого зв’язку з опікунами (піклувальниками), де головною метою, як правило, є постійність;

– вилучення дитини з сім’ї повинно розглядатися як крайній засіб, і повинно, наскільки це можливо, бути тимчасовим і мати мінімальну тривалість. Рішення щодо вилучення повинні регулярно переглядатися, і повернення дитини під батьківське піклування після того, як будуть ліквідовані чи зникнуть первинні причини вилучення, повинно відповідати найкращим інтересам дитини;

– фінансова неспроможність чи матеріальна бідність, або умови, що безпосередньо або виключно виникли внаслідок бідності, ніколи не повинні вважатися єдиною підставою для вилучення дитини з-під батьківської опіки, передачі дитини в умови альтернативного догляду чи завадою для її реінтеграції, однак вони повинні розглядатися як сигнал про необхідність надання сім'ї потрібної допомоги;

– використання закладів інтернатного типу повинно обмежуватися тими випадками, коли ці умови є особливо придатними, необхідними і конструктивними для конкретної дитини, і такими, що відповідають її найкращим інтересам [458].

Таким чином, Керівні принципи ГА ООН щодо альтернативного догляду за дітьми, визначають бажані орієнтири для політики та практики з метою удосконалення впровадження Конвенції про права дитини і відповідних положень інших міжнародних документів, що стосуються захисту та благополуччя дітей, позбавлених батьківського піклування або тих, кому загрожує його втрата.

З метою подальшого впровадження згаданих Керівних принципів ООН щодо альтернативного догляду за дітьми відносно запровадження систематичних і новаторських підходів до деінстітуціоналізації, ПАРЄ було ухвалено *Резолюцію 1762 (2010)1 «Діти, які залишилися без батьківського піклування: необхідні термінові заходи»* [610]. У цій Резолюції відзначено відсутність рішучих дій з

боку урядів держав щодо продовження і посилення процесу деінстітуціоналізації системи догляду за дітьми, а також підтверджено, що саме біологічна сім'я за нормальних обставин є найкращим місцем для дитини. Державна політика, здійснювана з метою благополуччя дітей, повинна, перш за все, бути націлена на збереження дитини в її біологічній сім'ї. Тільки в тому випадку, якщо обставини не дозволяють отримати таку стабільність, слід вживати заходи альтернативного влаштування, засади якого викладені нижче.

У Резолюції 1762 (2010) Асамблея закликає держави-члени до таких заходів: слідувати і підтримувати комплексний, заснований на співпраці і новаторський підхід на національному та європейському рівні, що ґрунтується на ретельному аналізі всіх можливих ситуацій кинутих дітей в глобальному контексті; заохочувати альтернативні механізми догляду за дітьми високої якості і диференційовано, особливо ті, які максимально наближені до сімейного оточення і тому вважаються найбільш сприятливими для особистого розвитку дитини, наприклад в прийомних сім'ях; визначити національну політику щодо дітей, які залишилися без піклування батьків, шляхом забезпечення систематичного збору даних на національному рівні; ефективно здійснювати адекватну і новаторську політику на національному рівні шляхом використання досвіду «передової практики» інших країн і регулярний моніторинг та звітність про досягнутий прогрес; брати активну участь в розробці нових стандартів на європейському рівні, де це необхідно.

Що стосується двох основних виявлених проблем, а саме «нових ризиків», з якими стикаються діти, і процесу подальшої деінстітуціоналізації механізмів догляду за дітьми, особливо коли мова йде про впровадження загальних стандартів в рамках національної політики, Асамблея закликає держави-члени: приділяти належну увагу таким негативним явищам, як торгівля дітьми, діти, залишені мігруючими батьками, або безпритульні діти, шляхом проведення конкретних національних досліджень з питань, визначених як пріоритетні кожною державою-членом;

Резолюцією 1762 (2010) передбачено в якості невід'ємної частини національних планів дій по здійсненню Керівних принципів ООН щодо

альтернативного догляду за дітьми слідувати систематичним і новаторським підходам до деінстітуціоналізації, заснованим на широкому розумінні цієї концепції. Відзначено, що національні процеси деінстітуціоналізації мають включати: стратегію профілактики; реструктуризацію систем інтернатного типу; способи переведення дітей з інтернатів у більш сприятливі умови для догляду за дітьми.

Резолюцією 1762 (2010) передбачається проведення національних досліджень щодо прогресу, досягнутого в процесі деінстітуціоналізації механізмів догляду за дітьми, забезпечення безперервного відстеження майбутньої політики і її впливу і активне сприяння будь-якого обміну інформацією та майбутньої нормотворчої діяльності, яка здійснюватиметься РЄ. Крім цього, рекомендовано державам розробити: ефективні національні стратегії запобігання розлученню дітей зі своїми біологічними сім'ями шляхом зміцнення спроможності сімей піклуватися про своїх дітей, їх захисту та розширення прав і можливостей, шляхом надання відповідної підготовки фахівців в області соціальних послуг та розширення участі дітей і сімей в прийнятті рішень, що стосуються їх; формувати національну політику з метою перебудови систем інтернатного типу в сторону все більш дрібних будинків сімейного типу, які вважаються більш корисними для розвитку дитини порівняно з великими установами; спрямовувати національну політику на зміцнення альтернативних механізмів догляду, таких як прийомні сім'ї, які вважаються більш сприятливими для розвитку дитини [610].

Як видно із наведених рекомендацій, резолюцій та принципів підхід ООН та РЄ до становища дітей, реалізації їх прав та найвищих інтересів полягає в забезпеченні державами економічної стабільності в цілому, оскільки це також має вплив на добробут домогосподарств, можливість забезпечити кожній дитині якісне харчування, оздоровлення, навчання.

Ключовою рекомендацією РЄ щодо прав дітей є Рекомендація №R (88) 16 Комітету міністрів державам-членам «Про ратифікацію та поліпшенні виконання конвенцій та угод, укладених в рамках Ради Європи у сфері приватного права, зокрема конвенцій, що захищають інтереси дитини», зазначено, що особливо важливим є те, щоб держави-члени брали або посилювали заходи, які

забезпечують найкращі інтереси дитини та інтереси сім'ї в цілому. У цьому документі рекомендовано державам-членам: ратифікувати конвенції та угоди, укладені в рамках Ради Європи у сфері приватного права, особливо конвенції, що захищають інтереси дитини, якщо вони ще не зробили цього; підвести підсумки ратифікації цих конвенцій та угод і проаналізувати причини будь-яких випадків їх не ратифікації; покращити співпрацю і обмін інформацією між центральними органами, призначеними відповідно до деяких з цих договорів, з тим щоб дозволити зацікавленим особам та органам в повній мірі користуватися наданими їм можливостями; вжити відповідних заходів, щоб довести існування і функціонування цих договорів до відома всіх тих, для чиїх вигод вони створені; звертатися за допомогою до Генерального секретаря, якщо вони хочуть, знаходити власні шляхи розв'язання будь-яких проблем, які могли перешкодити ратифікації або повного здійснення таких конвенцій та угод [605].

Процес приєднання України до РЄ триває з 1992 р. У відповідь на запит України на вступ до РЄ, ПАРЄ ухвалила Висновок №190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи. У підп. «і» п. 12 Висновку було зобов'язано Україну приєднатися до Європейської конвенції з прав людини; протягом одного року ратифікувати Конвенцію та Протоколи №№1, 2, 4, 7 та 11 до неї, до набрання чинності Протоколом №11 визнати право особи звертатися до Європейської комісії з прав людини, а також визнати обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини (ст.ст. 25 та 46 Конвенції) [49]. На підставі цього Висновку КМ РЄ одностайно ухвалив Резолюцію про запрошення України стати 37-м членом Організації і приєднатися до її Статуту. У Резолюції зазначалось, що Україна відповідає вимогам Статуту Ради Європи.

31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту Ради Європи [425]. 09 листопада 1995 р. відбулась урочиста церемонія вступу України до РЄ, в якій взяла участь делегація України. Як зазначає М. С. Точицький, «Набувши членства в РЄ, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів РЄ, зокрема, – прийняти відповідні закони та приєднатися до ряду конвенцій. При цьому РЄ висловила готовність надавати всебічну експертну

допомогу, необхідну Україні для її повноцінного розвитку як країни-члена Організації. … У той же час, як член Ради Європи, Україна має статутні обов'язки: забезпечення демократії, захисту прав людини та принципу верховенства права, виконання яких є найскладнішим завданням для реалізації, з огляду на можливість еволюції та більш широкого трактування їх змістовного наповнення [535, с. 15].

Із набранням у 1997 р. чинності для України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод було ратифіковано Україною та Протоколу №11 до неї, громадяни України отримали можливість вишукувати справедливість у ЄСПЛ. Рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання всіма державами-учасницями відповідно до ст. 46 Конвенції.

«Якщо Суд встановлює, що рішення або заходи, що застосовуються судовими чи іншими органами держави повністю або частково суперечать зобов'язанням згідно Конвенції, а також, якщо право держави-учасниці Конвенції припускає лише часткове відшкодування постраждалій стороні, Суд може надати слушне задоволення потерпілій стороні. Рішення Суду є остаточним і воно обов'язкове для виконання державою. За виконанням рішень Суду спостерігає Комітет міністрів. Ухилення держави від виконання рішення Європейського суду або виконання його не повністю може потягнути не лише призупинення, але і припинення членства держави в Раді Європи. Такий досвід у практиці Ради Європи є, і держави, звичайно, ставляться до рішень Суду з достатньою повагою» [38].

Однак уряди України неналежно ставились до цього зобов'язання держави. І навіть ухвалений у 2006 р. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [353] не надто посприяв виконанню. Хіба що національні суди стали частіше використовувати в процесі рішення ЄСПЛ.

ЄСПЛ ухвалено багато рішень, що стосуються прав та інтересів дітей, які можуть мати ключове значення для вирішення спорів щодо повернення дитину у сім'ю, усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо. Ці справи стосуються порушення переважно ст. 8 ЄКПЛ – право на повагу до приватного і

сімейного життя, розглянуті нами в попередніх підрозділах. На нашу думку, проаналізовані рішення, і не лише у справах проти України, а й всі, сприяють впровадженню в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, створюють передумови для зменшення числа заяв до ЄСПЛ.

8 вересня 2000 р. резолюцією Генеральної Асамблеї затверджено *Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй*, якою серед фундаментальних цінностей що матимуть істотно важливе значення для міжнародних відносин у XXI столітті названо свободу, що означає: «Чоловіки і жінки мають право жити і ростити своїх дітей в гідних людини умовах, вільних від голоду і страху насильства, пригноблення і несправедливості» [84].

У п. 11 цієї Декларації проголошено, що очільники держав та урядів докладуть всіх зусиль до того, «щоб звільнити наших одноплемінників – чоловіків, жінок та дітей – від злиднів, які принижують, і нелюдських умов, в яких нині перебуває понад мільярд з них. Ми віддані тому, щоб перетворити право на розвиток в реальність для всіх і звільнити весь рід людський від злиднів».

У п. 19 згаданої Декларації передбачено до 2015 року: скоротити вдвічі частку населення світу, чий дохід становить менше одного долара в день, і частку людей, які страждають від голоду, і до тієї ж дати вдвічі скоротити частку людей, які не можуть дістатися до безпечної питної води або дозволити собі її; забезпечити, щоб діти всюди, як хлопчики, так і дівчатка, могли пройти повний курс початкової освіти, і щоб дівчатка і хлопчики мали рівний доступ до всіх рівнів освіти; знизити материнську смертність на три чверті і дитячу смертність у віці до п'яти років на дві третини від їх нинішніх показників.

Пунктом 26 Декларації передбачено, що очільники держав і урядів «докладуть всіх зусиль до того, щоб дітям, а також всьому цивільному населенню, яке зазнає найбільших страждання в результаті стихійних лих, геноциду, збройних конфліктів та інших надзвичайних гуманітарних ситуацій, надавалася всіляка допомога і захист з метою їх якнайшвидшого повернення до нормального життя».

Оцінюючи наведені та інші положення Декларації, слід зауважити, що у ній закладена мета колективного розвитку для громадян держав-учасниць ООН.

Положення Декларації тисячоліття ООН, затвердженої резолюцією Генеральною Асамблеєю ООН 8 вересня 2000 р. імплементовано Законом України від 5 березня 2009 р., яким затверджено Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, яка виконувалась в Україні із 2009 р. по 2016 р. [378].

Розпорядженнями Кабінету Міністрів України у 2010–2016 рр. затверджувались плани заходів з виконання Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року. На жаль, звіту про виконання цієї програми не оприлюднено. Лише у Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, схваленій розпорядженням Кабінет Міністрів України від 5 квітня 2017 р. №230-р., зазначено, що «У більшості регіонів держави… забезпечено пріоритетність сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (влаштування дітей зазначеної категорії до сімейних форм становить 90,5 відсотка); активізовано процес усиновлення (усиновлення українських дітей громадянами України в 4 рази перевищує усиновлення їх іноземцями); проводиться реформування системи інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; активізовано співпрацю з громадськими організаціями, спрямовану на соціальне становлення та розвиток дітей» [446].

У 2005 році Варшавський саміт глав держав та урядів ухвалив *Програму «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми»*, виконання якої було розпочато у 2006 р. Основними принципами, відповідно до Керівних принципів є: участь у питаннях, що стосуються життя дитини; найкращі інтереси дитини; гідність; захист від дискримінації; верховенство права. Керівні принципи також містять настанови судам щодо здійснення правосуддя, дружнього щодо дітей до, під час і після судового розгляду.

Одним із ключових для держав та суспільства документів, ухвалених КМ РЄ в межах цієї Програми, стали Керівні принципи про правосуддя, дружнє до

дітей, положення яких ґрунтуються на існуючих принципах, закріплених в документах ООН та РЄ, а також прецедентному праві ЄСПЛ. У них проголошено необхідність зробити правосуддя доброзичливим до дітей, незалежно від того, хто вони і що вони зробили: «Враховуючи, що друг – це той, хто добре ставиться до вас, хто вам довіряє і якому можна довіряти, хто слухає, що ви говорите і кого ви слухаєте, який вас розуміє і якого ви розумієте. Істинний друг також має мужність сказати вам, коли ви помиляєтесь, і залишається з вами, щоб допомогти виробити рішення. Система правосуддя, дружня до дітей, повинна прагнути копіювати ці ідеали. Вона (система) ставиться до дітей з гідністю, повагою, турботою та справедливістю. Вона є доступною, зрозумілою та надійною. Вона прислухається до дітей, серйозно ставиться до їх думок і гарантує, що інтереси тих, хто не може висловитися (наприклад, дітей), також захищені. Вона пристосовує свій темп до дітей: вона не є а ні оперативною, а ні тривалою, радше розумно швидкою. Керівні принципи правосуддя, дружнього до дітей, покликані забезпечити все це, гарантувати, що всі діти мають адекватний доступ до правосуддя, а ставлення є шанобливим і чуйним» [186, с. 6–7].

РЄ ухвалено декілька стратегій, які стосуються прав та інтересів дітей. Так, 15 лютого 2012 р. було ухвалено *Стратегію Ради Європи з прав дитини 2012-2015* CM(2011)171, у центрі якої виділено чотири стратегічні цілі щодо виконання стандартів ООН і РЄ у просуненні цілісного і комплексного підходу до захисту прав дітей: 1) сприяння появі дружніх до дитини послуг та систем (дружнє правосуддя; дружня система охорони здоров’я; дружні до дитини соціальні послуги; якісне сімейне законодавство і сімейна політика; освіта і спорт); 2) викорінення всіх форм насильства по відношенню до дітей (сексуальне насильство; торгівля дітьми; гендерне та домашнє насильство; насильство в школах і дошкільних закладах); 3) гарантування прав дітей в ситуаціях, коли діти особливо уразливі (розміщення в умови альтернативного догляду; діти з обмеженими можливостями; діти-мігранти; циганські діти); 4) сприяння участі дітей (право бути почутим і сприйнятим серйозно; захист і забезпечення дотримання прав дітей в медійній сфері) [585].

У вересні 2015 р. під час зустрічі на вищому рівні присвяченій відзначенню ООН свого сімдесятиріччя і визначення нових глобальних цілей в галузі сталого розвитку суспільства і Планети, що відбулася в штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку, 193 держави-члени офіційно прийняли нову *Програму в галузі сталого розвитку, яка має назву «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року»* [613]. Порядок денний включає 17 цілей і 169 завдань.

Згаданий порядок денний підтриманий заявою Президента України [611] і Указом Президента України №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. [450].

Окремі положення Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року враховані при розробці Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021) [586], ухваленій в Софії в квітні 2016 р., і яка є чинною на сьогодні.

Стратегію було розроблено Комітетом експертів (DECS-ENF). Пріоритетні стратегічні цілі цього документу схожі з попередньою Стратегією. Ними є: 1) рівні можливості для всіх дітей; 2) участь всіх дітей; 3) життя без насильства для всіх дітей; 4) доброзичливе ставлення до дітей для всіх дітей; 5) права дитини в цифровому середовищі. Таким чином, принципи і дії щодо гармонізації та упорядкування політики держав у сфері захисту прав дітей, закладені у документах ООН, а також у деяких – ЄС, є схожими протягом більше 15 років, і ґрунтуються, зокрема, на нормах Конвенції ООН про права дитини (ст. 12-17, 28, 30 та ін.). Серед настанов державам є звернення особливої уваги на законодавче забезпечення права дітей бути почутими в судових і адміністративних процесах: гарантії всім дітям, здатним формувати свої власні погляди, право вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що стосуються їхніх інтересів; забезпечити, щоб поглядам дітей приділялася належна увага згідно з їх віком і зрілістю.

У Звіті про середньострокову оцінку виконання Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 рр.) зазначено, що Рада Європи надала Україні технічну допомогу в оцінці чинного законодавства щодо реагування на випадки жорстокого поводження з дітьми в закладах альтернативної опіки. Права дітей на

всі види альтернативного догляду підтримуються шляхом просування та розповсюдження посібника для професіоналів, що працюють в альтернативному догляді, та брошури, придатної для дітей, для дітей та молоді, яка перебуває під піклуванням, спільно створеної SOS Children's Village International та РЄ [586, с. 17–18].

Кожна країна Європи по-різному впроваджує настанови Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 рр.). Так, у Німеччині ухвалено «Програму привітання» для підтримки муніципалітетів в інтеграції дітей та молоді біженців шляхом навчання місцевих органів влади та надання допомоги у створенні місцевих мереж.

Ірландія запустила першу в світі національну стратегію ЛГБТІ + щодо молоді в 2018 році. Трирічна стратегія орієнтована на дії та має на меті забезпечити видимість, оцінку та включення всіх ЛГБТІ + молодих людей у всі сфери життя.

Чорногорія прийняла «Стратегію соціального включення ромів та єгиптян у Чорногорію на 2016-2020 роки».

У Республіці Молдова реалізується проект «Програма мовної підготовки національних меншин Республіки Молдова». Проект передбачає діяльність, навчання та моніторинг використання та вивчення румунської мови.

Польща у грудні 2016 року прийняла урядову програму всебічної підтримки сім'ї «За життя». Вона підтримує сім'ї з інвалідами, особливо тих, що виховують дітей-інвалідів. Програма має на меті забезпечити повну соціальну інтеграцію людей з інвалідністю та забезпечити всебічну підтримку їх сімей, включаючи їх фінансові, психологічні та житлові потреби.

Румунія прийняла План деінституціалізації, в той час як Україна прийняла Національну стратегію інституційної системи догляду за дітьми (2017-2026) [586, с. 22].

Окремі положення *Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р.* [416] проаналізовано нами у попередньому підрозділі. Слід додати, що Стратегією

передбачено, що «у 2026 році дітей в інституціях має бути менше 0,5% від загальної кількості (зараз – 1,5%). А ті діти, хто за різних причин все ж залишаться в інституціях, а не в сім'ях, житимуть у невеликих установах в умовах, максимально наближених до сімейних, – до 10 осіб в одному закладі.

На жаль, жодного звіту про хід виконання плану заходів з реалізації І етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр. не оприлюднено.

Відповідальним органом державної влади щодо реформи інтернатних закладів визначено Міністерство соціальної політики України як центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику, зокрема, у сфері соціальної політики, соціального захисту, з питань сім'ї та дітей, оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, запобігання насильству в сім'ї, протидії торгівлі людьми, у сфері здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та з питань захисту прав дітей.

Реформа інтернатних закладів в Україні здійснюється за підтримку Проекту «Експертна підтримка врядування та економічного розвитку» (EDGE), що фінансується Урядом Канади, який надає технічну допомогу в реалізації пріоритетних реформ в Україні, серед яких є і деінституціалізація.

Першим регіоном, який розпочав впровадження Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, стала Житомирщина. 31 жовтня 2017 р. між Уповноваженим Президента України з прав дитини, Житомирською обласною державною адміністрацією та міжнародною неурядовою організацією Фундацією Lumos був підписаний Меморандум про співпрацю.

Lumos заснована Дж. К. Роулінг у 2005 р. Фундація має великий міжнародний досвід у сфері деінституціалізації. Наприклад, у Болгарії та Молдові за підтримки Lumos систему інтернатних закладів майже повністю було замінено на послуги для дітей та сімей, які надаються на рівні громад.

Координувати пілотний проект буде Національний офіс з реформи деінституціалізації при Уповноваженому Президента України з прав дитини, створений за підтримки Lumos і EDGE [547].

Слід зауважити, що сайту Уповноваженого Президента України з прав дитини в мережі Інтернет немає, окремі новини цього органу наводяться на сайті Президента України. Україномовна версія сайту не містить жодної інформації про Національний офіс з реформи деінституціалізації, англомовна – одне посилання на новину, що 12 листопада М. Кулеба зустрівся з представниками Управління у справах дітей Держдепартаменту США [598].

В рамках Національної стратегії інституційної реформи системи опіки над дітьми омбудсмен ініціював створення Національного управління по реформі деінстітуціоналізації (DI Офіс), яке буде діяти як незалежна неурядова установа, що фінансується донорами, з певними повноваженнями від Адміністрації президента для координації, контролювати і нарощувати співпрацю і взаємодію між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо реалізації реформи.

На сайті Проекту EDGE (edge.in.ua) є кілька вакансій для спеціалістів різного напрямку для роботи в DI Офісі, зокрема, з питань перетворення установ, планування, координаціюї розробки політики, нормативних актів і законодавства на підтримку реалізації програм по перетворенню інститутів і модернізації та/або реалізації послуг на національному рівні.

На нашу думку, такі важливі питання, як вирішення долі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом формування державної політики щодо реформування інтернатних закладів не може покладатися на іноземну громадську організацію. Участь таких організацій може полягати у консультуванні, навчанні вітчизняних фахівців у сфері надання соціальних послуг для дітей, інвестицій тощо.

Найбільше повноважень щодо реформування інтернатних закладів покладено на Міністерство соціальної політики України. Пунктом 8 Положення про Міністерство соціальної політики України, яким передбачено, що Мінсоцполітики в межах повноважень, передбачених законом, на основі і на

виконання Конституції та законів України, актів Президента України і постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, організовує і контролює їх виконання. Всупереч цьому, Мінсоцполітики спрямовує і координує роботу в регіонах щодо реформування інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не нормативно-правовими актами, а листами.

Так, листом Міністерства соціальної політики України від 03 травня 2018 року обласним, Київській міській державним адміністраціям для використання в роботі надіслано Методичні рекомендації до складання регіонального плану з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей. Рекомендації не мають обов'язкового характеру, однак передбачають форми збору даних (про становище дітей в районі/місті/об'єднаній територіальній громаді; інвентаризації освітніх, медичних, реабілітаційних послуг, які надаються дітям та сім'ям з дітьми; моніторинг закладів інституційного догляду та виховання дітей), а також мають посилання на систему автоматизованої обробки інформації, що міститься на електронному ресурсі http://refrms.esy.es [416].

У згаданому листі Мінсоцполітики наведено поняття регіонального плану з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей. «Це в першу чергу план попередження влаштування дітей в заклади інституційного догляду. За своїм змістом і структурою він має стати планом переходу від інституційної (інтернатної) системи догляду та виховання дітей до системи, що здатна надавати підтримку дітям і їхнім сім'ям за місцем проживання в громадах. Це довгостроковий документ, що визначатиме шляхи розвитку системи захисту дітей в області, створення та розвитку послуг для дітей та сімей з дітьми, які попереджуватимуть потрапляння дітей у заклади інституційного догляду» [416].

Для підготовки та реалізації Регіональних планів Мінсоцполітики пропонує створювати міжвідомчі робочі групи. Проекти планів пропонується подавати до Мінсоцполітики для координації у період з 01.06.2018 по 25.06.2018. У випадку виникнення питань до відповідного проекту Регіонального плану, зазначено в листі, його буде обговорено в Мінсоцполітики з профільним заступником голови

облдержадміністрації та керівниками служби у справах дітей і структурних підрозділів з питань соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я.

Таким чином, перекладаючи справу з реформування інтернатних закладів на органи місцевої влади, як це передбачено міжнародними і національними нормативно-правовими актами, і ніби надаючи їм карт-бланш для цього, Мінсоцполітики залишає за собою питання не лише координації дій органів місцевої влади щодо відповідності регіональних планів реалізації Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, а й передбачає обговорення цих планів. Такі дискреційні повноваження, взяті на себе Мінсоцполітики, викликають зауваження щодо можливого тиску на представників органів місцевої влади та службових осіб відповідних структурних підрозділів.

У листі Мінсоцполітики не рекомендується: 1) змінювати тип закладу інституційного догляду та виховання дітей (якщо така зміна не передбачена законодавством) в межах типології таких закладів, визначеної Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр.; 2) реформувати заклади інституційного догляду та виховання дітей шляхом збільшення його функцій, видів діяльності; 3) переведення дітей з одного закладу інституційного догляду та виховання дітей в інший, укрупнення (об'єднання) таких закладів; 4) здійснювати діяльність з будівництва та реконструкції закладів інституційного догляду і виховання дітей.

В окремих областях Методичні рекомендації вже використано при розробці регіональних планів реформування системи інституційного догляду та виховання дітей. Так, рішення Харківської обласної ради від 30 серпня 2018 р. №774-VII (XVII сесія VII скликання) Регіональна програма реформування системи інституційного догляду і виховання дітей у Харківській області на 2018–2026 роки [457].

Мінсоцполітики визначено відповідальним щодо забезпечення виконання Проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що підтримується Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР) відповідно до Угоди про позику між МБРР та Україною від 9 липня 2014 року

[173]. Напрямом 3 Проекту названо «Підвищення рівня надання догляду на сімейній основі для підтримки дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, малозабезпечених та соціально-незахищених сімей», індикатор 5 – «Збільшення кількості дітей, які деінстнтуціалізовані й перебувають в альтернативних формах опіки у вибраних областях до 40%».

У ч. 3 Проекту у редакції 2020 р. передбачено здійснення інвестицій на підтримку розвитку сімейних форм опіки для забезпечення підтримки дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів та соціально вразливих сімей у вибраних областях. Здійснення інвестицій передбачається для: (a) переведення сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів із закладів інтернатного типу до сімейного середовища виховання через їх влаштування у прийомних сім'ях, усиновлення, виховання в дитячих будинках сімейного типу; (b) трансформації установ інтернатного типу; та (c) закупівлі нових послуг у суб'єктів приватного та недержавного сектору для надання соціальної допомоги вразливим сім'ям, шляхом фінансування товарів, робіт, послуг, обладнання і меблів для дитячих будинків сімейного типу та інтернатів, а також навчання та перепідготовки працівників соціальної сфери.

У п. 3 також передбачається надання технічної допомоги з розробки та впровадження планів трансформації системи інтернатних закладів на сімейні форми виховання у вибраних областях.

На сьогодні у відкритому доступі даних щодо виконання згаданого Проекту небагато. Однак вже можна стверджувати, що Проект не отримав належного виконання і раціонального використання коштів. Про це свідчать, зокрема, матеріали аудиту ефективності використання коштів місцевого бюджету щодо ефективності впровадження проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України, що підтримується коштами Міжнародного банку реконструкції та розвитку» [464; 147].

Зокрема, у рішенні Рахункової палати від 14 квітня 2020 року зазначено, що за п'ять років впровадження проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України» за рахунок позики МБРР загальним обсягом 300 млн дол. США Мінсоцполітики не забезпечено його успішної реалізації і досягнення

головної мети – удосконалення існуючої громіздкої системи соціальної допомоги та соціальних послуг. Мінсоцполітики як відповідальний виконавець Проєкту і головний розпорядник бюджетних коштів за КПКВК 2501630 у встановлених аудитом випадках управляло ними з порушенням бюджетного законодавства, керівних вимог МБРР щодо закупівель і Операційного посібника проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», внаслідок чого 94,1 млн грн використано непродуктивно та не досягнуто запланованих результатів.

У рішенні також зазначено, що заходи частини 3 Проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», спрямовані на підтримку розвитку сімейних форм опіки, виконано на 17,1 відс., використано 77,7 млн грн (3 млн дол. США), але жодного інтернатного закладу не реформовано. На початок 2020 року розроблено лише два плани трансформації інтернатних закладів у м. Києві, вісім – у Київській та два – в Тернопільській областях. При цьому технічні завдання на послуги з розроблення таких планів, з огляду на можливість їх масштабування для типових закладів, є практично ідентичними. Відсутність результатів за частиною 3 Проєкту відтермінувала до кінця 2018 року початок УФСІ ремонтних робіт в інтернатних закладах, 7 що підлягали реформуванню, а у зв’язку зі зміною пріоритетів новим керівництвом Міністерства у ІІ півріччі 2019 року взагалі зупинено такі роботи. Як наслідок, УФСІ тільки у 2019 році здійснено видатки на обслуговування підготовки проведення ремонтних робіт на суму 2,6 млн грн, з них 1,4 млн грн у ІІ півріччі 2019 року не відображено в обліку та Міністерством не профінансовано. Це та зволікання Мінсоцполітики з прийняттям рішень щодо продовження участі УФСІ в реалізації Проєкту призвело до непродуктивного витрачання коштів позики у сумі 1,2 млн грн і накопичення заборгованості перед виконавцями, частини якої можна було б уникнути у разі прийняття оперативного управлінського рішення.

Вивчення Рішення Рахункової палати від 14 квітня 2020 р. дає підстави для висновку, що органами виконавчої влади загалом не вживаються заходи щодо забезпечення повноцінного функціонування системи соціального супроводу

неблагополучних сімей, щодо розвитку сімейних форм опіки та визначення підходів до реформування інтернатних закладів.

5 квітня 2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено *Концепцію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року* [446].

30 травня 2018 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено *Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року* [381]. Метою Програми є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об'єднаних Націй 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», у частині дотримання прав дітей.

Серед шляхів і способів розв'язання проблеми у цій Програмі вказано забезпечення раціонального використання ресурсів Програми та розв'язання проблеми передбачається шляхом концентрації зусиль органів державної влади і громадянського суспільства та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виконання таких пріоритетів.

Слід зауважити, що згадана Програма є нетиповою і відрізняється від досі ухвалених документів такого типу. Її зміст розпливчатий і не конкретний, складається із гасел та гарантій, закладених у документах ООН та ЄС. Однак документи згаданих міжнародних інституцій мають загальну форму, містять пропозиції щодо варіантів правового регулювання для усіх країн, а вже кожна країна конкретизує свою правову політику відповідно до національного законодавства, стану явища в суспільстві, традицій тощо.

На нашу думку, процедура реорганізації інтернатних закладах не може ґрунтуватися на гаслах і врегульовуватися нормативно-правовими актами виконавчого органу державної влади. Має бути закон з конкретними нормами

щодо організації системи інтернатних закладів, або ж, враховуючи те, що неможливо відмовитись від реформування інтернатних закладів, закон який визначав би процедуру поступової відмови від послуг інтернатних закладів і соціальної допомоги сім’ям, які відмовившись від таких послуг, самі справляються з життєвими складнощами, які вимусили їх віддати дитину під опіку держави.

Наприклад, ФЗ США про профілактичні послуги «Сім’я перш за все», навколо якого тривали спори з 2015 р., було підписано 9 лютого 2018 р. Ухвалюючи цей закон, малося на меті допомогти зберегти дітей в безпеки зі своїми сім’ями і уникнути травмуючого досвіду попадання дітей в прийомні сім'ї. Конгрес визнав, що занадто багато дітей надмірно розлучені з батьками, які могли б забезпечити безпечний і люблячий догляд, якби їм було надано доступ до необхідних психіатричним послуг, лікування від наркозалежності або поліпшення батьківських навичок. Закон надає штатам фінансову допомогу, оскільки їх системи захисту дітей розвивають інфраструктуру, орієнтовану на профілактику. Типи профілактики є різними. Наприклад: діти, які є «кандидатами» на виховання в прийомних сім’ях, – це означає, що існує вірогідність, що діти в плані профілактики мають неминучий ризик потрапити на виховання, але можуть безпечно залишатися вдома або в місці проживання родичів, якщо їм надаються послуги, що перешкоджають передачі їх до прийомної сім’ї; допомога батькам або родичам, у разі, якщо їх послуги необхідні для попередження попадання дитини на виховання безпосередньо пов’язані з безпекою або благополуччям дитини. Законом також встановлені терміни надання профілактичної допомоги [599].

Аналіз наведених та інших нормативно-правових актів ООН та РЄ, а також національного законодавства свідчить про те, що в ньому не враховано положення Рекомендації Rec (2005) 5 КМ РЄ «Про права дітей, які проживають в інтернатних установах». Ці рекомендації передбачають, що слід по можливості уникати поміщення дітей у дитячі будинки за допомогою превентивних заходів, розміщення дитини має залишатися винятком і мати в якості основної мети найкращі інтереси дитини та її успішну соціальну інтеграцію або реінтеграцію.

Водночас у Рекомендації визнано, що деяких дітей все одно доведеться залишити поза сім'єю.

Наприклад, у Латвії, де з 2015 р. відбувається реформа системи щодо піклування над дітьми, визнають, що тільки закриття інтернатних закладів – не може вирішити проблему. І у 2018 р. *в Латвії, як і раніше, проживає понад 1200 дітей в спеціалізованих установах. Крім того, 2887 дітей ростуть в уразливих сім'ях, піддаючись прямому ризику розлучення та отримання альтернативного догляду* [612].

У Довідці до засідання колегії Міністерства соціальної політики України «Про реформування інтернатних закладів і створення органами місцевого самоврядування умов для повноцінного виховання дитини в сім'ї або умовах, наближених до сімейних, у межах територіальної громади її постійного проживання» від 31 жовтня 2017 р. наведено такі дані МОН: «протягом 2015 року службами у справах дітей до інтернатних закладів направлено 1 297 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а в 2016 р. – 899. Найбільше дітей направлено з Одеської, Донецької та Дніпропетровської областей.

В той же час, майже 24 % дітей навчаються, а головне проживають та утримуються в інтернатних закладах, не будучи сиротами, не маючи серйозних вад розвитку або захворювань, а лише тому, що їх сім'ї перебувають у складних життєвих обставинах. Причини цих обставин різні: 34 % – бідність батьків; 25 % – ухиляння батьків від виконання ними батьківських обов'язків; 14 % – безробіття батьків; 11% – відсутність розвиненої мережі загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості чи проблеми з підвезенням учнів до школи; 9 % – алкоголізм чи наркозалежність батьків та інші» [103].

У Довідці також зазначено, що «З прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 №576 «Про внесення змін до Типового положення про комісію з питань захисту прав дитини та Положення про загальноосвітній навчальний заклад», здійснено перший крок для реалізації Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки… З прийняттям цієї постанови для влаштування дитини до загальноосвітньої школи-інтернату батьки зобов'язані

надати рішення комісії з питань захисту прав дитини про доцільність такого влаштування. Зазначеною комісією, яка наразі утворена та функціонує при усіх райдержадміністраціях, виконавчих органах міських, районних у містах рад, буде вирішуватись доцільність влаштування дитини до загальноосвітньої школи-інтернату шляхом вивчення умов сім'ї дитини, що призводять до такого рішення. При цьому суб'єкти соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, які входять до складу комісії, зобов'язані вжити вичерпних заходів щодо соціальної підтримки родини з метою недопущення потрапляння дитини до інтернату».

Усі національні стратегії і плани побудовані на ідеї, що у нас всіх дітей можна влаштувати у сім'ї. На нашу думку, не можна ліквідовувати усі інтернатні заклади. Потреба в них ніколи не зникне. Діти, які конче потребують вилучення із сім'ї, завжди будуть, як свідчить не лише досвід України, а й інших держав. А сім'ї, які готові і гідні взяти в сім'ю чужу дитину, явище дуже рідке. Особливо в Україні, де рівень доходів і добробуту громадян залишається дуже низьким, а соціальні допомоги не значними. Не можна примусити людей створювати прийомні сім'ї, усиновлювати. А повертати дітей в неблагополучні родини, де батьки зловживають алкогольними напоями, наркотичними засобами, чинять насильство над дітьми, не доглядають за ними вкрай небезпечно. При реформуванні інтернатних закладів ці обставини мають бути враховані.

Таким чином:

1. Аналіз праць дослідників кінця XIX ст. – початку XX ст., присвячених громадському прихистку і благодійності, а також подій, нормативно-правових актів та публікацій пожовтневого періоду виявляє спільність ідей, закладених у нормативні приписи щодо влаштування сиріт, безпритульних дітей, а також думок, висловлених у відповідних працях сучасників проектів Зводу законів цивільних.

Завдання, які ставилися перед дитячими сирітськими будинками, іншими благодійними установами – забезпечення харчування та лікування дітей, запобігання їх захворюваності та смертності, надання ремесла, яким у подальшому вони зможуть заробити на прожиття.

Дослідження праць педагогів, юристів, вивчення нормативно-правових актів радянського і сучасного періоду дало підстави для висновку, що згадані завдання були і є пріоритетними у діяльності інтернатних закладів радянського періоду, а також для сучасних.

2. Обґрунтовано необхідність упорядкування діяльності закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, різних форм власності, шляхом запровадження ліцензування, налагодження системи нагляду та перевірки відповідними органами державної влади так само, як і щодо інтернатних закладів, створених органами державної влади та місцевого самоврядування.

Системний аналіз законодавства, що врегульовує несімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про необхідність його систематизації та узгодження в процесі правотворчості.

3. Актуалізована необхідність дослідження рекомендацій органів ООН, РЄ, що стосуються прав та інтересів дітей, заходів, які забезпечують найкращі інтереси дитини та інтереси сім'ї в цілому, з метою можливого врахування при розробці державної політики у сфері охорони сім'ї та дитинства.

4. Обґрунтована необхідність продовжити уніфікацію норм законодавства України у сфері приватного права шляхом ратифікації конвенцій Ради Європи. Процес уніфікації має відбувались із системним підведенням підсумків застосування законодавства, збором і аналізом статистичних даних.

5. З метою запобігання судовим спорам в національних судах та зменшення кількості заяв до ЄСПЛ прецедентне право ЄСПЛ слід застосовувати не лише в українському судочинстві, а й в адміністративній практиці органів державної влади та місцевого самоврядування.

6. Відзначаючи ефективність, виваженість та сталість системи принципів і дій щодо гармонізації та упорядкування політики держав у сфері захисту прав дітей, закладених у документах ООН та ЄС, доводиться необхідність побудови державної політики щодо благополуччя дітей на таких засадах: забезпечення рівних можливостей для всіх дітей; дотримання гарантій всім дітям, здатним формувати свої власні погляди, права вільно висловлювати свої погляди з усіх, що зачіпають їх, питань; приділення належної уваги поглядам дітей згідно з їх

віком і зрілістю; створення доброзичливого ставлення до дітей для всіх дітей; забезпечення права дитини в цифровому середовищі (захист інформації щодо дітей, доступ всіх дітей до контенту, який надає можливості навчання, отримання інформації з надійних джерел відповідно до віку, захист дітей від всіх форм насилля в цифровому середовищі тощо).

7. Піддаються критиці Методичні рекомендації до складання регіонального плану з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, розіслані, розроблені представниками Уповноваженого Президента України з прав дитини, Національного офісу з деінституціалізації, Мінсоцполітики за участю Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, місцевих органів виконавчої влади міжнародних та всеукраїнських громадських організацій, розіслані листом Міністерства соціальної політики України від 03 травня 2018 року № 8426/0/2-18/37 обласним, Київській міській державним адміністраціям для використання в роботі. Рекомендації не мають обов'язкового характеру, однак передбачають форми збору даних (про становище дітей в районі/місті/об'єднаній територіальній громаді; інвентаризації освітніх, медичних, реабілітаційних послуг, які надаються дітям та сім'ям з дітьми; моніторинг закладів інституційного догляду та виховання дітей), а також передбачають автоматизовану обробку інформації.

Органи місцевої влади при реформуванні системи інституційного догляду та виховання дітей, для правильного розуміння і застосування ідей реформування, мають спиратися на підзаконний нормативно-правовий акт, виданий уповноваженим органом держави, розроблений і ухвалений відповідно до законодавства і на його розвиток.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми правознавства – розроблено концепцію полісистемної турботи щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та формулюванні на цій основі конкретних пропозицій щодо удосконалення законодавства у сфері регулювання відносини з влаштування дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і практики його застосування. До найважливіших результатів дисертаційного дослідження можна віднести, зокрема, такі положення:

1. Сучасне правове регулювання відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ґрунтується на досягненнях законодавства та правової думки науковців дорадянського та радянського періодів. Спостерігається правове наступництво розуміння усиновлення, опіки та піклування, завдань та ідей влаштування дітей-сиріт, зокрема, щодо змісту усиновлення, опіки та піклування як штучної підстави створення сім'ї, використання сімейних та інтернатних форм влаштування з метою запобігання дитячому сирітству та втягненню дітей у злочинну діяльність; недопущення їх захворюваності та смертності; навчання ремеслу, надання професійних знань, які можуть стати джерелом існування в подальшому житті.

2. Одним із пріоритетів правової політики в Україні має стати розробка державної сімейної політики, частиною якої є забезпечення благополуччя дітей. Формування державної політики у сфері сім'ї та дитинства, охорони і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має здійснюватися суб'єктами владних повноважень спільно із представниками громадянського суспільства.

Державна політика, здійснювана з метою правового забезпечення благополуччя дітей, повинна, перш за все, бути орієнтована на збереження для дитини її біологічної сім'ї за умови забезпечення розвитку в умовах безпеки, можливості самореалізації. У разі якщо обставини не дозволяють отримати таку стабільність, слід вживати заходи альтернативного влаштування – у сім'ї

громадян під опіку (піклування) та усиновлення, а у разі неможливості – в інтернатні заклади.

Ідеєю правової політики держави у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є створення умов для недопущення збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; усунення ризиків для дітей у сім'ях, у яких виникли складні життєві обставини, сприяння сімейному влаштуванню таких дітей, відновленню благополуччя сімей для повернення дітей, влаштованих в чужі сім'ї та інтернатні заклади.

При формуванні правової політики держави у сфері сім'ї та дитинства не слід виділяти окремо питання реформування інтернатних закладів від питань державної сімейної політики загалом. Відокремлене вирішення питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від вирішення питань благополуччя кожної сім'ї, добробуту кожного домогосподарства, очікувано не буде ефективним.

3. Основними напрямами реалізації правової політики у сфері охорони сім'ї та дитинства є: 1) правотворчий; 2) правозастосовний; 3) інтерпретаційний; 4) доктринальний; 5) правонавчальний.

4. Системний аналіз рекомендацій, резолюцій та принципів ООН та РЄ щодо становища дітей свідчить про те, що реалізація прав та найвищих інтересів дитини безпосередньо пов'язана із забезпеченням державами економічної стабільності в цілому, оскільки це має вплив на добробут домогосподарств, можливість забезпечити кожній дитині якісне харчування, оздоровлення, розвиток, навчання тощо.

При формуванні державної сімейної політики слід враховувати документи ООН щодо розробки ефективної національної стратегії запобігання розлучанню дітей із своїми біологічними сім'ями шляхом: сприяння спроможності сімей піклуватися про своїх дітей, їх захисту та розширення прав і можливостей із забезпечення відповідної підготовки фахівців в сфері соціальних послуг та сприяння участі дітей і сімей в прийнятті рішень, що стосуються їх безпосередньо; формування національної політики з метою перебудови системи інтернатного типу в сторону все більш дрібних будинків сімейного типу, які вважаються більш придатними для розвитку дитини порівняно з великими

установами; спрямування національної політики на зміцнення альтернативних способів догляду, таких як прийомні сім'ї, які вважаються більш сприятливими для розвитку дитини.

5. Взаємодія приватних і публічних інтересів у влаштуванні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за допомогою сімейних форм влаштування та якісних інтернатних закладів. Така взаємодія прослідковується, зокрема, у міжгалузевих зв'язках норм сімейного права з нормами цивільного, адміністративного та кримінального права.

6. Під формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід розуміти врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, визначеними відповідно до закону юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади.

7. Існує термінологічна неузгодженість дефініції «усиновлення», що наводиться в законодавчих актах: ст. 207 СК України, ч. 1 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства», ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Задля її усунення запропоновано власне визначення поняття усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Усиновлення – це прийняття усиновлювачем (усиновлювачами) у свою сім'ю дитини, що здійснюється на підставі рішення суду, внаслідок чого між усиновлювачем та його родичами, з однієї сторони, та усиновлюваним і його нащадками з іншої сторони, виникають права та обов'язки, аналогічні тим, що існують між батьками і дітьми та їх родичами за походженням.

8. Опіка та піклування – це форма влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю з метою забезпечення та захисту її особистих немайнових і майнових прав та інтересів.

9. Опіка та піклування є родовими поняттями відносно понять «прийомна сім'я» та «дитячий будинок сімейного типу», з врахуванням положень ч. 4 ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України, якими передбачено, що прийомні батьки і батьки-

вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники.

10. Відносини, що складаються між прийомними батьками, батьками-вихователями та влаштованими у їхні сім'ї підопічними дітьми, є квазі-сімейними формами влаштування дітей в сім'ю.

Враховуючи практику ЄСПЛ щодо того, що між підопічними дітьми і особами, які їх виховують, можуть складатися сімейні відносини, обґрунтовується пропозиція щодо внесення змін до СК України стосовно забезпечення права підопічних дітей і опікунів/піклувальників (батьків-вихователів, прийомних батьків) на спілкування після закінчення опіки та піклування у разі, якщо між ними виникли сімейні відносини.

Спори між батьками і опікунами/піклувальниками (батьками-вихователями, прийомними батьками) розглядаються в судовому порядку. Суд розглядає справу про надання права на спілкування особі, під опікою (піклуванням) якої перебувала дитина, і такій дитині, за обов'язкової участі заявників, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, батьків, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я може висловити свою думку.

11. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї і договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу належать до змішаних цивільно-правових договорів з превалюванням елементів договору про надання послуг. Предметом таких договорів є: виховання, утримання та нагляд за прийомною дитиною. Такі договори є договорами на користь третьої особи, оплатними, двосторонніми.

12. У результаті дослідження історії розвитку норм про патронат, мети його запровадження протягом різних історичних періодів, а також врегулювання у чинному законодавстві доводиться необґрунтованість ототожнення відносин патронату з інститутом опіки та піклування.

13. Політика деінституціоналізації, запроваджена Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09 серпня 2017 р. №526-р, передбачає перенесення практики догляду за дітьми-сиротами та

дітьми, позбавленими батьківського піклування, з інтернатного середовища у сім'ї.

Враховуючи досвід зарубіжних країн, а також сучасний стан влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у нашій державі доведено необхідність збереження інтернатних закладів для влаштування згаданих категорій дітей, а також потребу у популяризації таких сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я.

14. Прогалина, що існує у законодавстві щодо відсутності поняття «влаштування дітей до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», шляхом доповнення розділу IV СК України окремою статтею такого змісту: «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в установи для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – це влаштування таких категорій дітей під нагляд до закладів освіти, закладів охорони здоров'я, соціального захисту різних форм власності, у тому числі, створених юридичними особами приватного права у формі непідприємницьких товариств або громадських спілок, діяльність яких відповідає вимогам нормативно-правових актів».

15. СК України встановлено відповідальність за самочинну зміну місця проживання малолітньої дитини. Обґрунтовано пропозицію щодо необхідності доповнення ст.162 СК України частиною третьою такого змісту: «3. Особу, яка самочинно змінила місце проживання малолітньої дитини, може бути в судовому порядку зобов'язано відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану цій малолітні дитині.».

16. Норми щодо процедури усиновлення в консульській установі та дипломатичному представництві України є дискримінаційними. Процедура усиновлення має бути однаковою як для усиновлювачів-громадян України, які постійно проживають в Україні, так і для усиновлювачів-іноземців чи усиновлювачів-громадян України, які проживають за межами України.

Запропоновано залишити повноваження закордонних дипломатичних установ щодо усиновлення дітей-громадян України лише щодо випадків

усиновлення одним із подружжя дитини другого з подружжя, які постійно або тимчасово проживають за межами України.

Водночас має бути чітко врегульована процедура усиновлення в закордонних дипломатичних установах, порядок ведення обліку усиновлених дітей в електронному реєстрі, держателем і розпорядником якого має бути Кабінет Міністрів України.

17. Видається необхідним доповнити ст. 226 СК України новою частиною такого змісту «4. Справи про усиновлення іноземцями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, суд розглядає у відкритому судовому засіданні.».

Запровадження такої норми сприятиме спрощенню здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які є громадянами України.

18. Конкретизація вимог до кандидата в опікуни (піклувальники) щодо переважного права осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з дитиною, бути призначеними опікуном (піклувальником) (ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», та ч. 4 ст. 63 ЦК України) суперечить положенням ч. 2 ст. 244 СК України і значно звужує коло осіб, в сім'ї яких можуть бути влаштовані діти.

При встановленні опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, норми СК України є визначальними, норми ЦК України та Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» застосовуються субсидіарно.

19. На підставі системного аналізу ст. 256-1 СК України, ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», п. 6 Положення про прийомну сім'ю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №565, щодо визначення прийомної сім'ї обґрунтовується висновок про доцільність виключення із визначення, наведеного у ст. 1 Закону України

«Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», словосполучення «із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування».

20. Патронат над дітьми належить до соціальних послуг, що надаються з метою запобігання, подолання та протидії домашньому насильству. У зв'язку з цим пропонується виключити з Розділу IV СК України главу 20 «Патронат над дітьми».

21. Положення ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» не відповідають статті 47 Конституції України. Пропонується внести зміни до частини другої статті 33 Закону, замінивши фразу «в разі відсутності в таких дітей права на житло» на «в разі відсутності у таких дітей житла, що належить їм на праві власності або користування».

22. Видається доцільним доповнити перелік осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, такою категорією осіб, як усиновлювачі. З цією метою пропонується доповнити п. 7 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» словом «усиновлювачі» після слова «батьки».

Усиновлення є актом цивільного стану нарівні з батьківством, актові записи щодо згаданих станів є окремими незалежно від реалізації права усиновлювачів бути записаними матір'ю, батьком дитини.

23. Серед інших суб'єктів, які можуть брати участь у заходах щодо запобігання та протидії домашньому насильству, у ч. 5 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» названо також фізичних осіб, які надають соціальні послуги, у тому числі послуги патронату над дітьми. Відзначено суперечність наведеної норми положенням СК України, відповідно до яких патронат – це не послуги, а форма влаштування дітей. А соціальні послуги, передбачені статтями 10 та 17 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», вважаються патронажем. Неточність формулювання норми ч. 5 ст. 6 згаданого Закону призводить до неоднозначності в його розумінні та трактуванні на практиці.

24. Виходячи з теоретично обґрунтованих висновків щодо існування двох основних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – усиновлення та опіки і піклування (з такими різновидами опіки, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я) – зроблено висновок про необхідність розроблення і прийняття Закону «Про опіку та піклування». Предметом регулювання цього закону мають бути відносини, що виникають у зв'язку зі встановленням, здійсненням та припиненням опіки та піклування.

У законі слід систематизувати актуальні норми чинних нормативно-правових актів щодо встановлення опіки та піклування, зокрема й відносин з організації дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї, деталізувати повноваження органів опіки та піклування як установників управління майном малолітньої дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, щодо раціонального, прибуткового для дітей використання належного їм нерухомого майна.

25. Необхідно вилучити зі ст. 437 ЦПК України норм, якими передбачені повноваження державного виконавця щодо подання ним до суду подання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу, як неефективних в практичному застосуванні. Такі повноваження пропонується передати органам опіки та піклування.

26. Недостатнім є використання у національній юридичній практиці даних правової статистики для визначення ефективності застосування окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, окреслення шляхів удосконалення законодавства, а також діяльності органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та суду.

Для прийняття ефективних рішень у сфері нормотворчості та правозастосування на національному та міжнародному рівнях з метою поліпшення добробуту дітей, зроблено висновок про необхідність перегляду національної статистичної системи щодо збору даних про: дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; дітей, які постраждали від домашнього насильства, у тому числі постраждали від насильства за ознакою статі; дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; дітей, які потребують додаткового захисту; причини позбавлення батьків батьківських прав; причини

повернення дітей, позбавлених батьківського піклування, в кровні сім'ї із дитячих інтернатних закладів, а також сімей, в які вони були влаштовані на виховання; дитячі заклади всіх форм власності для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо.

28. На сьогодні жодним нормативно-правовим актом не передбачено здійснення статистичних спостережень щодо передачі дитини за договором патронату у сім'ю, облік кількості складених актів про факт передачі дитини. З метою ефективного забезпечення прав та інтересів дітей, виявлення закономірностей у якісному і кількісному застосуванні інституту патронату обґрунтовано необхідність враховувати кількість дітей, переданих під патронат, причини передання, вид законних представників, від яких передається дитина, отримання/неотримання згоди щодо передання дитини під патронат, термін перебування дитини під патронатом, причини припинення договору про патронат. Тільки так можна визначити, чи є цей інститут результативним, чи є він ефективнішим за поміщення дитини в інтернатний заклад на період подолання її сім'єю складних життєвих обставин, та протягом якого періоду сім'ї долають такі обставини і що цьому сприяє тощо.

Запропоновано внести зміни до Форми електронної обліково-статистичної картки дитини, затвердженої наказом Міністерства соціальної політики України від 28 грудня 2015 р. №1256, в якій передбачити не тільки облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а й відомості про передання дітей за договором патронату.

Необхідним є внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. №148, якими слід передбачити ведення детальної статистичної інформації соціальними закладами, які здійснюють функції з організації надання послуг патронату.

28. Доцільно упорядкувати діяльності закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, різних форм власності шляхом запровадження їх ліцензування, налагодження системи нагляду та перевірки відповідними органами державної влади так само, як і щодо інтернатних закладів, створених органами державної влади та місцевого самоврядування.

29. Приєднання України до Конвенції ООН про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 р., а також внесення відповідних змін до національного законодавства є необхідним.

У разі ратифікації Конвенції потребуватиме змін ст. 216 СК України, якою встановлено заборону посередницької, комерційної діяльності щодо усиновлення дітей. Може бути дозволена посередницька діяльність щодо усиновлення дітей організаціям, які мають ліцензії, видані в Україні, іноземним уповноваженим організаціям за умови їх акредитації в Україні. Такі організації мають бути некомерційними з основною метою діяльності – надання професійної допомоги щодо усиновлення усиновлювачам-іноземцям.

30. Позитивно оцінюючи діяльність неурядових організацій із захисту прав дитини, наведено критичні аргументи щодо створення за ініціативою Уповноваженого Президента України з прав дитини Національного управління по реформі деінституціоналізації (DI Офіс) у формі неурядової установи, що фінансується донорами, та покладення на нього повноважень із координації, контролю співпраці між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо реалізації реформи.

Формування державної політики щодо реформування інтернатних закладів та вирішення долі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не може покладатися на іноземні чи міждержавні громадські організації. Участь таких організацій може полягати у сприянні обміну досвідом між фахівцями із країн, де реформа інтернатних закладів пройшла успішно, консультуванні, навчанні вітчизняних спеціалістів у сфері надання соціальних послуг для дітей, наданні цільових інвестицій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративний кодекс УСРР від 12.10.1927. *Систематичний збірник чинних законів УСРР*. Т.ІІІ. Адміністративні, кримінальні та поправно-трудові закони, чинні на 01.11.1929. Х.: Видавництво Наркомюсту УСРР, 1929. С. 5–137.

2. Азаревич Д. Брачные элементы и их значение. Историко-юридические исследования. Ярославль, 1879. 136 с.

3. Азаревич Д.И. Из лекций по римскому праву. Вып. 1. Одесса, 1885.

4. Азаревич Д. Русский брак. *Журнал гражданского и уголовного права*. С.-Пб.: Тип. Правительствующего Сената, 1880. Кн. 5. С. 82–132.

5. Азаревич Д. Русский брак. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1880. Кн. 6. С. 97–139.

6. Азаревич Д. Семейные имущественные отношения по русскому праву: Апрель. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1883. Кн. 4. С. 101–136.

7. Азаревич Д.И. О различии между опекой и попечительством по римскому праву. С.-Пб.: Тип. т-ва "Обществ. польза", 1872. 320 с.

8. Азаревич Д. Семейные имущественные отношения по русскому праву. *Журнал гражданского и уголовного права*. С.-Пб.: Тип. Правительствующего Сената, 1883. Кн. 4. С. 101–136.

9. Азизова А. Усыновление (удочерение) по советскому семейному праву: автореф. дис. … кандидата юридических наук: 12.00.03 – гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право. М., 1987. 22 с.

10. Александрова Ю.В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2012. 19 с.

11. Анатольєва О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ

століття. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2003. 216 с.

12. Андрейців І. Прийомні батьки спалили тіло шестирічної доньки у Кривому Розі. 25.07.2017. *Українська правда*. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2017/07/25/225511/

13. Андрухів О.І. Боротьба з дитячою безпритульністю в західних областях української радянської соціалістичної республіки в умовах звільнення від нацистських окупантів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2018. №31. С. 25–28.

14. Андрухів О.І. Правові засади з подолання дитячої безпритульності й бездоглядності у 1940–1950-х роках. *Право і суспільство*. 2017. №3. С. 3–7.

15. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Юристъ, 2003. 333 с.

16. Антокольская М. В. Семейное право: учебник. Изд-е 3-е, перераб. и доп. М.: Норма: Инфра-М, 2010. 336 с.

17. Артеменко (Губанова) О. В. Усиновлення в Україні: адміністративно-правовий аспект: монографія. К.: Компринт, 2016. 139 с.

18. Аряєв М.Л. Жорстоке поводження з дітьми. *Перинатологія та педіатрія*. 2002. №1. С. 56–60.

19. Бабкін В. Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права /В. Бабкін, Б. Усенко. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Т. 1. К.: ВД «Юридична книга», 2002. С. 17–19.

20. Баранцевич Е.М. О призрѣніи сирыхъ, увѣчныхъ, старыхъ патронируемыхъ лицъ и дѣтей ихъ. Томск: Тип. Приюта и дома трудолюбия, 1910. 35 с.

21. Барило Т.С. Комиссии по делам несовершеннолетних /отв. ред. И. П. Лановенко. К.: Наукова думка, 1976. 90 с.

22. Барков А.В. Договор как средство правового регулирования рынка социальных услуг. Монография. М.: Юрист, 2008. 291 с.

23. Барков А.В. Правовая природа договоров социального содействия детям, оставшимся без попечения родителей. *Гражданское право*. 2008. №4. С. 25–27.

24. Басов Н.Ф. История социальной работы. Практикум. М.: Издательско-торговая компания «Дашков и К», 2008. 340 с.

25. Беляев И.Д. История русского законодательства. СПб.: Издательство «Лань», 1999. 639 с.

26. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. М.: Юрид. лит-ра, 1974. 304 с.

27. Березовська К.І. Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2019. 22 с.

28. Березовська К.І. Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2019. 252 с.

29. Борисова В.І. Патронат над дітьми /Сімейне право України: Підручник /За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 227–232.

30. Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний. *Журнал Министерства юстиции*. Том 32. С.-Пб.: Типография Правительствующего Сената, 1867. С. 435–454.

31. Боровиковский А.Л. Конституция семьи по проекту Гражданского уложения. С.-Пб.: Сенатская Типография, 1902. 40 с.

32. Боровиковский А. Л. О правах женщин по законам Черниговской и Полтавской губерний. Доклад. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1882. Кн. 6. С. 64; Кн. 7. С. 65–119.

33. Ботвинников Б. Є. та Кулік М. М. Засиновлення /Збірник чинного в УСРР законодавства про опіку, піклувательство та засиновлення. Харків: видання «Геть неписьменність», 1928. 100 с.

34. Бошко В. Родинне право /За ред. Г. І. Волкова. Х.: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1930. 28 с.

35. Бошко В. И. Очерки советского семейного права. К.: Наукова думка, 1952. 320 с.

36. Брайловська А. І. Кримінально-правова кваліфікація неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2012. 228 с.

37. Бурак Ю. Я. Законы о браке и семье Рабочее издательство «Прибой» Ленинград, 1925. 47 с.

38. Буроменський М. Звернення до Європейського суду з прав людини. Х.: ХПГ, 2000. *Інформ. портал ХПГ*. URL: http://khpg.org/index.php?id=1080677442

39. В прокуратуре не знают, возвращать ли матерям украденных детей /О. Константинов, А. Сибирцев, Х. Коновалова, А. Харченко. *Газ. «Сегодня»*. 14.06.2010. URL: https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/v-prokurature-ne-znajut-vozvrashchat-li-materjam-ukradennykh-detej-201208.html

40. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2001. 17 с.

41. Васьковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. 508 с.

42. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

43. Венедиктова І. В. Договір довірчого управління майном як форма реалізації правового інституту довірчого управління майном в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Х., 2003. 207 с.

44. Визначення напрямів соціальної політики української держави в контексті трансформації інституту сім'ї: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень (2014). 19 с. *Сайт НІСД.* URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Family2014-f2dfc.pdf

45. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 21 с.

46. Вирок Дзержинського міського суду Донецької області 05.08.2019 у справі 225/1952/17, провадження №1-кп/225/35/2019. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/83437632

47. Вирок Подільського районного суду міста Києва від 08.12.2014 у справі №758/1745/14-к. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/41784222

48. Вислоцька Т. Ю. Кримінально-правова охорона таємниці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2017. 275 с.

49. Висновок №190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи (Страсбург, 26 вересня 1995 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590

50. Відповідь на запит ОНУ щодо статистичних даних здійснених усиновлень Міністерства соціальної політики України від 22.12.2018 №91/0/143-18/375.

51. Відповідь на запит ОНУ щодо статистичних даних здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України від 07.12.2018 Міністерства закордонних справ України від 14.12.2018 №71/ВМУ/091-546-1164

52. Відповідь на запит ОНУ щодо статистичних даних здійснених усиновлень у консульських установах та дипломатичних представництвах України від 17.12.2018 Міністерства закордонних справ України від 18.12.2018 №71/ВМУ/091-546-1166

53. Вінгловська О. Діти України потребують правового захисту. *Право України*. 1996. №4. С. 31–33

54. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права /Науч. ред.: Глазычев А. Л., Уткин А. И., Филиппов А. Ф., Хестанов Р. З. М.: Изд. Дом «Территория будущего», 2005. 800 с.

55. Вольман И. С. Опека и попечительство. Бесплатное приложение к журналу «Юрист». С.-Пб.: Типография СПб. Т-ва Печ. и Изд. дела «Труд»,1903. 172 с.

56. Вольман И. С. Опека и попечительство: Практическое руководство: Сборник действующих в Империи законов об опеках и попечительствах и об опекунских учреждениях, с разъяснениями Сената и замечаниями составителя. С.-Пб.: Издание Юридического Книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой "Законоведение", 1913. 452 с.

57. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М.: Юрид. лит-ра, 1972. 336 с.

58. Воронина З.И. Институт фактического воспитания в семейном праве. *Правоведение*. 1992. №5. С. 98–102.

59. Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей, принята Всемирной встречей на высшем уровне в интересах детей, Нью-Йорк, 30.09.1990. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075

60. Всеобщая декларация прав человека принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

61. Выступление Н. С. Хрущева при открытии и закрытии совещания в ЦК КПСС по вопросу об организации школ-интернатов. 5 марта 1956 г. /*Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени*: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2 т. /Гл. ред. Н.Г. Томилина. М.: МФД, 2009. Т. 2. С. 285–287.

62. Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення(удочеріння): аналіз складів злочинів: дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Х., 2012. 237 с.

63. Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей *и в* России. М.: Право и жизнь, 1924. 68 с.

64. Гессен И. В. Новый закон о внебрачных детях. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1902. №29. С. 1315–1327.

65. Гессен И. В. Новый закон о внебрачных детях. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1902. №28. С.1315-1327.

66. Гессен И. В. Проект гражданского уложения и семейственное право. *Вестник и Библиотека Самообразования*. 1903. №18. С. 753–760.

67. Гессен И. В. Узаконение, усыновление и внебрачные дети. Изд. 3-е, переработанное и дополненное, с разъяснением гражданского кассационного департамента, его отделений, а также 1 и 2 департаментов Прав. сената. Петроград: Издание Юридического книжного склада «ПРАВО», 1916. 245 с.

68. Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1925. 232 с.

69. Гопанчук В. С. Лишение родительских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 1991. 19 с.

70. Гордієнко Н. М. Проблеми реформування інтернатних закладів з погляду педагогів (за даними соціологічного дослідження). *Український соціум.* 2017. №4 (63). С.70-83.

71. Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2005. 195 с.

72. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) /Пер. с франц. В. Захватаев /Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев /Приложения 1–4: В. Захватаев /Отв. ред. А. Довгерт. К.: Истина, 2006. 1008 с.

73. Гражданский кодекс РФ. Часть первая: Научно-практический комментарий /Отв. ред. Т. Е. Абова, А. Ю. Кабалкин, В. П. Мозолин. М.: БЕК, 1996. 980 с.

74. Гражданское право России. Общая часть: Курс лекций /Отв. ред. О. Н. Садиков. М.: Юристъ, 2001. 776 с.

75. Гражданское право. Учебник. Ч. III /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М.: Проспект, 1998. 592 с.

76. Гражданское право. Часть первая: Учебник /Под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. М.: Юристъ, 1997. 536 с.

77. Гражданское право: Учебник. 5-е изд., перераб. и доп. Т. 1 /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М.: Проспект, 2001. 632 с.

78. Гражданское уложение. Кн. 2. Семейственное право: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) /под ред. И.М. Тютрюмова; сост. А. Л. Саатчиан. М.: Волтерс Клувер, 2008. 652 с.

79. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права /под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. М.: Изд-во «Зерцало», 2003. 496 с.

80. Грицанов А. А. Новейший философский словарь 3-е изд., испр. Минск: Книжный Дом, 2003. 1280 с.

81. Грицишин Н. С. Опіка сиріт в народному побуті Галичини. На матеріалах XX століття: автореф. дис. … канд. істор. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2008. 19 с.

82. Губанова О. В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К., 2011. 200 с.

83. Дашкевич П. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии. *Юридический вестник Московского юридического общества*. М.: Типография А. И. Мамонтова и Ко», 1887. Т.XXV. Кн. 4, №8. С. 538–565.

84. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций, утверждена резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621

85. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей /*Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX –XX ст.)*: хрестоматія /упоряд. Л. Д. Березівська. К.: Науковий світ, 2003. С. 237–240.

86. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях: декларація ООН від 03.12.1986. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131

87. Декрет ЦИК и СНК РСФСР от 1 марта 1926 года «Об изменении Кодекса Законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве». *СУ*. 1925. №13. Ст. 101.

88. Демидов А. Б. Философия и методология науки: Курс лекций. Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2006. 94 с.

89. Деревнин А. А. Определение юридических понятий. *Академический юридический журнал*. 2004. №1. С. 4–8.

90. Деркаченко Ю. В. Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 «Міжнародне право». К., 2010. 170 с.

91. Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною", оплати послуг із здійснення патронату над дитиною та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримки малих групових будинків: постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2019 №552. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D0%BF#n85

92. Деякі питання здійснення патронату над дитиною: постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №148 (станом на 10.07.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF

93. Деякі питання обліку громадян України, які проживають за межами України: постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.2020 №85. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85-2020-%D0%BF#n8

94. Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю: постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 р. №800. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF/ed20181003

95. Джабраилова А. Д. Охрана прав и интересов несовершеннолетних, оставшихся без родительского попечения, органами опеки и попечительства (на материалах ДАССР): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1987. 16 с.

96. Джандарбек Б.А. Усыновление (удочерение) в семейном праве Республики Казахстан. Алматы 2007. 186 с.

97. Дзюбинська Х.А. Опіка і виховання дітей-сиріт у діяльності благодійних товариств Польщі (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Дрогобич, 2015. 20 с.

98. Дитячі інтернатні заклади у 2001 році: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2002. 30 с.

99. Дитячі інтернатні заклади у 2004 році: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2005. 30 с.

100. Дитячі інтернатні заклади у 2005 році: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2006. 36 с.

101. Дитячі інтернатні заклади у 2006 році: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2007. 48 с.

102. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики /*Антологія української юридичної думки*: в 6 т. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. С. 384.

103. Довідка до засідання колегії Міністерства соціальної політики України «Про реформування інтернатних закладів і створення органами місцевого самоврядування умов для повноцінного виховання дитини в сім'ї або умовах, наближених до сімейних, у межах територіальної громади її постійного проживання». *Сайт Департаменту соціального захисту населення Чернігівської ОДА*. URL: http://upsz.cg.gov.ua/web_docs/1771/2017/10/docs/31.10.2017-DOVIDKA_1.pdf

104. Драгневич Л. Ю. Деякі аспекти законодавчого врегулювання проблеми влаштування неповнолітніх дітей, позбавлених батьківського піклування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2002. №5 (4). С. 24.

105. Духовна криза суспільства і шляхи її подолання: парламентські слухання, 05.11.2003. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl051103.htmi

106. Дювернуа Л. Н. Чтения по гражданскому праву. Т.1. Введение. Учение о лице /Под общ. ред. В. А. Томсинова (напечатана за: Дювернуа Л. Н. Чтения по гражданскому праву. Т. 1: Введение и часть общая: Вып. 1. 1902; Вып. 2: Лица. Вещи, 1902; Вып. 3: Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке, 1905. Т. 1: Вып. 1–3 /Дювернуа Н. Л., засл. проф. С.-Петерб. ун-та. 4-е изд. С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. С. 330–339). М.: Зерцало-М, 2014. 566 с.

107. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву: Введение и часть общая. Т. 1: Ч. 2. 4-е изд. С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. 434 с.

108. Дячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2006. 186 с.

109. Ершова Н. М. Опека и попечительство над несовершеннолетними: автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1957. 15 с.

110. Ершова Н. М. Опека и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву. М.: Госюриздат, 1959. 108 с.

111. Ершова Н. М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. М.: Наука, 1971. 103 с.

112. Ефимов В.В. Лекции по истории римского права. СПб.: Тип. В.С. Балашева и Ко, 1891. 485 с.

113. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996, набрання чинності – 01.07.2000; дата підписання від імені України – 07.05.1999, ратифіковано із заявою Законом №69-V від 03.08.2006, дата набрання чинності для України – 01.04.2007. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135

114. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008, ратифіковано Законом №3017-VI від 15.02.2011 із застереженням та заявою, дата набрання чинності для України 01.09.2011. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17

115. Європейська Соціальна Хартія (переглянута). Страсбург, 03.05.1996, ратифіковано із заявами Законом №137-V від 14.09.2006. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

116. Євтєєва Д. П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2014. 20 с.

117. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Міністерство юстиції України. URL: https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search

118. Железняк Н. А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наукові записки*. Том 21. Юридичні науки. 2003. С.8–14.

119. Журило С. С. Цивільно-правове регулювання усиновлення дітей - громадян України іноземними громадянами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 –

цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2015. 208 с.

120. З питань здійснення судово-правової реформи в Україні: парламентські слухання, 16.03.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl160305.htm

121. З питань оздоровлення та відпочинку дітей і молоді 09.02.2011. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0902111.htm

122. З питань оздоровлення та відпочинку дітей і молоді 03.04.2013. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl7/5session/par_sl/sl0304113.htm

123. Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства: парламентські слухання, 07.06.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl070605.htm

124. Забродина В. Н. Усыновление по советскому семейному: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Л., 1980. 19 с.

125. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

126. Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: затверджено Законом України від 05.03.2009 №1065-VI. *Оф. сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-17

127. Загоровский А. И. Курс семейного права. Одесса: «Экономическая» тип. 1902. 468 с.

128. Загоровский А. О разводе по русскому праву. Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. 494 с.

129. Загоровский А. И. Курс семейного права /Под ред., с предисл. Томсинова В. А. М.: Зерцало, 2003. 464 с.

130. Загоровский А. И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданскимъ кодексам в связи с принципиальным решением

вопроса о незаконнорожденныхъ вообще. Киевъ: Въ университетской типографии, 1879. 199 с.

131. Загоровский А. И. О внебрачныхъ детяхъ по новому закону в связи с постановлениями о нихъ западноевропейских гражданских кодексовъ. Одесса: «Экономическая типография», 1903. 85 с.

132. Загоровский А. И. О незаконных детях по русскому законодательству. *Вестник Европы*. 1882. Кн. 3. С. 379–404.

133. Законодавче забезпечення сучасної економічної політики в умовах конституційної реформи: парламентські слухання, 18.05.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl180505.htm

134. Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні: парламентські слухання, 22.12.2010. *Сайт ВРУ*. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl221210.htm

135. Законодательство Екатерины II. В двух томах. Т. 1. М.: Юрид. лит-ра, 2000. 1056 с.

136. Законодательство Петра I. М.: Юрид. лит-ра, 1997. 800 с.

137. Законы гражданские: практический и теоретический комментарий /под ред. А. Э. Вормса, В. Б. Ельяшевича. М., 1913. Т. X. Ч. I.

138. Залеский В. Ф. Попечение о беспризорных и покинутых детях. Казань: Типо-лит. Ун-та, 1916. 714 с.

139. Запит на публічну інформацію Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 07.12.2018 Міністерству закордонних справ України.

140. Запит на публічну інформацію Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 17.12.2018 Міністерству закордонних справ України.

141. Запит на публічну інформацію Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 22.12.2018 Міністерству соціальної політики України.

142. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства за 2007 рік. Статистичний збірник. К.: ДКСУ, 2008. 72 с.

143. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства за 2010 рік: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2011. 78 с.

144. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства за 2011 рік: Статистичний бюлетень. К.: ДКСУ, 2012. 78 с.

145. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства за 2014–2016 роки. Статистичний збірник. К.: ДКСУ, 2017. 75 с.

146. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства за 2017 рік. Статистичний збірник. К.: ДКСУ, 2018. 77 с.

147. Звіт про результати аудиту ефективності впровадження проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що підтримується коштами Міжнародного банку реконструкції та розвитку, затверджений рішенням Рахункової палати від 14.04.2020 **№**10-4. *Сайт Рахункової палати України*. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2020/10-4_2020/Zvit_10-4_2020.pdf

148. Зилковская Л.М. Некоторые аспекты охраны прав детей в свете международных соглашений. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 15: Правознавство. С.33–40.

149. Зилковская Л.М. Правовые проблемы защиты прав детей в исследованиях ученых Новороссийского Университета. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип. 9: Правознавство. С.32–40.

150. Зилковская Л.М. Совершенствование законодательства Украины об устройстве детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: вопросы дефинирования. *Право.by*. 2016. №2. С. 118–123.

151. Зилковская Л.М. Устройство детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения, по законодательству Украины, России и Беларуси. *Промышленно-торговое право*. 2009. №3. С.47–53.

152. Зілковська Л.М. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наука і правоохорона*. 2013. №1 (19). С. 261–264.

153. Зілковська Л.М. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права: Зб. наук. праць, присвяч. 80-ій річниці з дня народження Я.М. Шевченко* /Відп.

ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. К.: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 59–64.

154. Зілковська Л.М. Правова природа договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвячена 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Х.: Право, 2013. С. 70–72.

155. Зілковська Л.М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. *Наука і правоохорона*. 2016. №1 (31). С. 296–301.

156. Зілковська Л.М. Деякі проблеми захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях. *Держава і право*. 2005. Вип. 29. С. 376–380.

157. Зілковська Л.М. До питання про удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей на житло. *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 323–327.

158. Зілковська Л.М. Загальна характеристика понять, що використовуються у законодавстві щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 261–267.

159. Зілковська Л.М. Недоліки законодавства про патронат над дітьми та шляхи його удосконалення. *Держава і право*. 2007. Вип. 27. С. 323–327.

160. Зілковська Л.М. Патронат як нова форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Материалы 62-й научн. конф. проф.-препод. состава и аспирантов ОНУ им. И.И. Мечникова*. Одесса, 28–30 ноября 2007 г. Одесса: ОНУ им. И.И. Мечникова, 2007. С. 113–115.

161. Зілковська Л.М. Питання удосконалення законодавства про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами. *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 17 травня 2013 р. Одеса: Астропринт, 2013. С. 186–188.

162. Зілковська Л.М. Правове регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2007. №4 (24). С.127–133.

163. Зілковська Л.М. Правове регулювання усиновлення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2002. 177 с.

164. Зілковська Л.М. Принцип пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні: сутність і значення. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 15. Вип. 1: Правознавство. С. 38–44.

165. Зілковська Л.М. Проблема жорстокого поводження з дітьми та шляхи її вирішення. Матеріали науково-практичної конференції «Феномен жорстокого поводження з дітьми: стан, проблеми, шляхи розв'язання» (21 квітня 2004 р.). Одеса: ООДА, 2004. С. 32–38.

166. Зілковська Л.М. Проблеми захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2008. №4 (28). С.136–140.

167. Зілковська Л.М. Проблеми удосконалення законодавства про усиновлення. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип.10: Правознавство. С. 48–54.

168. Зілковська Л.М. Сутність конституційних гарантій прав дітей та їх взаємозв'язок із сімейним правом. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. Вип. 2 (27): Правознавство. С. 15–22.

169. Зілковська Л.М. Таємниця усиновлення і проблеми правового регулювання її дотримання. *Правова держава*. 2008. Вип. 20. С.303–310.

170. Зілковська Л.М. Щодо участі прокурора про усиновлення. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 366–369.

171. Зілковська Л. М., Черненко В. А. Проблемні питання застосування законодавства про стягнення аліментів з батьків, діти яких були усиновлені. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. №1. С. 109–119.

172. Зінченко А. Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках. К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. С. 12–13.

173. Зміни до Угоди про позику (Проект "Модернізація системи соціальної підтримки населення України") між Україною та Міжнародним Банком реконструкції та розвитку №8404-UA від 09.07.2014: лист, міжнародний документ від 25.02.2020. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996_001-20#Text

174. Иванова Г. М. Мегапроект Хрущева – школы-интернаты: от утопии к реальности. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2018. №3(2). т. 20. С. 367.

175. Индыченко С. П. Личные права и обязанности родителей и детей автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 1973. 23 с.

176. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций. Ч. III. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право: Учебн. пособие для высш. юрид. учеб. заведений. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 347 с.

177. История и философия науки: Учебн. пособие для аспирантов /Под ред. А. С. Мамзина. СПб.: Питер, 2008. 304 с.

178. Ігнатенко К. В. Соціально-педагогічні умови підготовки прийомних батьків до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка. Слов'янськ, 2013. 20 с.

179. Інструкція про опіку, патронат і усиновлення дітей, затверджена наказом Міністерства освіти УРСР, Міністерства юстиції УРСР, Міністерства охорони здоров’я УРСР. К.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1949. 40 с.

180. Інструкція про опіку, піклувательство та засиновлення, затверджена Постановою НКСЗ УСРР від 22 липня 1927 р. *Збірник чинного в УСРР законодавства по опіку, піклування та засиновлення* /Під ред. Г.М. Покорного. Х.: Видавництво Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність», 1928. 100 с.

181. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: Навч.-метод. комплекс /Автор.-упоряд.: О.В. Безпалько, І.Д. Звєрєва, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський та інш. /За заг. ред.: І.Д. Звєрєвої, Ж.В. Петрочко. К.: Фенікс, 2007. 528 с.

182. Кавелин К. Д. Очерк отношений, возникающих из семейного союза. СПб.: Тип. Правительствующего сената, 1884. 172 с.

183. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2001. 191 с.

184. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: Підручник. К.: Кондор, 2005. 609 с.

185. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Ріядські керівні принципи) 14.12.1990. Сайт *ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_861

186. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Програма Ради Європи «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми» Видавництво Ради Європи, 2013. 51 с. *RM.COE.INT*. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

187. Кидалова А. Обов'язки та права батьків щодо виховання та розвитку дитини: окремі проблеми. *Право України*. 2004. №3. С. 88–91.

188. Киреева Н. А. Участие органов опеки и попечительства в советском гражданском процессе: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1985. 23 с.

189. Кистяковский А. О незаконнорожденных. *Журнал Гражданского и Уголовного Права*. 1880. Кн. 1. С. 64–65.

190. Кистяковский А. О незаконнорожденных. *Журнал Гражданского и Уголовного Права*. 1880. Кн. 2. С. 26–27.

191. Кистяковский А. Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. К.: Унив. тип. (И. И. Завадского), 1878. С. 11–13.

192. Кишкин С. Детская беспризорность и институт усыновления. *Революционная законность*. 1926. №3–4. С. 17–19.

193. Клячко М. М. Усыновление по советскому семейному праву. Москва: Госюриздат, 1963. 53 с. (Юридические консультации для населения в вопросах и ответах)

194. Коваль О.В. Захист права на житло дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2015. 228 с.

195. Ковальчук І. В. Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2009. 226 с.

196. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану, затверджений 3-ою сесією Центрального Виконавчого комітету Української РСР 31 травня 1926 року. Офіціальний текст зі змінами і доповненнями на 1 липня 1949 р., з постатейними матеріалами та додатками. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. 140 с.

197. Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. *ВВР УРСР*. 1969. №26. Ст.204.

198. Кодекс законов о народном просвещении У.С.С.Р, утвержденный постановлением ВУЦИК 22.11.1922 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. №49. Ст.729.

199. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве, принят на сессии ВЦИК РСФСР 16 сентября 1918 года. *КонсультантПлюс*: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=2902#039797073161527585

200. Кологрёва О. Земельный вопрос – под надзором прокуратуры. Интервью прокурора Одесской области И. А. Проценко. *Газ. «Юг»*, 13.01.2011. №1 (15844). URL: http://yug.odessa.ua/index.php/home/arc/1233.html

201. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации /Под общ. ред. П. В. Крашенинникова, П. И. Седугина. М.: Изд-во НОРМА, 2001. 480 с.

202. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р., дата підписання Україною – 21.02.1990 р., дата ратифікації – 27.02.1991 р., дата набуття чинності для України – 27.09.1991. *Сайт ВРУ*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

203. Конвенція про захист дітей від експлуатації та наруги сексуального характеру від 25.10.2007, набрання чинності – 01.07.2010, ратифіковано з заявами Законом №4988-VI від 20.06.2012, набрання чинності для України – 01.12.2012. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927

204. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: Конвенція ООН від 29.05.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365

205. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ РЄ від 04.11.1950 (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом №11 від 11.05.1994, Протоколом №14 від 13.05.2004), ратифікована Законом №475/97-ВР від 17.07.97. *ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

206. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2006. 198 с.

207. Кондратьева Л. Процесуальне становище неповнолітніх у справах про встановлення батьківства. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №6. С. 57–60.

208. Конончук Н.М. Сімейно-правовий статус дитини за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2014. 20 с.

209. Константинова Л. В. Социальная политика: штрихи к социологической концепции. *Социологические исследования*. 2005. №2. С. 37–38.

210. Коробова А.П. Правовая политика: понятие, формы реализации, приоритеты в современной России: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений. Саратов, 2000. 275 с.

211. Короткий опис проекту ЄС в Україні «Europaid/119126/C/SV/UA «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми». К., 2002.

212. Короткова Л. П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 1980. 15 с.

213. Короткова Л., Віхров О. Підвищувати відповідальність батьків за виховання дітей. *Право України*. 1996. №4. С. 46–49.

214. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2014. 231 с.

215. Коэткина И. А. Усыновление по советскому праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1953. 14 с.

216. Красицька Л. В. Співвідношення сімейного та цивільного права Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко) /за заг. ред. Р.О. Стефанчука. К.: АртЕк, 2017. С. 176–186.

217. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. О., 2008. 40 с.

218. Кузнецова И. М. Законодательство об усыновлении и практика его применения: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право». М.,1984. 25 с.

219. Кузьмичева Л. *А.* Усыновление по советскому праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 1976. 16 с.

220. Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації: Парламентські слухання, 20.04.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl200405.htm

221. Куницын А. В. Духовные завещания несовершеннолетних. *Журнал Министерства Юстиции*. 1863. Кн. 3. С. 646–649.

222. Курпас Ю. В. Становлення та розвиток інституту управління майном в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2004. 20 с.

223. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2013. 19 с.

224. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов’язки членів сім’ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2004. 198 с.

225. Леонова І. М. Особливості соціалізації дітей, що залишилися без піклування батьків. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2011. Вип. 2. С. 150-166.

226. Летова Н. В. Усыновление в Российской Федерации. Правовые проблемы. М.: Волтерс Клувер, 2006. 256 с.

227. Лившиц Е. Пересмотр принципиальной линии работы учреждений социально-правовой охраны /Материалы ко второму Всероссийскому Съезду социально-правовой охраны детей и подростков и детских домов, 26 ноября 1924 г. М., 1924. С. 18.

228. Логвінова М. Усиновлення (удочеріння): національно- та міжнародно-правові аспекти. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 90 с.

229. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2006. 20 с.

230. Лозинский С. О. Коллективы беспризорных и их вожаки: сб. ст. С. О. Лозинского, Н. П. Велецкой и А. В. Уласовой /под ред. Б. О. Боровича. Х.: Труд: Тип. ОкрИК'а, 1926. 136 с.

231. Любавский А. Юридические монографии и исследования. Т. 2. С.-Пб.: Типогр. Тов-ва «Общественная польза», 1867. С. 267–268.

232. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте: социально-правовые очерки. М.: Изд. Наркомюст, 1923. 302 с. URL: http://books.e-heritage.ru/book/10080585

233. Майданик Р. А. Інститут довірчої власності (траст): природа прав, умови рецепції у право України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 1996. 24 с.

234. Майер-Малы Т. Идея права – правовая наука – правовая политика. *Право XX века: идеи и ценности*. М.: Проспект, 2001. 213 с.

235. Маковей В., Сеник Г. Право на сім'ю: так чи ні міжнародному всиновленню? *Український журнал про права людини*. Українсько-американське бюро захисту прав людини. 2005. №6. С. 36–38.

236. Максимов В.Я. Руководство для составления деловых бумаг: [Практ. руководство для сост. всевозмож. деловых бумаг и ведения разных дел во всех судеб., адм. и сослов. учреждениях] /Сост. В. Максимов. 3-е изд., перераб. и знач. доп. М.: Изд. Кн-ва «Юрист», 1913. 1964 с.

237. Малишев О.О. Міські сирітські суди в Україні історико-правове дослідження /Відп. ред. І. Б. Усенко. К.: Прінт-Сервіс, 2013. 352 с.

238. Малишев О.О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2012. 20 с.

239. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 231 с.

240. Малько А. В. Правовая политика: актуальные проблемы исследования. *Труды Института государства и права РАН.* 2011. №4. С. 57–81.

241. Малько А. В., Рудковский В. А. Правоприменительная политика как фактор оптимизации осуществления права. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2014. №1(27). С. 5–14.

242. Малько А. В., Рудковский В. А. Правоприменительная политика: понятие, содержание, назначение. 2017. Т. 1. №3. С. 5–14.

243. Мамай І. В. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним і сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2016. 209 с.

244. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.

245. Маро (М. И. Левитина). Беспризорные. Социология, быт, практика работы /с предисловием Б. Залкинда. М.: Новая Москва, 1925. 454 с.

246. Матвеев Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской СССР. К.: Изд. Киевского университета, 1960. 66 с.

247. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник. М.: Юрид. лит-ра, 1985. 208 с.

248. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник. М.: Юрид. лит-ра, 1978. 240 с.

249. Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2-х ч. Часть 2). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. М.: Статут, 1997. 455 с.

250. Мельник Є. Ф. Права і обов’язки членів сім’ї. Деякі питання шлюбно-сімейного законодавства. К.: Вид-во політичної літератури України, 1976. 52 с.

251. Мельник О. В. Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн: дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. О., 2016. 238 с.

252. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. /І. С. Добронравова, О. В. Руденко, Л.І. Сидоренко та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). К.: ВПЦ "Київський університет", 2018. 607 с.

253. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення: монографія. К.: Логос, 2012. 196 с.

254. Михеева Л. Ю. Опека и попечительство: Теория и практика /под ред. д.ю.н., профессора Р.П. Мананковой. М.: Волтерс Клувер, 2004. 368 с.

255. Мінченко Д. А. Визнання та виконання рішень іноземних судів: Україна та Англія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2018. 20 с.

256. Мордань О. О. Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишились без піклування батьків: дис. ... канд. юрид. наук: 25.00.02 «Механізми державного управління». К., 2015. 234 с.

257. Морозова С. Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2011. 230 с.

258. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164-169 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2012. 18 с.

259. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2002. Харків 2003. 176 с.

260. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2002. Харків 2003. С. 6, 10.

261. Музика Л. Сутність та окремі проблеми цивільно-правової політики. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: у двох томах. Т. 1 (Київ, 19 жовтня 2012 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. С. 137-139.

262. Музика Л. Цивільно-правова політика: сучасна актуалізація давньої проблеми. *Право України*. 2011. №6. С. 154-160.

263. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима: Лекции. М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1883. 697 с.

264. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. М.: Статут, 2003. 733 с.

265. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України /За заг. ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.

266. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

267. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України /За заг. ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2003. 464 с.

268. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. /За відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. ІІ. 1088 с.

269. Невзоров А. Опека над несовершеннолетними: Исторический очерк института и положение его в действующем русском законодательстве. Ревель: Тип. "Колывани", 1892. 248 с.

270. Неволин К. История российских гражданских законов: Введение и книга первая о союзах семейственны. С.-Пб.: Типография Императорской академии наук, 1851. Ч. 1. 444 с.

271. Незаконно усыновленных малышей из Одесской области все еще не нашли. *Новости N*. 10.09.2010. URL: https://novosti-n.org/news/Nezakonno-usinovlennih-malishej-yz-Odesskoj-oblasty-vse-eshhe-ne-nashly-24801

272. Некіт К. Г. Договір довірчого управління майном: порівняльно-правовий аналіз на матеріалах України, Республіки Молдова та Російської Федерації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2011. 224 с.

273. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. М.: Инфра-М, 1999. 552 с.

274. Нечаева А. М. Брак, семья, закон. М.: Наука, 1984. С. 125–137.

275. Нечаева А. М. Правовые формы деятельности органов опеки и попечительства по воспитанию несовершеннолетних в семье: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1969. 19 с.

276. Нечаева А. М. Россия и ее дети: ребенок, закон, государство. М.: ИГП РАН, 2000. 239 с.

277. Нечаева А. М. Семейное право. Курс лекций. М.: Юристъ, 1998. 336 с.

278. Нечаева А. М. Семейное право: Учеб. пособие. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2010. 285 с.

279. Нечаева А. М. Охрана детей-сирот в России (История и современность). М.: Дом, 1994. 176 с.

280. Нечаева А. М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики. М.: Юрайт-Издат, 2007. 280 с.

281. Новик Н. С. Участь органів опіки та піклування у цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2016. 214 с.

282. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. М.: СИНТЕГ, 2007. 663 с.

283. О введении в действие Инструктивно-методических рекомендаций по вопросам усыновления (удочерения) несовершеннолетних и применении их в практической деятельности органов народного образования и здравоохранения: приказ Государственный комитет СССР по народному образованию,

Министерство здравоохранения СССР №55/40 от 31.01.91. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0055400-91/conv *(приказ не применяется на территории Украины на основании Приказов Министерства здравоохранения №112 v0112282-94 от 28.06.94 №81 v0081282-96 от 18.04.96).*

284. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты СССР по вопросам, касающимся женщин, семьи и детства: Закон СССР от 22 мая 1990 г. *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР*. 1990. №23. Ст. 422.

285. Мураха І. Прийомні батьки вбитої та спаленої Аміни Менго досі не визнають своєї провини 19.12.2017. *Дніпроград*. URL: https://dniprograd.org/2017/12/19/priyomni-batki-vbitoi-ta-spalenoi-amini-mengo-dosi-ne-viznayut-svoei-provini_63365 Идеальные» родители. Касается каждого, эфир от 09.06.2017. *Касается каждого*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=K9l21AzeMa4

286. О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния: Декрет ВЦИК и СНК от 18 декабря 1917 р. *Исторические материалы*. http://istmat.info/node/28231

287. О детских приютах, домах и других учреждениях для беспризорных детей: постановление Народных комиссариатов Просвещения и Социального обеспечения. *Собр. узак. и распоряж. РКП Украины*. 1919. №23. Ст. 261.

288. О Комиссии при Всероссийском центральном исполнительном комитете по улучшению жизни детей: Декрет ВЦИК от 10 февраля 1921 года. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_848.htm

289. О мероприятиях, связанных с организацией школ-интернатов: постановление Совет Министров СССР от 15 сентября 1956 г. №1290.

290. О порядке введения в действие Кодекса о браке и семье РСФСР: указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 17.10.1969. *ВВС РСФСР*. 1969. №43. Ст.1290.

291. О преобразовании воспитательных колоний для несовершеннолетних в специальные школы и специальные профессионально-технические училища: Постановление Совмина СССР от 31.07.1964 №635. *КонсультантПлюс*. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&cacheid=0B849D2E5C496CB236AD73A90AD15353&mode=backrefs&div=LAW&opt=1&SORTTYPE=0&BASENODE=41-1&ts=309921596399549184 05&base=ESU&n=37669&rnd=4644DC137A30B45B098EDCBA68E0C131#2ika0k8kfnk

292. О расторжении брака: Декрет ВЦИК и СНК от 19 декабря 1917. *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г.* М.: Упр. Совнаркома, 1942. С. 150–151.

293. О создании в республике детских домов семейного типа: Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 17.10.1988 №294. *Собрание законов, указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, постановлений и распоряжений Совета Министров Белорусской ССР*. 1988. №21. ст. 140.

294. О создании детских домов семейного типа: Постановление Совета Министров СССР от 17.08.1988 г. №1022. *СП СССР*. 1988. №30. Ст. 85.

295. О создании детских домов семейного типа: Постановление Совета Министров РСФСР от 18.11.1988 №475. *СП РСФСР*. 1988. №23. Ст. 136.

296. О цухтгаузах (или смирительных домах) и гошпиталях (или больницах). Его царского величества милостивейшее учреждение и Регламент или Устав Главного магистрата, по которому оной отправлять имеет. 16 января 1721 г. *Законодательство Петра I.* М.: Юрид. лит-ра, 1997. С. 451–452.

297. Об опеке и попечительстве: Федеральный Закон от 24.04.2008. №48-ФЗ (принят ГД ФС РФ 11.04.2008) *Собрание законодательства РФ*. 2008. №17. ст. 1755.

298. Об организации Коллегии по охране и обеспечению материнства и младенчества: Декрет СНК от 31 декабря 1917 г. СУ РСФСР. 1918. №13. Ст. 193.

299. Об организации школ-интернатов: постановление ЦК КПСС и Совета министров СССР от 15.09.1956. №1289.

300. Об отмене наследования: Декрет СНК УССР от 11 марта 1919 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. №24. ст. 268.

301. Об отмене наследования: Декрет СНК УССР от 21 марта 1919 г. (дополнение к ст. 268). *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. №32. ст. 348.

302. Об отмене права наследования: Декрет ВЦИК от 27 апреля 1918 р. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 2018. №34. ст. 456.

303. Об уничтожении сословий и гражданских чинов: Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 10 ноября 1917 г. *СУ РКП*. 1917. №2. ст. 22.

304. Об устройстве детей, оставшихся без родителей: постановление СНК СССР от 23.01.1942 №75 (ред. от 18.08.1965). *КонсультантПлюс*. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=43609#09744738127924781

305. Об усыновлении: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 сентября 1943 г. *Ведомости Верховного Совета СССР.* 1943. №34. С. 365.

306. Об утверждении Инструкции Наркомпроса РСФСР, Наркомздрава РСФСР, Наркомюста РСФСР «О патронировании, опеке и усыновлении детей, оставшихся без родителей»: постановление Совета народных комиссаров РСФСР от 08.04.1943 №325. *КонсультантПлюс*. URL: www.consultant.ru

307. Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье: Закон СССР от 27.06.1968 №2834-VII. *ВВС СССР*. 1968. №27. ст. 241.

308. Об учреждении Совета Защиты Детей (положение): Декрет СНК Украины. *Собр. узак. и распоряж. РКП Украины*. 1919. №27. Ст. 290.

309. Об учреждении Совета по защите детей: декрет СНК РСФСР от 4 января 1919 г. *Путеводитель по российским архивам*.

http://guides.rusarchives.ru/funds/vserossiyskiy-sovet-zashchity-detey-pri-narkomate-prosveshcheniya-rsfsr-1919-1921

310. Огородов Д. В., Челышев М. Ю. Смешанные договоры в частном праве: отдельные вопросы теории и практики. *Законодательство и экономика*. 2005. №10. С. 50–53.

311. Оніщенко Н. Соціальна політика: від доктринальної ідеї до практичної реалізації. *Юридичні факти в системі правового регулювання*: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.) /за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила, І.О. Ізарової. К.: ВД «Дакор», 2015. С. 394–399.

312. Органы местного управления. Учреждение о губерниях от 7 ноября 1775 г.). З*аконодательство Екатерины II*. В двух томах. Т. 1. М.: Юрид. лит-ра, 2000. С. 310–333.

313. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, семейному и наследственному. С.-Пб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1877. 499 с.

314. Освіта, охорона здоров’я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення, 04.06.2014. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl7/5session/par_sl/sl0406114.htm

315. Основы философии науки /под ред. проф. С. А. Лебедева: Учебн. пособие для вузов. М.: Академический Проект, 2005. 734 с.

316. Ошанин М. О. призрении покинутых детей. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1912. 282 с.

317. Ошлакова З. А. Усыновление детей раннего возраста (Советы юриста). Алма-Ата, 1969. 12 с.

318. Падун Є.В. Інститут прийомного виховання у сімейному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2017. 190 с.

319. Пахман С. В. История кодификации гражданского права /Под ред. и с предисловием В.А.Томсинова. М.: Издательство «Зерцало», 2004. 872 с.

320. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России /Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2003. 736 с.

321. Пергамент А. И. Опека и попечительство. М.: Юрид. лит-ра,1966. 161 с.

322. Перевалов В. Д. Теория государства и права: учебник и практикум для прикладного бакалаврата. 5 изд., перераб. и доп. М.: Изд.-во Юрайт, 2016. 341 с.

323. Петрова Н. Проблема захисту прав дитини. Право України. 1994. №5–6. С. 33–34.

324. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11.08.2011 №811/2011. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011

325. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2000. 512 с.

326. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. М.: Статут, 2003. 639 с. (Классика российской цивилистики). *Консультант Плюс. Классика российской цивилистики*. URL: http://civil.consultant.ru/elib/books/16/page_28.html#35

327. Подофёдова А. С. Понятие устройства и форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. *Актуальні проблеми юридичної науки*: Зб. тез Міжнародної наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 р.): У 3-х частинах. Ч. 2: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2007. С.199–201.

328. Покась В. П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України: автореф. дис. … д-ра філософ. наук: 09.00.10 «Філософія освіти». К., 2012. 32 с.

329. Покровский И. А. История римского права /научн. ред. Ем В. С. М.: Статут, 2004. 540 с.

330. Покровский И. А. Лекции по истории римского права, читанные в осеннем семестре 1897 г. И. А. Покровским, пр.-доц. Ун-та св. Владимира. Киев: изд. студентов: Н. Болотина, Гадасевича, Москвера [и др.], 1897. 275 с.

331. Положення про порядок виплати кишенькових коштів вихованця: рішення Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради від 21.08.2013 №456. *Сайт Міської ради міста Кропивницького*. URL: https://www.kr-rada.gov.ua/uploads/documents/ua-rishennya-dodatok-456-21-08-13.pdf

332. Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів: наказ Міністерства соціальної політики України 28.12.2015 №1256, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12.03.2016 за №380/28510. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16

333. Порядок ведення Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 18.11.2008 №4580, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17.12.2008 за №1201/15892. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1201-08 (втратив чинність 12.04.2016).

334. Порядок взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 №895. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2013-%D0%BF

335. Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, затверджений наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 №1983/388/452/221/556/596/106, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12.07.2006 824/12698. *Сайт ВРУ*. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0824-06 (наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства соціальної політики №35/881/1360/594/1268/1972/5 від 24.11.2014)

336. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 10 квітня 2018 року у справі №212/4609/16-ц. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73290323#

337. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 червня 2020 р. у справі №212/4609/16-ц, провадження №61-36013ск18. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824667

338. Постанова Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 24 травня 2007 року у справі №1-185. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2220733

339. Постанова Донецького апеляційного адміністративного суду від 21.07.2015 у справі №431/192/15-а. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/47173977

340. Постанова Луганського окружного адміністративного суду від 21.05.2015 у справі №431/192/15-а. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/47173977

341. Постанова Тростянецький районний суд Сумської області 18.01.2013 у справі №1818/155/2012, провадження №1/588/4/13. Провадження у кримінальній справі по обвинуваченню ОСОБА_1 за ч.1 ст.367 КК України закрито, особу звільнено від кримінальної відповідальності у зв’язку закінченням строків давності. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/28789659

342. Постанова Ярмолинецького районного суду Хмельницької області про проведення документальної ревізії у справі №4-54/11. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/16449656#

343. Постатейный комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации и Федеральному закону «Об опеке и попечительстве» /Под ред. П. В. Крашенинникова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Статут, 2010. С. 404

344. Потопахіна О. М. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Одеса, 2008. 200 с.

345. Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист: парламентські слухання, 12.10.2016. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl8/10session/par_sl/sl1210116.htm

346. Правила ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, затверджені наказом Міністерства закордонних справ України від 17.11.2011 №337, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 16.12.2011 за №1458/20196. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-11

347. Право и защита семьи государством /Азарова Е. Г., Королев Ю. А., Кулагина Е. В., Литвинова Г. И., и др.; Отв. ред.: Мозолин В. П., Рясенцев В. А. М.: Наука, 1987. 184 с.

348. Про амністію: Закон України від 12.12.2008. №660-VI. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-17#

349. Про амністію: Закон України від 31.05.2005 №2591-IV. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2591-15

350. Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів: наказ Міністерства соціальної політики України 28.12.2015 №1256, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 березня 2016 р. за №380/28510. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16

351. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства закордонних справ України від 17.11.2011 №337: наказ Міністерства закордонних справ України від 24.07.2020 №282, зареєстровано в Міністерстві юстиції України

11.08.2020 за №769/35052. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0769-20

352. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 №852: наказ Міністерства освіти і науки України від 18.12.2019 №1582, Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27.02.2020 за №210/34493. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0210-20

353. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006. №3477-IV. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15

354. Про внесення доповнень до Цивільного процесуального кодексу України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» (зміни щодо порядку усиновлення дітей) 12.07.1996 №329/96-ВР. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329/96-%D0%B2%D1%80

355. Про внесення змін до деяких законодавчих актів країни у зв'язку з прийняттям Сімейного кодексу України: Закон України. *ВВР*. 224. №19. Ст. 251.

356. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням патронату над дитиною: Закон України від 19.10.2016 №1692-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692-19

357. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сімей, які усиновили дитину з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України №573-VI від 23.09.2008. *Сайт ВВР.* 2009. №7. ст. 70.

358. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа: Закон України від 01.07.2010 №2394-VI. *Сайт ВВР*. 2010. №39. ст. 513.

359. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України

від 26.01.2016 №936-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19

360. Про внесення змін до заходів щодо реалізації в Київській області проекту Europeaid/119126/C/SV/UA «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми» у 2005–2007 роках: розпорядження Київської обласної державної адміністрації від 31.10.2005 №737. *Сайт КОДА*. URL: http://koda.gov.ua/normdoc/pro-vnesennya-zmin-do-zakhodiv-shhodo-re/

361. Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення: Закон України від 04.06.2009 №1452-VI. *Сайт ВВР*. 2009. №44. ст. 653.

362. Про внесення змін до Сімейного кодексу України: Закон України від 23.02.2006 №3497-IV. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3497-15

363. Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР: Закон України від 23.06.1992 №2488-XII (набрання чинності 01.08.1992). ВВР. 1992. №36. ст. 528.

364. Про внесення змін та доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю: Закон України від 30.01.1996 №11/96-ВР. *Сайт ВРУ.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11/96-%D0%B2%D1%80

365. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 №2235-III (станом на 28.11.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14

366. Про День усиновлення: Указ Президента України №1088/2008 27.11.2008. *Офіційне Інтернет-представництво Президента України*: http://www.president.gov.ua/documents/8628.html

367. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 №889-VIII (станом на 28.11.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19

368. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 №3723-XII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12

369. Про Державну цільову соціальну програму підтримки сім'ї до 2016 року: постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. №341 (із

змінами, внесеними згідно з Постановою КМ №40 від 27.01.2016). *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF/ed20130515

370. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 р. №3262-IV (станом на 24.10.2020). *Сайт ВРУ*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15

371. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 №2628-III (у ред. 16.07.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14

372. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус 20.11.2012 №5492-VI. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text

373. Про єдиний облік багатодітних сімей в Україні: наказ Мінсім'ямолодьспорту від 13.08.2008 №3337, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 05 .09.2008. за №815/15506. *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0815-08

374. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 р. №3334-IV (у ред.13.10.2018). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15

375. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.07.2005 №2342-IV (станом на 31.08.2018). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15

376. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 №2342-IV (у ред. 19.06.2018). *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15

377. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 №2342-IV. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2342-15

378. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Законом України від 05.03.2009. №1065-VI. *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-17

379. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 №2229-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19

380. Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року: постанова Кабінету Міністрів України від 19.02.2007 №244. *ОВУ*. 2007. №13. ст. 476.

381. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018. №453. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF

382. Про затвердження заходів МОЗ України на виконання Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.03.2007 №125. *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0125282-07

383. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2012 №1176. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13 (втратила чинність 12.06.2018)

384. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 №1044, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.06.2018 за №686/32138. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#n7

385. Про затвердження інструментарію щодо складання квартальних списків житлових будинків і списків сільських населених пунктів для проведення пробного перепису населення 2010 року: наказ Державного комітету статистики

України від 20.08.2010 №346. *Ліга: Закон*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/fin60030?an=265&ed=2010_08_20

386. Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем: наказ Міністерства охорони здоров'я України 20.08.2008 №479 (у ред. наказу Міністерства охорони здоров'я України від 17.08.2020 №1898), зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24.10.2008 за №1022/15713. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-08

387. Про затвердження Переліку захворювань, які дають право на усиновлення хворих дітей без дотримання строків перебування на обліку в центральному органі виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей, а також до досягнення дитиною п'яти років: наказ Міністерства охорони здоров'я України 27.12.2011 №973 (у ред. наказу Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2019 №1648), зареєстровано в Міністерстві юстиції України 02.03.2012 за №352/20665. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0352-12

388. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу постановою Кабінету Міністрів України від 27.04.1994 №267. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/267-94-%D0%BF

389. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF

390. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564 (у ред. 01.06.2020). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF

391. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 21.09.2004 №47/460, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.10.2004 за №1278/9877. URL: *Сайт ВРУ*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1278-04

392. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України від 10.09.2012 №995/557, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20.09.2012 за №1629/21941. URL: *Сайт ВРУ*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12

393. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України: постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 №423. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF

394. Про затвердження Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків: наказ Міністра освіти України від 13.05.1993 №137, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 01.09.1993 за №121. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-93

395. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: наказ Генеральної прокуратури України 06.04.2016 №139, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 05 травня 2016 р. за №680/28810. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/sho w/z0680-16

396. Про затвердження Положення про порядок патронування дітей у колгоспах та родинах трудящих: постанова Раднаркому УРСР від 11 червня 1940 р. №831. *ЗП УРСР*. 1940. №15–17. ст. 113; 1945. №10. ст. 88.

397. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №565 (у ред. 01.06.2020). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF

398. Про затвердження Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку: наказ Міністерства освіти і науки України від 15.09.2008 №852, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22.12.2008 за №1219/15910. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1219-08

399. Про затвердження Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школа, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового

розвитку: наказ Міністерства освіти України 13.05.1993 №136, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 01.09.1993 за №120. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-93

400. Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 №221. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2019-%D0%BF

401. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України 22.02.2012 №296/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за №282/20595 (у ред. 27.06.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12

402. Про затвердження Порядку проведення експерименту: наказ Міністерства соціальної політики України від 08.06.2012 №350, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27.06.2012 за №1078/21390. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1078-12

403. Про затвердження Порядку та умов надання у 2019 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на проектні, будівельно-ремонтні роботи, придбання житла та приміщень для розвитку сімейних та інших форм виховання, наближених до сімейних, та забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа: постанова Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 №877 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ №300 від 18.04.2018, №465 від 10.05.2018, №734 від 12.09.2018, №616 від 26.06.2019, №1070 від 04.12.2019, №1151 від 27.12.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2017-%D0%BF

404. Про затвердження Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу: наказ Мінсім'ямолодьспорту від 14.01.2011 №79. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va079736-11

405. Про затвердження Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді

та спорту від 04.04.2007 №1015. *Ліга-Закон.* URL:https://ips.ligazakon.net/document/mus14742

406. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей: постанова Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 №87. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF

407. Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах: наказ Міністерства соціальної політики України від 13.07.2018 №1005, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16.08.2018 за №943/32395. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18

408. Про затвердження Вимог до організації ведення консульського обліку в електронній формі: наказ Міністерства закордонних справ України 24.07.2020 №281, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11.08.2020 за №772/35055. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0772-20#Text

409. Про затвердження форми звітності N 1-НС «Звіт про стан протидії насильству в сім'ї» (квартальна): наказ Міністерства внутрішніх справ України 08.09.2009 №388. *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0388320-09

410. Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР: постанова РНК і ЦК КП(б)У від 30.07.1944. *Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради, Постанов і розпоряджень Уряду Української РСР*, т. 2. К.: Політвидав, 1963.

411. Про заходи щодо реалізації в київській області проекту Europeaid/119126/C/SV/UA «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми» у 2005–2007 роках: розпорядження Київської обласної державної адміністрації від 18.10.2005 №689. *Сайт КОДА*. URL: http://koda.gov.ua/normdoc/pro-zakhodi-shhodo-realizacii-v-kiivsk/

412. Про зміни в системі дитячих спеціалізованих закладів соціальної спрямованості до міської ради та реорганізацію комунальної установи «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей»: рішення Одеської міської ради

№6264-VI від 21.01.2015. *Оф. сайт м. Одеса*. URL: https://omr.gov.ua/ua/acts/council/66978/

413. Про Концепцію державної сімейної політики: постанова Верховної Ради України від 17.09.1999. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1063-14

414. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 №280/97-ВР (станом на 01.12.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

415. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 №586-XIV (станом на 20.10.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14

416. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 №526-р. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80?lang=en

417. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 №20/95-ВР (станом на 09.02.2017). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80

418. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 №2145-VIII (у ред. 08.09.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

419. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 №2145-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20170905

420. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України 02.06. 2005 №2623-IV (у ред. від 20.01.2018). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15

421. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 №226. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/226-94-%D0%BF

422. Про поліпшення роботи районних служб у справах неповнолітніх щодо захисту житлових прав дітей із неблагополучних сімей: розпорядження міського голови м. Одеси від 08.06.2004 №741-01-р.

423. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 №2789-III. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14

424. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 №3. *ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07

425. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України від 31.10.1995 №398/95-ВР. *ВВР.* 1995. №38. ст. 287.

426. Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання: парламентські слухання, 22.12.2003. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221203.htm

427. Про проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Указ Президента України №1205/2007 від 11.12.2007. *Урядовий кур'єр*. 19.12.2007. №238.

428. Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України: постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.1999 №1713. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1713-99-%D0%BF

429. Про проведення експерименту з утворенням прийомних сімей у Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю: постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1998 №241. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241-98-%D0%BF

430. Про проект Закону України про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України: постанова Верховної Ради України від 26.07.1994 №125/94-ВР. *Сайт ВРУ. URL:* http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/94-%D0%B2%D1%80

431. Про Регламент Верховної Ради України: Законом України від 10.02.2010 №1861-VI (у ред. від 01.11.2019). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1861-17

432. Про розробку регіональних планів реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: лист Міністерства соціальної політики України від 03.05.2018 №8426/0/2-18/37. *ЛігаЗакон.* URL: https://ips.ligazakon.net/document/FN044000

433. Про скасування станів і цивільних чинів: Постанова РНК УСРР від 7 лютого 1919 р., огол. 9 лютого 1919 р. *Зб. зак. УСРР*. 1919. №7. арт.90.

434. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 №2671-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19

435. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 №966-IV. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15

436. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 17.03.2011. №3160-VI (станом на 20.01.2018) *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17

437. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 №2558-III (у ред. 20.01.2018). *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14

438. Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в УРСР: Постанова РНК УСРР від 28.12.1953. *СУ Украины*. 1924. №13. С. 131.

439. Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян: парламентські слухання, 10.12.2008. *Сайт ВРУ*. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl1012108.htm

440. Про стан правосуддя в Україні: парламентські слухання, 18.03.2009. *Сайт ВРУ*. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl1803109.htm

441. Про стан правосуддя в Україні: парламентські слухання, 23.05.2007. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl5/par_sl/sl2305107.htm

442. Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, направлені на захист прав дитини в Україні: комітетські слухання, проведені Комітетом з питань гуманітарної та інформаційної політики Верховної Ради України, Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України 18.12.2019. *Сайт ВРУ*. URL: https://rada.gov.ua/news/Novyny/186392.html

443. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молодої сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 роках): парламентські слухання, 20.12.2006. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl5/par_sl/sl2012061.htm

444. Про становище молоді в Україні. Молодь за здоровий спосіб життя: парламентські слухання, 03.11.2010. *Сайт ВРУ*. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl0311110.htm

445. Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу: постанова Ради Міністрів УРСР від 05.10.1988 №318. *ЗП УРСР*. 1988 р. №11. ст. 45.

446. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.04.2017. №230-р. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-%D1%80

447. Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей: постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. №565. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-97-%D0%BF

448. Про удосконалення взаємодії державних нотаріальних контор та приватних нотаріусів з органами опіки та піклування в м. Одесі та проведення розпорядчих документів районних адміністрацій Одеської міської ради у відповідність до чинного законодавства з питань відчуження житла дітей: рішення виконавчого комітету Одеської міської ради від 30.08.2004 №473.

449. Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 березня 2008 р. №494-р. *ВРУ*.

URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=494-2008-%F0&p=1228116069639374

450. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України №722/2019 від 30.09.2019. *Сайт Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825

451. Проект Житлового кодексу України, реєстр. номер 2307-д від 04.09.2009. Текст законопроекту до другого читання 05.11.2010. *Сайт ВРУ*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=36021

452. Процедура усиновлення дітей в Україні. *Благодійна організація «МІСТО ЩАСЛИВИХ ДІТЕЙ»*. URL: https://mistoditey.org/kak-usynovit/?lang=uk (дата звернення до ресурсу 15.12.2020).

453. Прутян Д. С. Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. О., 2007. 194 с.

454. Пчелинцева Л. М. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. 696 с.

455. Рабинович А. С. Опека и попечительство по действующему русскому законодательству. М.: Тип. В.М. Саблина, 1913. 328 с.

456. Рабінович П. М. Філософія права: навч. посіб. В 5-ти ч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. К.: Ін Юре, 2013. Ч. 1–2. Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.

457. Регіональна програма реформування системи інституційного догляду і виховання дітей у Харківській області на 2018 – 2026 роки: рішення Харківської обласної ради від 30.08.2018 №774-VII (XVII сесія VII скликання). *Сайт Харківської обласної ради*. URL: www.oblrada.kharkov.ua › docs › 774-VII_programa

458. Резолюція 64/142 Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН на 64ій сесії 24.02.2010. *SOS-UKRAINE.ORG*. URL: https://sos-ukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/kerivni-princzipi-shhodo-alternativnogo-doglyadu-za-ditmi.pdf

459. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист», схвалено Постановою Верховної Ради України від 22.02.2017 №1906-VIII. *Сайт ВРУ*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-19

460. Рідна мати й не знала, що доньку продавали. *Газ. «Україна молода»*. 17.06.2004. № 110. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/202/112/7144/

461. Рішення (заочне) Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 29.11.2019 у справі №373/1228/19. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86011130#

462. Рішення Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 29 серпня 2017 року у справі №212/4609/16-ц; 2/212/215/17. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/68552270

463. Рішення Ковпаківського районного суду м. Суми від 22.11.2019 у справі №592/1770/19, провадження №2/592/1927/19. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86017787

464. Рішення Рахункової палати від 14 квітня 2020 року «Про розгляд Звіту про результати аудиту ефективності впровадження проєкту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що підтримується коштами Міжнародного банку реконструкції та розвитку». *Сайт Рахункової палати України*. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2020/10-4_2020/R_RP_10-4_2020.pdf

465. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 22 липня 2019 у справі №523/5022/18, провадження №2/523/2182/19 http://reyestr.court.gov.ua/Review/83431783

466. Рішення Татарбунарського районного суду Одеської області від 01.08.2019 у справі №515/972/19, провадження №2-о/515/1725/19. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/83540460

467. Розенталь М. М. Принципы диалектической логики. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. 477 с.

468. Романюк У. В. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03

«Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Хмельницький, 2018. 227 с.

469. Ромм Т. А. История социальной педагогики: учебн. пособие. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2005. 370 с.

470. Ромовська З. В. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. К.: Ін Юре, 2003. 532 с.

471. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.

472. Ромовська З. В. Права та обов'язки батьків і дітей. Львів: Вища школа, 1975. 146 с.

473. Русская правда /*Памятники русского права* /Сост. А. А. Зимин; под ред. С. В. Юшкова. М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1956. Вып. IV. С. 232–261.

474. Рыдзюнский Г. Вопросы действующего семейного права. Еженедельник Советской юстиции. 1922. №13. С. 5–6.

475. Рындзюнский Г., Савинская Т. Правовое положение детей по законодательству РСФСР. М.: Юрид. изд-во, 1923. 78 с.

476. Рясенцев В. А. Семейное право. Учебник. М.: Юрид. лит-ра, 1971. 296 с.

477. Рясенцев В. А. Советское семейное право. М.: Юрид. лит-ра, 1982. 256 с.

478. Савченко Я. Про права і обов'язки батьків по вихованню дітей. *Право України*. 1997. №5. С. 55–57

479. Савчук О. Я. Адміністративно-правовий захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К., 2019. 21 с.

480. Садеева Г. М. Усыновление как форма устройства детей, оставшихся без попечения родителей: теория и практика применения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Ульяновск, 2015. 207 с.

481. Свердлов Г. М. Советское семейное право. М.: Госюриздат,1951. 223 с.

482. Свердлов Г. М. Усыновление по советскому праву. М.: Госюриздат, 1951. 40 с.

483. Селіванов В. М. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. *Право України*. 2006. №4. С. 24–25.

484. Сенатский Указ О правилах переписи и отдачи во владение незаконнорожденных воспитанников и других находящихся в подушном окладе от 22 мая 1744 года ст. 8966. С. 141 /*Полное Собрание Законов Российской Империи*: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 12: С. 1744–1748.

485. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / [соч.] В. Сергеевича. 4-е изд., доп. и поправлено. С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. 664 с.

486. Серебровский В. И. Основы советского государства и права. М.: Юриздат, 1947. 647 с.

487. Синайский В. И. Русское гражданское право. М.: Статут, 2002. 638 с.

488. Скачкова Г. С. Особенности правового регулирования труда приемных родителей. *Трудовое право*. 2003. №8. С. 27–28.

489. Слабан М. М. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загальнотеоретичний аспект): 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2017. 259 с.

490. Словарь русского языка XI–XVII вв. М.: Наука, 1994. С. 157.

491. Словник іншомовних слів /За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. С. 430.

492. Словник української мови: в 11 томах. Т. 10 /ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. К.: Наук. думка, 1979. 658 с.

493. Словник української мови: в 11 томах. Т. 4 /ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, П. П. Доценко. К.: Наук. думка, 1973. 840 с.

494. Словник української мови: в 11 томах. Т. 6 /ред. І. К. Білодід, А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. К.: Наук. думка, 1975. 832 с.

495. Словник української мови: в 11 томах. Т. 8 /ред. І. К. Білодід, В. О. Винник. К.: Наукова думка, 1977. 927 с.

496. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm.

497. Советское гражданское право: учеб. /С. Н. Братусь, К. А. Граве, М. В. Зимилева и др. /под ред. С. Н. Братуся. М.: Юрид. лит-ра, 1950. 679 с.

498. Современный философский словарь /Под общей ред. д. ф. н. профессора В.Е. Кемерова. (2-е изд., испр. и доп.) Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: «ПАНПРИНТ», 1998. С. 486–487.

499. Соломатина С. Г. Школа-интернат как институт социализации воспитанников. *Научные ведомости*. Серия Гуманитарные науки. 2012. №12 (131). Вып. 14. С. 168–173.

500. Соціальне страхування та соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: парламентські слухання, 17.05.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl170505.htm

501. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: роз'яснення Міністерства юстиції України від 13.07.2011 *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0051323-11

502. Соціальний захист населення у 2018 році. Статистичний збірник. К.: ДКСУ, 2019. 124 с.

503. Соціальний захист населення у 2019 році. Статистичний збірник. К.: ДКСУ, 2020. 116 с.

504. Справа «Мамчур проти України» (Заява №10383/09), Остаточне 16/10/2015. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974a93

505. Справа «Савіни проти України» (Заява №39948/06), 18/12/2008. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454

506. Стан і перспективи розвитку молодіжного житлового будівництва в Україні: парламентські слухання, 15.03.2006. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl150306.htm

507. Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції: парламентські слухання, 17.11.2004. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl171104.htm

508. Становище жінок в Україні: реалії та перспективи: парламентські слухання, 09.06.2004. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl090604.htm

509. Становище молоді в Україні: парламентські слухання, 23.11.2005. *Сайт ВРУ*. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl231105.htm

510. Статут Великого княжества Литовского 1529 года /*Отечественное законодательство XI–XX веков. Часть I. XI–XIX века* /Под ред. О.И. Чистякова. М.: Юристъ, 2000. С.89–99.

511. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том ІІІ. *Статут* Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 /За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ-ра, 2004. С. 210.

512. Стенограма пленарного засідання. Засідання десяте. 30.01.1996. *Сайт ВРУ*. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3787.html

513. Стенограма пленарного засідання. Засідання сорок дев'яте. 26.07.1994. *Сайт ВРУ*. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3518.html

514. Стенограма пленарного засідання. Засідання сорок п’яте. 15.07.1994. *Сайт ВРУ*. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3514.html

515. Стенограма пленарного засідання. Засідання сорок третє. 14.07.1994. Сайт ВРУ. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3512.html

516. Стефанчук Р. О. Модернізація конституційно-правових засад цивільного законодавства України (в контексті діяльності Конституційної Асамблеї). *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції: у двох томах. Т. 1 (Київ, 19 жовтня 2012 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. С. 81–82.

517. Стог А.Д. О начале устроения и распространении в России общественного призрения. СПб.: Издано при Министерстве полиции, 1818. 114 с.

518. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». О., 2009. 217 с.

519. Стратегія гуманітарної політики сучасної України: парламентські слухання, 06.10.2010. *Сайт ВРУ*. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl0610110.htm

520. Табашников И. Рецензия на работу Азаревича Д. «О различии между опекой и попечительством по римскому праву». Журнал гражданского и уголовного права. С.-Пб.: Тип. А. М. Котомина, 1873. Кн. 5. С. 199–211.

521. Тавлуй О. В. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення (удочеріння): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2014. 228 с.

522. Тарасов И. Родительская власть в проекте устава об опеках и попечительствах. *Юридический вестник*. М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1892. №11. С. 368–385.

523. Тархов В. А. Советское семейное право /Отв. ред. Н. Б. Зейдер. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1963. 104 с.

524. Теория государства и права: курс лекций /под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. 776 с.

525. Терещенко Е. Э. Усыновление как одна из форм реализации права ребенка жить и воспитываться в семье: автореферат дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; предпринимательское право; международное частное право». М., 2003. 25 с.

526. Теуш С. К. Приватноправові конвенції Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2003. 23 с.

527. Теуш С. К. Приватноправові конвенції Ради Європи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2003. 195 с.

528. Токарчук Л.М. Державна сімейна політика України: сучасний стан і перспективи. *Наука і правоохорона*. 2020. №1 (47). С. 9–17.

529. Токарчук Л.М. Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей: регулирование в Украине. *Промышленно-торговое право*. 2018. №6. Минск: ООО «Типография Макарова и К». С. 89–91. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/19470. (Республіка Білорусь).

530. Токарчук Л.М. Дитячий будинок сімейного типу: проблеми правового регулювання. *Правова держава*. 2019. №34. С. 64–69.

531. Токарчук Л.М. Патронат над дітьми: постановка проблеми. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 91–96.

532. Токарчук Л.М. Перспективи емпіричних досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті Є.В. Васьковського. Одеса, 17 травня 2019 р. О.: Астропринт, 2019. С. 267–271.

533. Токарчук Л.М. Правовое регулирование устройства детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, по законодательству Украины. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practica*. 2019. №. 2 (36). С.74-79. (Республіка Молдова).

534. Токарчук Л., Скрипнюк О. Захист прав та інтересів дітей в умовах війни на сході України та в анексованій Автономній Республіці Крим: нові виклики для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. №2(12). С. 4–11.

535. Точицький М. С. Україна на шляху виконання обов'язків і зобов'язань у рамках членства в Раді Європи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2013. Вип. 20(1). С. 15–24.

536. Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової /відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 451–460.

537. Тункин Г. И. Право и сила в международной системе. М.: Международные отношения, 1983. 199 с.

538. Усова Є. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злісному невиконанню обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків, 2016. 16 с.

539. Устав о общественном призрении. Свод законов Российской Империи /под ред. А. А. Доровольского. Кн. 3. Т. X–XIII. С.-Пб.: Издание Юрид. книжн. Магазина И. И. Зубкова, 1913. С. 751–822.

540. Ухвала Верховного Суду у складі судді Касаційного цивільного суду Олійник А. С. від 30 серпня 2018 р. у справі №212/4609/16-ц, провадження №61-36013ск18. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/76154356

541. Ухвала слідчого судді Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 14.12.2017 у справі №495/9227/17, провадження №1-кс/495/3984/2017. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/71192289#

542. Ухвала слідчого судді Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20.02.2018 у справі №210/497/18, провадження №1-кс/210/109/18. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72381055

543. Учреждения для управления губерний Всероссийския Империи (ноября 7 дня 1775 года). *Законодательство Екатерины II*. В двух томах. Т.1. М.: Юрид. лит-ра, 2000. С. 380–469.

544. Фетюхин М. И. Приемная семья как форма опеки и попечительства /М. И. Фетюхин, С. Ю. Кочетков, Ю. М. Фетюхин. Волгоград: Волгогр. гос. ун-т, 2000. 120 с.

545. Филоненко Т. В., Гайворонская Я. В. Антикоррупционная политика в системе мер правовой политики. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2015. №3. С. 109-119.

546. Фріс П. Л. Правова політика як елемент державної політики України. *Правова політика Української держави*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю прикарпатського національного

університету імені Василя Стефаника (19–20 лютого 2010 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 57-63.

547. Фундація Джоан К. Роулінг Lumos та канадський проект EDGE допоможуть реформувати інтернати в Житомирській області 1 листопада 2017. *Сайт Мінсоцполітики*. URL: https://www.msp.gov.ua/news/14256.html

548. Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Ч. І. Витоки. Одеса: Бахва, 1999. 292 с.

549. Харитонов Є. О. Методологічний імператив дослідження актів кодифікації у галузі приватного права. Методологія приватного права: Зб. наук, праць (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) /Редкол.: О. Д. Крупчан (голова) та ін. К.: Юрінком Інтер, 2003. С.40–44.

550. Харт Г. Л. Понятие права /Пер. с англ.; под общ. ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 302 с.

551. Хмелева Т. И., Цыбулевская О. И. Законодательные дефиниции: проблемы юридической техники. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы*: материалы Международного «круглого стола» (Черновцы, 21–23 сентября 2006 г.). Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. С. 320–327.

552. Цветков В. А. Приемная семья как форма устройства детей, оставшихся без попечения родителей, по законодательству Российской Федерации: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 – гражданское право; семейное право; предпринимательское право; международное частное право. Омск, 2005. 239 с.

553. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар /За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина. 928 с.

554. Чашкова С. Ю. Проблемы правового регулирования отношений в приемной семье /*Защита прав ребенка в современной России* /Отв. ред. А. М. Нечаева. М.: Изд-во ИГиП РАН, 2004. С. 146–158.

555. Ченбай І. В. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки XX ст. – поч. XXI ст.) автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.

556. Червоный Ю. С. Понятие и особенности семейных правоотношений. *Цивільне право*. 2002. Вип. 1. С. 16-23.

557. Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. К., 2015. 20 с.

558. Черняк Ю. В. Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу з розгляду сімейних спорів: Монографія. К.: Алерта, 2018. 388 с.

559. Чирикова З. Приймачество и усыновление. *Вестник советской юстиции*. 1927. №3. С. 88–90.

560. Чолан Т. А. Кримінальна відповідальність за незаконне усиновлення та розголошення його таємниці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. К., 2016. 248 с.

561. Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Л., 2005. 179 с.

562. Чучкова Н. О. Участь іноземних осіб у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2013. 199 с.

563. Швейцер В. Л. Очередные задачи детского дома /*Материалы ко второму Всероссийскому Съезду социально-правовой охраны детей и подростков и детских домов* (г. Москва, 26 ноября 1924 г.). М., 1924. С. 19–22.

564. Шевченко Я. М. Недоліки виховання в сім'ї і школі і виникнення правопорушень неповнолітніх /*Попередження правопорушень неповнолітніх*. К.: Наукова думка, 1968.

565. Шевченко Я. Н. Теоретические проблемы правового регулирования гражданской ответственности несовершеннолетних за правонарушения автореф. … канд. юрид. наук: 12.00.03 – гражданское право; семейное право; предпринимательское право; международное частное право. Харьков, 1982. 32 с.

566. Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. 4-те вид., випр. і доп. К.: Знання, 2004. С. 76.

567. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) /Вступительная статья, Е.А. Суханов. М.: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.

568. Шимановский М. В. Патронатъ в Россіи: Публ. лекция, чит. 18 апр. 1888 г. в Бирж. зале. Одесса: Тип. «Одес. вестн.», 1888. 71 с.

569. Шимон С. І. Сімейне право: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. К.: КНЕУ, 2004. 164 с.

570. Шматков К. Н. Узаконение и усыновление детей /Сост. секр. С.-Петерб. окр. суда К. Шматков. 2-е изд., испр. и доп. С.-Пб.: тип. Н.Н. Скороходова, 1896. 289 с.

571. Щенникова Л. В. Вещное право: Учеб. пособие. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2001. 240 с.

572. Юзікова Н. Діти потребують захисту. *Право України*. 1998. №6. С. 111–112.

573. Явич Л. С. Общая теория права /Под ред. Королева А. И. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 285 с.

574. Яковенко В. С. Виховання та усиновлення дітей-сиріт. Кіровоград: Др-ня «Народне слово» 1998. 336 с.

575. Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2015. 229 с.

576. Ярмолинська І. В. Механізми державного управління у сфері інституційного догляду та виховання дітей в Україні автореф. дис. … канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 – механізми державного управління. Хмельницький, 2019. 20 с.

577. A child becomes homeless in Britain every eight minutes. Posted 03 Dec 2019. *Shelter*. URL:

https://england.shelter.org.uk/media/press_releases/articles/a_child_becomes_homeless_in_britain_every_eight_minutes

578. A Decade of Transition. The MONEE Project. CEE/CIS/Baltics. UNICEF. Innocenti Research Centre. Florence. 2001. Десять лет переходного периода. Региональный мониторинговый доклад, подготовленный Исследовательским центром ЮНИСЕФ «Инноченти» в рамках проекта MONEE. ЦВЕ/СНГ/Балтия. UNICEF, 2001. *UNICEF*. URL: https://www.unicef-irc.org/publications/313-a-decade-of-transition.html

579. Adoption And Children: A Human Rights Perspective. Strasbourg, 28 April 2011. *Commissioner for Human Rights. CommDH/IssuePaper(2011)2. Original version*. URL: https://rm.coe.int/adoption-and-children-a-human-rights-perspective-issue-paper-commissio/16806dac00 P.8–9.

580. Anzahl der wohnungslosen Männer, Frauen und Kinder in Deutschland bis 2018. *Statista*. URL: https://de.statista.com/statistik/daten/studie/785642/umfrage/anzahl-der-wohnungslosen-maenner-frauen-und-kinder-in-deutschland/

581. Assessment of the adoption system in Ukraine. Kyiv, 2006. Published by the office of the OSCE Project Coordinator in Ukraine. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/d/75897.pdf

582. Bachman D. T., Corneli H. M. Child abuse and neglect in pediatric medicine. 2nd ed. Williams and Wilkins, 1996. P. 1486–1492.

583. Case of V. D. and Others v. Russia (Application no. 72931/10), Final 09/09/2019. *HUDOC.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22: [%22001-192208%22]}

584. Children. *UN.ORG*. URL: https://www.un.org/en/sections/issues-depth/children/index.html

585. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2012-2015): CM(2011)171, 15 February 2012. *VIOLENCEAGAINSTCHILDREN.UN.ORG.* URL: https://violenceagainstchildren.un.org/sites/violenceagainstchildren.un.org/files/documents/political_declarations/coe2012_2015.pdf

586. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2012–2015). Mid-term Evaluation Report. Council of Europe, November 2019. *RM.COE.INT*. P. 17–18. URL: https://rm.coe.int/mid-term-evaluation-report-en/168098b162

587. Dinkins D. N., Myers W. A. Child abuse and maltreatment. Identification and reporting guidelines. Department of Health. The City of New York, 1991.

588. Early Childhood Homelessness State Profiles 2019. U.S. Department of Education Office of Planning, Evaluation and Policy Development Policy and Program Studies Service. 2019. *U.S. Department of Education*. URL: https://www2.ed.gov/rschstat/eval/disadv/homeless/early-childhood-homelessness-state-profiles-2019.pdf

589. Entwurf eines Gesetzes zur Einführung einer Wohnungslosenberichterstattung sowie einer Statistik untergebrachter wohnungsloser Personen Drucksache 19/15651 03.12.2019. *DIP*. URL: https://dip21.bundestag.de/dip21/btd/19/156/1915651.pdf

590. European Social Charter, Turin, 18.10.1961. *WWW.COE.INT*. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168006b642

591. Gaskin v. the United Kingdom (Application no *10454/83)*), 07.07.1989. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dmdocnumber%22: [%22695368%22],%22itemid%22: [%22001-57491%22]}

592. Jana Hainsworth. Ending Institutional Care in Europe 08.10.2019. *Eurochild*. URL: https://www.eurochild.org/news/blog/article/ending-institutional-care-in-europe/?tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_ news_pi1%5Baction%5D=detail&cHash=5b759b01c9190f68317d386b3da290f0

593. Katherine Harmon. Orphanages Rival Foster Homes for Quality Child Care. 17.12.2009. *Scientific American*. URL: https://www.scientificamerican.com/article/orphanages-rival-homes/

594. Liam Reynolds & Andrea Dzalto. Generation Homeless: The numbers behind the story December, 2019. *Shelter*. URL: https://england.shelter.org.uk/__data/assets/f_file/0009/1876518/Generation_homeless.pdf

595. M.J., C.J. et E.L. contre la Belgique (Application no 11418/85), 14.05.1986. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22: [%22001-24300%22]}

596. Minimum standards for child protection in humanitarian action. 2019. *The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action*. URL: https://alliancecpha.org/en/CPMS_home

597. Moretti and Benedetti v. Italy (Application no 16318/07), 27.04.2010. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-992&filename=002-992.pdf

598. Mykola Kuleba met with representatives of the Office of Children's Issues of the US Department of State 12 November 2019. *President Of Ukraine*. URL: https://www.president.gov.ua/en/news/mikola-kuleba-zustrivsya-z-predstavnikami-ofisu-u-spravah-di-58305

599. Nina Williams-Mbengue. Family First: Federal Child Welfare Law. Vol . 27, No. 24, July 2019. *NCSL*. URL: https://www.ncsl.org/research/human-services/family-first-implementing-landmark-federal-child-welfare-law.aspx

600. Progress since the World Summit for Children. Statistical Review. UNICEF (2002). September 2001. *UNICEF.ORG*. URL: https://sites.unicef.org/specialsession/about/sgreport-pdf/sgreport_adapted_stats_eng.pdf

601. Recommendation 1071 (1988) Child welfare – Providing institutional care for infants and children, Parliamentary Assembly, 23.03.1988. *Assembly.Coe.Int*. URL. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15105&lang=en

602. Recommendation 1074 (1988) Family policy: Parliamentary Assembly, 03.05.1988. *Coe.Int*. URL: http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15108&lang=en

603. Recommendation 1121 (1990) Rights of children: Parliamentary Assembly, 01.02.1990. *Assembly.Coe.Int*. URL: http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15155&lang=en

604. Recommendation 1601 (2003) Improving the lot of abandoned children in institutions: Parliamentary Assembly, 2 April 2003. *Assembly.Coe.Int*. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17100&lang=en

605. Recommendation R (88) 16 Of the Committee of Ministers to member states on ratifying and improving the implementation of the conventions and agreements concluded within the Council of Europe in the field of private law, notably the conventions which protect the interests of the child. *Coe.Int*. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804c4c87

606. Recommendation R (91) 9 Of the Committee of Ministers to member states on emergency measures in family matters, Adopted by the Committee of Ministers on 9 September 1991 at the 461st meeting of the Ministers' Deputies. *Coe.Int*. URL: https://rm.coe.int/16804bfa85

607. Recommendation Rec (2005)5 of the Committee of Ministers to member states on the rights of children living in residential institutions. Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2005 at the 919th meeting of the Ministers' Deputies. *RM.COE.INT*. URL: https://rm.coe.int/16805daac2

608. Recommendations 1286 (1996) on a European strategy for children: Parliamentary Assembly, 24.01.1996. *Assembly.Coe.Int*. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15320&lang=en

609. Report of the Ad Hoc Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care. European Commission, 2009. P. 9–10.

610. Resolution 1762 (2010) Children without parental care: urgent need for action: Parliamentary Assembly, 07.10.2010. *Assembly.Coe.Int*. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17912&lang=en

611. Statement by the President Of Ukraine Petro Poroshenko at the UN Sustainable Development Summit 27 September 2015. *Сайт Президента України*. URL: http://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-samiti-z-prijnyattya-cilej-sta-36032 (дата звернення до ресурсу 29.09.2015).

612. The Opening Doors for Europe's Children. Latvia. *OPENINGDOORS.EU*. URL: https://www.openingdoors.eu/where-the-campaign-operates/latvia/

613. Transforming Our World By 2030: A New Agenda For Global Action (New York, 25-27 September 2015). *United Nations*. URL: http://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/06/020615_Post-2015-Summit.pdf

614. Transition from institutional to community-based services (Deinstitutionalisation). *EC.EUROPA*. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/social-inclusion/desinstit/

615. UK homelessness: 2005 to 2018. Assessment of the comparability and coherence of existing UK government data sources on homelessness. 17 September 2019. *Office of National Statistics*. URL: https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/housing/articles/ukhomelessness/2005to2018

616. Ustawa o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych z dnia 19 lipca 2019 r. ISAP.SEJM. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190001818

617. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej z dnia 9 czerwca 2011 r. *ISAP.SEJM*. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20111490887

618. Zilkovska L. Child-Support Alimony is the Issue of Legislation and Practice. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. Вип.1(26): Правознавство. С. 105–112.

ДОДАТКИ

Додаток 1

	999	000	001	002	003
Кількість усиновлених дітей усього	192	349	639	881	397
у т. ч. дівчаток	361	372	332	045	028
із них усиновлено іноземними громадянами	89	991	470	108	057
у т. ч. дівчаток	08	41	96	78	20

Табл. 1 Кількість усиновлень відповідно до звітів про розгляд цивільних справ судами першої інстанції*

* Статистичні дані тут і далі наведені відповідно до статистичних бюлетенів та збірників Держкомстату [98–101; 142–146; 502, 503].

	000	001	002	003
Кількість усиновлених дітей усього	692	593	925	345
з них:				
громадянами України – всього, осіб	492	921	584	103
іноземцями – всього, осіб	200	672	341	242
відхилення кількості усиновлених дітей усього за рік	*%*	*1%*	*%*	*1%*
відхилення кількості усиновлених дітей іноземними громадянами та особами без громадянства	*0%*	*%*	*1%*	*%*

Табл. 2. Кількість усиновлень за даними Держкомстату за період 2000–2003 рр. і відсоток відхилення даних Держкомстату від даних звітів про розгляд цивільних справ судами першої інстанції

Показники	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014*	2015	2016	2017	2018	2019
Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на кінець року	**97590**	**97829**	**102912**	**102924**	**103542**	**100787**	**98119**	**95956**	**92865**	**90772**	**83716**	**73183**	**71178**	**70240**	69352	68877
Кількість дітей, усиновлених протягом року - усього	5596	5241	4318	5229	5261	5274	4865	4416	4079	3732	3218	3212	2963	2925	2757	**2878**
Громадянами України	**3515**	**3085**	**3184**	**3528**	**3644**	**3823**	**3616**	**3412**	**3241**	**3023**	**2666**	**2808**	**2552**	**2589**	**2379**	**2491**
з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	1492	1419	1477	1784	2066	2374	2247	2114	2016	1843	1591	1489	1490	1518	1358	1435
з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимом(мачухою)	2023	1666	1707	1744	1578	1449	1369	1298	1225	1180	1075	1319	1062	1071	1021	1056
Іноземними громадянами	**2081**	**2156**	**1134**	**1701**	**1617**	**1451**	**1249**	**1004**	**838**	**709**	**552**	**404**	**411**	**336**	**378**	**387**
з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	2058	2110	1092	1670	1587	1428	1202	970	806	674	524	379	394	323	372	375
з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимом (мачухою)	23	46	42	31	30	23	47	34	32	35	28	25	17	13	6	12
Скасовано або визнано недійсними усиновлення							27	48	34	34	37	21	23	26	21	36
Позбавлено батьківських прав усиновлювачів щодо дітей														15	10	26

Табл. 3 Кількість усиновлень за даними МОН за період 2010–2019 рр.

* Без врахування території АРК і окупованої частини Донецької та Луганської областей.

	Рік	Кількість наданих згод
	2010	976
	2011	768
	2012	625
	2013	493
	2014	426
	2015	299
	2016	295
	2017	240

Табл. 4 Кількість наданих згод на усиновлення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, іноземцями та громадянами України, які проживають за межами України що за період з 2010 р. по 2017 р. [50]

	Рік	Кількість наданих згод
	2010	4
	2011	6
	2012	1
	2013	1
	2014	1
	2015	0
	2016	1
	2017	1

Табл. 5. Кількість усиновлень, які здійснювалися в консульських установах і дипломатичних представництвах України (внутрісімейне усиновлення) [50].

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на початок року	98119	95956	92865	90772	83716	73183	71178	70240	69352	68877
Кількість дітей, які перебувають під опікою, піклуванням протягом року	63154	63057	63355	63259	60098	53821	52938	51753	50216	49624

Табл. 6. Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою, піклуванням на початок року, 2019 – на кінець року.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування *на початок року*	98119	95956	92865	90772	83716	73183	71178	70240	69352	68877
Кількість **прийомних сімей**	3195	3445	3856	4199	4123	3901	3797	3677	3512	3346
Кількість прийомних/рідних (усиновлених) дітей у **прийомних сім'ях**	5451/2542	5949/2508	6819/2755	7579/2876	7449/2702	7187/2428	6993/2266	6880/2065	6571/1911	6184
Кількість **дитячих будинків сімейного типу**	535	598	740	881	918	939	973	1019	1103	1153
Кількість вихованців/рідних (усиновлених) дітей у **дитячих будинках сімейного типу**	3573/679	4041/708	4932/841	5890/936	6081/946	6169/939	6415/898	6809/856	7372/929	7874

Табл. 7. Кількість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей (на кінець року, з 2014–2019 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях)

Заклади (од)	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	77	72	64	47	33	23	11	9	9	8
в них дітей, осіб	10135	9269	7933	4722	3555	2078	894	754	484	480
Дитячі будинки	113	107	94	64	43	42	37	34	30	27
з них системи МОН	110	104	91	62	41	40	35	32	28	25
в них дітей, осіб	4771	4332	3458	2109	1494	1490	1468	1442	1238	1070
з них системи МОН	4686	4244	3371	2060	1454	1444	1403	1372	1187	1010
Будинки дитини системи МОЗ	48	48	45	46	40	40	41	40	39	39
в них дітей, осіб	3666	3507	3200	2793	2272	2415	2621	2675	2764	2699
Будинки-інтернати системи Мінсоцпраці (Мінсоцполітики)	55	55	55	53	49	49	49	48	42	40
в них вихованців (дітей та молоді), осіб	6879	6888	6799	6453	5998	5861	5805	5692	5074	4706
Притулки для дітей	88	87	66	42	14	10	8	8	7	5
в них місць, од	3755	3705	2895	1665	535	400	295	285	265	210
в них вихованців, осіб	11978	11107	7298	3472	1408	1123	1056	1122	906	755
Центри соціально-психологічної реабілітації дітей	32	41	62	86	82	76	75	75	73	74
в них місць	918	1268	2278	3292	3127	3002	3012	3007	2967	3022
Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року, осіб	3426	3389	5631	9070	7643	7880	8066	8387	7907	7565

Табл. 8. Кількість інтернатних закладів (спеціальних шкіл, шкіл-інтернатів, будинків дитини), притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей

Додаток 2 Гістограми та графіки

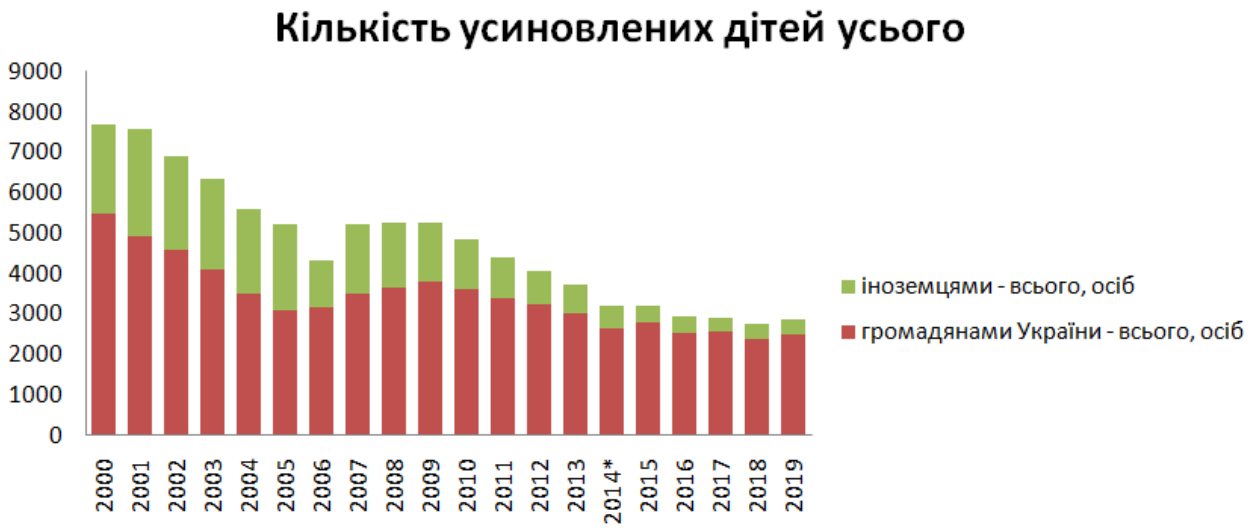

Гістограма з накопленням 1

Графік 1. Темпи зміни кількості усиновлень у період у даному році відносно попереднього

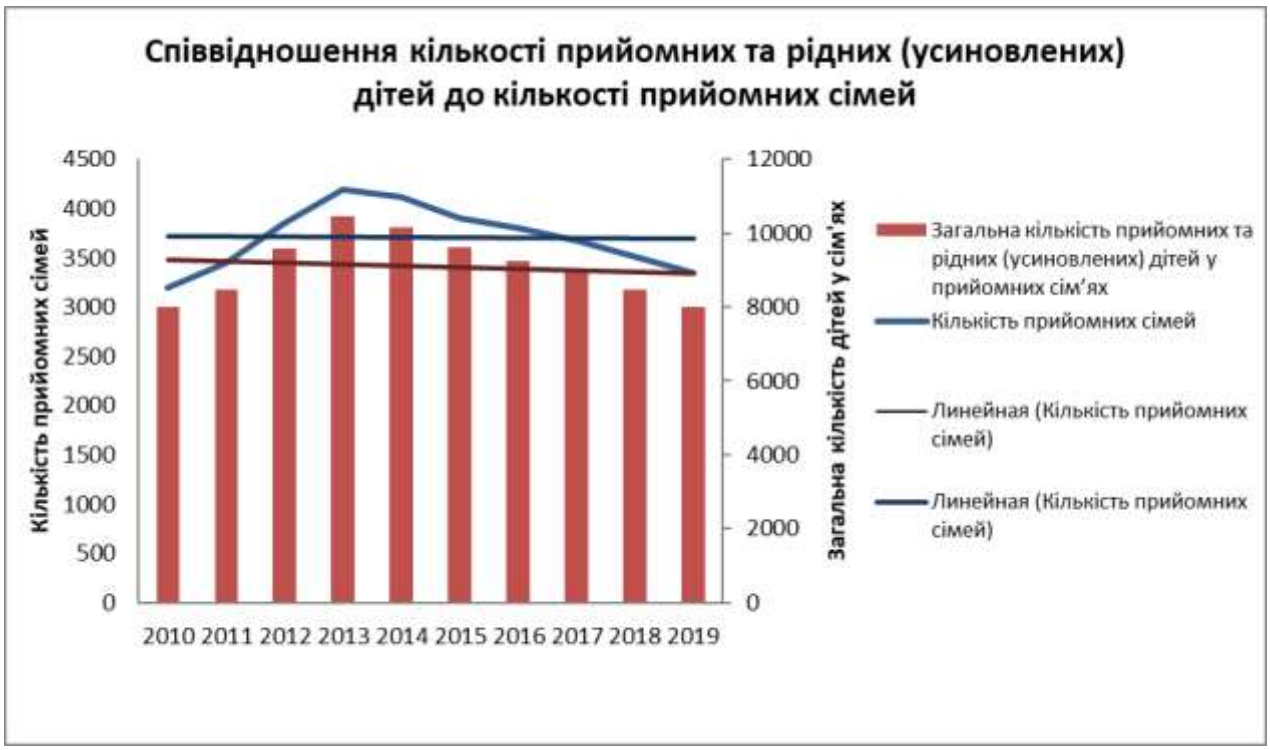

Графік 2. Співвідношення кількості прийомних сімей та рідних (усиновлених) дітей до кількості прийомних сімей

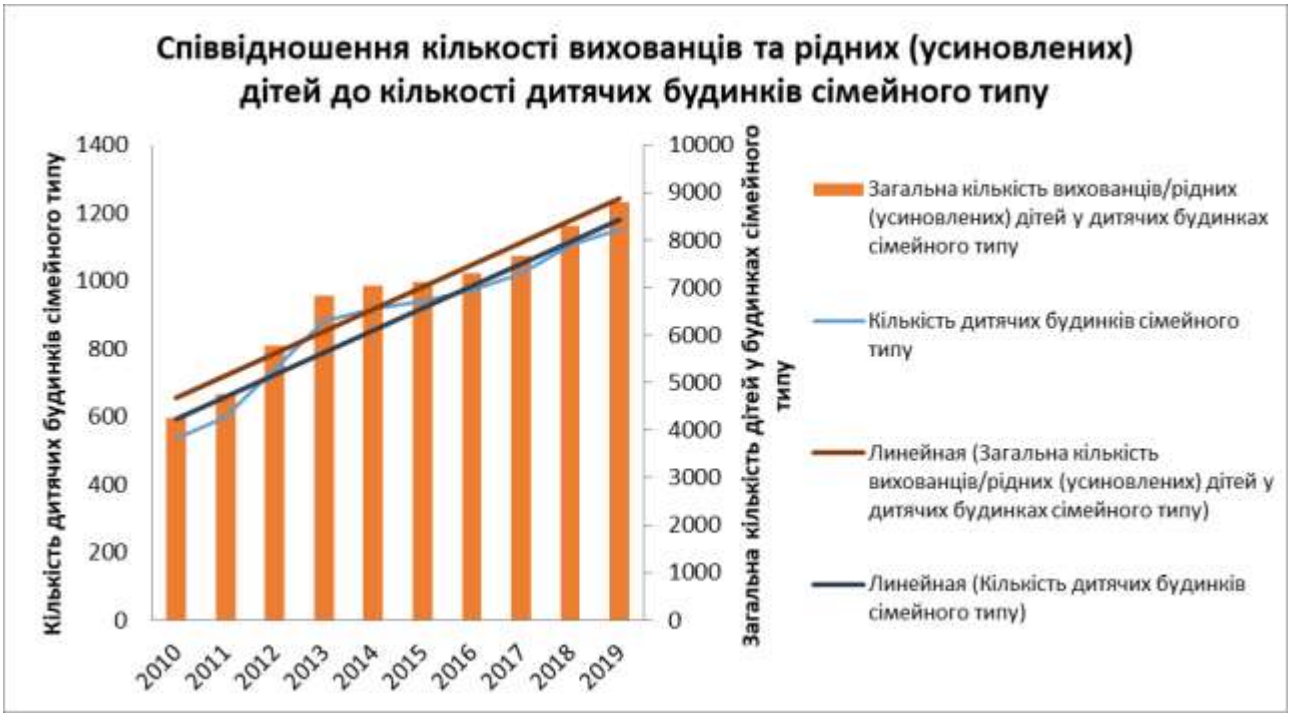

Графік 3. Співвідношення кількості вихованців та рідних (усиновлених) дітей до кількості дитячих будинків сімейного типу.

Графік 4. Динаміка зміни кількості закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Додаток З

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Токарчук Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: приватно-правові проблеми: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 420 с.

Розділ у колективній монографії:

2. Токарчук Л.М. Дотримання прав та інтересів дитини у зв'язку з тимчасовою окупацією частини території України та проведенням антитерористичної операції */Ukraina po Rewolucji Godnošci. Prawa czlowieka-tozsamošc narodowa*. Uniwersytet Lodzki, Bookmarked Publishing&Editing. Lodz-Olsztyn, 2017. С.147–155.

Наукові статті у фахових виданнях:

3. Зілковська Л.М. До питання про удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей на житло. *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 323–327.

4. Зілковська Л.М. Щодо участі прокурора у справах про усиновлення. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 366–369.

5. Зілковська Л.М. Деякі проблеми захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім’ях. *Держава і право*. 2005. Вип. 29. С. 376–380.

6. Зілковська Л.М. Недоліки законодавства про патронат над дітьми та шляхи його удосконалення. *Держава і право*. 2007. Вип.27. С. 323–327.

7. Зілковська Л.М. Правове регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2007. №4 (24). С. 127–133.

8. Зілковська Л.М. Проблеми захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2008. №4 (28). С.136–140.

9. Зілковська Л.М. Проблеми удосконалення законодавства про усиновлення. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип.10: Правознавство. С. 48–54.

10. Зілковська Л.М. Таємниця усиновлення і проблеми правового регулювання її дотримання. *Правова держава*. 2008. Вип. 20. С.303–310.

11. Зилковская Л.М. Правовые проблемы защиты прав детей в исследованиях ученых Новороссийского университета. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип. 9: Правознавство. С. 32–40.

12. Зілковська Л.М. Принцип пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні: сутність і значення. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 15. Вип. 1: Правознавство. С. 38–44.

13. Зилковская Л.М. Некоторые аспекты охраны прав детей в свете международных соглашений. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 15: Правознавство. С. 33–40.

14. Зілковська Л.М. Загальна характеристика понять, що використовуються у законодавстві щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 261–267.

15. Зілковська Л.М. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наука і правоохорона*. 2013. №1 (19). С. 261–264.

16. Zilkovska L. Child-Support Alimony is the Issue of Legislation and Practice. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. Вип.1(26): Правознавство. С. 105–112.

17. Зілковська Л.М. Сутність конституційних гарантій прав дітей та їх взаємозв'язок із сімейним правом. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20, вип. 2 (27): Правознавство. С. 15–22.

18. Зілковська Л. М., Черненко В. А. Проблемні питання застосування законодавства про стягнення аліментів з батьків, діти яких були усиновлені. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. №1. С. 109–119.

19. Зілковська Л.М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. *Наука і правоохорона*. 2016. №1 (31). С. 296–301.

20. Токарчук Л.М. Патронат над дітьми: постановка проблеми. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 91–96.

21. Токарчук Л.М. Дитячий будинок сімейного типу: проблеми правового регулювання. *Правова держава*. 2019. №34. С. 64–69.

22. Токарчук Л., Скрипнюк О. Захист прав та інтересів дітей в умовах війни на сході України та в анексованій Автономній Республіці Крим: нові виклики для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. №2 (12). С. 4–11.

23. Токарчук Л.М. Державна сімейна політика України: сучасний стан і перспективи. *Наука і правоохорона*. 2020. №1 (47). С. 9–17.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

24. Зилковская Л.М. Устройство детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения, по законодательству Украины, России и Беларуси. *Промышленно-торговое право*. 2009. №3. С. 47–53. (Республіка Білорусь).

25. Зилковская Л.М. Совершенствование законодательства Украины об устройстве детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: вопросы дефинирования. *Право.by*. 2016. №2. С. 118–123. (Республіка Білорусь).

26. Токарчук Л.М. Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей: регулирование в Украине. *Промышленно-торговое право*. 2018. №6. Минск: ООО «Типография Макарова и К». С. 89–91. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/19470. (Республіка Білорусь).

27. Selivanova N., Tokarchuk L., Chuvakov O. Analysis of taxation burden in ukraine in 2014–2016. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. №. 3. Vol. 4. P. 288–294. (Латвійська Республіка).

28. Токарчук Л.М. Правовое регулирование устройства детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, по законодательству Украины. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practica*. 2019. №. 2 (36). С. 74-79. (Республіка Молдова).

29. Truba V., Borshch V., Maslennikov Y., Tokarchuk L. Public-private partnership as an investment and innovation tool for medical facilities: a case of Ukrainian healthcare. *Wiadomości Lekarskie*. Tom LXXII, 2019. №11 cz. I. P. 2155–2160. (Республіка Польща).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Зілковська Л.М. Усиновлення повнолітніх – за і проти. *Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2003 р.). Одеса: Астропринт, 2003. С. 32-34.

31. Зілковська Л.М. Проблема жорстокого поводження з дітьми та шляхи її вирішення. *Феномен жорстокого поводження з дітьми: стан, проблеми, шляхи розв'язання*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 квітня 2004 р.). Одеса: ООДА, 2004. С. 32–38.

32. Зілковська Л.М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. О.: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

33. Зілковська Л.М. Чи потрібен суспільству інститут патронування над дітьми як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування? *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.). Хмельницький: ХУУП, 2007. С. 101–103.

34. Зілковська Л.М. Патронат як нова форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Материалы 62-й Научн. конф. проф.-препод. состава и аспирантов ОНУ им. И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 ноября 2007 г.)*. Одесса: ОНУ имени И. И. Мечникова, 2007. С. 113–115.

35. Зилковская Л.М. Усыновляемый как субъект правових отношений по усыновлению. *Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса: «Астропринт», 2008. С. 140–145.

36. Зілковська Л.М. Політика держави Україна в сфері охорони та захисту житлових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Проблеми формування та реалізації державної житлової політики*: зб. тез за матеріалами Наук.-практ. семінару (м. Київ, 5 вересня 2008 р.). К.: ІДіП НАНУ, 2008. С. 33–36.

37. Зілковська Л.М. Стан влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Одеській області: *материалы 63-й научн. конф. профес.-препод. состава, аспирантов и соискателей ОНУ имени И. И. Мечникова* (г. Одесса, 17–20 ноября 2008 г.). Одесса: Б.и., 2008. С. 154–156.

38. Зілковська Л.М. Питання удосконалення законодавства в сфері усиновлення. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 р.): У 4-х частинах. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2008. Ч. 3 «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». С. 113–114.

39. Зилковская Л.М. Значение исследований ученых Новороссийского университета в сфере защиты прав детей. *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.); за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2008. С. 160–165.

40. Зилковская Л.М. Проблемы защиты прав детей в трудах ученых Новороссийского университета: *матеріали 64-ї наук. конф. проф.-виклад. складу і наук. працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 25–27 листопада 2009 р.). Одеса: Астропринт, 2009. С. 50–54.

41. Зілковська Л.М. Усиновлення – невирішені проблеми. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф.,

присвяченої пам’яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, ОНЮА, 12 лютого 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 87–91.

42. Зілковська Л.М. Проблеми законодавчого закріплення пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 145-й річниці створення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 183–187.

43. Зілковська Л.М. Дитячий будинок сімейного типу як одна з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *матеріали 65-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 24–26 листопада 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 55–57.

44. Зілковська Л.М. Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої пам’яті Ю. С. Червоного, (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 35–40.

45. Зілковська Л.М. Про доцільність використання досвіду парламентських слухань для удосконалення сімейного законодавства. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам’яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011р.). Харків: НЮАУ, 2011. С. 116–121.

46. Зілковська Л.М. Конституційні основи забезпечення прав дітей на сімейне виховання. *Перші Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам’яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Астропринт, 2011. С. 186–188.

47. Зилковская Л.М. Европейские правовые стандарты и защита прав детей в Украине. *Защита прав личности В конституционно-, гражданско- и международно-правовом аспекте: в Германии, Украине и Польше (право ЕС,*

Европейская Конвенция по правам человека): тезисы Междунар. семинара (г. Регенсбург, 1–2 июля 2011 г.). Регенсбург, 2011. Ч. I. С. 112–121.

48. Зилковская Л.М. Процессуальный порядок рассмотрения дел о восстановлении родительских прав. *Защита прав личности в конституционном, гражданско-правовом и международно-правовом аспекте в Германии, Украине и Польше*: Немецко-Украинско-Польский семинар. Ч. II (г. Одеса, НУ «Одесская юридическая академия», 28–29 сентября 2011 г.). Регенсбург, 2011. Кн. 5. С. 166–177.

49. Зилковская Л.М. Защита прав детей в Украине в свете европейских правовых стандартов. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного, (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С 20–24.

50. Зілковська Л.М. Деякі питання забезпечення реалізації житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 150–153.

51. Зилковская Л.М. Конституционные предпосылки охраны прав и интересов детей. *Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. Т. 2. С. 214–229.

52. Зилковская Л.М. Проблемы правового регулирования семейных правоотношений в трудах ученых Новороссийского университета: *Другі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (м. Одеса, 19–20 квітня 2012 р.). Одеса: ОНУ, 2012. С. 214–229.

53. Зілковська Л.М. Визначення деяких понять, що використовуються у сфері законодавчого регулювання форм влаштування дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування: *Матеріали 67-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 28-30 листопада 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. С. 103–106.

54. Зілковська Л.М. Щодо поняття сім'ї у сімейному законодавстві України: *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Щорічної міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 150–153.

55. Зілковська Л.М. Правова природа договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї: *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Х.: Право, 2013. С. 70–72.

56. Зілковська Л.М. Питання удосконалення законодавства про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами: *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2013 р.). Одеса: Астроапринт, 2013. С. 226–268.

57. Зілковська Л.М. Питання викладання цивілістичних процесів у вищому навчальному закладі: *Матеріали 68-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (економіко-правовий факультет)* (м. Одеса, 26–28 листопада 2013 р.); ред. кол.: І. С. Канзафарова, В. І. Труба, Н. В. Ільєва [та ін.]. Одеса: Астропринт, 2013. С. 76–79.

58. Зілковська Л.М. Право ребенка жить и воспитываться в семье: *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 125–128.

59. Зілковська Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського влаштування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї. *Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені*

пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2014 р.) /упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2014. С. 131–134.

60. Зилковская Л.М. Законодательные дефиниции в сфере регулирования семейного устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения. *Матеріали 69-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 26-28 листопада 2014 р.) /відп. ред.: І. С. Канзафарова, О. О. Нігреєва; відп. секретар А. Л. Святошнюк. Одеса: Астропринт, 2014. С. 155–159.

61. Зілковська Л.М. Співвідношення конституційних і сімейно-правових норм щодо утримання дитини. *П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) (м. Одеса, 22 травня 2015 р.) /упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 114–116.

62. Зілковська Л.М. Чи доцільно стягувати аліменти з батьків, діти яких були усиновлені. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Х., 2016. С. 76–78.

63. Зілковська Л.М. Деякі питання утримання дитини у разі її усиновлення. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народж. Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 р.) /уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, О. В. Сатановська. Одеса: Юрид. літ.-ра, 2016. С. 26–29.

64. Токарчук Л.М. Передбачувані проблеми розгляду справ про усиновлення у зв'язку з реформуванням цивільного процесуального законодавства. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи*: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 р.). К.: Інститут законодавства ВРУ, 2017. С. 393–397.

65. Токарчук Л.М. Новели законодавства про патронат. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 травня 2017 р.) /відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2017. С. 149–152.

66. Токарчук Л.М. Максимально можливе урахування інтересів дитини за законодавством України. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного (до 90-річчя від дня його народження) (м. Одеса, 15 грудня 2017 р.) /упоряд. і відп. ред.: І. С. Канзафарова, В. М. Зубар. Одеса: Астропринт, 2017. С. 14–22.

67. Токарчук Л.М. Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, та дотримання принципу «інтереси дитини». *Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) /упоряд. і відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2018. С. 109–114.

68. Токарчук Л.М. Правова політика держави Україна у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14-15 верес. 2018 р.) /відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса: Фенікс, 2018. С. 569–573.

69. Токарчук Л.М. Роль суду у вирішенні спорів щодо дітей. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.) /за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2018. С. 36–38.

70. Токарчук Л.М. Правила подання і розгляду заяви про усиновлення: проблеми правового регулювання. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид.

наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 231–235.

71. Токарчук Л.М. Перспективи емпіричних досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) /упоряд. і відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2019. С. 109–114.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

72. Зілковська Л.М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

73. Зилковская Л.М. Проблемы правового регулирования устройства детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения (по законодательству Украины и России). *Право и экономика: актуальные проблемы науки и практики*: сб. научн. ст. Одесса: Астропринт, 2008. С. 104–129.

74. Зілковська Л.М. Соціальні норми та їх види /*Теорія права і держави: підручн.;* за заг. ред. д-ра юрид. наук А. С. Васильєва. К.: КНТ, 2009. С. 63–75.

75. Зілковська Л.М. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування /*Сімейне право України: підручн.*; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. С. 243–295, 301–308.

76. Зілковська Л.М. Законні інтереси дитини в сімейному праві і законодавстві України. *Часопис цивілістики*. Одеса. 2010. Вип. 9. С. 22–25.

77. Зілковська Л.М. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права: Зб. наук. праць, присвяч. 80-ій річниці з дня народження Я. М. Шевченко* /відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. К.: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 59–64.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні теоретико-практичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у роботі, доповідались на наукових і науково-практичних заходах. Зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми» (м. Одеса, 15 травня 2003 р.); Науково-практичній конференції «Феномен жорстокого поводження з дітьми: стан, проблеми, шляхи розв'язання» (м. Одеса, 21 квітня 2004 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.); 62-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одесса, 28–30 листопада 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 30 травня 2008 р.); Науково-практичному семінарі «Проблеми формування та реалізації державної житлової політики» (м. Київ, 5 вересня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький 28–29 листопада 2008 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, ОНЮА, 12 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики», присвяченій 145-й річниці створення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвяченій пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перші Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського» (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); Міжнародному семінарі «Защита прав личности с конституционно-, гражданско- и международно-правовой точки зрения: в Германии, Украине и Польше (право ЕС, Европейская конвенция по правам человека)» (м. Регенсбург, 1–2 липня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми цивільного

права та процесу», присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвяченій 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю. С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права», присвяченій 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є.В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є.В. Васьковського (м. Одеса, 16 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського» (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) (м. Одеса, 22 травня 2015 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвячені пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); XVII Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лютого 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2019 р.).

Додаток 4

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

№ 126-29/663 29 березня 2021р

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Західноукраїнського
національного університету

доцент Микола ШИНКАРИК

«29» березня 2021 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Токарчук Людмили Михайлівни
на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї»
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, в навчальний процес юридичного факультету Західноукраїнського національного університету

Комісія у складі декана юридичного факультету, к.ю.н. Банаха С.В., заступника декана юридичного факультету, доцента кафедри цивільного права і процесу, д.ю.н., доцента Сломи В.М., доцента кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцента Гнатів О.Б., склала цей акт про те, що результати дисертаційної роботи професора кафедри цивільно-правових дисциплін, в.о. декана економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова мають теоретичне і практичне значення, що полягає в можливості використання його положень, рекомендацій і висновків у

навчальному процесі – викладанні курсів для студентів Західноукраїнського національного університету: «Цивільне право», «Сімейне право», «Правове забезпечення діяльності соціальних служб», а саме при вивченні таких питань:

- Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як об'єкт приватно-правової державної політики;
- Сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- Соціальний супровід сімей, дітей;
- Модернізація законодавства в сфері захисту прав дітей.

Використання результатів дисертаційної роботи сприятиме активізації та підвищенню ефективності навчального процесу й рівня базових і спеціальних знань майбутніх юристів щодо охорони прав та інтересів дітей загалом і прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування зокрема.

Декан юридичного факультету, к.ю.н. Сергій БАНАХ

Заступник декана юридичного факультету, доцент кафедри цивільного права і процесу, д.ю.н., доцент Валентина СЛОМА

Доцент кафедри цивільного права і процесу, к.ю.н., доцент Оксана ГНАТІВ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Заступник голови Одеської обласної державної адміністрації
С.С. Фабрикант
«22» квітня 2021 р.

АКТ

впровадження в практику результатів дисертаційного дослідження Токарчук Людмили Михайлівни на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Комісія у складі Директора департаменту соціальної та сімейної політики Одеської обласної державної адміністрації Коваленко Л.В., в.о. начальника Служби у справах дітей Одеської обласної державної адміністрації Утюпіної Н.М., головного спеціаліста юрист - консульта відділу розвитку сімейних форм виховання Служби у справах дітей Одеської обласної державної адміністрації Мартіросян А.Г., розглянувши матеріали дослідження, висновки та пропозиції професора кафедри цивільно-правових дисциплін, в.о. декана економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова Токарчук Людмили Михайлівни за темою «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» щодо можливості їх використання при вдосконаленні процедури влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та встановила, що зазначені пропозиції є слушними та можуть бути враховані при здійснені захисту прав та інтересів дітей зазначених категорій.

Враховуючи сучасний вектор розвитку державної соціальної політики на деінституціалізацію, погоджуємося з тезою про те, що вітчизняна система влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує вдосконалення, особливо це стосується її сімейних форм.

Відповідає дійсності запропоноване розуміння формам влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як врегульовану законом процедуру, в межах якої здійснюються заходи задля постійної або тимчасової турботи про дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, визначеними у відповідності з законом юридичними та/чи фізичними особами на підставі рішення відповідного органу державної влади.

Директор департаменту соціальної та сімейної політики Одеської державної обласної адміністрації **Коваленко Л.В.**

в. о. начальника служби у справах дітей Одеської обласної державної адміністрації **Утюпіна Н.М.**

Головний спеціаліст юрист - консульт відділу розвитку сімейних форм виховання служби у справах дітей Одеської обласної державної адміністрації **Мартіросян А.Г.**

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

професор В.І.Труба

«27» квітня 2021 р.

АКТ

впровадження в освітню та науково-дослідну діяльність економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова результатів дисертаційного дослідження Токарчук Людмили Михайлівни на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї»

Комісія у складі: голови – завідувача кафедрою цивільно-правових дисциплін, доктора юридичних наук, професора Канзафарової І.С. та членів комісії – доцента кафедри цивільно-правових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента Потопахіної О.М., доцента кафедри цивільно-правових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента Толкаченко О.В., констатує про те, що матеріали дисертації професора кафедри цивільно-правових дисциплін, кандидата наук, доцента Токарчук Л.М. на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» мають високий науково-теоретичний рівень та вагоме практичне значення, а її результати впроваджені в освітню та науково-дослідну діяльність економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. зокрема:

1. Результати дисертації Токарчук Л.М. апробовані й використовуються в освітньому на науковому процесі на економіко-правовому факультеті для підготовки викладачами кафедри цивільно-правових дисциплін навчальних посібників, наукових статей, лекцій, для навчально-методичного забезпечення та викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільно-процесуальне», «Сімейне право», «Житлове право».
2. Магістрам для використання під час написання дипломних робіт, а аспірантам – під час підготовки дисертаційних досліджень рекомендовані оприлюднені Л.М.Токарчук наукові праці. У яких відображені основні положення дисертації:

Монографія:

1. Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: приватно-правові проблеми: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 420 с.

Розділ у колективній монографії:

2. Токарчук Л. М. Дотримання прав та інтересів дитини у зв'язку з тимчасовою окупацією частини території України та проведенням антитерористичної операції / *Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa czlowieka-tozsamośc narodowa*. Uniwersytet Lodzki, Bookmarked Publishing&Editing. Lodz-Olsztyn, 2017. С.147–155.

Наукові статті у фахових виданнях:

3. Зілковська Л. М. До питання про удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей на житло. *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 323–327.

4. Зілковська Л. М. Щодо участі прокурора у справах про усиновлення. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 366–369.

5. Зілковська Л. М. Деякі проблеми захисту прав дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях. *Держава і право*. 2005. Вип. 29. С. 376–380.

6. Зілковська Л. М. Недоліки законодавства про патронат над дітьми та шляхи його удосконалення. *Держава і право*. 2007. Вип.27. С. 323–327.

7. Зілковська Л. М. Правове регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2007. № 4 (24). С. 127–133.

8. Зілковська Л. М. Проблеми захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на житло. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2008. № 4 (28). С.136–140.

9. Зілковська Л. М. Проблеми удосконалення законодавства про усиновлення. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип.10: Правознавство. С. 48–54.

10. Зілковська Л. М. Таємниця усиновлення і проблеми правового регулювання її дотримання. *Правова держава*. 2008. Вип. 20. С.303–310.

11. Зилковская Л. М. Правовые проблемы защиты прав детей в исследованиях ученых Новороссийского университета. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип. 9: Правознавство. С. 32–40.

12. Зілковська Л. М. Принцип пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні: сутність і значення. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 15. Вип. 1: Правознавство. С. 38–44.

13. Зилковская Л. М. Некоторые аспекты охраны прав детей в свете международных соглашений. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 15: Правознавство. С. 33–40.

14. Зілковська Л. М. Загальна характеристика понять, що використовуються у законодавстві щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 261–267.

15. Зілковська Л. М. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1 (19). С. 261–264.

16. Zilkovska L. Child-Support Alimony is the Issue of Legislation and Practice. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. Вип.1(26): Правознавство. С. 105–112.

17. Зілковська Л. М. Сутність конституційних гарантій прав дітей та їх взаємозв'язок із сімейним правом. *Вісник Одеського національного університету.* 2015. Т. 20, вип. 2 (27): Правознавство. С. 15–22.

18. Зілковська Л. М., Черненко В. А. Проблемні питання застосування законодавства про стягнення аліментів з батьків, діти яких були усиновлені. *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2016. № 1. С. 109–119.

19. Зілковська Л. М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. *Наука і правоохорона.* 2016. № 1 (31). С. 296–301.

20. Токарчук Л. М. Патронат над дітьми: постановка проблеми. *Правова держава.* 2017. Вип. 28. С. 91–96.

21. Токарчук Л. М. Дитячий будинок сімейного типу: проблеми правового регулювання. *Правова держава.* 2019. № 34. С. 64–69.

22. Токарчук Л., Скрипнюк О. Захист прав та інтересів дітей в умовах війни на сході України та в анексованій Автономній Республіці Крим: нові виклики для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science».* 2020. № 2 (12). С. 4–11.

23. Токарчук Л. М. Державна сімейна політика України: сучасний стан і перспективи. *Наука і правоохорона.* 2020. № 1 (47). С. 9–17.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

24. Зилковская Л. М. Устройство детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения, по законодательству Украины, России и Беларуси. *Промышленно-торговое право.* 2009. № 3. С. 47–53. (Республіка Білорусь).

25. Зилковская Л. М. Совершенствование законодательства Украины об устройстве детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: вопросы дефинирования. *Право.by.* 2016. № 2. С. 118–123. (Республіка Білорусь).

26. Токарчук Л. М. Дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей: регулирование в Украине. *Промышленно-торговое право.* 2018. № 6. Минск: ООО «Типография Макарова и К». С. 89–91. (Республіка Білорусь).

27. Selivanova N., Tokarchuk L., Chuvakov O. Analysis of taxation burden in ukraine in 2014–2016. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2018. №. 3. Vol. 4. P. 288–294. (Латвійська Республіка).

28. Токарчук Л. М. Правовое регулирование устройства детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, по законодательству Украины. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practica.* 2019. №. 2 (36). С. 74-79. (Республіка Молдова).

29. Truba V., Borshch V., Maslennikov Y., Tokarchuk L. Public-private partnership as an investment and innovation tool for medical facilities: a case of Ukrainian healthcare. *Wiadomości Lekarskie.* Tom LXXII, 2019. № 11 cz. I. P. 2155–2160. (Республіка Польща).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

30. Зілковська Л. М. Усиновлення повнолітніх – за і проти. *Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2003 р.). Одеса: Астропринт, 2003. С. 32-34.

31. Зілковська Л. М. Проблема жорстокого поводження з дітьми та шляхи її вирішення. *Феномен жорстокого поводження з дітьми: стан, проблеми, шляхи розв'язання*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 квітня 2004 р.). Одеса: ООДА, 2004. С. 32–38.

32. Зілковська Л. М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. О.: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

33. Зілковська Л. М. Чи потрібен суспільству інститут патронування над дітьми як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування? *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.). Хмельницький: ХУУП, 2007. С. 101–103.

34. Зілковська Л. М. Патронат як нова форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. *Материалы 62-й Научн. конф. проф.-препод. состава и аспирантов ОНУ им. И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 ноября 2007 г.)*. Одесса: ОНУ имени И. И. Мечникова, 2007. С. 113–115.

35. Зилковская Л. М. Усыновляемый как субъект правових отношений по усыновлению. *Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса: «Астропринт», 2008. С. 140–145.

36. Зілковська Л. М. Політика держави Україна в сфері охорони та захисту житлових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Проблеми формування та реалізації державної житлової політики*: зб. тез за матеріалами Наук.-практ. семінару (м. Київ, 5 вересня 2008 р.). К.: ІДіП НАНУ, 2008. С. 33–36.

37. Зілковська Л. М. Стан влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Одеській області: *материалы 63-й научн. конф. профес.-препод. состава, аспирантов и соискателей ОНУ имени И. И. Мечникова* (г. Одесса, 17–20 ноября 2008 г.). Одесса: Б.и., 2008. С. 154–156.

38. Зілковська Л. М. Питання удосконалення законодавства в сфері усиновлення. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 р.): У 4-х частинах. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2008. Ч. 3 «Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». С. 113–114.

39. Зилковская Л. М. Значение исследований ученых Новороссийского университета в сфере защиты прав детей. *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.); за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2008. С. 160–165.

40. Зилковская Л. М. Проблемы защиты прав детей в трудах ученых Новороссийского университета: *матеріали 64-ї наук. конф. проф.-виклад.*

складу і наук. працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 25–27 листопада 2009 р.). Одеса: Астропринт, 2009. С. 50–54.

41. Зілковська Л. М. Усиновлення – невирішені проблеми. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, ОНЮА, 12 лютого 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 87–91.

42. Зілковська Л. М. Проблеми законодавчого закріплення пріоритетності сімейного виховання дитини в Україні. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 145-й річниці створення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 183–187.

43. Зілковська Л. М. Дитячий будинок сімейного типу як одна з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *матеріали 65-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 24–26 листопада 2010 р.). Одеса: Астропринт, 2010. С. 55–57.

44. Зілковська Л. М. Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного, (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 35–40.

45. Зілковська Л. М. Про доцільність використання досвіду парламентських слухань для удосконалення сімейного законодавства. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011р.). Харків: НЮАУ, 2011. С. 116–121.

46. Зілковська Л. М. Конституційні основи забезпечення прав дітей на сімейне виховання. *Перші Юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Астропринт, 2011. С. 186–188.

47. Зилковская Л. М. Европейские правовые стандарты и защита прав детей в Украине. *Защита прав личности В конституционно-, гражданско- и международно-правовом аспекте: в Германии, Украине и Польше (право ЕС, Европейская Конвенция по правам человека)*: тезисы Междунар. семинара (г. Регенсбург, 1–2 июля 2011 г.). Регенсбург, 2011. Ч. I. С. 112–121.

48. Зилковская Л. М. Процессуальный порядок рассмотрения дел о восстановлении родительских прав. *Защита прав личности в конституционном, гражданско-правовом и международно-правовом аспекте в Германии, Украине и Польше*: Немецко-Украинско-Польский семинар. Ч. II (г. Одеса, НУ «Одесская юридическая академия», 28–29 сентября 2011 г.). Регенсбург, 2011. Кн. 5. С. 166–177.

49. Зилковская Л. М. Защита прав детей в Украине в свете европейских правовых стандартов. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного,

(м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С 20–24.

50. Зілковська Л. М. Деякі питання забезпечення реалізації житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. С. 150–153.

51. Зилковская Л. М. Конституционные предпосылки охраны прав и интересов детей. *Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. Т. 2. С. 214–229.

52. Зилковская Л. М. Проблемы правового регулирования семейных правоотношений в трудах ученых Новороссийского университета: *Другі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Приватно-правове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (м. Одеса, 19–20 квітня 2012 р.). Одеса: ОНУ, 2012. С. 214–229.

53. Зілковська Л. М. Визначення деяких понять, що використовуються у сфері законодавчого регулювання форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *Матеріали 67-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса 28-30 листопада 2012 р.). Одеса: Астропринт, 2012. С. 103–106.

54. Зілковська Л. М. Щодо поняття сім'ї у сімейному законодавстві України: *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Щорічної міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 150–153.

55. Зілковська Л. М. Правова природа договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї: *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Х.: Право, 2013. С. 70–72.

56. Зілковська Л. М. Питання удосконалення законодавства про усиновлення дітей-громадян України іноземцями та громадянами України, які проживають за її межами: *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2013 р.). Одеса: Астроапринт, 2013. С. 226–268.

57. Зілковська Л. М. Питання викладання цивілістичних процесів у вищому навчальному закладі: *Матеріали 68-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (економіко-правовий факультет)* (м. Одеса, 26–28 листопада 2013 р.); ред. кол.: І. С. Канзафарова, В. І. Труба, Н. В. Ільєва [та ін.]. Одеса: Астропринт, 2013. С. 76–79.

58. Зілковська Л. М. Право ребенка жить и воспитываться в семье:

Актуальні проблеми приватного права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 125–128.

59. Зілковська Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського влаштування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї. *Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2014 р.) / упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2014. С. 131–134.

60. Зилковская Л. М. Законодательные дефиниции в сфере регулирования семейного устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения. *Матеріали 69-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 26-28 листопада 2014 р.) / відп. ред.: І. С. Канзафарова, О. О. Нігреєва; відп. секретар А. Л. Святошнюк. Одеса: Астропринт, 2014. С. 155–159.

61. Зілковська Л. М. Співвідношення конституційних і сімейно-правових норм щодо утримання дитини. *П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова) (м. Одеса, 22 травня 2015 р.) / упоряд. та відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 114–116.

62. Зілковська Л. М. Чи доцільно стягувати аліменти з батьків, діти яких були усиновлені. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Х., 2016. С. 76–78.

63. Зілковська Л. М. Деякі питання утримання дитини у разі її усиновлення. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народж. Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, О. В. Сатановська. Одеса: Юрид. літ.-ра, 2016. С. 26–29.

64. Токарчук Л. М. Передбачувані проблеми розгляду справ про усиновлення у зв'язку з реформуванням цивільного процесуального законодавства. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи*: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 р.). К.: Інститут законодавства ВРУ, 2017. С. 393–397.

65. Токарчук Л. М. Новели законодавства про патронат. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 травня 2017 р.) / відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2017. С. 149–152.

66. Токарчук Л. М. Максимально можливе урахування інтересів дитини за законодавством України. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного (до 90-річчя від дня його народження) (м. Одеса, 15 грудня 2017 р.) / упоряд. і відп. ред.: І. С. Канзафарова, В. М. Зубар. Одеса: Астропринт, 2017. С. 14–22.

67. Токарчук Л. М. Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, та дотримання принципу «інтереси дитини». *Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) / упоряд. і відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2018. С. 109–114.

68. Токарчук Л. М. Правова політика держави Україна у сфері влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14-15 верес. 2018 р.) / відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса: Фенікс, 2018. С. 569–573.

69. Токарчук Л. М. Роль суду у вирішенні спорів щодо дітей. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.) / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2018. С. 36–38.

70. Токарчук Л. М. Правила подання і розгляду заяви про усиновлення: проблеми правового регулювання. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 231–235.

71. Токарчук Л. М. Перспективи емпіричних досліджень правових проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / упоряд. і відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2019. С. 109–114.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

72. Зілковська Л. М. Перспективи створення ювенальних судів України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2006. Вип. 4. С. 13–18.

73. Зилковская Л. М. Проблемы правового регулирования устройства детей-сирот и детей, оставшихся без родительского попечения (по законодательству Украины и России). *Право и экономика: актуальные проблемы науки и практики*: сб. научн. ст. Одесса: Астропринт, 2008. С. 104–129.

74. Зілковська Л. М. Соціальні норми та їх види / *Теорія права і держави: підручн.;* за заг. ред. д-ра юрид. наук А. С. Васильєва. К.: КНТ, 2009. С. 63–75.

75. Зілковська Л. М. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / *Сімейне право України: підручн.*; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. С. 243–295, 301–308.

76. Зілковська Л. М. Законні інтереси дитини в сімейному праві і

законодавстві України. *Часопис цивілістики*. Одеса. 2010. Вип. 9. С. 22–25.

77. Зілковська Л. М. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права: Зб. наук. праць, присвяч. 80-ій річниці з дня народження Я. М. Шевченко* / відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. К.: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 59–64.

Голова комісії:
Завідуюча кафедрою
цивільно-правових дисциплін
д.ю.н., професор **І.С. Канзафарова**

Члени комісії:
Доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін, к.ю.н., доцент **О.М. Потопахіна**

Доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін, к.ю.н., доцент **О.В. Толкаченко**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Голова
Ради адвокатів Одеської області
Бронз Й.Л.
"18" березня 2021 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Токарчук Людмили Михайлівни
на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї»
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право
у діяльність Ради адвокатів Одеської області

Комісія у складі: Голови Ради адвокатів Одеської області Бронза Й.Л., заступника Голови Ради адвокатів Одеської області Джабурія О.О., секретаря Ради адвокатів Одеської області Кармазіної К.Ю. склала цей Акт про те, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Токарчук Л.М. на тему «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Комісія вважає, що висновки та пропозиції Л.М.Токарчук мають високу практичну значимість.

Результати наукового дослідження Л.М.Токарчук «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» впроваджено у практичну діяльність Ради адвокатів Одеської області. Л.М.Токарчук неодноразово виступала як лекторка на заходах з підвищення кваліфікації адвокатів, організованих Радою адвокатів

Одеської області, з конкретними науковими пропозиціями щодо правового забезпечення влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які враховано Радою адвокатів Одеської області, зокрема, визначення шляхів і методів захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливостей застосування окремих сімейних форм влаштування зазначених категорій дітей та механізмів захисту прав та інтересів дитини при наданні правової допомоги адвокатом у разі виникнення конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання дитини.

Результати дисертаційного дослідження Л.М.Токарчук є актуальними та можуть бути також використані адвокатами, адвокатськими бюро, адвокатськими об'єднаннями у практичній діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів клієнтів.

Голова
Ради адвокатів Одеської області **Й.Л. Бронз**

Заступник
Голови Ради адвокатів Одеської області **О.О. Джабурія**

Секретар Ради адвокатів Одеської області **К.Ю. Кармазіна**